BAZİL NİKİTİN

KÜRTLER

SOSYOLOJİK VE TARİHİ İNCELEME

DENG Yayınları

6. baskı

BAZİL NİKİTİN

KÜRTLER

SOSYOLOJİK VE TARİHİ İNCELEME

DENG
yayınları

Deng Yayınları 8

Birinci Baskı Özgürlük Yolu Yayınları
Aralık 1976 (1. cilt) İstanbul
Mart 1978 (2. cilt) İstanbul
İkinci Baskı Temmuz 1986, Almanya

Deng Yayınları
Üçüncü Baskı Mayıs 1991 İstanbul
Dördüncü Baskı Kasım 1994, İstanbul
Beşinci Baskı Şubat 2002, İstanbul
Altıncı Baskı Eylül 2013, İstanbul

ISBN : 978-975-7011-85-9

Kapak ve İç Baskı
Deniz Ofset Matbaacılık
Gümüşsuyu Caddesi Topkapı Center B Blok
Kat:2 No:403 Topkapı/İstanbul
0212 613 30 06

Kapak: Kamer Beysülen

Adres
Evin Turizm Inşaat ve Yayıncılık Tic. Ltd. Şti.
Kurtismail Paşa 5. Sokak Fırat Apt. Kat:1 No: 2
Ofis/Diyarbakır
Tel: 0412 223 89 23

BAZİL NİKİTİN

RUSYA'NIN ESKİ İRAN KONSOLOSU, PARİS ASYA DERNEĞİ VE ETNOGRAFYA DERNEĞİ ÜYESİ
ULUSLARARASI ANTROPOLOJİ ENSTİTÜSÜ DEVAMLI ÜYESİ
ULUSLARARASI DİPLOMASİ AKADEMİSİ ÜYESİ

KÜRTLER

SOSYOLOJİK VE TARİHİ İNCELEME

Colegè de France Profesörlerinden Ünlü
Doğubilimci
LOUS MASSIGNON'un önsözüyle

Çeviren
Hüseyin Demirhan
Cemal Süreya

DENG yayınları

Karım ve sadık arkadaşım,

Laure (Leroy) Nikitin'e,

Urmiye anısı olarak.

1915-1918

Yayınevinin Notu

Bazil Nikitin'in Kürtlerle ilgili bu değerli eserinin Türkçe çevirisinin birinci cildi ilk kez 1976'da, ikinci cildi ise 1978 yılında İstanbul'da, **Özgürlük Yolu Yayınları** arasında basılmıştı. Eserin ikinci baskısı 1986 yılında iki cilt birleştirilerek yine **Özgürlük Yolu Yayınları** arasında, ama yurt dışında basıldı. Üçüncü ve dördüncü baskıları Mayıs 1991 ve Kasım 1994'te İstanbul'da gerçekleştiren yayınevimiz, şimdi de beşinci baskıyı okurların ilgi ve beğenisine sunuyor.

Yayınevimiz bu sosyolojik ve tarihi incelemenin yanısıra, Kürtlerle ilgili bilgi ve belgeleri gün ışığına çıkaracak eserlerin yayımını sürdürmeye devam edecektir.

DENG Yayınları
Şubat 2002 - İSTANBUL

YAYINEVİ'NİN ÖNSÖZÜ

Okuyucuya 1. cildini sunduğumuz Bazil Nikitin'in "KÜRTLER" adlı bu eseri, bu alanda başvurulacak temel kitaplardan biridir. Yazar Kürtlerin kökeni, tarihi, dili, karakteri, inançları, folkloru, Kürt aşiretleri vb. ilgili olarak uzun yıllar boyu geniş araştırmalar yapmış, pek çok yazarın konuyla ilgili yapıtlarını incelemiş ve onları kendi gözlemleriyle birleştirerek bu eseri hazırlamıştır. Metin boyu verilen kaynakların yanısıra, kitabın sonuna da zengin bir bibliyografya eklenmiştir.

Okuyucu, Nikitin'in bazı değerlendirmelerinin işçi sınıfının dünya görüşü açısından tartışma götüreceğini farkedecek ve eseri okurken Nikitin'in liberal kişiliğini, ciddi araştırmacı niteliğine rağmen onun bir marksist olmadığını gözönünde tutacaktır. Elbette bu durumun, Kürtlerle ilgili olarak, aynı zamanda araştırmacılar ve aydınlar için önemli bir kaynak

oluşturacak bu temel eseri okurlarımıza kazandırmış olmanın önemini azaltmayacağı kanısındayız.

Kitabın ileride yayınlayacağımız 2. bölümünde Tarihteki Kürt Devletleri, Kürt Ulusu, ulusal hareketler, Kürtlerde din ve edebiyat gibi konular yeralmaktadır.

Ayrıca eser, sonuna eklenen notlarla ve geniş bir bibliyografya ile zenginleştirilmiştir.

Kitabın Fransızca metninde Kürtçe olarak verilmiş bulunan birkısım isim, söz ve deyimleri, Türkçe metninde Kürt alfabesine uygun yazdık. Ancak bazı sözler, isimler kesinlikle bilinemediği için, bunların mahalli şivelerden alınmış olması ihtimalini de gözönüne alarak onların yazılışını Fransızca metne uygun biçimde verdik.

Okuyucu için kolaylık olsun diye şunu da ekleyelim: Kürt alfabesinde (x) sesi, Türkçe'nin bazı şivelerine de yansımış olan sert (ğ) sesidir. Almancada kalın seslilerden sonra gelen (ch) gibi. Örneğin das Buch'taki (ch) sesi.

Kürtçedeki (q) harfi, genizden gelen (k) sesini verir. Arapçada da bu ses vardır.

Kürtçe alfabedeki (ê) harfi, Türkçede "eloğlu" ya da "el" derken kullanılan, dile istisna olarak girmiş baştaki (e) sesidir.

Kürtçe alfabede (û) harfi, Türkçedeki (u) sesini; Kürtçedeki (u) ise Türkçedeki (ı) ile (u) arasında bir ses verir.

Kürtçe alfabede (w) harfi Türkçedeki (v) sesini; Kürtçedeki (v) ise Türkçedeki (f) ye yakın bir ses verir. Almancadaki (v) sesi gibi.

Özgürlük Yolu Yayınları, 1976, İstanbul

ÖNSÖZ

Dicle ve Fırat'ın kaynaklarında bulunan Ararat dağ düğümü, yüzyıllardan beri, toplumsal ve dilbilimsel türdeşliği tarihte çok kez izini bırakmış bir aşiretler kümesini barındırır: Bunlar Kürtlerdir. Kürt konularıyla uğraşan bir dizi uzman yarım yüzyıldan beri bu konularda yöntemli bir incelemeye girişmiş olmakla birlikte, Kürdistan'ın ne olduğu henüz iyice bilinmemektedir ve yetkili bir Kürt konuları uzmanının elinden çıkan bu inceleme Kürt probleminin çeşitli yönlerini içine alan ilk toplu eserdir.

Çünkü, hiçbir zaman bir Kürt devleti var olmamışsa da, bir Kürt problemi vardır; lehçeler, İran asıllı olsa bile, kökenlerinde bundan ayrılan bir temel bulunduğunu hissettirmektedirler; şimdiki din İslam olsa bile, ana yol mezheplerine pek az uygun olan Yezidilikte, Ehl-i Hak'larda, Sünni, Şiilerde birtakım eski unsurlar hala yaşamaktadır. Suriye'ye, Anadolu'ya, Irak'a, Ermenistan'a ve İran'a dağılıp yerleşmiş Kürt askeri kolonilerinden, Kürt karakterine özgü kudret iradeleri parlayıp taşan büyük adamlar çıkmıştır: Örneğin Selahaddini Eyyubi, birçok Türk, Arap ve İran siyaset adamları aslında Kürt idiler.

B. Nikitin, Urmiye'de bulunduğu sırada kurduğu değerli dostluklar sayesinde, Kürtler üzerine, bizdeki çeşitli bilimsel

dergilerin de yararlandığı, yerinden derlenme bir belge dizisi toplamıştır. Konu hakkında İngilizce ve Rusçada gittikçe çoğalan zengin bibliyografyayı izleyen yazar, kitabının oniki bölümünde Kürt probleminin bütün yönlerine el atmıştır: Dilin kökenleri, yaşam tarzları, ruhsal tipoloji, oturulan çevre, aşiret yapısı, klanların tarihi, ulus fikrinin oluşumu. Anlayışlı bir sempatiyle dolu araştırmasının ana yaklaşım eksenleri bunlar olmuş, henüz kesinliğe kavuşmamış şeylerin boyutları üzerinde, bu konularda ne denli düşündüğünü gösteren bir ölçülülükle kendini sınırlamasını bilmiştir.

Henüz pek ham ama öylesine canlı olan Kürt edebiyatında yazarın haklı olarak tesbit ettiği folklor şişkinliği, vaktiyle Anadolu'nun fethinde Selçuk Türkleriyle birleşen Kürt dağlılarının, belki de, bazı anlaşmazlıklar çözümlendiği zaman, sınırdaş devletlere bir kez daha etnik bir ''gençleşme'' sağlayabileceklerini önceden sezdirebilir.

Mayıs 1943

Louis MASSIGNON

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Kürtler ve Kürdistan mı?!.. Kim bunlar? Nerede bu ülke? Nice ağır sorunlarla zaten dolu olan günümüzde bunlardan söz etmekte ne yarar var? Kitapçının önünden geçerken durup vitrine araştırıcı bir gözle bakan kitap meraklısının kendi kendine soracağı sorular herhalde bunlar olur... Gerçekten de, kitabın başlığının anımsattığı adlar Fransız okuyucusuna hayli yabancıdır. Kamunun dikkatine sunulan bu eserin yazarı bu tepkileri pekala beklemektedir; ama konunun asıl ilginç yanı da, dar bir uzman çevresi dışında yayınlanıp gün ışığına çıkarılmamış ve pek tanınmamış olması değil midir? Kürtlerin ve ülkelerinin gerçekte ne olduğunu tanıtmak yararlı bir görev üstlenmek değil midir?

Fransız kamuoyunun artık, Asya'nın sonsuz karmaşıklığına sırt çevirmesi bağışlanamaz, o "ırk üretici'' kıta ki, daha 1. Dünya Savaşı'nın ertesinde, dünyanın şaşkın gözleri önüne birden bire yeni ve beklenmedik bir ışık altında çıkıvermişti. Her zaman görmeye alışık olduğumuz hareketsizlik ve durgunluk, ansızın, alışılmadık bir kaynaşmaya, yükselme hırsları ve hak isteklerinin boy atmasına, ulusal hareketlere yerini bırakıyor, bunlar da barışın bir düzene bağlanması bakımından son derece önemli siyasal ve ekonomik sorunlar yaratıyordu.

1. Dünya Savaşı'ndan doğan bu sorunlar, o zaman doyurucu bir çözüm yoluna ulaşmak şöyle dursun, büsbütün çıbanlaşıp ağırlaşmış ve zaman zaman, son derece tehlikeli, çaresi zor bulunur o doğuya özgü ateş yükselmesine yol açmıştır! Şu halde, öyle görünür ki çağımızın bu problemiyle ilgili bütün verileri elden geldiğince doğru olarak tanımasını öğrenmek şimdi her zamankinden çok önem taşımaktadır. Bu satırların yazarı, Asya'nın bu köşesinde konsolosluk yaptığı sıralarda gözlemlemek ve incelemek fırsatını bulduğu Kürtler ve Kürdistan konusuna eğilerek, kitabında, "tarihin unuttuğu" bu halkın anlaşılmasını sağlamaya, Müslüman Doğu'nun siyasal, toplumsal ve manevi gelişimindeki yerini belirlemeye, ayrıca kendine özgü kişiliğini ve özlemlerini, oturduğu ülkelerin hükümetleri ve diplomasi tarafından kendisine ne türlü davranıldığını ana çizgileriyle belirtmeye uğraşmıştır.

Böylece okuyucu, Kürtlerin 19. yüzyıl sonuna doğru Ermeni probleminde oynadığı ve adlarının iğrenç katliamcıya çıkmasına yol açan uğursuz rolün, onların tedirgin, acılı yaşamının sadece bir yönünü aydınlattığını görebilecektir. Kürt halkının bu acele ve rahat yargıya, bu kestirme kara damgaya layık olmadığını anlayacaktır. Yazarın niyeti elbette ki, vaktiyle Hıristiyan komşularına karşı işledikleri suçlardan sorumlu olan Kürtlerin günahsızlığını savunmak değildir. Sadece, bu halkın, esasen toplumsal ve siyasal gelişiminin koşullarına bağlanabilecek -ki bu koşullar da içinde oturduğu doğal çevrenin ve buna bağlı yaşam tarzının zorunlu bir sonucudur- bütün kusurlarına rağmen, ona adalet ölçüleri içinde davranmak, onu, gerçekte olduğu gibi, bir önyargı beslemeden, iyi ve kötü yanlarıyla objektif olarak tanıtmaya çalışmak gerektiğini düşünmüştür.

Kısaca: "Her şeyi anlamak, her şeyi bağışlamak" ilkesi karşısında yazarın tavrı, bu sözün sadece birinci kısmını benimseyerek ikinci kısmının içinde sakladığı tehlikeye atılmaktan kaçınmak olmuştur.

Konunun genişliğinin farkında olan yazar, Kürt tarihini tümüyle anlatmaya kalkışmaktan sakındığını da belirtmek ister. Acaba bu tarih, Kürtlerin ataları olan Karduklara çarpan Ksenofon'un Onbinlerinin geri dönüşünden çağımıza kadar geçen bütün yüzyılları kapsamaz mı? Bu türlü anlaşılınca, Kürtlerin bu uzun ve dalgalı tarihi sadece uzmanların ilgisini çekebilirdi. Kaldı ki böyle bir eser meydana getirmenin zamanı henüz gelmemiştir. Bu denli geniş bir tarihsel panoramanın boşluklarını doldurmak için daha bir yığın titiz hazırlık araştırmasına ihtiyaç vardır. Kürtler, yüzyıllar boyunca, Ön Asya'nın bunca hareketli sahnesi üzerinden sıra sıra geçen bütün kavimlerin tarihine etkin olarak katılmışlardır. Ancak iniş çıkışlar ve birbirine girişimlerle dolu bu zengin tarihin giderek ayrıntılarıyla tanınmasıdır ki Kürt oluşumunun bunca yoğun ve bunca çeşitli katkılarla örülmüş dokusunu, bu çetin sorunlar üzerinde çalışan tüm uzmanların yardımıyla ilmek ilmek yeniden kurma olanağını sağlayacaktır.

Bu yüzden yazar, Kürt yaşamının bütün çizgilerini kucaklayan ve bunlar hakkında elden geldiğince tam bir genel fikir edinmeyi mümkün kılacak geniş bir şema ile yetinmiştir. Bu mozayiğin birçok noktalarına sadece değinip geçmiş olmakla birlikte, yine de, problemin bütün temel unsurlarını ele aldığına inanmaktadır. Etnografya olsun, etnoloji olsun, arkeoloji, tarih ve dilbilimi olsun, bütün konularda Kürt çevresi çok geniş bir inceleme alanı meydana getirmektedir; bu alanın yöntemli bir biçimde araştırılması ise, gerek siyasal nedenler

ve ilgili hükümetlerin kuşkulu tavrı yüzünden, gerekse -özellikle geçmişte- bu alana girmenin tehlikeli bir iş olması (örneğin, 1830'da Alman bilgini Schultz'un öldürülmesi) yüzünden, şimdiye kadar güçlüklere uğramıştır. Bir gün Kürdistan normal ve barış içinde bir hayat yaşama olanağına kavuşursa, bilim bundan sadece kazançlı çıkacaktır. Kürtlerin kendi aralarından da bir gün araştırmacılar çıkacağı -ve bunların yabancı bilginlerle etkin biçimde işbirliği edecekleri- umulur.

Kürdistan hakkındaki bilgimiz doğubilimcilerin ölçüsüne göre ne kadar eksik olursa olsun, bu ülkenin ''hava''sının vermemiz, yaşam üslubunu kavratmamız yine de mümkündür; nitekim yazar, Kürdü yaşamının bütün evrelerinde izleyerek bu üslubu açığa çıkarmaya çabalamıştır. Kürdün yaşam biçimine egemen olan, hiç kuşkusuz, aşiret yapısıdır ve Kürt, şimdiden bir yerleşikleşme (Sovyetler Birliği'nde ''proleterleşme'') süreçine girmiş olmasına ve bu süreç oturduğu ülkelerin gelişmesi ile daha da hızlanabilecek bir nitelik taşımasına rağmen, henüz bu aşiret yapısından kurtulmuş değildir. Her ne olursa olsun, şimdiki halde Kürt, aşiret insanının en karakteristik örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu daha gelişmiş toplumsal tiplerle karşılaştırmaya kalkışmaksızın, böyle, olduğu gibi kabul edersek, kusurlarını da erdemlerini de kolayca kavrayıp, bunların nedenlerini açıklayabiliriz. Devlet içindeki kamu düzenine karşı anarşik, serkeş, yönetim altına girmez bir tutum gösteren Kürt, kendi aşireti içinde, tersine, tamamiyle uyumlu, aşiretine ve reisine bağlı, gözünü budaktan sakınmaz savaşçı, topluluğu için kendini fedaya hazır, soyu-sopuyla, seceresi ile, mücadele dolu geçmişi ile gururlanan bir kişidir. Parlak bir süvari, alacalı elbiseşi içinde özenli, silahlarına tutkuyla bağlıdır. Bu imajı tesbit etmenin belki de

tam sırasıdır, çünkü Kürtler çağımıza kadar ayakta kalmış biricik Hint-Avrupalı göçebelerdir.

Aile yaşamı içinde mükemmel bir baba olan, ocağına bağlı Kürt -ki bu ocak içinde kadına da başka Müslümanlarda görülmeyen bir yer verilir- çocuklarını, özellikle oğullarını çok sever. Rahatlama ve dinlenme zamanlarında Kürt, destanlarının koruyucusu olan gezici halk ozanlarını dinlemeye bayılır, ya da kadınların eşliğinde kalkıp coşkuyla oyunlar oynar; onu başka İslamlaşmış kavimlerden ayıran bir nokta da budur. Türküler de söyler ve sevdiği güzelin ya da savaştaki kahramanlıkların anısına yakılmış dokunaklı şarkılar icat eder. Başkalarına karşı çoğu kez zalim, ama kendisine karşı her zaman acımasızdır; sırasında pervasız, sırasında kurnazdır; kimi zaman öfkeli, kimi zaman sinsidir; hem müthiş alaycı, hem de böndür. İşte Kürt bu karakter çizgileri altında bize kendini gösterir, o Kürt her şeyden önce, öz yurdu olan dağlara aşıktır, bu dağlardaki ak köpüklü sellere, yüce başlı doruklara, derin boğazlara, başlıca geçim kaynaklarını oluşturan sürülerle yer yer kaplı o şirin yaz otlaklarına sevdalıdır.

Bütün gözlemciler, Kürtte canlı bir zeka ve çabuk bir kavrayış bulunduğunda birleşmektedir; hatta mekanik gibi hiç alışık olmadığı alanlarda bile Kürt bu niteliklerini göstermekte, özellikle petrol çıkarma işlerinde örnek bir işçi olmaktadır. Din konusunda ise, Kürt kitleleri dini aşiretin çıkarlarına bağımlı tutarlarsa da, seçkinler derin din bilgisinde, özellikle tasavvuf alanında kendilerini gösterirler. Genel olarak, düşünce kıvraklığı, Kürdü, İran mizacının karakteristik bir özelliği olan ''Tanrıyı arama''ya iter; çeşitliliği de esasen buradan kaynaklanan Kürt inançları, hiç bir şekilde İslamlık çerçevesi içinde sınırlı kalmamakta, tersine, çok daha uzak bir geçmişe

dayanan ve Ön Asya toprağında filizlenmiş dinlerin dört yol kavşağındaki Kürdistan'ın içinde bulunduğu tarihi çevre ile açıklanabilen birtakım tapınma biçimleri göstermektedirler.

Bu kavmin ruhu, aynı zamanda, zengin bir inceleme malzemesi oluşturan bol ve çeşitli folklorunda da kendini gösterir. Yazılı edebiyat az gelişmiştir ve henüz ortak bir yazın dilinden yoksundur. Ancak yine de birkaç eski eser vardır ve günümüzde bu konuda kayda değer birtakım ilginç çabalar görülmektedir. Bu çabalar Kürt ulusal hareketiyle ilişkili olup yazar, bu hareketin başlangıçlarını araştırarak ve geçirdiği bütün evreleri izleyerek, tam bir tablosunu sunmaya çalışmıştır.

Okuyucu böylece görecektir ki, Kürt yaşamının öğrenilmeye değer etnolojik yönü yanında, belli bir tarihten bu yana şu yönü de kendini göstermektedir: Bu yaşam, 1914-1918 Dünya Savaşı'nın ertesinde ulusal kurtuluşa susamış olarak ortaya çıkan doğu halklarının benzer hareketleriyle aynı özellikleri taşır. İşte aynı anda beliren bu eğilimlerin çarpışması, Kürt problemini, bu problemin gündeme çıktığı ve kendileri de aynı ulusal gelişim evresini geçirmekte olan devletler içinde garip bir şekilde çetrefilleştirmektedir.

Kısacası, Kürtlerin kaderinin incelenmesinin günümüzde ilginç bir siyasal aktüalite konusu olduğu tartışma götürmez. Daha 1. Dünya Savaşı sonunda, nüfuz bölgelerinin tesbiti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olacak devletlerin yaratılması sırasında, Kürt etkeni, varlığıyla diplomatları şaşkınlığa uğratmıştır. Hatta bir an, bu halkın özlemleri, durumun hakemleri olarak ortaya çıkan büyük devletlerce uluslararası bir kararla resmi bir sonuca bağlanmak üzere görünüyordu. Tantanalı resmi vaatlerin ve tumturaklı demeçlerin tersine, sınırlar, etkin ve insancıl düşüncelerle değil, sermaye çevre-

lerinin gizli çıkarlarına ve başbakanlıkların kaygılarına uygun olarak çizildi. Daha sonra da, telafi olarak verilen garantiler ve Milletler Cemiyeti'nin kağıt üzerinde kalan vesayeti, Saint-James (İngiltere) hükümetinin uygun gördüğü şekilde, çok yetersiz ölçülerde işledi. O zamandan bu yana olaylar bata çıka yürüyerek kontrol edilmez bir hal aldı, ama Kürt problemi ortadan kalkmadı; nitekim bu halkın yıkılmaz iradesinin belirtileri olan kanlı ayaklanmalar bunu sık sık göstermiştir.

Sınırları içinde Kürtleri barındıran ülkelerin gelecekteki uluslararası statüsü hakkında şimdiden bir şey söylemek erkendir; ama şurası apaçık ki eğer haklarının bilincine varmış ve bunları kullanmak kararında olan bu azınlığın hakları yine verilmezse, her türlü anlaşma sakat doğacak ve kaçınılmaz çalkantıları siyasi kuruluşların içinde zorla örtbas etmekten başka bir sonuç vermeyecektir.

Gerçekten de, haritaya bir göz atarsak hemen görürüz ki Ön Asya'yı kesen ve doğu ile alışverişlerin yapıldığı tarihi yönlerde batıdan doğuya giden bütün yollar, Ermeni yaylasını boydan boya geçip İran Azerbaycanı'na ve Transkafkasya'ya ulaşanlar olsun, Mezopotamya ile İran arasındaki dağ geçitlerini izleyenler olsun, hepsi de Kürdistan'ın göbeğinden geçerler. Bu yollar boyunca gidiş geliş güvenliğine ve geçilen bölgelerdeki rahatlık koşullarına bel bağlanıp bağlanmayacağını bilmekte de yarar vardır. Kürtlerin düşmanlığıyla karşılaşabilen bu uluslararası ulaşım yolları bugün değerlerini büyük ölçüde yitirmektedir. Yeraltı servetlerinin, özellikle petrolün işletilmesinde de aynı sorun vardır. Bu değerli ürünün gerek Irak'ın Kürt kesiminde, gerekse Ermenistan yaylasında damarları vardır; Irak'takiler bugün işletilmekte olup, Ermenistan yaylasında da petrol, bakır vb. alanları bulunmuş

ve kısmen değerlendirilmiştir. Yarara dayanan bu düşünceler apaçık görünmekte ve doğrudan doğruya güdümlü siyasal ve ekonomik çıkarlara bağlanmaktadır. Bu yüzden de bunlar, Kürdistan konusunda ilerde oturulacak bir konferans masasında dikkate alınacak nitelikte gözükmektedir.

Her şeye rağmen, yeni yaşadığımız şu dev boyutlu çatışmanın bitiminde dünyayı düzenlemekle görevli diplomatlarla uzmanların dikkatini çekecek nedenlerin yalnız bunlar olmayacağına inanmak istiyoruz. Umut ediyoruz ki yalnız birkaç bencil ve yanlış anlaşılan çıkarın yararına düzenlenecek ve bu yüzden kaybedilecek yeni bir barışın uyandıracağı hayal kırıklığından insanlığın korunması için, ahlaki nedenler, hukuk ilkeleri, uluslararası adalet ve vicdan gerekçeleri bu kez sesini duyuracak ve üstün gelecektir. Bu düzenlemede Kürt problemi de, dünya sahnesinde çarpışan çıkar ve ihtiraslar karşısında ne kadar önemsiz görünürse görünsün, eğer Asya'nın gittikçe Avrupa'ya yakınlaşan bu hayati bölgesinde barışın nimetlerini güvence altına almak istiyorsak, bir çözüm yoluna kavuşmalıdır.

Üstlendiği görevi başarıyla yerine getirmek için yazar, kendi deneyimine ve derin bilgili bir Kürt olan Molla Said'le birlikte yürüttüğü kişisel incelemelerine dayandığı gibi, ayrıca, her biri Kürdistan hakkındaki bilgilerimizin zenginleşmesine ayrı ayrı katkıda bulunan Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, İranlı, Polonyalı, Rus doğubilimcileri ve Kürt konuları uzmanlarının çalışmalarından da geniş ölçüde yararlanmıştır. Bu uzmanların adları kitapta yerleri gelince anılmıştır; ama yazar, araştırmalarının başarıya ulaşmasında çeşitli sıfatlarla önemli bir payı bulunan yurttaşları sayın Marr, Minorsky, Vilçevsky ile Suriye Kürtleri ve Yezidileri konusundaki ayrıntılı belge-

lerinden çok yararlandığı Fransız bilim adamları sayın Rondot ve Lescot'nun adlarını özellikle anmak ister. Ayrıca, kitabın müsveddesini gözden geçirmek lütfunda bulunan sayın Rondot'a da sonsuz teşekkür borçludur. İncelemelerinde yazarı her zaman cesaretlendirmiş bulunan sayın Louis Massignon da kitaba bir önsöz yazmak lütfunda bulunmuştur. Yazar, meslektaşlık sevgisiyle dolu bu güzel davranışı burada şükranla anar ve kendisine en içten minnet duygularını sunar.

Nisan 1943 B. NİKİTİN

C. N. R. S. (Ulusal Bilim Araştırmaları Merkezi), Enstitü üyesi, M. Ch. Virolleaud'nun başkanlığındaki ve M. L. Massignon'la R. Grousset'nin de katıldığı yetkili komisyonun ("Klasik-olmayan Uygarlıklar" Komisyonu'nun) onayıyla bana maddi bir destek sağlanıştır; öyleki bu destek olmasaydı kitabımın yayınlanması tehlikeye girebilirdi. Bu değerli doğubilimci meslektaşlarımın desteğini yürekten takdir ediyor, kendilerine burada derin şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca, dileğimi beni yüreklendirici bir biçimde karşıladığı için C.N.R.S.'ye de teşekkür ederim. Nihayet, çalışmamın, her zamanki özelliği olan özen ve dikkatle yayınlanmasını kabul eden Imprimerie Nationale de teşekkürü bir borç bilirim.

Şubat 1955

Arap harflerini Latin harflerine çevirirken, bunların esasen çeşitli kaynaklardan aktardığım yazılış biçimlerinde, dilbilimin kabul ettiği transkripsiyon kurallarına her zaman uymadım. Eserim bir dilbilim çalışması olmadığından, bu davranışımın bağışlanacağını umarım.

I. BÖLÜM

KÜRTLER, KÖKENLERİ, DİLBİLİM VE ANTROPOLOJİ AÇISINDAN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

§ 1. Ölçütlerin Göreceliği

Tarihin tanıklığı özellikle Kürtlerde olduğu gibi kesintiye uğrar ve bazı bakımlardan doğrulanamazsa, bir kavmin kökenleri çoğu zaman çözülmesi çok güç bir sorun haline gelir. Bir kavmin "kimliğini" saptamak için çoğu zaman adı, ırkı ve dili gibi ölçütler kullanılır; ama bunların mutlak değeri hakkında her zaman tam bir güven taşımak olanaksızdır. Gerçekten de, bir kavmin adı o kavim hakkında tek başına hiç bir doyurucu sonuca ulaştırmaz. Buna kanaat getirmek için birkaç örnek vermek yeter. Eğer Fransızların, tarihsel geçmişini iyi tanımadan sadece adına dayansaydık, Cermen asıllı olduklarını sanabilirdik. Bunun gibi, Rus adının da Vareg önderlerinden egemen bir zümreyi gösterdiğini ve Rusların adlarını bundan aldıklarını bilmeseydik, İskandinav dilinden türeyen bu ad bizi yanılgıya götürürdü. Bugünkü Bulgarların, ilk yurtları Volga üzerinde bulunan Turanlı atalarıyla hiç bir benzerlikleri yoktur; Romenler de adlarını, sadece ülkelerinde bir kaç Roma lejyonunun bulunmuş olmasına borçludur, kaldı ki bu lejyonların safları yalnız Latinlerden oluşmuş da değildi, vb. Irk ve dil için de durum böyledir: Irk ve dilin birer karşı-

laştırma noktası olarak kullanılabilecek saf unsurlarını, tarihte ortaya çıkmış bir kavmin yaşamındaki ilk halleriyle kesin şekilde belirlemek olanaksızdır. Kaldı ki dilbilimcinin işi daha kolaydır, çünkü bir kelimenin tahmin edilen ilk biçimini, başına bir yıldız işareti koyarak yeniden kurar. Buna karşılık antropolog, bir kuşaklar dizisinin başında bulunan bir ilk insan tipi yaratamaz. Üstelik, şu son zamanlara değin arkeoloji de, antropolojiye gereken tüm yardımı sağlamıyordu.[1]

Esasen, sayın Contenau'nun 1937'de Paris Etnografya Derneği'nde düzenlenen bir konferans sırasındaki bir gözleminden öğrendiğimize göre, bu konuda, bir kaç Sümer kafatasının incelenebilmiş olmasından bu yana bir tartışma vardır. Özellikle heykeller bize birtakım brakisefal tipler göstermekte, ama kafatası ölçümü aynı kanıyı vermemektedir. Arkeologların bu kazılardan çıkan kemiklere pek aldırış etmemeleri, kısmen, insan kalıntılarının havanın etkisine uğrayarak çarçabuk bozulmasına ve antropolojik bir inceleme için yeterli ölçüde korunabilmelerindeki zorluğa bağlanabilir. Özellikle kafatasları alanında bu korunmayı sağlayan yöntemin saptanışı henüz yenidir (Keith) ve bundan böyle arkeoloji ile antropolojinin yararlı bir işbirliğine girebilecekleri umut edilir. Bu bilimlerin her ikisini ise dilbilimi ile bağdaştırmak daha güç

---

1 "Batı Asya'nın binlerce yıllık topraklarından nice hayranlık uyandırıcı anıtlar çıkaran arkeologların, rastladıkları insan kalıntıları karşısında nasıl da ilgisiz davrandıklarını düşündükçe, çıldıracak gibi oluyorum! Kendilerine "bilim adamı" adını veren birtakım adamların işlediği bu bilimsel vahşeti ne kadar protesto etsek yine azdır" (Irklar ve Tarih, E. Pittard, s. 338). "İran topraklarında yapılan kazıların büyüklüğünü, bunlardan elde edilen tarihsel, estetik, dilbilimsel hazineleri düşününce, bu eski geçmişin etnolojisini aydınlatacak "antropolojik malzeme"nin böyle önemli araştırmalarla görevli bütün arkeologları ilgilendirmek talihine erememiş olmasına yürekten yanmamız gerekir" (Aynı eser, s. 446)

olacağa benzer. Kısacası, bütün bu ölçütler sadece görecedir[1] Bir kavmin tarih yıllıklarında anlatılan ilk eylemlerinden bu yana soy zincirini eksiksiz ve doğru olarak yeniden kurmak, bazan, olgun yaştaki bir insanın yüz hatlarından çocukluktaki yüzünü keşfetmeye çalışmak kadar zordur. Gerçi bu iki yüz arasında bir benzerlik görüldüğüne inanılabilir; ama içtenlikle davrandığımızı kabul etsek bile, unutmamalı ki bu saptamada bir tek ve aynı kişinin söz konusu olduğu inancıyla hareket ederiz; oysa bir kavmin bugün tanıdığımız haliyle sözde ilkel hali arasındaki bunları birbirinden ayıran halkalar yetersizdir ve bize nadir olarak özdeşlik izlenimini verebilirler.

§ 2. Ksenefon'un Kardukları

İşte bu ihtiyat kayıtları altında Kürtlerin kökenlerinin incelenmesine girişiyoruz. Tarih bize, bu kavmin adıyla az çok açık bir ses uyumu gösteren bir dizi ad bırakmıştır ki bunlar uzmanların, sırasıyla tartışma konusu olan çeşitli yorumlarına yol açmıştır.

Böylece, Ksenefon'un Onbinleri'nin bugünkü Kürdistan boyunca Karadeniz'e kadar ünlü geri çekilişinde (İ.Ö. 401-400 yıllarında) anlattığı *Kardoukhoi*'ler [Karduklar], Kürtlerin kesin olarak ataları olduğu genellikle kabul edilmişti. Onlar gibi dağlı, aynı ülkede oturur, gözüpek olduklarına

---

1 Örneğin G. Contenau Fenikeliler konusunda şunları söyler:
"Fenikeliler hakkında şöyle sonuca varılmıştır. Bunlar, dillerinin Sami oluşundan ötürü hemen Sami sayılmışlar, aralarında bulunan etnik unsurlarsa dikkate alınmamıştır."
"Öyleyse bir kavmin karakterini saptamak için ırk ve dilinin araştırılmasını mutlaka bir yana bırakmak mı gerekir? Ben bunun tersine inanıyorum; çünkü geçmişte ne kadar geriye gidersek, her iki yer arasında bir uyuşum bulmak o kadar mümkün olur; örneğin, tarihin şafağında Sami dilini konuşan bir Sami ırkı bulmak olanak dışı değildir" (Fenike Uygarlığı, s. 357).

göre, varsayımı kesinleştirmek için daha ne gerekliydi? Oysa araştırmaların bugünkü durumunda, artık bu konuda aynı kesinlik kalmamış görünmektedir. Bir kere, bu alanda büyük bir otorite olan Th. Nöldeke gibi, M. Hartmann, Weissbach[1] gibi doğubilimciler, dilbilimsel nedenlerle, *Kürd ve Kardu*[2] biçimlerinin eşanlamlı sayılamayacağını kanıtlamışlardır. Bu bilginler, tersine, klasik yazarların, özellikle Strabon'un *Kyrtioi* ya da *Cyrtii* diye söz ettikleri, Küçük Medya ve Persis ülkesinde oturan toplulukların Kürtler olduğunu kabul etmektedirler. Son zamanlarda, Asya'nın bu kesimi konusunda ünlü bir uzman olan Profesör C. F. Lehmann-Haupt, Karduklar sorununa yeniden dönmüş olup, bunları Kürtlerin değil, Gürcü-Kartvelilerin ataları olarak görmektedir[3] İberler adını da taşıyan bu Kartveliler, bugünkü ülkelerine nisbeten daha geç bir tarihte göç etmişler, burada daha önceden bulunan Mosklarla giderek kaynaşmışlardır[4]. Öte yandan, Herodotos Kafka-

1 Nöldeke, Kardu und Kurden, Festschrift F. H. Kieper, Berlin, 1898; M. Hartmann, Bohtan, Mitt. d. Vorderasiat. Gesell., 1896/2, 1897/1; Wiessbach, in Pauly-Wissowa, Real Encyclop, bak. Kardoukhoi ve Kyrtioi.

2 Kardu adının Sami dillerini andıran yönleri vardır: Özellikle Akad-Asur dilinde kardu "güçlü, yiğit" karadu "güçlü olmak" anlamındadır.

3 Gürcülerin Kökeni Üzerine, Georgica'nın 4 ve 5. sayıları, 1937 (İngilizce).

4 W. E. Allen, Gürcü Kavminin Tarihi adlı eserinde, Kutsal Kitap'taki Yafes'in oğlu Togarmah'ın soyundan gelen ve efsaneye göre Gürcü kavmine adlarını veren Kartlos, Mtzkhetos ve Uplos isimlerini, Asya'nın eski tarihinde belirli aşiretleri gösteren K-D, M-S ve B-L diye üç köke indirger. Ve bu konuda şöyle der: "K-D kökü hem en önemlisi, hem en karanlık olanıdır. Bu kök, bir Gürcü eyaletinin adı olan Kartli'de görülmekte ve Çağdaş Kürd adında da yaşamaktadır. Bu Kürd adı, Ermenistan dağlarında yaşayan ilkel ve karışık ırktan bir grup aşireti kapsar. Bu aşiretler, muhakkak ki bünyelerinde İskit ve Kimmer istilaları çağından kalma birtakım kaçak unsurların torunlarını taşırlar. Ve Ksenefon'un Fırat'la Aras'ın yukarı vadilerindeki aşiretlere verdiği Karduklar adı, bu kök-adın çeşitli biçimleri arasındaki tarihi bağı gösterir" (s.16, 17). Çivi yazısıyla yazılmış yazıtlarda da Kürd adıyla Kudraha adı birbirine yaklaştırılmaktadır. (Curzon, I. 550, Barthold'un Rusça İran adlı eserinin 130. sayfasından alıntı)

sya'da bulunan İberliler hakkında hiç bir şey bilmediğine göre, Gürcü geleneğinde güneyden geldiği söylenen bu göç, en geç İ.Ö. 5. ve 1. yüzyıllar arasında geçmiş olmalıdır. Lehmann-Haupt şöyle devam eder: İmdi, Doğu Dicle (Bohtan-Su) ile Batı Dicle'nin birleştiği yerin çevresindeki topraklarda, 5. yüzyılın sonunda Karduklar oturmuştur ve Th. Nöldeke ile R. Hartmann'ın kanıtladıkları gibi, bu kavmin, ancak birkaç yüzyıl önce Pers ülkesinden gelip bu yöreye yerleşmiş bulunan Kürtlerle kesinkes hiçbir ilgisi yoktur. *Kardoukhoi*, çoğul olarak Ermenice *Kadu-kh*'un karşılığıdır; *Kardu* da, Gürcistan-İberya'da oturan halkın yerli adı olan *K'art'ueli (Kart'veli)* ile yakın bir uyum halindedir. *Korduene, Gordyaioi* gibi bu güney topraklarıyla halkını gösteren bu adlar, aynı kökü taşırlar. Vaktiyle Kardukların yurdu olan bu toprak, Gürcülerin kaya içine oyulmuş barınaklarıyla büyük bir benzerlik gösteren mağara-evlerle doludur; ama bu evler Ermeni-öncesi (Khald) kaya-içi yapılarından köklü şekilde ayrılır. Asya'nın Büyük İskender tarafından fethinden sonra, Karduk topraklarının Nisibin dahil bir kısmı, Mygdon kökenli Makedonyalılar tarafından iskan edildi. Bu yerleşme sonucu meydana gelen karışıklıklar, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak Kardukları etkiledi ve bunlardan bazılarını, yukarıda belirttiğimiz İberlerin göçüne rastlayan bir tarihte, kuzeye doğru göçmeye zorladı; bazıları ise Greklerin ve Romalıların Gordyen (Korduen) dedikleri ülkedeki eski yurtlarında kaldılar. Durum böyleyse, Kseneofon'un, Karduk ülkesindeki yedi günlük yürüyüşünü anlattığı *Anabasis*'inde, Gürcü kavmini meydana getirmiş olan belli başlı unsurlardan birinin dövüşme yöntemiyle adet ve göreneklerinin en eski tasvirini buluyoruz demektir. Lehmann-Haupt sözlerini şöyle bağlar: "Demek

ki Karduk-K'art'uel'ler Khald'ların (Urartu) güney komşuları, Gürcü kavminin öbür temel kurucu unsuru olan Mosklar ise Khaldların kuzey komşularıydılar."

Lehmann-Haupt'un Karduklarla Kartveliler arasında yaptığı bu yaklaştırma, Rus bilgini N. J. Marr'ın çalışmalarından da bilinmekte idi. Bu bilgin, Yine "Çelebi" Kelimesi Üzerine adlı (Ön Asya tarihinde Kürt ulusunun taşıdığı kültürel anlam konusundaki) ve Rus Çarlık Arkeoloji Derneği Doğu Şubesi'nin cilt XX. fasikül II-III, 1911 tarihli bülteninde (Zapiski) yayınlanan incelemesinde, aynı varsayımı öne sürmüştür. Ancak Lehmann-Haupt Kürtleri tezinin tamamıyla dışında bıraktığı halde Marr, "Zamanla gerçek olguların, şimdi birbirlerinden.binlerce yıllık bir tarihle ayrılmış bulunan Karduklar (Kürtler) ile K'artlar (Gürcüler) arasındaki köken birliği görüşünü güçlendirmesi" olanağını yine de kabul etmektedir. Marr notunda şunları ekler: "Eğer bu görüş zamanla doğrulanırsa, bugünkü Kürt dilindeki bażı kelimeler ilkel Kürt dilinin, yani Jafetik (Yafesi) dala mensup K'art' grubu dilinin yaşayan kalıntıları olarak görülebilir: Örneğin, Kürtçede bav *(bam)*: "baba"; K'art'çada - *mam-a: "baba";* Kürtçede *dê//da* ve *diia*: "anne"; K'art'çada *ded-a* ve *dia*: "anne" (örneğin, *dia saglisi*: "ev annesi, ev sahibesi"; *di-atsi*: "kadın", kelime anlamıyla *"anne-adam"*[1]

---

1 Kaynağında olasılıkla anaerkil psikolojinin yattığı Gürcü paleontolojisinin ilginç bir problemi, erkek ve dişi kelimelerin birbirine karışmasıdır. Bu durum, birçok dillerde ortak bir biçimi bulunan "anne" ve "baba" anlamındaki kelimelerin yer değiştirmesinde görülmektedir. Gürcü dilinde *mama* "baba" *dêda* ise "anne" demektir (Allen, *adıgeçen eser*, s. 37). Anaerkillikle ilgili bu işaret, daha sonra göreceğimiz gibi gözönünde tutulmalıdır.
Esasen Farsçada da *dâdâ* kelimesi mevcut olup *sar-i-mâmak* adı verilen bir çocuk oyununda "anne" (*mâdarak*) anlamında kullanılır (Bak. *Suhan* dergisi, sayı 2, 1331, s. 122, not 4)

Görülüyor ki şimdiye kadar kabul edilen yorumlardan vazgeçmek gerekmektedir. Şurası da apaçıktır ki problemin çözümü, bir yandan Kürtlerin öte yandan Jafetik kavimlerin yaşamındaki kültürel ve etnografik olguların tümünü doğru bir yaklaşımla incelemeye bağlıdır; yoksa, coğrafi deyimlerdeki rastlantısal bir ses uyumuna dayanabilen, az çok zekice yapılmış bir karşılaştırma hiçbir şekilde bir çözümü veremez. Etnik terimlere gelince, henüz bunlarla ilgili hiçbir çözümleme yapılmamışken, *Kard (Kardoukhoi*) ve *Kord (gord: Gord+u-ene)* kelime köklerinin *Kwrt (Kyrtios, Cyrtius)* köküyle aynı kaynaktan mı geldiğini, yoksa rastgele mi benzeştiğini kesin olarak söyleyemeyiz. Her ne olursa olsun güneydeki Karduk-Khaldlarla, Ermenistan'ın kuzey batısında oturan ve belli bir tarihten sonra aynı şekilde Khaltlar ya da Khal'tlılar adıyla anılan Khal'ibler arasında bir yakınlık kurmaya şimdilik bir neden görmüyoruz"

Marr'ın teorilerinden ilerde yine sözedeceğiz[1] Şimdi, Kürtlerle soydaşlıkları, görüldüğü üzere, tümüyle olanaksız gözükmeyen Karduklara dönelim: Bunlar, yine Ksenefon'un söylediklerine göre, ne kral Artakserkses'in, ne de Ermenistan'ın egemenliğini tanımıyorlardı. İ.Ö. 1. yüzyılda, II. Tigran, Korduene'yi fethettiği zaman buranın kralının adı Manisarus idi; Korduene eyaleti de köklü biçimde Ermenileşmiş

---

1 Marr'ın Jafetik [Yafesi] okulu, ilk önce Kafkas dilleri üzerinde durmuş ve bu dillere, bilinen dil "aileler"inden hiç birine girmediklerini belirtmek için bu adı vermişti. Sonra giderek bu okulun görüş alanına başka diller de girdi: Khald dili (Ari-öncesi Ermenice), Sümer dili, Elam dili, Pamir'de konuşulan bazı ağızlar, Bask dili, Berberi dili gibi. Son gelişim evresinde Jefetidoloji "yeni dil teorisi" adını aldı (Bak B.N.. *Dilin Kökeni*, Profesör N.J. Marr'ın Jafetik Teorisi ve Bunun Uygulanışı, *Ethnographie* dergisi, 1936, sayı 32)

değildi[1]

Dil yasaları açısından Karduklarla Kürtler arasında bir yakınlık kurmak olanaklı olsun olmasın, şurası yine de kayda değer bir olgudur ki *Kard* unsuru mahalli yer adlarında görülmektedir. Aramiler bu Korduene bölgesine Bêth-Qardû adını, bugünkü Ceziret İbni Omar kentine de Kardû Gazartası adını veriyorlardı. Ermeniler Kordukh adını, Araplarsa Bâkardâ adını kullanıyorlardı. Ermeniler ve Araplarda asıl Kardû bölgesi sınırlı bir alana sahipti. Esasen, Korduene eyaletinin tam sınırları bilinmemektedir. Bu eyaletin üç kenti olan Sareisa, Satalka ve Pinaka (bugünkü Finik) Dicle üzerinde bulunuyordu. Ama şurasını gözönünde tutmak gerekir ki Strabon'a göre Korduene dağları (*Gordyaia Ore)*, Diyarbekir'le Muş arasında uzanıyordu.

Ama Kürtlerin kökenleri üzerine bu bölgede tarihin bize bıraktığı adlar yardımıyla kurulmuş varsayımlar Ksenofon'un Karduklarıyla bitmez. Şu noktayı bilmemek olanaksızdır ki İ.Ö. 9. ve 6. yüzyıllar arasında, daha sonra Ermenileşmiş bulunan yayla, Khald ya da Urartu krallığına ülke olmuştur. (Bu isimlerden birincisi yerli addır; ikincisi ise Asur dilindeki ad olup kutsal kitaptaki Ararat'ın karşılığıdır). Babilonya'daki Sami Kaldelilerle karıştırılmaması gereken bu Khaldlar, bir ara, Asur'un başına ciddi dertler açacak kadar güçlendiler ve Asur'la sık sık, bazan da başarılı savaşlar yaptılar. İmdi,

1 Bu konuda bak. Dumezil (*Centaures* [Yarı at, yarı insan olan efsane yaratıkları, ç.n.] s.250, n 1): "Gordyen'e adını veren ve Greklerin kaçan inek İo'yu Ermeni sınırlarına dek karaları denizleri aşarak kovalar halde gösterdikleri efsane kahramanı Gordys'in doğulu bir yön taşıması olanaksız değildir". (Bizanslı Stephanos, bak. Gordyaia; bak. Strabon, XVI, 747-750, Gordy üzerine; bak. Pretter, *Demeter und Persephone*).

fonetik yasaları Khald ve Kardu adları arasında bir yakınlık kurmaya imkan verir ve bu adların Kartvel-Gürcü adıyla bir ilişkileri bulunabilir. Bununla birlikte bu gözlemler, Kürtlerin kökenleri üzerinde gerçekten daha açık bir görüş edinmemize olanak vermemektedir, çünkü etnik karakteristikleri de tartışmalı olan Khaldlar hakkında fazla bir şey bilmiyoruz[1] Sadece, dillerinin Hint-Avrupalı dili olmadığını ve Kartveli grubu dilleriyle bazı benzerlikler taşıdığını bilmekteyiz. Bununla birlikte Kürtler, hiç değilse şimdi tartışma götürmez şekilde İrani, dolayısiyle Hint-Avrupalı olan bir dil konuşmaktadırlar.

Profesör A. Smieszek (bak. *Rocznik Orientalistyazny*'nin, '1925 tarihli II. cildinde Hititlerin adıyla ilgili makalesi) çok haklı fonetik kanıtlara dayandırdığı bütün bu mümkün ad benzerliklerinden söz etmektedir. Yazısının sonuç kısmında insanı gerçekten düşündüren bir işarette bulunmakta, örneğin Keltlerin adını da şu üç farklı biçim altında gördüğümüzü belirtmektedir: *Keltai, Galatai* ve *Galli (Galatoi→Galt-oi→ Gald-oi→Galli).*

---

1 Sayce'in dediği gibi *(bak. Tevrat'taki Irklar)*, Ararat ya da Ermenistan'ın ilk sakinlerinin ırksal tipi, Asur kral sarayının duvarlarındaki kabartmalarda görülen haliyle, ülkenin bugünkü sakinlerinin tipine uymaktadır. Ninova'da kral Assurbanipal'ın yanına gelen Ararat elçileri, dolikosefal, geniş alınlı, ucu sivri düzgün kıvrık burunlu, ince dudaklı, geniş çeneli ve kısaya yakın boylu kişilerdir. Ayrıca Balawat'taki bronz kapıların üzerinde, Ararat askerleri, Grek biçimi tepeli miğferler, tam dizlerinin üstüne gelen gömlekler ve ucu kıvrık çizmeler giymiş, ellerinde yuvarlak küçük bir kalkan taşır şekilde gösterilir. Ama burada tasvir edilenler arasında iki etnolojik tip bulunmaktadır: Biri Asurbanipal'e gelen elçilere benzemekte olup ayrıca sakallı ve bıyıklıdır, öteki ise sakalsız, bıyıksız ve çıkık çeneli olup profili Hititlere benzemektedir.
Bu tiplerden hiç birinde Ari tipini göremeyiz.
Sayce'in burada eklediği nota göre, Assurbanipal'e gelen elçilerin dolikosefal tipte gösterilmiş olması gariptir, oysa bugünkü Ermeni tipi belirgin şekilde brakisefal olup bunun ortalama endeksi 85,7'yi bulmaktadır. Brakisefallik, genellikle, von Erckert'in ölçümleriyle kanıtlandığı gibi, Kafkas uluslarının karakteristik niteliğidir.

Yukarıda, Ermeni-öncesi Khaldlarla Babilonya Kaldelilerini birbirine karıştırmaması için okuyucuyu uyarmıştık. Ama bu zorunlu ayrım, doğubilim tarafından nisbeten kısa bir zaman önce konulmuş ve kabul edilmiştir (Bak. ayrıca Lehmann-Haupt'un, bu sorunun tam bir açıklamasını yapan, daha önce sözü geçmiş makalesi). Vaktiyle Kürtlerin kökenleriyle ilgili egemen görüş, bunların Kaldelilerle akrabalıklarına dayanıyordu. Nitekim kutsal kitaptaki geleneğe göre bunlar Doğu Kürdistan'da oturuyorlardı. Marko Polo da aynı kanıdadır. Ayrıca Marko Polo, Musul dağlarındaki Kürtlerin Hıristiyanlığından da söz etmiştir. Ortaçağ'daki Batı Avrupa bilminin, Kürtleri, İncil'deki akıllı uslu Kaldelilerin torunları olarak görmeleri için başka kanıt gerekli değildi. Michaelis ve Schlötzer gibi 18. yüzyıl sonunun büyük tarihçi ve dilcileri, Kürtlerin dili ve kültürü konusunda kesin belgeler toplama gereği üzerinde ısrarla durmakla birlikte yine de, Ortaçağ bilim geleneğine uygun olarak, Kürtlerin Kaldeli kökeni varsayımını destekliyorlardı. Bununla birlikte, daha o çağlarda bile, Garzoni (1787'de Kürtçe bir grameri yayınlanmıştır), Soldini gibi Dominiken misyonerlerinin yaptığı ve birçok Kürt lehçesini (zamanlarına göre) çok iyi bilmelerine dayanan pratik çalışmalar, Kürtçenin çağdaş Farsça ile olan doğrudan bağlarını ortaya çıkarmıştı. O kadar ki Garzoni, örneğin Katolik eserlerinin Kürtçe çevirilerini basmak için, daha 17. yüzyılda *"Propaganda Fide Kongregasyonu"* tarafından bu amaçla yaratılan Latinleştirilmiş Farsça alfabenin kullanılmasını mümkün görüyordu. Kürtleri bu şekilde İranlıların yakın akrabaları olarak ve dillerini de Farsça'nın bir lehçesi olarak kabul etmekle Garzoni, Kürtlerin İrani kökeni problemini ortaya atmıştı.

19. yüzyılın ilk yarısında Kürdistan, Kürtler ve Kürt dili üzerindeki çalışmaların hızlı bir gelişim göstermesi, Kürt tarihi, Kürt lehçeleri ve aşiretleri, bunların dağılımı, İslam-öncesi Kürt inançları vb. üzerindeki ilk somut bilgiler, aynı zamanda, bir kısmı da Kürdistan topraklarında bulunan eski Ön Asya uygarlıklarına ait eserlerin keşfi ve çözülmesinin bilimde yarattığı büyük sarsıntı gibi durumlar, Kürt sorunlarıyla uğraşan ilk uzmanların eskimiş görüşlerinin düzeltilip geliştirilmesine yardımcı oldu. Kürtlerin kökenleri ve dili sorunu bilimde yeniden ele alındı. Devrin büyük dilbilimcileri olan E. Rödiger ve A.F. Pott, karşılaştırmalı dilbilimi yardımıyla, Kürt dilinin çağdaş Farsça ile ve her ikisinin de ortak kökeni olan Zend dili ile ilişkilerini ortaya koyarak, Kürt dilinin "Kalde" kökenli olması imkanını kesinkes reddettiler. Böylece Kürt dilinin İrani karakteri varsayımı bilimde kesin olarak kabul edildi.

Rus bilgini Kunik, tarihi olgulara dayanarak Ön Asya'nın eski uygar kavimleriyle Kürtlerin tartışma götürmez bağını kanıtlarken, Kürt dilinin İran diliyle akrabalığına ilişkin malzemeleri kullanarak, yalnız kutsal kitaptaki Kaldelilerin değil, aynı zamanda bütün Küçük Asya uygarlığının da İrani, dolayısıyla Ari kökenden olduğu sonucuna varmaktadır[1] Kunik'in fikirleri, Renan tarafından geliştirilmiş[2] ve Dorn'un etkisiyle de, P Lerch'in İran Kürtleri ve Kuzeydeki Kaldeli Ataları adlı

---

1 İranlıların Sami ırkının kaderi üzerindeki etkileri sorununu karşılamalı tarih yardımıyla aydınlatma denemesi, Melanges asiatiques, cilt I. s. 540.

2 *Sami Dillerinin Genel Tarihi ve Karşılaştırmalı Sistemi*, I, s. 27-33, 54-62, 433 ve gerisi. Kürdolojinin başlangıçlarıyla ilgili bu toplu bakış çalışmasını Vilçevsky'ye borçluyuz (*Marr ve Kürdoloji*, 1936, Rusça).

yarım kalmış monografisine temel olmuştur. Lerch, hiçbir araştırmaya başvurmadan, Kürtleri "daha İ.Ö. 3000 yıllarında savaşçı bir ruhla dolu dağlılar olarak Dicle ve Fırat ovasına inip buradaki Babilonya'nın güçsüz Sami aşiretlerine başeğdiren ve taze güçleriyle bu devleti canlandıran o savaşçı ve kuvvetli İrani Kaldelilerin torunları" olarak görmektedir.

§ 3. V. Minorsky'nin, Kürtlerin Med-İskit Kökeni Hakkındaki Tezi

Görülüyor ki özellikle bütün bu Karduk, Kartvel, Khald, Kalde kavimlerinin adlarındaki ses benzerliğine ve bunların bugünkü Kürdistan'da oturmuş olmalarına dayanılarak, bu kavimler, Kürtlerin ataları sayılmak istenmiştir (Oysa bunları daha çok Kürtlerin adaşları saymak gerekmez miydi?)[1] Kürt diline gelince, bugün en yaygın görüşün onu İran diline bağladığını gördük. İleride, Jafetik okulun görüşlerini anlatırken bu noktaya yine döneceğiz; ama önce burada, bilgin yurttaşımız ve dostumuz Profesör V. Minorsky'nin 1938'de Brüksel'de yapılan XX. Uluslararası Doğubilimciler Kongresi'nde açıkladığı tezi özetlemek isteriz, çünkü bu tez bize, özenle seçilmiş ve yeni bir ışıkla aydınlatılmış belgeler sunmaktadır. Minorsky önce başlangıç niteliğinde birkaç gözlem-

---

1 Bu konuda, Sami olmayan küçük bir dağlı kavim olan Gutileri de hatırlatalım. Özellikle, Sargonlu hanedanı, kuzeydeki dağlardan inen ve Gutiler adını alan barbarların darbeleri altında 2622'de son bulmuş, bu Gutiler 2498'e kadar ülkeye egemen olmuşlardır. Bu barbarlar *açık tenli* diye nitelenirler, bu da onların Nordik kökenli olduklarına bir kanıt olabilir. Konuştukları dil yazık ki bilinmemektedir, ama krallarının adları gerçek bir Hint Avrupalı karakter taşımaz, Pennsylvania Üniversitesi profesörlerinden E.A.Speiser *Mezopotamyalıların Kökenleri* konulu eserinde, Kürtlerin Gutilerle ve Zagros Hulubileriyle aynı ırktan oldukları görüşünü ileri sürer.

le konuya girmektedir. Böylece, Kürtlere birtakım mahalli atalar aramak gerekirse, bunu (Karduklardan) daha çok *Paktues*lerde aramak gerektiğine dikkati çekmektedir. Gerçekten de bu ad, Herodotos'tan bu yana, asıl Bêth-Qardû bölgesinde bulunan ve vaktiyle Bohtan diye söylenmekte olması gereken, Dicle'nin kolu Botan'ı da kapsayabilir. Herodotos'a göre, Ermeniler ve Paktuesler (Boht-anlılar), Pers İmparatorluğu'nun 13. Starapلığını oluşturuyorlardı. Şurasını da belirtelim ki Şerefname'nin naklettiği Kürt geleneğinde Botan (eski Bohtan) çok önemli bir rol oynar; bu kaynağa göre bütün Kürtler, Boht ve Baçan adlı iki kardeşin soyundan gelmişlerdir. Minorsky, Kürtlerin adıyla aralarında bir bağ kurulmak istenen, yukarıda gözden geçirdiğimiz çeşitli adları hatırlattıktan sonra, "İlke olarak, ulusların kökenlerini etimoloji yoluyla kanıtlamak tehlikelidir; etimolojiler tarihi ve coğrafi olgulara dayandırılmalıdır" der. Çok doğru bir uyarı. Minorsky, daha sonra, Arap kaynaklarında Kürt adının "göçebe" ile eşanlamlı hale geldiğine işaret etmektedir. Her türlü karışıklığı önlemek için Minorsky, bu "göçebe"leri bir yana bırakacak ve sadece asıl Kürtçe konuşan Kürtler üzerinde duracaktır:

"Geniş alanlara dağılmış bulunan ve bedensel bakımdan çok büyük farklar gösteren Kürtlerde, (ulusal karakteristikleri açısından) temel etkenler, yaşama tarzı ve her şeyden önce dildir."

Kürt dili, birçok lehçelere ayrılmasına rağmen, büyük bir nitelik istikrarı gösterir ve hiç kuşkusuz İrani dillerin kuzeybatı grubuna mensuptur. Kürtçe ile Farsça arasında tespit edilen ayrıntılar bütün lehçelerde bulunur. Minorsky, bundan haklı olarak şu sonucu çıkarmaktadır: Kürtçeṇin temelinde önemli topluluklardan birinin dili yatmaktadır; genel karakte-

ristikieri de Kürtlerin yayılışından ve dağlara dağılışından önce oluşmuştu. İlk Med dilinden sadece birkaç özel isim bilinmesine rağmen, İrani alanın kuzey batıdaki lehçelerinin Med etkeni olmaksızın oluşmasını tasarlamak imkansızdır. Tarihi ve coğrafi nedenlerden ötürü, Kürtlerin ancak Atropatene denen bugünkü Azerbaycan'ın yerindeki Küçük Medya'dan yayılmaya başlamış olabileceklerini kabul etmek gerekir.

Bunu böylece koyduktan sonra Minorsky, Urmiye gölünün güneyindeki bölgenin tarihi-etnik tahliline geçmektedir. Bu bölge, İranlıların batıda ilk kez (İ.Ö. 9. yüzyılda) adının geçtiği Asur-Urartu savaşında çekişme konusu olmuştu.

İlk önce, gölün güneyinde Hint-Avrupalı olmayan birtakım prenslikler vardı (Allabria, Harhar, Elipi gibi); sonra güney batıda, adı ilk kez İ.Ö. 844'te geçen ve Perslerin eski bir konak yeri olarak tanınan Parsua ülkesi; Parsua'nın güneydoğusunda ise 836'dan itibaren adı geçen Medler (Matai, Mada). 714'ten bir süre sonra Parsua adı (Persler güneye doğru göç ettiklerinden) kaybolur ve Medler yavaş yavaş bütün bölgenin hakimi olurlar. Daha sonra, Mannai ya da Mannalılar adındaki, yine 856-830 yıllarına doğru tanınan[1] ve Parsau'nın hemen

1 Marr (*Seçilmiş Eserler*, cilt V. s. 17-18), Jafetik dillerde "su, göl" anlamına *man* kökünü, gerek Van gölünün adında, gerekse Se-van, Topara-van adlı diğer iki gölde görülen *van* unsuruna yaklaştırır. Ayrıca, Urmiye gölü için kullanılan "mavi" anlamındaki Grekçede *Mantiane* deyiminin Türkçede Gökçe "mavi su" denilen Se-van gölüne de aktarıldığını, bunun da eski yerli halkça bilinen bir adın sonraki bir çevirisi olması gerektiğini belirtmektedir. Marr bu paralelliği, adlarında man kökü bulunan kavimlerin etnik göçüne bağlamaktadır. Öte yandan Streck (Z. A., XV, S. 372-373), Medlerin adını tahlil ederken, çivi yazısıyla yazılmış yazıtların bu adın üç değişik biçimini verdiğine dikkati çekmektedir: Amadia, Metai ve Madai. Amadai ile Madai (krş. Matai) biçimleri arasındaki ilişkiler benzer birçok olgularla açıklanır. Matailere gelince, bunlar hemencecik, Urmiye gölü civarında oturan ve ilkçağların başlarında Halys'ten Elam'a yayılan Matienler, *Matienoi (matiane)* adlı kavime yaklaştırılmıştır. Th. Reinach, *Matienler, Revue des Etudes grecques*, 1894, VII, s.

doğudaki komşuları olan bilinmedik kavim gelir. Mannalıların etnik bakımdan hangi kökene mensup oldukları hakkında kesin hiç bir şey bilmiyoruz, ama muhakkak ki Medlerle büyük ölçüde karışmışlardır. Mannalılar, özellikle aralarına İranilikleri artık kuşku götürmeyen İskitlerin yerleşmesinden sonra İranileşmekten kurtulamamışlardır.

Gerçekten de bu etnik tablo, 8. yüzyılda değişir. Önce Kimmerlilerin istilası Van krallığına büyük bir darbe indirir; onların arkasından da İskitler gelip Mannalılar arasına kısmen yerleşirler. İskitler, 28 yıl kadar (642-615 arasında) Asya'nın hakimi olurlar. Ama sonunda Medler kendilerini yeniden toparlarlar; kralları Kyaksares, İskit şeflerini kılıçtan geçirir ve hemen güçsüzleşmiş Asurlara karşı harekete geçer. Ninova 612'de düşer. Medlerin müttefikleri arasında, Babil kralının yanında bir de Umman Manda adına rastlanır ki Asurluların genellikle Kimmerliler ve İskitlere verdikleri bu ad "Manda Sürüleri" anlamına gelir. Mada, Manda ve Mannai adlarının benzerliği esasen karışıklıklara yol açar. Her ne olursa olsun, şurası muhakkak ki Asur'un yıkılışı birinin gelip dolduracağı bir boşluk yaratmıştır. İşte İrani aşiretlerin batıya tam bu sırada yayılmış olması gerekir; Kyaksares Lidya'ya karşı yü-

---

313 ve gerisi). Madai ile Matai arasında bir fark sözkonusu olmasa bile, Matai'lerle Matienler arasındaki yaklaştırma, Strabon ile Ptolemaos'un buna paralel bir *Mantianoi* biçimini de vermelerinden ötürü, çürük kalmaktadır. Bununla birlikte Smieszek'in (R.O., II, s. 162) işaret ettiğine göre, Kafkas-Hazar dillerinde *n*, bir sessiz önünde çok hafif telaffuz edilir ve kolayca düşerdi. Smiezsek'e göre, Manda//Mada, Medlerya da Mantianoi//Matienoi gibi adlar sadece görünüşte bir fark taşırlar. Praşek bak. (Streck, s. 355, not), Mandai//Mandaları Mannahalarla birleştirir. Her ne olursa olsun, Mantianoi'de, Matienlerde, burada sözkonusu olan aynı man kökünü bulmak ilgi çekicidir, o kadar ki coğrafi bakımdan da tartışma götürmez bir yurt birliği vardır [B.N.].

Bak. ayrıca Y Godard, *L'aventureux art scythe (L'Ame de l'Iran* adlı eseri, s. 39 ve gerisi, Albin Michel).

rür; onun ordusunun himayesi altında Medya aşiretleri tam bir güvenle ilerlerler.

Ermeniler bu arada Van gölü havzasında Khaldların yerini almış olduklarından, İranlıların ve onların yakını olan grupların yayılmasına açık bölge, Dicle'nin sol kolları boyunca Van gölünün güneyindeki topraklardan, yani bugünkü Kürdistan'ın kalbini oluşturan vadilerden ibaret kalmıştı.

İskit şeflerinin kılıçtan geçirilmesinden sonra Mannalılar nüfuzlarını yeniden kazanma olanağını buldular. 7. yüzyılın başından sonra Asur'a birçok akınlar yaptılar. Daha sonra adları, 5. yüzyılda, Perslerin büyük kral yolunu anlatan Herodotos'un Matiene'sinde yansımış gözükür; sonra, Strabon'un İ.Ö. 1. yüzyılın sonuna doğru Urmiye gölüne verdiği *Mantiane* adında yansır görünür; Ptolemaos ise bu gölü *Martiane* ya da *Margiane* diye adlandırır ve bu bölgenin "bütün Asur sınırı boyunca uzandığını" ekler. Görülüyor ki eski Margianoi Matiénoi Mannailerin toprakları Asurla sınırdaştı. Bu duruma göre, Asur'un düşmesinden sonra bundan en çok yararlananlar Mannalılar olmuştur.

Asur kaynaklarından alınan bu etnik adlara Minorsky, Grek yazarlarında görülen Mardlar (*Mardoi*) adını da eklemektedir. Örneğin, Kentrites'i geçtikten sonra Onbinler, Mardlarla Ermenileri kapsayan bir Pers müfrezesinin saldırısına uğrarlar. Strabon, Atropatene göçebeleri arasında, Kürtiler yanında Mardları da anar. Ptolemaos da Mardlardan Kürtilerin komşuları olarak sözeder. Demek oluyor ki Minorsky bunların akraba Med kavimleri olduklarını ve belki de Mardların Manna geleneğini sürdürdüklerini kabul etmektedir. "Mantiane, Martiane biçimleri, bu adın *n*'li şekli yerine *r*'li bir varyantının mevcut olabileceğini düşündürmektedir. Bu

*n'*nin özelliği Asur transkripsiyonunda çifte *n* ile *Mannai* şeklinde gösterilmektedir".

Kyrtioilere gelince[1], bunların kökeni hakkında dolaysız bilgilere sahip değiliz. Yerli biçimi *Kort* olarak görünen adlarının geçerli bir etimolojisi yoktur. Asur kaynaklarında *Kurti-i* diye bir kavmin bulunduğu sanılmıştır; ama şimdi bu ad *Kur-hi-i* okunmaktadır. Ne olursa olsun, Kyrtiilerden ilk kez İ.Ö. 220'de, Selefkoslular kralı III. Antiokhos'la savaşan Medya valisinin birliklerinde sapancı olarak Polybios söz eder. Otuz yıl sonra da Titus-Livius, bunların Küçük Asya'da aynı Antiokhos'un hizmetinde, 171'de de Bergama kralının hizmetinde ücretli asker olduklarını söyler. Demek ki bunlar II. yüzyılda kolaylıkla yer değiştiriyorlardı; atalarının Asur'un düşüşünün bıraktığı boşluğu doldurmak fırsatını ele geçirdikleri de düşünülebilir[2]

Buna, sonradan Minorsky'nin de yaptığı gibi, bazı coğrafi

---

1 Bak. Reinach, *Kyrti'ler, Revue archeologique,* cilt XIII, s. 115-119. Kürtler o zaman askerlik sanatında ünlü idiler. Şurası ilginç bir noktadır ki Gordien sakinleri eşsiz mimarlar, askeri mühendisler diye ün yapmışlardı. Büyük Ermenistan'da Kürt ülkesini fetheden Tigran, bunlardan 35 binini, "yol yapmak, köprü kurmak, ırmak temizlemek, orman açmak ve diğer askeri işleri görmek için" ordusuyla birlikte götürür. Benim klasik antikçağla ilgili olarak çıkardığım bir nota göre, Plutarkhos, Lucullus'un Antakya'da bir Kürt önderiyle karşılaştığını söyler.

2 İran aşiretlerinin çok hareketli oluşlarına bir örnek olarak Asagartiyaların yer değiştirmeleri gösterilir (Bunların adı bir *gart* unsuru da taşıdığına göre belki de bunu yukarıda tahlil edilen benzeri köklere yaklaştırmak mümkündür?). E. Herzfeld'in 1928'de Oxford'da bana söylediğine göre, bunlar Kürtlerin ataları sayılabilir; Herzfeld, Asagartiyaların adının Dicle üzerindeki Sa'erd, Siird kentinin adında yaşadığına inanıyordu. Asagartiyalar ya da Sagartalılar önce Seistan'da yaşıyorlardı. Sonra Asur döneminde bunları Zikirtu ya da Zakruti adıyla Medya'da buluyoruz (Bak. Streck, Z. A., XIV. S. 146). Darius zamanında (bak. Bisutun yazıtı) bunların başkenti Arbela ovasında olup Darius burada kralları Çitrantahma'yı idam ettirdi; bu kralın Bisutun kayasındaki tasvirinin Kürt tipini yansıttığı görüşü vardır (Bak. L.W. King, *Behistan Taş Oymaları*).

terimlerin, bunlar arasından özellikle, Ptolemaos'un Gordyen (Bêth-Qardû)'nun doğusuna yerleştirdiği ve sadece *Kortaia* olması mümkün olan *Kotaia* deyiminin incelenmesi eklenirse ve Ermeni coğrafyasında, hepsi de *Kort* unsuru taşıyan (Korçeh, Korduh, Kordih gibi paralel terimler bulunmasıyla, bundan şu sonuç çıkarılabilir ki Kyrtio-Kürtler yayılışlarında Urmiye Gölü'nün kıyısından Botan'a doğru giden hattı izlemişlerdir. Burada 4. yüzyıldan sonra Mahkert Kürt prensliği görülür).

İşte Minorsky, Kürtlerin kendilerine verdikleri Kurmanc adının yorumlanmasıyla ilgili çok ustaca varsayımını burada öne sürmektedir. Köken soneki olan *-c*'yi atan Minorsky, kalan bileşikte birinci unsuru Kur(d) olarak, ikinci unsuru da Medya ya da Mannalılar/Mantianoi ile ilgili görmektedir:

"Eğer Mardlar Mannalıların torunları ise, bu varsayım, Mes'udi'nin 10. yüzyılda Kürtlerin isim babası olarak verdiği adla ilgili şu şecerede bir dayanak bulur: Kurd-bin-Mard-bin-Şa'şa'a-bin-Harb-bin-Hawazin.

"Tarihi ve coğrafi olgular gözönünde tutulursa çok olasıdır ki Kürt ulusu iki soydaş aşiret olan ve birbirine çok yakın Med lehçeleri konuşan Mardlarla Kyrtilerin bileşiminden oluşmuştur. Öte yandan Kürtlerin, batıya doğru yayılmalarında birçok yerli unsurları da bünyelerine aldıklarına şüphe yoktur".

Öyle görünüyor ki Minorsky'nin topladığı kanıtların büyük bir inandırıcı değeri vardır ve Kürtlerin dil ve tarihinde yerli oluşlarını gösteren unsurlar bulunamadığı sürece, doğudan göç etmiş oldukları tezi yürürlükte kalacaktır.

§ 4. Kürtlerin Yerli Kökeni Hakkında Jafetidologların Tezi

Kürtlerin yerli kökeni tezi N.J. Marr ve Jafetik okulu tarafından desteklenmektedir. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, Marr, 1911'de, binlerce yıllık bir tarihle birbirlerinden ayrılmış bulunan Karduklar (Kürtler) ile K'art (Gürcü)'lerin başlangıçta bir olmalarının muhtemel olduğu görüşünü ileri sürmüştü. Gördüğümüz tarihsel-etnik ilişkileri elden geldiğince yakından izleyip yargılamaya çalışan Minorsky'nin tersine, Marr, Kürtlerle Kartvelilerin tarihsel bağlarının kopuk olduğu yargısından, yani önce doldurulması gereken bir boşluktan hareket etmektedir. Gerçi Karduklar-Kartveller-Kürtler şeklindeki üçlü denklem kabul edilirse, bu boşluk hissedilir ölçüde küçülür; ama böyle davranmakla yalnızca sağlam tarihi-coğrafi olguların desteğinden yoksun etimolojilerin yorumlanmasına dayanılmış olur ve ayrıca Karduk-Kürt adlarının yaklaştırılmasına karşı ileri sürülen itirazlar da hesaba katılmamış olur. Böylece şimdilik tarihi-coğrafi temelden yoksun kalan jafetik tez bir başka güçlüğe daha çarpmaktadır. Gerçekten de Kürtçenin, bugün bilinen haliyle, İrani bir dil olduğu inkar edilemez. Demek ki Marr "Kürt dilinin kökten bir değişmeye, jafetik dil yerine Ari dilin geçmesi sürecine uğradığını" varsaymak zorundadır ve bu konuda, Kürtlerin asli dillerini terkedip Farsça'ya yakın bir dili benimsemiş olduklarını ileri süren geleneği aktarmaktadır. Ancak, Mes'udi'de sözü geçen bu geleneğe göre (bak. Quatremère, *Kürtler Üzerine Kısa Tanıtma Yazısı,* "Notices et exraits des Manuscripts de la bibliothèque du Roi et autres bibliothèques," s. 303) Kürtler başlangıçta Arapça konuşuyorlardı.

Demek ki Marr, Kürtlerin dillerini değiştirdiğini kabul etmektedir (bu olgu aslında imkansız değildir; örneğin Bul-

garlarda görülmüştür), ama aynı zamanda, Ker Porter'in özlü deyimleriyle "Kürtlerin törelerinin ülkelerindeki kayalar kadar değişmez olduğuna" işaret etmektedir. Özellikle, bir yandan Mandeizm ve Sabeizm'e, öte yandan Ermenistan'da ortaya çıkan çeşitli sapmacı akımlara ve daha uzakta Gürcistan'a kadar yayılmış birtakım dinsel yaşam olgularına bağlanan Yezidiliğe (Kürt inançlarından biri) atıfta bulunmaktadır. Marr için önemli olan, ulusal ya da daha çok sosyal bir tipin oluşumunu sağlayan özellikler bütünüdür.

Çünkü Marr ve okulu, dilbilimsel teorilerinde sosyal olguların incelenmesine önem vermekte, bu olgulara dilin oluşumu ve gelişiminde kesin yön verici bir rol yüklemektedir. Burada dil aileleri anlayışı reddedilmektedir. Önemli olan, insan grupları içerisinde, en ilkel evrelerinden itibaren, insanın doğa ve klanı karşısındaki tavrının, çalışma ve yaşayış şartlarının belirlediği uygun zihniyetin oluşmasıdır. Şu halde, kurulup bitmiş bir dile sahibolan ve fethedilmiş kavimlerin dilleri üzerinde kesin yönverici bir etki icra edebilecek yetenekte bulunan kavimlerin göçlerine daha az önem verilmektedir. Grupların dillerindeki değişiklikleri belirleyen şey, daha çok, işbirliği etmeye itilen gruplar arasında gittikçe sıklaşan dil kaynaşmalarıdır, vb.

Marr, Kürt dili problemi üzerinde yalnızca (yukarıda anılan) tek bir inceleme yapmıştır, ama daha sonra, diğer çalışmalarında yan bir konu olarak bundan da söz ettiği olmuştur; öyle ki bu çalışmalardan belli bir toplu görüş çıkarılabilir[1]

1 Bak. özellikle, öğrencisi O.L. Vilçevsky'nin N.J. Marr ve Kürdoloji adlı, şimdi üzerinde durduğumuz 1936 tarihli incelemesi.

Demek oluyor ki Marr'ın kanısınca, Kürtler Küçük Asya'nın dağlık bölgelerinin yerlileridir ve Kürt dili, dünyanın başka bir yerinde değil, burada oluşmuştur. Bu dilin sahiplerinin sosyal-ekonomik görünümündeki değişikliğe bağlı olarak, aynı zamanda da, birbirini kovalayan ve Kürtlerin hayli etkin bir ölçüde katıldıkları uygarlık ocaklarının tartışma götürmez etkisi altında, Kürt dili, jafetik halinden Hint-Avrupalı haline doğru gelişerek köklü değişikliklere uğruyordu: Jafetik halinde Gürcü ve Khald dillerine akraba olan Kürtçenin bu Hint-Avrupalı haline doğru gelişmesi ise onu İran ve Ermeni dillerine ve belki de Hitit dillerinin "Hint-Avrupalı" unsurlarına bağlar. Son olarak, Kürdistan'daki feodal dönemden bu yana da Kürt dili Türkçenin etkisine uğramıştır. Öyle ki Kürtçe, Hint-Avrupalı karakterini ancak gelişiminin başlangıç dönemiyle tamamlanma dönemi arasındaki dönemlerde göstermektedir. "Bu değişikliklerin nedenleri nelerdir? Bu nedenler, kitle halinde dış göçler değil, sosyal tabakaların, yeni geçim kaynaklarından, nitelikçe yenileşmiş teknik ve sosyal rejimden doğan devrim yaratıcı yer değiştirmeleridir. Sonuç olarak yeni bir zihniyet belirmiş, bu zihniyetle birlikte dilin yapısında ve doğal olarak yeni tekniğinde de yeni bir ideoloji belirmiştir."

Kürtlerin adına gelince, Marr'ın düşüncesine göre bu adın, Ermenicede "hadım" anlamına gelen *kurt* kelimesi ile çakışması rastlantısal değildir, ama buna paralel olgularla *(gur-an* Kürtlerde ayrı bir sınıfı gösterir; Ermenicedeki *kor-çay* kelimesi "bir Ermeni aşireti" anlamına gelir; *kor-du*, Megreli dilinde "Gürcü" demek olup "Gürcü, Kardoukhoi" anlamına gelen *kar-d'a* yaklaştırılabilir), sosyal ve etnik terimlerin bu rastlaşması gösterir ki bütün kavimler, bütün aşiretler, doğru-

sunu söylemek gerekirse gens tipi yapıdan önce gelen bütün ekonomik-sosyal kuruluşlar genel olarak anaerkilliği, daha özel olarak da şöyle bir rejimi yaşamışlardır: Bu rejimde çocukların doğumu ve beslenmesi özel bir örgütle düzenleniyor, bu düzen içinde hadımlar dinsel bir rol oynuyorlardı. Kürtçede "kadın" anlamına gelen *he-vü he-vi* kelimesi, Marr'a göre bu organizasyonun bir kalıntısıdır; bu kelimenin başlangıçtaki "kuma", "odalık" anlamı kollektif anlamdan bireysel anlama doğru gelişmiştir.

Bu kur-t terimini benzeri olan ve yine "hadım" anlamına gelen Ermenice mard-pet terimiyle karşılaştırarak Marr şu sonuca varmaktadır: "Mard-pet terimi salt aşirete özgüdür; tıpkı, bir aşiretin totemi ve adı olan, vaktiyle bir ekonomik-sosyal kuruluşun, yani kurtlar ya da Kürdlerin totemi ve adı olan Ermenicedeki Kur-t gibi, mard-pet de, benzer yapıdaki Mardlar, yani Medler aşiretinin reisi (pet) anlamına gelir, çünkü Medlerin adı olan uzun a'lı mâda kelimesi, ilk-biçimi olan mard'a kadar çıkar ve Medlerin Ermenicedeki adı da, tam mar olup, Medlerin bileşik bir kelime olan aşiret adının ilk unsurunu oluşturur (mâ-da ← mar-da//-d)"

Aslında, Minorsky ile Marr'ın konuya farklı açılardan yaklaşmakla birlikte, hemen hemen benzer sonuçlara varmaları ilginçtir. İkisi için de, hiç değilse, Kürtlerin etnik oluşumunda Medlerin payı kesin görünmektedir. Zaten, Khald diliyle Ahemeni yazıtlarındaki İrani olmayan 2. kategori dil üzerinde yaptığı incelemelerde Marr, Kürtçe ile Medce arasında çok sıkı bağlar buluyor[1] Kürtçeyi bazı kısımlarında Medcenin

1 Dr. E. Bacr (Zürih), *Zur Dialectologie Nordirans* adlı tebliğinde şu noktaya da dikkati

doğrudan mirasçısı gibi görüyordu. Ancak, Minorsky'nın haklı varsayımının temelini oluşturan etnik Kurmanc terimini, Marr aynı şekilde yorumlamamıştır. Bu terimle kimi zaman "Ermeni" adı (harmen, kar-menç, kar-menc/kurmanc) arasında bir yakınlık görür, kimi zaman da onu Kimmerceye benze-tir[1]

Kısacası, Kürtlerin kökenleri probleminde iki tez karşısındayız. Bunlardan biri, Kürtlerin İrani (Hint-Avrupalı) kökenden olduğunu savunur ve İ.Ö. 7. yüzyılda Urmiye gölü bölgesinden Botan'a (Kentrites) doğru göç ettiklerine inanır; diğeri ise, Kürtlerin buranın yerlisi olduklarını, Khaldlar, Gürcüler, Ermeniler gibi Asyanik [Ön Asya yerlisi] kavimlere akraba olup, vaktiyle bunların dilini konuşmaktayken sonradan İrani bir dili benimsediklerini ileri sürer.

Esasen her iki tezin bütün noktalarda birbirlerini reddetmedikleri görülecektir. Gerçekten de Minorsky, bir yandan, Kürtçe üzerinde Asyanik etkiler bulunabileceğini kabul ederek yukarıda özetlediğimiz tebliğinin sonuç kısmında şunları söylemektedir: "...Ermenice ile Kürtçe arasında iki *r (ṛ, r)* ve iki *l (ḷ, l)* sesinin varlığı ortak bir özelliktir ve eski yerli köke, temele kadar çıkabilir[2] Şimdi de, kuzey Kürt lehçelerinde,

---

çekmektedir:
"Derleyici (Konferansı) 63 "durumu" derlemiş bulunuyor. Burada Kürtçe ve Med'ce alfabetik bir sıra içinde Farsça karşılığı olarak sıralanmış.
Bu Kürtçe ve Farsça arasındaki özel ilişkilerden oluşmaktadır. Ancak Kürtçe tarafından iktibas edilen yeni Fars dilindeki "bilimsel kelimeler" bunlara dahil edilmiyor. Bunlar arasında dialekt bakımından "sıkı" akraba olan kelimeler de kapsam dışı bırakılıyor."

1 Bak. *Seçilmiş Eserler* (Rusça), Cilt V. s. 206.

2 Bu eski yerli gövde ile ilgili olarak, belki de, Kürt dilinin morfolojisinin, İ.Ö. 2. yüzyılda kuzey-batı Mezopotamya'da ve kuzey Suriye'de yaygın bulunan Hurri dilinin morfolojisi ile benzeştiğini belirtmekte yarar vardır. Burada özellikle, gerek Kürtçede, gerek Hurri dilinde rastlanan, *Suffixaufnahme* adı verilen şey

yani Mard ağzının izlerini daha kolayca bulabileceğimizi sandığımız bölgelerde -te'li çoğul (örneğin *kelesete*: "haydutlar") sonekine işaret edelim. Güney ağızları bu soneki bilmezler. Bu durumu, Mardların ataları olduğu sanılan Mannalılar arasına bir kısım İskitlerin yerleştiğinin bir belirtisi olarak görmek insana çekici geliyor"[1]

Öte yandan Marr, Kürtlerin yerli oldukları görüşünü savunmakla birlikte, onların Medlerle akraba olabilecekleri düşüncesini telkin etmekten de kendini alıkoyamamakta ve Kürtçenin yapısında Jafetik tabakanın daha az belirgin olduğunu, Hint-Avrupalı kesiminde ise tam bir İrani karakter bulunduğunu kabul etmektedir.

Esasen kronolojik bakımdan, iki tez mutlaka birbirleriyle çelişmemektedir. Kürtler İ.Ö. 7. yüzyılın ortasına doğru Dicle'nin sol kolları üzerinde ortaya çıkarlar. Burada hayli uzun zaman, Ksenefon'un bize 400-401'e doğru adını bildirdiği Karduklarla komşuluk ederler. Bu Karduklar, Lehmann-Haupt'a göre, bu yöreleri ancak Büyük İskender'den sonra ve belki daha da sonra İ.Ö. 1. yüzyılda terkederek Gürcistan-İberya'ya doğru göç etmişlerdir. Bu süre, birbirlerine komşu dağlı aşiretler olan Kyrtilerle Kardukların ilişkiye girip her bakımdan birbirlerini etkilemeleri için yeterli, hayli uzun bir

---

sözkonusudur. Bak. Profesör J. Friedrich'in (Leipzig), *"Hurri dili hakkında ne biliyoruz?"* adlı tebliği:
"İsim çekimlerinde karakteristik olan şey, kelimenin aldığı soneklerle bu soneklerin geçişidir. Burada kelime kendi çekim eklerinden başka "ana" kelimenin eklerini de almaktadır.
- te'li çoğul soneki hakkında bak. benim *L'Etnographie*'de çıkan incelemem. Gürcü dilinde: *mepet mepe* "krallar kralı?"

1 Minorsky, başka bir yerde, *d*'den *l*'ye geçişin mevcut olduğuna işaret eder ve şu örneği verir: Mamlan Muhammed. Ben de şu örneği ekleyeyim: *hola hoda*

süreydi. Burada, günümüze daha yakın bir örnek vermek isterim. Musul ovasından ayrılıp Yukarı Büyük Zap yöresindeki dağlara göçen dağlı Nesturiler, birçok bakımdan komşuları Kürtlere benzemişlerdir. Nesturilerde Kürt masal ve şarkıları da revaçtadır. Bugün, vaktiyle Hıristiyan olan birtakım Kürt aşiretleri vardır. Diller karşılıklı olarak kelime alıp vermişlerdir ve her iki dili konuşan gruplar vardır.

Kürtlerin kökenleri hakkındaki araştırmalarda görülen görüş ayrılıklarından yakınmak şöyle dursun, tersine, herkesin kendi alanında tarihsel, toplumsal ve dilbilimsel olgular toplayıp tahlil etmeye devam etmesi yeğ tutulmalıdır. Böylelikle, anaerkillik sorununu derinleştirmek çok ilginç bir çaba olacaktır. Bilindiği üzere, genellikle Küçük Asya kavimlerinin niteliği, bunlarda anaerkilliğin, yirmili hesabın ve dinsel hayatlarında içkili ayin uygulamalarının bulunuşudur. Hadım terimiyle ilgili tahlilinde Marr bize anaerkillik konusunda izlenecek yolu göstermişti. Kanımızca, hiç değilse bazı Kürt aşiretlerinde, hala çocukları analarının soyadıyla anmak adeti vardır; bu adet, daha titiz bir incelemeyi gerektiren anlamlı kalıntıdır. Yirmili hesap da Kürt'te izler bırakmış gözükmektedir; nitekim Vilçevsky bu konudaki incelemesinde bunu kanıtlamıştır[1] Nihayet, içkili ayin (gerçekte silinmeye yüz tutmuştur), Yezidi Kürtleriyle Dersim Kürtlerine (Kızılbaş) atfedilir. Bütün bu özellikler şu halde, dikkatle incelenmeye değer. Eğer bunlar daha çok teyit edilebilir ve tam doğrulanmış olgular toplanabilirse, "yerlilik" tezi garip şekilde güçlen-

---

1 Benim koleksiyonumda bulunan bir hikayede, bazı aşiretlerde sadece yirmiye kadar sayıldığını gösteren bir not vardır: 30, 20 + 10 ile; 40, iki kere 20 ile; 100, beş kere 20 ile ve 1000, on kere 100'le ifade edilir.

miş olacaktır. Bu kez, Kürtçenin gerek fonetiğinde, gerek morfolojisinde, gerekse kelime hazinesinde İrani olmayan olgular gösterebildiği takdirde de güçlenmiş olacaktır. Biz, bu konudaki düşüncelerimizi iddiasızca ifade etmeye ve Kürtçeyle Jafetik diller arasında birtakım paralellikler gösteren birkaç etimoloji önermeye çalıştık *(Kürtçe Üzerine Notlar. Kürtçe İrani midir? Oriental Studies in honour af Daśturji Saheb Cursetji Erachji Pavry, 1934).*

§ 5. Kürtlerin Kendi Kökenleri Hakkında Kanıları

Şimdi, doğubilimcileri, Kürtlerin Hint-Avrupalı kökenden olup olmadığı konusunda kıyasıya çatıştıran tartışmanın özünü bilmekteyiz. Kürtlerin kendi düşüncelerine gelince, bu konuda, Emir Şeref Han Bidlisi tarafından 1596'da Farsça olarak yazılan tarihi Kürt eseri Şerefname'yi okumakla bir fikir edinebiliriz. Bu eserin yazarı, önsözünde, Piştadiler tahtında Cemşid'in yerine geçen ve bu mitolojik İran hanedanının 5. kralı olan zalim Zohhâk efsanesini anlatır. Zohhâk garip bir derde yakalanmış, her omuzunda yılan biçiminde çıkıntılar türemiş. En marifetli hekimler Zohhâk'ı iyileştirememişler. Şeytan, Zohhâk'a bu dertten kurtulması için bir delikanlı beynini kullanmasını salık vermiş. Böylece her gün iki genç kurban edilmeye başlanmış. Bu işle görevli cellat, çok iyi yürekli bir kişi olduğundan kurbanlarına acımış[1] Bunun üze-

1 Bir başka rivayete göre, bu kötü görevi yüklenen iki kişi varmış. Bunların adları Kurmail ve Armail imiş. Acaba bu adlardan birincisinin, Kurmanc deyiminin yorumu üzerinde bizi düşündürmesi basit bir rastlantı mıdır? Gerçekten de bunlarda *kur* ve *ma* unsurlarına rastlanmaktadır. Kürtlerdeki bu olgularla Beotya'da Dionysosk'a adak olarak kurban edilen çocuklar yerine oğlaklar konulduğunu anlatan Pausanias'ın söyledikleri arasında bir ilişki kurulabilir. Öte yandan, Ön Asya'nın

rine iki yerine bir delikanlı kurban edilmeye başlanmış ve ikincisinin yerine bir koyun beyni konulmuş. Bu şekilde ölümden kurtulan gençlerin, gidip vahşi ve ulaşılmaz bir dağlık bölgede saklanmaları gerekiyormuş. Bunlar zamanla çoğalıp Kürt kavmini meydana getirmişler, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlar. Bu kavim atılganlığı, cesurluğuyla ün salmış, öyle ki bazı Arap yazarları Kürtlere cinler aşireti demişlerdir: *El Akrâd taifetün minel cin.* Bu konuda, Şerefname'nin on yıl kadar önce Kahire'de yeni bir baskısını çıkaran Kürt yayıncısı Faracullah Zeki, özel bir notunda, Müslüman yazarlardaki cinler sorununu ele alarak Kürtlerin bununla hiç bir ilgisi bulunmadığı sonucuna varmakta ve şöyle demektedir: "Tarihe bakarsak görürüz ki Kürtler arasından, örneğin Sultan Selahaddin (Eyyubi) gibi birçok adil krallar, burada sayılıp sıralanması çok uzun sürecek derin bilginler ve dindar adamlar çıkmıştır. Kürtlerin kökenine gelince, bu konudan girişte söz edilmektedir." Sözkonusu yayıncıların yazdığı bu girişte, bir başka Kürt, Muhammed Ali Avni, dilbilimsel kanıtlara dayanarak soydaşlarının Hint-Avrupalı kökenden olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Günümüzdeki bir başka Kürt yazarı, Seyyid Hüseyin Hüzni de *Gonce-i Behar* adındaki, Kürt tarihi ile ilgili bir kitabında konuyu yine aynı doğrultuda işlemektedir.

---

dinsel sembolleri içinde (bak. XI. bölüm, son kısım), yılanla Dionysos arasında da bazan bir yakınlık kurulması mümkündür. Bir yanda Zohhak ve koyunlar, öte yandan Dionysos (yılan) ve oğlaklar: Her iki halde de insan kurbanı yerine hayvan konulmaktadır. Bu konuda Dumézil'in kanısına işaret edelim: "Azdahak hikayesinde, minik şeytanın ortaya çıkışı ve öpücüğü... her gün insanları ölümden kurtaran ve onlara sürü yetiştirmesini öğreten Armail-Karmail adlı olağanüstü aşçıların müdahalesi, belki de, İran'da Hordad-Amerdad, Arap dünyasında Harud-Marud adı verilen çocuk besleyen iki erkek melek hakkındaki Ambrosia efsanelerinin mahalli (Kürt?) bir biçiminden ibarettir." Bak. *Centaures*, s. 66.

Her ne olursa olsun, yine Zohhâk konusuna dönersek, şurası da kayda değer ki Morier'ye göre (bak. *İkinçi Gezi*, 1812), o tarihte her yıl 31 Ağustos'ta Demavend'de İran'ın zalim Zohhâk'tan kurtuluşu kutlanıyor ve bu bayram *Ayd-ı Kürdi* (Kürt Bayramı) adını alıyordu. Yine bir başka efsaneye göre Kürtler, Hazreti Süleyman'ın kovduğu odalıklarla şeytan Casad'ın torunlarıdır. Bu efsane, "kovmak" anlamına gelen Arapça *karrada* fiilinin etimolojisine dayanır. Çoğu zaman halk etimolojisi, *Kürt* adını, Farsçada "kahraman" demek olan *gurt* kelimesine bağlar.

Bir Ermeni efsanesine göre, Kürtler ancak 10. yüzyılda ortaya çıkmışlardır.

"10. yüzyılda Arap egemenliği sarsılmaya yüz tutup da çeşitli ülkelerde Emirler çoğalınca, Hazar denizinin ötesinde bulunan ve Türk diye adlandırılan İskitler kitle halinde Pers ve Medya ülkesine akın ettiler, birçok yerleri ele geçirdiler ve buradaki inançları benimseyerek din ve dil yönünden onlara (Persler ve Medlere) benzediler. Bunlar arasından birçokları Med prensleriyle birleşerek Karduklarla Moskların sınırları içindeki Ermenistan'a akın ettiler, bu ülkeleri ele geçirdiler ve buralara yerleştiler. Daha sonra birçok Hıristiyanlar da onlarla gitgide kaynaştılar ve onların inançlarını benimsediler" [1]

§ 6. Antropolojik Kanıtlar

Tarih ve dilbilim alanında yaptığımız bu gezi henüz birçok noktayı karanlıkta bırakıyor ve Kürtlerin kökenleri üzerinde ancak bazı varsayımlar öne sürmemize imkan veriyorsa, antropoloji de, bize bu konuda fazla yardımcı olamayacaktır.

---

1 Marr'ın *Çelebi* adlı makalesindeki metin.

Gerçekten de, Kürtlerin antropolojik bakımdan sınıflandırılmasına ancak son zamanlarda girişilmiştir[1] Stolze'nin fotoğraflarını çektiği doğu Kürtlerinin hepsi, bölgelerindeki İran halkıyla tam bir benzerlik taşıyan, esmer ve son derece brakisefal tipler olarak görünüyorlardı. Von Luschan'ın Nemrut ve Zencirli yöresinde (Karakuş yakınındaki Kommagene'de) antropolojik yönden titizce incelediği batı Kürtleri ise bambaşkadırlar. Bunlar arasında hayli büyük oranda sarışın ve dolikosefal (endeksi 74-76 arasında) tipler vardır. Von Luschan'ın bu gözlemlerden çıkardığı sonuç şudur: "Kürtler başlangıçta mavi gözlü ve dolikosefal bir kavimdiler"; o şekilde ki bunlar arasında ve bazı bölgelerde esmer ve brakisefal unsurların ortaya çıkmasının, Türklerle, Ermenilerle ya da İranlılarla bir kaynaşmanın sonucu olması gerekir[2]

Von Luschan, bu en eski (sarışın ve dolikosefal) Kürtlerin Avrupa'nın kuzeyinden geldiklerini varsaymakta, ama bunların yine de mutlaka Cermen asıllı unsurlar olduğunu iddia etmemektedir; ancak bu varsayım kendisinin kesin saydığı şu olguya dayanmaktadır: "Kuzey Avrupa'nın dışında hiçbir yerde şimdiye kadar, mavi gözlü, sarışın dolikosefal kaynağı tespit edilememiştir" Von Luschan'ın gözlemlerine göre sarışınların oranı şöyledir: Karadeniz'deki Karakuş'ta 115'de 71, yani yüzde 62; Van Gölü yöresindeki Nemrut dağında 26'da 15, yani yüzde 58; Zincirli'de 80'de 31, yani yüzde 39.

---

1 Bak. A. Başmakof, *Bugünkü Durumlarıyla Karadeniz Çevresindeki Halklar*, Paris Etnoğrafya Derneği'nin Bülteni, 1930.

2 Millingen *(Kürtler Arasında Vahşi Hayat, 1870)*, Türkiye ile İran'ın kuzey sınırlarında Kürt tiplerinin çeşitlilik gösterdiğine işaret eder: "Her ne kadar kara gözlü, kara saçlı esmer tip hakimse de; sarı ve kestane rengi saçlı, mavi gözlü tiplere de rastlanır (s. 249)."

A. Başmakof'un belirttiğine göre, bu nordik tipin Ön-Asya'ya geldiği zaman dilinin Kürtçe olmaması ve Kürtçenin ona, kendisini boyunduruk altına alan İrani unsurlarla temasa gelmesi sonucunda kabul ettirilmiş olması mümkündür.

Her ne olursa olsun, sorun, son zamanlarda ortaya konulan bu haliyle, karanlık kalmaktadır. A. Başmakof'un inancına göre bu sorun, muhtemelen dolikosefal olan ve belki de Kürdün en eski halini meydana getiren Kimmer ırkı probleminin temel noktaları tespit edildiği gün, açıklığa kavuşabilecektir[1]

Bir antropologun bu gözlemlerine, birçok Kürt aşiretlerini tanımış ve aralarında yaşamış olan E. Soane'in *Gizli Kisve Altında Mezopotamya ve Kürdistan Gezisi* adlı eserinden birkaç satır ekleyelim:

"Kürdü fizik yapısı bakımından ele alırsak, bugün daha mükemmel başka bir örnek bulunacağı şüphelidir. Kuzey Kürtleri zayıf ve uzun boylu (şişmanlık Kürtlerde bilinmeyen bir şeydir), çoğu zaman biraz kavisli uzun burunlu, küçük ağızlı, oval ve uzunca yüzlü kişilerdir. Erkekler genellikle uzun bıyıklıdır ve istisnasız hepsi traşlıdır. Aralarında birçok mavi gözlü, sarışın insan vardır. (burada *doğu Kürtleri* sözkonusudur [B.N.]) ve bu tipteki Kürt çocuğu, İngiliz çocukları

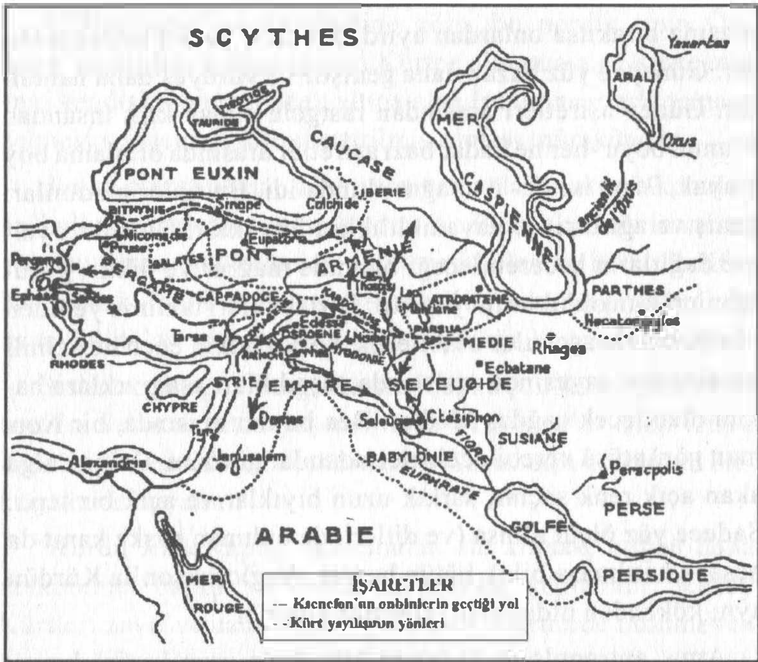
---

1 Yukarıda, Marr'ın zaman zaman, Kimerli'lerle Kürtlerin birbirine yaklaştırılabileceğini de düşündüğünü görmüştük. Kaldı ki bu dolikosefal Kürtlerin, Anadolu'nun yerli halkı arasında erimiş göçmen unsurlar olduğu varsayılabilir. Bu unsurlar hatta, hayli geç dönemlerde göç etmiş, Ortaçağda Kafkasya'dan ya da Karadeniz'in karşı kıyısından gelmiş de olabilirler. Özellikle, Kırım'da 16. yüzyılda Gotların kalıntıları hala yaşıyorlardı. Kırım'dan Anadolu'ya akan istilalar tarihçe bilinen olgulardır. Kürtlerin daha tarih çağında doğudan batıya yer değiştirdikleri bilinmektedir (Bak. K. Moszynski, *Badania nad pochodzeniem i pierwotna Kultura Slowian*. Cracovie, 1925, Lehçe: "Slavların Kökeni ve ilk Kültürü Üzerine Araştırmalar").

arasına bırakılsa onlardan ayırdedilemez, çünkü beyaz tenlidir. Güneyde yüz bazan daha geniştir ve yürüyüş daha hantaldır. Güney aşiretleri arasından rastgele alınan kırk insandan 9'unun boyu -her ne kadar bazı aşiretler arasında ortalama boy 5 ayak, 9 inç ise de- 6 ayağın altında idi. Bu tiplerin adımları geniş ve ağırdır, işe dayanıklılıkları büyüktür. Duruşları yalnız dağlıların becerebileceği biçimde mağrur ve diktir; görünümleri kim olduklarını yansıtır: Birleştikleri taktirde yeniden büyük bir savaşçı ulus olabilecek, korku telkin eden ve azimli karakterleri sayesinde aralarında yaşadıkları aşağı ırklara hakim olabilecek çağdaş Medler. Ben bunlar arasında, bir Norman görüntüsü verebilecek nice adamlar gördüm. Dalga dalga akan açık renk saçlar, sarkık uzun bıyıklar ve açık bir ten... Sadece yüz ölçüt alınsa (ve dillerinde bulunan başka kanıt da hesaba katılmasa bile), bütün bunlar, Anglosakson'la Kürdün aynı kökenden olduğunu yeterince kanıtlar"[1]

Ama, antropolojik değerlendirmelerin aynı kavim konusunda ne denli değişebileceğini gösteren ayrı bir gözlem vardır ki Kürdü bir Sami saymamıza neden olabilirdi: "Kalde'nin çok eski kralı Ur Nina'nın profili ile Yukarı Mezopotamya'daki Buruki Kürdünün profilini karşılaştırmalı olarak yayınlamış bulunan Dr. Hamy bu hususu çok belirgin bir biçimde kanıtlamıştır" (L. Heuzey, *Akbabalar Taşı*). Aslında bu ben-

1 Allen *(adı geçen eser,* s. 22) de buna işaret eder: "Eski dünyayı Atlantik'ten Himalayalar'a kadar silip süpüren Nordik ırktan insanlar batı Asya'ya egemen olmuşlar, ama Kuzey Afrika'da olduğu gibi bunların tipi kayda değer oranda ayakta kalmamıştır. Bunlar, Hitit ve Urartu eski krallıklarının, daha sonra da Ermenistan'ın hakimleri olmuşlardı. Ama fizik tipleri günümüzde sadece Kürtlerin yukarı sınıflarında kalmış olup, yer yer Türk köylerinde ve Daryal geçidi taraflarındaki Osset'ler arasında yaşar"

Harita 1 - İlkçağda Kürtler

zerlik, ne kadar göze çarpıcı olursa olsun, bir kanıt niteliğinde görülemez. Kürtlerin antropolojik karakterleri üzerinde bir fikir edinebilmemiz için gerekli olan, tüm aşiretler arasında çok sayıda ölçüm yapılmasıdır. Şimdiki halde elimizde bu tür belgeler bulunmamaktadır. Saptayabileceğimiz tek şey, Kürt etnik tipinin çok karışık bir karakterde oluşudur.

"Marc Sykes'ın *Halifenin Son Mirası* .adlı eserinde (s. 321-343, 425-429) bulunan, Milli Kürtlerinin ("Arap" tipi), Girdi Kürtlerinin ("Mukri" tipi), Şemdinan Kürtlerinin ("Nesturi" ve "Hakkari" tipleri) fotoğraflarını, ya da Lynch'in *(Armenia*, II) eserinde 109. şekil ("Türkmen" tipi) ve 114.

şekil (çok belirgin bir tip) olarak verdiği Kuzey Kürtleri tiplerini karşılaştırırsak, "Kürt" tipi için ortak bir formül bulma düşüncesinin bir hayal olduğunu kolayca söyleyebiliriz"[1]

Urmiye'de kaldığı üç yıl içinde çok sayıda Kürt görmek fırsatını bulan bu satırların yazarı bu kanıya tamamiyle katılmaktadır.

Esasen antropoloji, Pittard'ın dediğine göre *(adı geçen eser*, s. 388), Asya'nın yaşayan halklarının bedensel karakterlerini pek az tanımaktadır. Eski tarihi yaratan halklar hakkında da yine, hemen hemen hiç bir şey bilmediğimizi söyleyebiliriz... Babil ve Ninova'yı kuran kişilerin hangi ırktan oldukları sorunu her zaman karşımıza çıkmıştır. Sargon, Asurbanipal, ya da Kurus hangi etnik gruba mensuptular? (Bak. harita s. 52).

Bugünkü İranlılarla Kürtlerin, Ermenilerin ve bazı Türklerin, bu antik krallıklara mensup halkların yerlerinde kalmış torunları oldukları düşünülebilir. Ama bu torunların, atalarının bu şaşırtıcı uygarlıkları geliştirdikleri topraklarda her zaman kaldıklarını kim kanıtlayabilir?"

Şu halde, hiç değilse bugünkü bilgilerimiz içinde, hayli bulanık kalan bir genel görüşle yetinmek ve Pittard'ın şu düşüncesini paylaşmak zorundayız *(adı geçen eser*, s. 458): "Pontus Euxinus'tan [Karadeniz] Basra Körfezi'ne kadar,

---

1 Minorsky'nin *İslam Ansiklopedisi*'ndeki *Kürtler* başlıklı makalesinden bununla ilgili olarak şunu da kaydedelim ki 19. yüzyıl Ermeni gezginlerinin çoğu zaman sözünü ettikleri birtakım Kürt aşiretlerinin reisleri, Ermeni asıllı olduklarını bir sır olarak söylemişlerdir. Burada sözkonusu olan aşiretler, Kürtçe konuşan ve Ermeni kilisesiyle bağlarını koparmamış olup milliyetlerini de hiç bir zaman saklamayan Ermeniler değildir (*Abaka*, 22 Aralık 1949).

yani Aras'ın yukarı yatağından ve Mezopotamya ırmaklarının kaynaklarından eski Pers ülkesi dağlarına kadar, Asya dünyasının ilk zamanlarında, pek belirli bir etnik tipi olan bir avcı göçebeler topluluğu yaşamış olsa gerektir: Uzun bir boy, brakisefal bir kafa, koyu renkli gözler ve saçlar, düz ya da kartal gagası biçiminde, çoğu zaman iri ve ucu kıvrık uzun bir burun; öyle ki bu pek karakteristik burun biçimini antikçağ heykelcileri her zaman çok iyi işlemişlerdir. Bunların soyundan gelenler, daha sonraları, çok büyük bir tarih dönemi boyunca çeşitli adlar taşıyacaklardır. Birbirleriyle amansızca boğuşacaklardır. Bazan, yaptıklarını meşrulaştırmak için birbirlerine yabancı olduklarını iddia edeceklerdir. Ama, birbirlerine şöyle biraz yakından baksalar, temel hatlarının özdeşliği içinde ortak bir kanın açık belirtisini kolayca görürlerdi"[1]

Demek ki Kürtlerin kökeni çok tartışmalı bir sorundur[2] ve

---

1 Ancak, Profesör Pittard Kürtlerin sarışınları bulunduğunu bilmiyordu. Ben 1935'te Belçika'da yapılan bir kongre sırasında bunlardan birini kendisine tanıttım: Prens Bedir Han Süreyya Beg.

2 Örneğin, Kürt asıllı olan, ama kuşkusuz soydaşlarınca hiç hoş karşılanmayan bir yazar Kürtlerin Türklerle aynı ırktan olduğunu ileri sürmektedir. (Dr. Şükrü Mehmed Sekban, *La Question Kurde* [Kürt Sorunu], Paris 1933, s. 36). Paris Himadch adında bir Arap, Tahran'da çıkan *İran* adlı gazeteye gönderdiği bir mektupta, Kürtleri Sami olarak nitelemekte ve tezini desteklemek için Arap yazarı Mesudi'den aldığı bir parçayı örnek göstermektedir, vb. Bu konuda ayrıca bak. aşağıda, XI. Bölümde Menzel'in en azından din konusunda halis Kürt görünen Yezidilerin antropolojik tipi üzerine söyledikleri. Son olarak şunu da ekleyelim ki Hollandalı bilgin Ariens Kappers tarafından tamamiyle bilimsel bir biçimde yürütülen yeni bir anket, Kürtlerde diğer ırklarla gerçek karışmalar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Çerkeslerle yapılan evlenmeler yüzünden, üstelik Kappers'in incelemesinin Şam Kürtleriyle ilgili olması nedeniyle hiç de şaşırtıcı değildir. Ama bu bilgin, Kürtlerin gerçekten ayrı bir ırk meydana getirdiğini de tereddütsüz kabul etmektedir (Bak. Ariens Kappers, *Yakın-Doğu'nun Antropolojisine Katkılar, V: Kürtler, Çerkezler ve İranlılar* [Koninklige Akad, van Wettensch. te Amsterdam, Proceedings, cilt 34, 1931, sayı 4. s. 537] Rondot'nun aşağıda 55. sayfada işaret ettiğimiz *Dağlı Aşiretler...* adlı incelemenin 29. sayfasında sözü edilen eser).

yukarıda özetlediklerimize oranla daha doyurucu sonuçlara varmak için bu konuda daha bir yığın çaba gereklidir. Yalnız bu sorunların uzmanlarını ilgilendirecek çok teknik bir tartışmadan kaçınarak bu konuda söyleyebileceğimiz sınırlı şeyler bile, Kürdolojinin, az bilinen, ama çok çekici tarihsel ve etnolojik ufuklar açan pek geniş bir araştırma alanı olduğunu gösterir. Aşağıdaki bölümlerde bu alana, sırasıyla çeşitli açılardan yaklaşarak girmeye çalışacağız.

II. BÖLÜM

İTİBARİ DEYİM OLARAK KÜRDİSTAN VE GERÇEK DEĞERİ

§ 1. Doğu Tarihinde Kürdistan Adı

Kürdistan, siyasal sınırlarla çevrilmiş ve bu sınırlar içinde, tümüyle homojen olmasa bile, hiç değilse çoğunluğu aynı etnik kökenden gelen bir halkın yaşadığı bağımsız bir devletin adı değildir. Esasen bu ad, ancak 12. yüzyılda, son büyük Selçuklu sultanı Sancar zamanında ortaya çıkar. Bu sultan tarafından kurulan ve merkezi Hemedan'ın kuzey batısındaki Bahar kalesi olan Kürdistan eyaleti, Zagros sıradağlarının doğusunda Hemedan, Dinavar ve Kermanşahan vilayetlerini, batısında ise Şehrizur ve Sincar vilayetlerini kapsıyordu. 12. yüzyıla kadar bu bölgeler, sadece Cibalül Cezire (ya da Diyarbekir) adları altında tanınıyordu. Kürdistan'dan ilk kez, *Nüzhetül Kulub* (Hicri 740) adlı eserinde yazar Hamdullah Mustavfi Kazvini (14. yüzyıl) söz etmiştir. Doğuda bu eyalet, Azerbaycan'ın kuzeyindeki Irak-ı Acem'le, batıda Irak-ı Arab'la, güneyde ise Kuzistan'la sınırdaştı ve önem dereceleri çok farklı olan 16 ilçeyi içine alıyordu: 1. Aynı isimli önem-

lice bir kenti kapsayan, güzel iklimli, avı bol Alani; 2. Vaktiyle Aruhş ya da Ardehş adlı bir *ateşgede*'nin (Zerdüşt tapınağı) bulunduğu Alişter; 3. Yukarıda adı geçen Bahar; 4. Zap kıyısında bulunan ve civarında birkaç kasabası olan Kuftiyan kalesi; 5. Küçük bir şehir olan Derbend-i Tac Hatun; 6. İklimi güzel, ama ahalisinin tümü haydut olan Derbend-i Zengi; 7. Dezbil; 8. Üzümüyle ünlü büyük bir şehir olan Dinavar; 9. Bisutun dağı eteğindeki, Muhammed Hudabende Olcaytu (14. yüzyıl) tarafından kurulan Sultan Abad-ı Cemcemal; 10. Yukarıda gördüğümüz, Yakut'a göre Zurben-Zohhak adlı biri tarafından kurulmuş olan Şehrizur; 11. Önceleri Karmisin adını taşıyan Kermanşah; 12. Kerend ve Hoşan köyleri; 13. Kasrül Lesus ("Haydutlar Kalesi") adı da verilen Kengever; 14. Elli yerleşme merkezini kapsayan Mahideşt ya da Maideşt; 15. Hersin Kalesi; 16. Vestam kasabası.

Çeşitli doğu kaynaklarını karşılaştırırsak, şu sonuca varırız ki Luristan dahil İran Kürdistanı, 13. yüzyıla kadar, Arapların cibal dedikleri[1] eyalete aitti. Daha sonra Türkiye ve Irak-ı Arab (Mezopotamya) Kürdistanı şeklini alacak olan Kürdis-

---

1 Profesör V. Barthold'un **İran'ın Tarihi ve Coğrafi Genel Görünümü** adlı Rusça eserinin 138. sayfasında okuduğumuza göre, Arap coğrafyacıları, Rey, İsfahan, Hemedan ve diğer şehirleri kapsayan dağlık El-Cibal bölgesine, Azerbaycan sınırlarına kadar uzanan, Hemedan'ın kuzeyindeki dağları da dahil ediyorlardı. Bu dağlarda hakim nüfus şimdiki gibi Kürtlerdi. Kermanşahan ile Azerbaycan arasındaki eyalet şimdi Ardelan adını taşımakta olup, başşehri Sinnahu, daha doğrusu Senneh'dir. Ortaçağda başşehri Dinaver idi. Dinaver harabeleri, Bisutun dağının yakınındaki Camas-ab'a dökülen ve Ab-ı Dinaver de denen ırmağın kıyısında bulunur. Dinaver'den bugünkü Süleymaniye'nin güney doğusunda, İran-Irak sınırına yakın bir yerde bulunan Şehrizur'a dört günde gidiliyordu. İranlılar Şehrizur'a Nimrah da derlerdi, çünkü Şehrizur, eski başkent olan Madayin ile ateşe tapanların ana tapınma yeri olan Şiz'in tam orta yerinde idi; Azerbaycan'ın güney kesimindeki bu yerde bugün Taht-ı Süleyman harabeleri görülmektedir. Sasaniler devrinde Ardelan'la Nihavend, Mah eyaletini meydana getiriyorlardı.

tan'a gelince, bu bölge, Cezire ya da daha dar anlamıyla Diyarbekir eyaleti içinde bulunuyordu. Moğol istilası sırasında İran Kürdistanı, dağlık Zagros bölgesini kaplıyordu. Merkezi olan Bahar, Cengiz Han'ın halefleri zamanında önemini kaybedip yerini Sultan Abad-ı Cemcemal'e bıraktı ve bu ikinci kent böylece İran Kürdistanı valilerinin ikametgahı haline geldi. Esasen, çeşitli mahalli Kürt reisleri belli bir bağımsızlığa sahiptiler. Yine de, 15. yüzyıla doğru, yani İran ulusal hanedanı Safevilerin tahta çıkışı sırasında, bu büyük Kürdistan eyaleti giderek küçülmüştür. Hemedan ve Luristan bu eyaletten ayrıldı, Zagros'un batısındaki topraklar ise Osmanlılar tarafından fethedildi. O kadar ki sonunda, Kürdistan adı İran'da sadece, merkezi Senneh (ya da Sennendac) olan Ardelan bölgesine verildi.

Ancak çok sonraları, 17. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan Türkiye Kürdistanı'na gelince, Osmanlı idari coğrafyası Kürdistan eyaleti adı altında sadece üç liva tanıyordu: Dersim, Muş ve Diyarbekir. Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ise Kürdistan ve Kürtler adını hiç tanımamakta, Kürtlere "dağlı Türkler" adını vermektedir.

Gerek İran'da, gerek Türkiye'de Kürdistan adını taşıyan bu eyaletler, tek başına, aslında çok daha geniş olan Kürt etnik yayılma alanının tamamını hiç bir şekilde karşılamıyordu. Bu yüzden, Kürtlerin oturduğu ülkeyi tanımak istersek, Kürdistan adına dayanamayız, çünkü bu ad zaman ve mekan içinde itibari ve değişken bir terimdir. Dolayısıyla ona bir başka tanım aramak gerekir. Bu tanımı da ancak, Ön Asya'nın fiziki coğrafyasını incelemek ve Kürdün tam dağlı olduğu yolundaki köklü ilkeden hareket etmekle bulabiliriz.

§ 2. Kürdistan'ın Fiziki Coğrafyası (bak. Minorsky, Kürtler, Rusça)

Minorsky, Asya'nın bu kesiminin coğrafyasını iyi anlamak için, iki ana nokta olan Ararat Dağı'yla[1] İskenderun Körfezi'-ne yönelmek gerektiğini söyler. Ararat'ın güneyinde, 2 bin kilometreyi aşan kesintisiz bir zincir halinde dağlar uzanır. Bu dağlar, önce doğrudan doğruya kuzeyden güneye yönelir, sonra da güney doğuda Basra Körfezi'ne doğru kollara ayrılır ve alçalırlar.

Ararat, baklava biçiminde geniş bir dağ sisteminin merkezi olup, bu sistemin dört zirvesi, kuzeyde Gori'de, güneyde Culamerg'de, doğuda Şuşa'da, batıda Bayburt'tadır. Yer yer birkaç engebe (Aras çöküntüsü gibi) bulunmasına rağmen, bu dağ çemberini oluşturan sıradağlarda iki ana doğrultu bulunduğu gözden kaçmaz. Bu iki doğrultu, aşağı yukarı, baklavanın eksenlerinin doğrultularıyla çakışır. Küçük Kafkasya ile Lazistan dağları, Ekvatora paralel olan ekseni oluştururlar, Gori yakınındaki Suran'dan başlayıp Ararat'tan geçerek Culamerg'e inen dağlar ise, ilk ekseni dikine keserler.

Ararat'la Gel-i-Şin boğazı arasında bulunan dağlar, İran'ın kuzeyindeki Ermeni dağ çemberini adeta destekler gibidir. Gerçekten de, bir yanda Ermenistan'ın iki çöküntü çukurunu karşılaştırırsak, görürüz ki rakımı 1650 metre olan Van gölünün seviyesi, rakımı 1220 metre olan Urmiye gölünün seviyesinden çok daha yüksektir ve dolayısıyla, baklavanın enine

1 "Üç küçük iç denizin, yani Türkiye'de Van, İran'da Urmiye, Rusya'da Gökçe (Sevan) adlarıyla tanıdığımız, suları koyu mavi ve çok tuzlu üç gölün arasında, Ararat'ın güçlü gövdesi, üç imparatorluğun görkemli sınır taşı gibi, uzun kar şeritlerinden oluşan ak çizgili kara kayalarını göklere diker..."

eksenini oluşturan Kürt dağlarının Urmiye gölüne göre olan durumu, Elburz dağlarının Hazar Denizi'ne göre olan durumuna benzer. Aslında oranlar aynı değildir. Birinci halde seviye farkı 1100 metredir; (Hazar denizi İran yaylası) ikinci halde ise 450 metreden ibarettir (Van-Urmiye). Ne olursa olsun, bu Kuzey Kürdistan sıradağı, yine de, Türkiye yönünden geçilmek istendiğinde aşılmaz bir duvar teşkil eder: Darboğazlar burada çok yüksek ve sivri tepeler yılın büyük kısmı karla kaplıdır[1]

Bu duruma göre, Ararat'la Culamerg arasındaki Kürt dağları, daha alçak bir bölge olan Azerbaycan'a oranla daha yüksek bir ülke olan Ermenistan sınır hattını oluştururlar. Culamerg'in güneyinde ise, tersine, İran yaylasını Asur ovalarının üstünde destekler görünen, Kürt dağlarıdır. Urmiye gölünün kapalı havzası şu kabartılarla nitelenir: 1.280 rakımlı Miyandoab; 1.300 rakımlı Savucbulag; 1.400 rakımlı Uşnu; 1.320 rakımlı Urmiye; 1.220 rakımlı Urmiye Gölü.

Van Gölü ile Urmiye Gölü havzalarını ayıran dağların ortak bir adı yoktur. Mezopotamya'yı çevreleyen dağlar, Grekçe asıllı görünen doğuluların bilmediği eski bir adla, Zagros diye isimlendirilir.

Şimdi yönümüzü İskenderun'a döndürürsek görürüz ki bu noktanın kuzeyindeki yakın bir yerde, Karadeniz'le Mezopotamya havzaları arasındaki su ayrım çizgisini oluşturan Antitoros sıradağları başlar. Bu dağlar toplu olarak, üç kol halinde

---

1 "Yüksek dağların birbirlerini tepmesiyle azami 4 bin 400 metreye kadar yükselmiş kristal kayalardan meydana gelme bir kitle olan Kürdistan, sarp kayalarıyla, ulaşılmaz görünümlerle dolu acayip biçimleriyle, çoğu zaman 3 bin metreye yaklaşan seviye farklarıyla Mezopotamya'ya egemendir" (Clerget, **La Turquie**, s. 16).

kuzey-doğuya doğru uzanırlar: Kuzey, orta ve güney Ermenistan Torosları. Fırat'ın ana kaynakları Torosların bu kolları arasındaki vadilerde bulunur ve şu iki ırmaktan oluşurlar: Eleşkirt vadisinde hemen hemen Ararat'ın eteğinden başlayan Murat çayı ve Erzurum'un yakınlarından çıkan Karasu ya da Furat. Bingöl yaylasında, bu iki ırmağın arasında, kuzeye akan Aras'ın kaynakları bulunur; Murat çayı ve Furat ise önce güney batıya yönelir. Murat çayı, bir noktada Dicle'nin kaynaklarının yakınından geçer. Ancak, kendisini bu kaynaklardan ayıran dar eşiği yarıp geçemez ve Harput civarında kesin durumunu alır. Burada Karasu'ya karışır ve böylece birleşen iki ırmak Ön Asya'nın en güçlü akarsu damarı olan Fırat'ı (2.670 km.) oluşturur. Fırat başlangıçta, güney-batı doğrultusunda ilerleyerek Akdeniz'e dökülecek gibi görünür. Ama, Toroslar'a çarpıp geri atılarak, doğuya, Basra Körfezi'ne doğru yönelir.

İskenderun'un güney doğusundan başlayan ikinci bir dağ silsilesi daha vardır. Aslında Kuzey Suriye dağlarının bir uzantısından ibaret olan bu silsile Toroslar adını alır ve belirgin bir biçimde doğuya yönelir. Van Gölü'ne ulaşınca, kollarından biri kuzeye yönelir, öbürü ise, gölü güneyden ve doğudan çevirerek Kotur yakınında İran sınırına ulaşır. Van gölünün doğusunda bu dağlar, Van gölü havzasını Büyük Zap'ın yukarı yatağından ayırırlar. Torosların güney-doğu kolu da güneye doğru yine iki kola ayrılır; bu kollar, güney-doğuya doğru kendisine bir yol bulan Dicle'nin yukarı havzasını kocaman birer kıskaç arasına alırlar. Ovaya inmeden önce Dicle, Fırat'tan çok daha kısa bir yol izler; buna karşılık,

İlkçağ'ın kendisine verdiği adı[1] haklı çıkarmak için, sularını besleyen doruklardan "ok" gibi iner. Dicle'nin sol kıyısında, yerleşmiş doğu rivayetlerine göre Nuh'un gemisinin gelip üzerine oturduğu Cudi dağının[2] tepeleri yükselir.

---

1 Babil dilinde Diglat kelimesi aslında "yüksek kıyı" anlamına gelir; ama Grekler bunun, İran dilinde "ok" anlamına gelen (**Tigra**, bugünkü Farsçada **tig**) kelimesi olduğunu sanıyorlardı.

2 Kutsal Kitap, Nuh'un Ararat'ta duruşuyla ilgili hikayeyi Kalde efsanesinden almış olsa gerek, çünkü bu efsaneye göre Nuh'un gemisi Urartu dağlarında durmuştur; mahalli Hıristiyan, Müslüman ve Yezidi rivayetleri ise, bu yeri, hem Cebel-i Cudi dedikleri Niphate'ın uzaktan iyice belli olan sarp ve kayalık zirvesi, hem de Urartu dağları olarak gösterirler. Sağduyu da şu kanıya götürür ki ovada tufan devam ederken, geminin ovalardan millerce uzakta ve bir çok yüksek silsileyle ayrılmış bulunan ulu bir zirveden çok ovanın kıyısındaki yüksek bir silsileye oturması daha olasıdır. Ben mahalli rivayetin hayli gerçek payı taşıdığı kanısındayım. Cudi dağının tepesinde büyük bir **ziyaret** (türbe, **zikkurat**) vardır. Burada her yıl ağustos ayında bir bayram yapılır ve bu bayrama binlerce Müslüman, Hıristiyan ve Yezidi katılır. Bunlar, çok sarp bir patikadan, korkunç bir sıcak altında 7000 ayak yüksekliğindeki tepeye tırmanarak Nuh'un türbesini ziyaret ederler (Yüzbaşı B. Dickson, **Kürdistan'da Geziler, Journ. Royal Georgr. Soc.**, 1910, sayı 4). Öte yandan bir Rus yazarı, Albay Kartsev (**Bull. de la Filiale du Caucase de la Soc. Imp. de Géographie**, kitap XIII, fasikül II. 1891) şunları nakleder: "Nuh gemisini, Badriye'den 15 kilometre, Musul'dan 60 kilometre uzaklıktaki Şeyhan'da bulunan Ayn Spiyna köyü yakınında yapmaya başladı. Nuh bu işle uğraşırken herkes kendisine gülüyordu. Gemi Sincar dağlarına doğru salına salına yol aldı. Gemide bir delik vardı; ama bir yılan gelip deliği başıyla tıkadı. Gemi Cudi dağlarında durdu". Bu anlatılan, (yılanı da şereflendiren) bir Yezidi efsanesidir; ama yazar, Müslümanların da aynı şeyi söylediklerini belirtir. Aynı hikayeyi daha eski bir gezginde de buluyoruz (**Doğuda Beş Yıllık Bir Gezi**, 1846-1851, Faltischan [Moldavya] da oturan gezgin ve yazar İsrael Joseph Benjamin II tarafından, Paris, 1856). İmlasına dokunmadan bu eserden bir parçayı buraya alıyoruz: "Kuzeyde, Zahu'dan dört fersah uzakta, Kurdistan sıradağlarına bağlanan Arrarath dağının yamaçları başlar. Bütün yerliler, Nuh'un Gemisi'nin tufan sonunda bu dağın tepesinde durduğunu söylerler. Gerçekten de, Kutsal Kitap'taki Kalde geleneğinde Arrarath ya da Kurdistan Dağı'nı buluyoruz ki ülkeye adını bu dağ vermiştir... Kurdlar adındaki kavim, düzenli aralarla her yıl üç kez dağın tepesine çıkar ve Geminin anısına saygı ve ibadette bulunduğunu nakleder. Sonra ailesinden geldiğini iddia eder ve bizzat bu kralın, o olağanüstü geminin anısına saygı ve ibadette bulunduğunu nakleder. Sonra bunlar, enkazı belli bir derinlikte toprağa gömülü bulunan gemiden birkaç parça alarak dağdan inerler. Ben burada döküntüler arasında, kocaman taşlardan örülmüş ve vaktiyle tapınak olarak kullanılmış, ama bugün harabe halinde bulunan dört sütun gördüm. Yerlilere göre bu tapınak, Nuh'un gemiden çıktıktan sonra kurduğu tapınaktır". Her ne kadar yazar açık şekilde adını söylemiyorsa da, burada muhakkak ki Cebel-i Cudi sözkonusudur.

Dicle'nin sol kolu olan ve bu nehrin yukarı yatağına değil, orta yatağına dökülen Büyük Zap'a diklemesine inen Culamerg dağ çemberi, daha da yüksektir. Yukarıda gördüğümüz gibi, şimdi incelemekte olduğumuz dağ sisteminde bir nirengi noktası yerine geçen bu dağ çemberinin bazı tepeleri 14.000 ayağı bulur (Büyük Ararat 17.000 ayak yüksekliğindedir).

Böylece, bir yanda Ararat, öbür yanda İskenderun üzerinde boğumlaşmış bulunan dağ çatısının nasıl şekillendiğini kavrıyoruz. Bu sıradağlar, görüldüğü üzere, doğuda Urmiye gölü havzasına egemen bulunmakta, güneyde ise, eteklerinde Suriye-Arap çöllerinin sona erdiği eğimi meydana getirmektedirler. Bu dağların güneye ve güney-doğuya doğru bir uzantısı olan Zagros sıradağlarıyla ilgili incelememize devam etmeden önce, biraz durup, bu alabildiğine karmaşık dağ şebekesinde yönümüzü daha iyi saptamamızı sağlayacak birkaç ayrıntılı bilgi daha verelim.

§ 3. Ermeni Yaylasının Karakteristikleri

İlkönce merkezi, kabataslak söylenirse Van gölü olan yüksek Ermeni ülkesinin sınırlarını çizelim. Güneyde bu ülkenin

---

Bu efsanenin (Paris'te çıkan Ermeni gazetesi Abaka'nın 26 Ocak 1953 tarihli sayısında anlatılan) başka bir biçiminde, Nuh'tan insan eti isteyen yılanın, Nuh'un bunu vaadetmesi üzerine, deri değiştirdiği, eski derisini geminin kaburgasındaki çatlağa yamadığı ve böylece geminin batmaktan kurtulduğu anlatılır. Ne var ki karaya çıkılır çıkılmaz, yılan alacağını ister. Nuh ne yapacağını bilemez; büyük bir şaşkınlık içinde Melek Cebrail'den yardım diler. Göklerin habercisi "öldür onu" der. Nuh bu emre uyar. Melek bu kez, "Şimdi de yak onu ve küllerini savur" der. Bunun üzerine yakılan yılanın külleri rüzgara savrulur, ama havada dağılıp gideceğine toplanır ve yere çöker. Şaşıran Nuh, ayaklarının altında sayısız böceğin kaynaşmaya başladığını görür. Böylece, istemediği halde yılana verdiği sözü tutmuştur: Yılanın küllerinden pireler, tahta kuruları, bitler, sivrisinekler doğmuştur ve bütün bu haşare sürüsü insan kanıyla beslenecektir...

sınırları, az önce söylediğimiz üzere, Suriye ve Mezopotamya bozkırlarının, bedevi göç yollarıyla Kürt göç yollarının karşılaştığı kuzey kenarıdır. Bu hat, Fırat üzerinden başlar ve Siverek'le Mardin'i geçtikten sonra Ceziret İbni Omar'a ulaşır. Ceziret'den sonra, salt Kürtlerle meskûn bir bölgeden geçen bugünkü Türk-Irak sınırı, bu güney hattını sürdürür. Doğuda sınır boydan boya Türkiye ile İran'ı ayıran sıradağlar olup, bu silsile baklavanın dikine eksenini oluşturur. Ararat'ın kuzeyinde bu silsile Gökçe gölünün doğu kıyısına kadar uzanır (az çok tuzlu olan Gökçe, Van ve Urmiye gölleri, zihnen dolaşmakta olduğumuz ülkenin özelliklerinden birini meydana getirir). Ermenistan'ın kuzey sınırı, bir yanda Kura ve Çoruh havzaları ile öbür yanda Aras ve Fırat havzaları arasındaki su ayrım çizgisidir. Batıdaki doğal sınır ise, belirgin nirengi noktaları olmayan bir bölgede, çizilmesi en zor olan sınırdır. Bu yüzden sınır hattı, aşağı yukarı, Furat'ın Erzincan'dan sonraki yatağı ile daha güneydeki Fırat'ın yatağı olarak kabul edilmiştir.

Bu şekilde sınırlanan yüksek Ermeni ülkesinin karakterini, deniz seviyesinden hayli yüksekte oluşu belirler. Çöküntü çukurları ve ovaların rakımı bile 1500-2000 metreyi bulur, dağ dorukları ise 4000 metreyi aşar (Ararat, 5000 metreden fazla, ya da yukarıda belirttiğimiz gibi, 17.000 ayak yüksekliktedir). Küçük-Asya'ya, İran'a ve Mezopotamya'ya oranla Ermenistan güçlü bir kale gibi yükselir. Bu niteliğini doğudaki dağ kolları için yukarıda belirtmiştik, ama gerek Karadeniz'e doğru keskin bir iniş meydana getiren bölgelerde, gerekse Kura ya da Rion çöküntüsüne doğru bu nitelik belki daha da belirgindir. Bununla birlikte Ermenistan; İran ve Küçük Asya kadar düz yayla görünümü taşımaz. Gerçekten de suları Aras,

Furat, Murat ve daha güneyde Fırat ırmaklarını besleyelen birçok vadiler, Ermeni yaylasını parçalarlar, öyle ki bu yayla, karakterini tuzlu çöllerle ve tuz bataklıklarıyla kaplı kapalı iç havzaların oluşturduğu İran ya da Küçük-Asya'ya hiç bir şekilde benzemez. Ermenistan'daki kapalı, seyrek nüfuslu ırmakları sınırları içinde denize dökülmeyen kasabaların İran ve Küçük-Asya ile hiçbir benzerlikleri yoktur; bu kasabaların birbirlerinden kopukluğu, ancak akarsuların yöneldiği büyük Van Gölü havzasının varlığıyla hafifler. Ermeni yaylasının merkezinde toprak kabartı ve kıvrımları birbirlerinden geniş alanlarla ayrılan, otu bol yüksek tepeleri çevreler. Bu tepeler arasında geniş ve zengin ovalar uzanır. Bu ovaları ya alüvyonlar ya da volkanik etkenler oluşturmuştur. Örneğin Erzurum, Van, Giyaver ovaları böyledir (İran'da Urmiye, Sulduz, Lahican ovaları da böyledir).

Ermenistan'ın iklimi, yüksekliğinden ötürü, bu enlemde görülmesi gereken iklim tipinden farklıdır. Bu iklim karasal karakterdedir. Mevsimler arası farklar çok belirgindir. Kışın kalın bir kar tabakası Ermenistan'ı kaplar, ama yazın vadiler ve ovalar aşırı kuraklık çeker[1] Toroslar'daki bazı kasabalar hiç yağmur görmezler. Kışın soğuğu bitip de kar eriyince, hemen kuraklık çöker. Ermenistan'da kışın her taraf kalın bir kar tabakası altında aynı görünümü taşır, yazınsa dağlık yapısından ileri gelen tezatlar göze çarpar. Bu bakımdan en belir-

---

1 Bu konuda Clerget (**La Turquie**, s. 25) şöyle der: "Bir metre veya daha fazla yağmur düşen bölgelere, güzel otlaklara, kayın, ceviz, sedr ağaçlarıyla, mazı ve kudret helvası veren meşe çeşitleriyle kaplı henüz kelleşmemiş bayırlara ulaşmak için Kürdistan (yani Ermenistan [B.N.]) yamaçlarına tırmanmak gerekir. Bununla birlikte, genel olarak ısı dereceleri, kışın engebeler nedeniyle henüz çok düşüktür (Diyarbekir; yıllık 16 derece, ocakta 0,6 derece, temmuzda 30,6 derece).

gin örnek Kuzey Ermenistan olup, burada büyük Ararat Erivan ovasına egemendir. Kuzeyden gelip bu ovaya giren bütün yolcular, gözlerinin önünde açılan manzaranın etkisinde kalırlar. Önce hafif bir eğim halinde geniş bir ova uzanır. Yakıcı bir güneş alt'nda kupkuru kesilen bu ova, yalnızca uzakta Aras boylarında toplanmış birkaç yerleşme merkezinin canlandırdığı monoton bir bozkır oluşturur. Daha da uzakta, ebedi karlarla ve buzla kaplı tepesi gümüşsü bir parıltıyla yanan Büyük Ararat'ın güçlü çevre hatlarıyla, Ermeni yaylası yükselir; bu dev dağın orta çevresini hafif bulutlar bir taç gibi sarar. Burada, aşağı yukarı 4500 metrelik nisbi bir yükseklik farkı, küçük bir alanda -tepelerin karından ve donuk çölünden Aras'ın bataklıklı çöküntülerinde yapılan pirinç tarımına ve kızgın, tozlu ovaya çeşitli- bölgelerin toplanmasını sağlar. Bu büyük iklim farklarının yanyana bulunuşu, doğal olarak, ortalama yükseklikteki bölgelerde oturan insanlar üzerinde olumsuz bir etki yaratır. Özellikle ilkbaharla yaz arasında ve sonbaharın başından itibaren, tahıl ve meyvalar beklenmedik gece donmaları ve dolu yüzünden sık sık harabolur.

Ermeni yaylasının bu genel görünümünün tek istisnası güney sınırında görülür. Burada Torosların kolları, ortalama yüksekliği çok daha az ve iklimi daha ılıman olan bir dizi tepe görünümündedir. Bu bölgede, genel olarak Ermenistan için pek karakteristik olan çöküntü çukurları ve ovalar da yoktur. Torosların bu kesimindeki birçok ırmak vadilerinden çoğu basamak basamak inen dar geçitler halindedir. Manzara, yalnız silsilenin aşağısındaki tepelere yaklaşıldığı zaman genişler ve daha açık hale gelir.

Tümü itibariyle Ermenistan'ın karakteristik özelliği, manzara çeşitliliğinde ifadesini bulan bu yükseklik derecelenme-

sidir. İlkbaharda ve sonbaharda otlar ve çeşitli bitkilerden bir halı oluşturan alçak yerler yaz sıcaklarında çöle dönerken, yamaçlar ve karları erimiş tepeler yeşerip çiçeklenirler. İleride üzerinde duracağımız gibi, burada göç, çöllerde ya da tuzlu bozkırlardaki gibi yatay değil, dikey yönde olur. Ermenistan'da otlakların çok verimli oluşundan da ötürü, bu ülkenin şimdiki ve ileride kazanabileceği nüfus yoğunluğu, göçebeliğin yaşandığı başka bölgelerdekinden daha büyüktür.

Ermeni yaylasıyla Zagros silsilesi arasında, ulaşılması çok daha güç olan Harki Oramar bölgesi[1] bulunur; bu bölgenin engebeli, sarp yüzü, dağ silsilelerinin buraya kadar doğu-batı doğrultusunda giderken ansızın yön değiştirmesinden ileri gelir. Harki Oramar bölgesi, içinde dağ ekseninin güneye doğru keskin bir bükülüşe uğradığı ana düğüm noktası sayılabilir. Yukarıda anlatılan düzgün ve bol otlu yamaçlar, tatlı bayırlar, dağ kayalarına, sel çukurlarına, derin boğazlara yerlerini bırakır. Nihayet, Mezopotamya ovasına doğru bu arazi kıvrımları, dev boyutlu basamaklar halinde aşağı inerler; bu basamaklarsa derece derece yumuşar ve 300 ayak yüksekliğine indikten sonra Musul yakınlarında kaybolurlar.

Ermenistan yaylasından ayrılmadan önce şu noktaya da işaret edelim ki su sistemi bakımından, enlemesine vadiler sulayan ırmaklar, Dicle'nin büyük kollarıyla birleşmeye çalışırlar (Büyük ve Küçük Zap, Botan Suyu). Bu büyük kollar, en dirençsiz yönü seçerek güneye doğru kendilerine bir geçit açarlar. Bu kollar, kıvrıla büküle giderler; kimi zaman tatlı

---

1 Bak. *E. I.*'daki makalem. Bu bölgenin engebeleri hakkında bak. 1949'da Türkiye Dağcılık Federasyonu'nun desteğiyle İstanbul'da *Cilo Dağları* adıyla yayınlanan fotoğraflı ve haritalı, çok başarılı şekilde hazırlanmış broşür.

eğilimli vadilerde doğuya doğru koşar, kimi zaman güçlü dağ sıralarındaki kayalık dar geçitlerden ansızın güneye doğru atılır, kimi zaman da batıya doğru bir dirsek yaptıktan sonra daha derin bir vadi arayarak yeniden güneye dönüp Dicle'ye ulaşırlar. Yukarıda sözünü ettiğimiz biraz yabani Nav-Çiya (Şemdinan) ve Oramar kasabalarında akan ve sonunda Büyük Zap'la birleşen Lola, Hrêna, Humaru, Rubari-Şin gibi gürültülü ırmaklar buna örnektir. Küçük Zap da böyledir. Bu ırmak, İran'da, önce Laven adını, sonra Kalvi adını alarak, Uşnu kasabasının güneyinde Zagros silsilesini izler, daha sonra Alan kasabasının Alot köyü civarında Zagros'u delerek İran'dan ayrılır ve çılgın çağlayanlar yaparak başdöndürücü bir eğimle Mezopotamya ovasına iner, burada Musul'un aşağısından Dicle'ye dökülür.

§ 4. Zagros, İran Kürdistanı

Böylece, Ermeni yaylasını dolaştıktan ve Harki Oramar geçiş bölgesine de bir göz attıktan sonra, şimdi Kürt dağ sistemi içinde inceleyeceğimiz Zagros silsilesi yöresinde bulunmaktayız.

Aşağı yukarı Uşnu yüksekliğindeki Gel-i Şin boğazı ile Alan geçitleri arasında İran-Irak sınırını oluşturan Zagros, çok düzgün bir dağ silsilesidir. Bu sıradağ, Güney İran dağlarındaki birbirine paralel büyük kıvrımlar sisteminin kuzeydeki son görüntüsü olup, Ararat ve Ermenistan'ın çok düzensiz oluşumlarıyla daha güneyde uzanan Zohab ve Luristan tortul sıradağları arasındaki geçişi sürdürür.

Genel olarak İran'ın dağ sistemi konusunda şu noktayı kaydetmek gerekir ki bellibaşlı zirveler, bu sistem içinde, yalnız havza ayrım çizgisinin biraz dışında bulunmakla kal-

mazlar -ki bu olgu büyük dağ silsilelerinde hemen her zaman rastlanan bir olaydır - üstelik İran yaylasının da dışında kalırlar ve Demavend'deki gibi dış yamaçta bulunurlar. Savalan ve Sahend dağları, Ermenistan'daki[1] ve Elburz'daki püskürük dağ çemberleri arasında bir birleşme hattı oluştururlar. Sahend, Savalan ve Kürt dağlarını kasımın ilk günlerine doğru kar kaplar. Az sonra ovaya inen kar ancak martta kalkar.

Mezopotamya'ya doğru, Gel-i Şin'le Alan arasındaki dağların batısında, eğimler diktir. Erbil'in rakımı ancak 430 metredir; İran tarafında ise sırtların hepsi 1000 metreden yüksektir. Dağlar çoğu zaman 3200 metre yüksekliğe ulaşır. Gel-i Şin boğazı 2860 metre yüksekliktedir.

Musul hizasında, Zagros silsilesinin iki yanındaki seviye farklarının tersine döndüğü noktadan, İran akarsuları hakim zirveyi aşıp Irak'a girerler. Özellikle Küçük Zap, Mukri (Savucbulag bölgesi) ve Baneh yörelerinin bir kısım akarsularını yatağında topladıktan sonra, Serdeşt yakınında Alan geçitlerini aşar.

Ararat'tan bu boğazlara kadar sivri tepeler, ateş etkisiyle oluşmuş az çok eski kayalardan meydana gelmiştir. Alan'ın ötesinde güney-doğuya doğru gittikçe kıvrılan Zagros silsilesi, tortulardan, denizin yığdığı tabakalardan oluşmuştur. İran

1 Bk. B. Dickson, *adı geçen eser:* "Yaylanın yüksek kesiminde birçok büyük dağlar, sönmüş volkanlardır; bunlardan Nemrut dağı gibi bazıları bunun en iyi örnekleridir: Nemrut dağının çok belirgin bir krateri vardır, çevresi 16 bin yüksekliği ise 10 bin ayaktır. 14 bin ayak yüksekliğindeki Sipan dağı da buna bir örnektir: Yöredeki rivayete göre, Nuh'un gemisi bu dağa çarpmış ve Nuh "Subhan-Allah" diye bağırmıştır (Bu söz "Tanrıya şükürler olsun" anlamına gelir ki bir gemi kaptanının, gemisini karaya oturttuğu için Tanrıya şükretmesi herhalde olağandışı bir durumdur)".

yaylasının batı kesimi oluşturan Zagros'un doğusunda "İran Kürdistanı" yer alır. Günümüzde İran coğrafyacıları bu bölgeyi, sırasıyla gözden geçireceğimiz üç kısma ayırırlar. Birinci kısma, Mukri Kürdistanı ve Gerrus kıyısını meydana getiren Zagros'un doğusunda İran (ya da Bicar) adını verirler. Burada başlıca dağ sıraları, Zagros'la aynı doğrultuda, kuzey-batıdan güney-doğuya yönelir. En yüksek tepeler 3200 metreyi bulur. Bu tepeler, Uşnu kasabası ile Alan geçitleri arasında bulunan şu dağlardır: Çiya-Reş, Kûh-i Sefid, Berzen, Kani-Kula, Kandil, Bager, Hacı-İbrahim. Daha doğuda, birbirine paralel olarak, Cagatu ırmağı vadisiyle ayrılan Berdesir ve Mukri silsileleri uzanır. Birinci silsileyi Tahatu ırmağı deler; bunun ikinci kolu olan Kurtek dağı, Savucbulag'a ve Urmiye Gölü'nün güneyine kadar varır. Berdesir silsilesi, kuzey-batıdan güney-doğuya yönelir ve doğuya doğru hafifçe kıvrılır. Bu silsile Mukri Kürdistanı'nın doğu sınırını meydana getirir ve havza ayrım hattını oluşturur. Bu dağın en yüksek doğu yamacı, tatlı bir eğımle Cagatu vadisine doğru iner, batıda ise Küçük Zap'ın kenarını oluşturur. Başlıca zirveler şunlardır: Şevan Borian, Palan-Ser, Şirinestan, Kurtek, Kûh-i Yakub Ağa. Uşnu yakınında sınırda bulunan aynı isimdeki boğazla karıştırılmaması gereken Gel-i Şin boğazı Berdesir silsilesindedir. Berdesir'in her yöne dağılan kollarından şunları analım: Sakkiz (Cagatu ırmağının bir kolu) ve Cagatu vadilerini birbirinden ayıran Tekelu; Halu ve Tatahu ırmakları arasında bulunan Venevşe (Benevşe); yine bu iki ırmak arasında bulunan Parşankuh; öte yandan Tatahu'nun kaynaklarının kuzeyindeki Sirmetan-Kuh. Kuzey ve kuzey-batıdan, güney ve güney-doğuya yönelen düzgün dağ çemberleri ve bunların yönleri düzensiz tali kolları, böylece Mukri Kürdistanı dağ

sisteminin özelliğini oluşturur; yakındaki Sahend dağının volkanik etkisiyle oluşmuş bu düzensiz kollar silsilenin yönünü batıdan doğuya değiştirirler.

İran Kürdistanı'nın bu kesiminin su sistemi iki havzaya ayrılır: Kuzey-doğuda Urmiye Gölü havzası ile güney-batıda Dicle havzası. Urmiye Gölü havzasının akarsuları, yılın büyükçe bir kısmında karla kaplı olan Berdesir ve Çel-Çeşme dağlarında doğarlar ve böylece hayli büyük bir su kitlesi akıtırlar. Bu ırmakların yataklarının toprağı tuzlu olmadığından, suları aynı zamanda tatlı ve içmeye elverişlidir. Cagatu ya da Zerine, Çel-Çeşme'deki kaynaklarından göle kadar güney-kuzey doğrultusunda 240 kilometrelik bir yol kateder. Yukarı yatağı Horhore adını taşır. Sol kolları arasında Sakkız başlıcasıdır. Bu kol, Berdesir silsilesinden doğar, adını taşıdığı kasabanın sularını toplar ve geniş bir ağız oluşturarak Cagatu'ya karışır. Sağ kollarının hepsi ilk önce Kuda ve Saru dağlarından inen akarsulardır; sonra da, Cagatu'nun göle döküldüğü yerin daha yakınında Leylan ve Saruk adlarındaki iki kol, Sahend dağından ve Afşar (Sainkala) topraklarından kaynaklanır, Cagatu ırmağı, kıyılarının yüksek oluşundan ötürü sulamaya elverişli değildir; sulama yalnızca Sain-Kala kasabasında uygulanır. Tatahu, Cagetu'ya oranla daha kısa olup, su hacmi de daha azdır. Bu ırmak, yukarıda söylediğimiz gibi, Kurtek'le Berdesir'i birbirinden ayıran derin bir boğazda akar. Sağ kolu Çum-i Halo, sol kolu Savucbulag'dır; ayrıca bu ırmağa, ağzına yakın bir yerde dökülen birçok dereler vardır. Büyük birer ırmak olan Cagatu ile Tatahu'nun balığı bol olmakla birlikte, kıyılarında yaşayanlar bundan bir yarar sağlamazlar.

Mukri Kürdistanı'ndaki Dicle havzasına gelince, burada

yukarıda da değindiğimiz Küçük Zap sözkonusudur. Bu ırmak, 2140 *gez* yüksekliğindeki Meydan Boğazı'ndan kaynağını aldıktan sonra, 1560 gez yüksekliğindeki Likin dağına kadar batı doğrultusunda akar ve bu dağın adını alır. Bu dağın çevresini dolaştıktan sonra, Kalvi adıyla güneye yönelir, sonra Serdeşt kasabasına ulaşır, burada daha da hızlanır (seviye farkı 16 fersahlık bir mesafede 560 gezdir[1] Serdeşt'ten sonra bu ırmak yeniden batıya döner, Alan geçitlerinden Mezopotamya'ya çıkar ve Erbil'in 'Kürtçe Hewlêr' aşağısından Dicle'ye dökülür). Sağ kolları şunlardır: Pas-ava, Laven ve Mesin, ayrıca Zagros'tan inen dereler. Solda Küçük Zap, Serdeşt 'in yakınında, Baneh kasabasının sularını toplayan Baneh suyunu alır. Yüksek yatağı kayalar arasından kendine bir yol açan Küçük Zap, çok alüvyon taşır, bu alüvyonları daha aşağıda vadinin genişlediği yere yığar; bu durum, burayı Mukri Kürdistanı'nın en verimli kasabası haline getirir. Küçük Zap'ın oluşturduğu sistem, Minorsky'nin *İslam Ansiklopedisi*'ndeki *Savucbulak* adlı makalesinde daha tam bir biçimde anlatılmıştır.

Şimdi anlatacağımız Kermanşahan Kürdistanı'nı, kuzeyde, Diyala ırmağı havzasını Gamasab vadisinden ayıran sıradağlar, doğuda Kengaver dağları ve Gamasab'ın sağ kıyısı, güneyde, Kelhor ve Poşt-i Kûh kasabalarını ayıran dağlar, batıda ise Dicle vadisi sınırlar[2]

---

1 *Gez* 1.04 metredir. *Fersah* ise aşağı yukarı 7 kilometredir.

2 Bu bölgenin coğrafyası, Freya Stark'ın şu eserinde tam olarak anlatılmıştır: *Katiller Vadileri ve Diğer İran Gezileri*, N.Y., Dutton, 1934; bak. örneğin, s. 51'deki çakmaktaşı yönünden zengin ve bu yüzden neolitik çağda nüfusu yoğun olan Kengaver vadisiyle ilgili kısım ve s. 79: "Bütün Poşt-i Kûh bölgesi, kuzey-batıdan güney-doğuya bir duvar gibi uzanan, Kebir-kûh adlı, hemen hemen kesintisiz bir sıradağla ikiye ayrılmıştır; bu bölgenin Valantar ve Varzatin adlı başlıca iki

İran Kürdistanı'nın bu kısmındaki dağ sistemi Mukri Kürdistanı'na oranla jeolojik sarsıntılara daha az uğramış olduğundan, kuzey-batıdan güney-doğuya doğru düzgün bir yön izler. Doğudan-batıya doğru başlıca zirveler şunlardır: Deh Lakani-Kûh, Kûh-i Peru, güneyde Sefid-Kûh'la birleşen Hulaneh, Kelle-Kûh, Kûh-i Por Germez. Orta yükseklikteki bu silsileden sonra Dalahu ve Behlul dağları gelir. Vaktiyle Zagros adı öyle görünüyor ki, özellikle, gerek Grekler, gerekse eski İranlılar arasında büyük bir ünü bulunan bu dağlara veriliyordu. Nitekim, Büyük İskender'in de izlediği, Daryüs'-ün büyük kral yolu, bu dağlardan geçiyordu. Nihayet, Mezopotamya sınırında da, daha önemsiz birtakım dağlar vardır: Kalu, Neva-Kuli, Kûh-i Sonbole ve Şah-Kûh.

Dağların daha seyrek olduğu yerlerde Kermanşahan toprağı, Gamasab ve Kara-Su'nun suları sayesinde çok verimlidir. Özellikle, Kermanşah kentinin içinde yaşayan yerleşik bir nüfusu barındırır. Ama batı kasabalarında dağlık karakter daha belirgindir ve yarı göçebe olan nüfus, daha çok hayvancılıkla geçinir.

Şimdi de, asıl İran Kürdistanı adıyla anılan tek bölgeyi oluşturan Ardelan'a topluca bir göz atalım. Kuzeyden güneye 200 kilometrelik bir alanı kaplayan bu eyalet, kuzeyde Sain-Kala yöresindeki Afşar kasabaları, batıda Süleymaniye ve Kerkuk kasabaları, güneyde Diyala vadisi, doğuda ise Gerrus ve Hemedan kasabaları arasında bulunur.

Bu eyaletin dağ sistemi, kuzey bölgesi dışında düzgün bir

---

zirvesinden biri, 9 bin ayak yüksekliğin biraz altında, öteki ise biraz üstündedir"; bak. haritalar.

karakter taşır; kuzeyde ise Çel-Çeşme tepesi hala Mukri Kürdistanı'nın daha düzensiz yapısının izlerini taşır. Çel-Çeşme'nin güney-batısında Gurmiyan, Dani-Kaşan ve Kelle-Ser sıradağları, doğudan batıya birbirine paralel olarak uzanırlar. Irak sınırının Kerkuk'la Süleymaniye arasındaki kısmında, birbirine paralel olan Ali Dağı, Kara Dağ, Segirme Dağ ve Ezmir Dağı vardır. Bu sonuncu dağ, güneye uzanarak, sadece Diyala ile ayrıldığı Kermanşahan bölgesinin batı sistemine kavuşur. Nihayet, Çel-Çeşme'nin kuzeyinde, yukarıda Mukri Kürdistanı'nda adı geçen güney-batıdan kuzey-doğuya yönelen ve tatlı bir eğim halinde Kızıl-Özen vadisine inen Teleku silsilesi vardır.

Çel-Çeşme dağı, belirttiğimiz gibi, gerek Cagatu ve Kızıl-Özen ırmaklarının gerekse diğer Kürdistan akarsularının kaynağını oluşturur. "Kırk pınar" anlamına gelen adının da gösterdiği gibi, bu dağ, Kürdistan'ın bu kesiminin gerçek su deposu sayılabilir.

Ardelan, Kızıl-Özen'in geçtiği kuzey-doğu kesimi dışında, her yandan yüksek dağlarla çevrilidir. Bu kapalı alanın merkezi nisbeten alçaktır ve dağ aralarında verimli alüvyonlar oluşmuştur. Nüfus, buralarda yoğunlaşmış ve yerleşme yerlerinin çoğu bu merkezi çöküntü bölgesiyle ırmak vadilerinde toplanmıştır. Rakım bakımından Ardelan iki bölgeye ayrılabilir. Bunlardan kuzeyde bulunan birincisi, ortasından Kızıl-Özen ırmağının geçtiği geniş bir alüvyon ovasıdır. Bu bölge, kuru bir karasal iklime sahiptir ve batıda Çel-Çeşme ile güneyde ise Senneh ve Pence-Ali dağlarıyla sınırdaştır. Güneydeki ve batıdaki dağlar yüzünden Kızıl-Özen, kuzey-doğu doğrultusunu alır (daha uzakta, aşağı kesiminde bu ırmak Sefid-Rud adını alır). Bu geniş yayla, suların oyduğu yarıklar-

la ve verimli alüvyonlarla kaplıdır. Çel-Çeşme'nin doğu ve kuzey eğimlerinden ve Derbend ve Tahu-han (ortalama yükseklik: 4 bin metre) dağlarından inen akarsular, ovaya çıkınca yer yer birbirleriyle birleşen ve Kızıl-Özen'in kaynaklarını oluşturan derecikleri doldurur. Bu bir sürü ırmak kolu, orta yükseklikteki Talvantu dağları ile, doğu ve batı olmak üzere iki dala ayrılır. Kızıl-Özen, yatağının çakıl ve alüvyonlarla dolu bu ilk kesimini geçtikten sonra, yakındaki Gerrus kasabasına girer. İran Kürdistanı'nın ikinci bölgesi olan güney kesimi, baştan başa dağlarla kaplı ve dar sarp boğazlarla doludur. Bu bölge, yılın büyükçe bir kısmı beyaz bir kar tabakası altında kalır. Burada birbirine paralel dağ sıralarını yaran hiçbir güçlü ırmak yoktur; ulaşım ve tarım, aşılması güç, doğal engellerle karşılaşır. Göçebe olan halk, geçim kaynaklarını dağların batı yamaçlarında uzanan ormanlardan sağlar.

İran Kürdistanı'nın su sistemini, daha önce sözünü ettiğimiz Kızıl-Özen ırmağı meydana getirir. Bu ırmağın yukarı yatağının kolları, yollarının üzerindeki yerleşme merkezlerinin adlarına göre sırasıyla, bir yanda Saral ve Hubatu, öbür yanda Horhore ve Kara Ture adlarını alırlar. Bu kollar, Talvantu Dağı'nı geçtikten sonra birbirleriyle birleşerek asıl Kızıl-Özen'i oluştururlar. Az sonra da, Senneh'in doğusundaki Pence-Ali dağından kaynayan Leyla-Rud kolu, sağdan Kızıl-Özen'e katılır. Burada şunu hatırlatalım ki Cagatu'nun kolu olan Sakkız da, Küçük Zap'ın kolu olan Baneh de, İran Kürdistanı'ndaki Telhan dağından kaynar, ama bunların ana gövdeleri Mukri Kürdistanı'na aittir. İran Kürdistanı'ndaki su sisteminin Kızıl-Özen'den sonra en önemli ırmağı Diyala'dır. Gav-Rud ya da Sirvanrud adıyla da tanınan bu ırmak Asad

Abad'ın yakınında, Elvend'in batısındaki Şeriş Kan dağından doğar ve Kermanşahan Kürdistanı'ndaki paralel sıradağlar arasından, özellikle Şalu ve Kelleser dağlarından kendisine bir geçit açarak, dar ve yılansı boğazlar meydana getirerek Irak sınırına kadar doğudan batıya akar. Diyala, Kelleser sıradağından kurtulunca, güney-batıya bükülür ve bu doğrultuda son sınırı silsilesini geçip Dicle'ye dökülür. Sağ kollarının hepsi Ardelan dağlarından iner. Bunlardan en başta Senneh ya da Miabu-Revan, kuzey-batı güney-doğu doğrultusundan Senneh kentini ikiye böler ve üç kilometre aşağıda Kışlak çayını kendisine kattıktan sonra Diyala'ya dökülür. Sonra, yukarı yatağında Rez-Av adını alan Avroman çayı gelir. Bu çay, adını aldığı kasabanın sularını toplar; sonra, Cevan-Rud ve Merivan'ın sularıyla beslenerek ve böylece daha burada bile hayli büyümüş olarak Diyala'ya dökülür (Merivan, Zeribar gölünden çıkan ve uzunluğu 50 kilometreyi bulan bir çaydır). Diyala'nın, Ardelan topraklarından geçen sol kolları şunlardır: Kaynakları Şah-Kûh'ta bulunan Lehle-Su; Dalahu dağlarından gelen Rengan; Zap ya da Çom-i Zirişk adındaki çay. Bu çay, Dalahu ve Darucan dağları arasından kaynar ve yolu üzerindeki Ahengeran ve Bezniyan sıradağlarını aşar. Son olarak, Kermanşahan Kürdistanı'nın sınırları içinde, Diyala'nın Ab-ı Holvan (ya da Ab-ı Elvend) adıyla tanınan bir kolunu da anmak gerekir. Bu kolun kaynakları 1900 gez yüksekliğindeki Gerra dağının altındadır. Holvan suyu, çok hızlı bir inişle, Celge-yi Ali, Serpol ve Kasr-ı Şirin kasabalarından geçip Diyala'ya dökülür.

İran Kürdistanı (Ardelan), çok soğuk kışlarıyla, belirgin bir karasal iklime sahiptir. Burada kar yağışı yılda dört ay sürer. Yüksek tepeler, özellikle pek güneş görmeyen yerlerde

kar yıl boyunca kalkmaz ve bu kar, yukarıda değindiğimiz gibi, birçok önemli ırmakların kaynaklarını besler. Hatta ovada ve bölgenin en alçak kesimlerinde de kar, ilkbaharın ortasına kadar kalır, kalınlığı da bazan iki geze yaklaşır. İklimin bu sertliği özellikle Ardelan'ın (Avroman) batı kesiminde kendini duyurur. Kışın bu bölgeden geçen kişi, çoğu zaman, kar altında gömülü bu yerlerde insanların barındığını ancak yükselen dumanlardan anlar. Böylece, ulaşım tümüyle kesik değilse bile çok zorlaşmış olduğundan, halkın başlıca kaygısı kış için yiyecek, yakacak ve giyecek sağlamakta toplanır, çünkü yaşamı sürdürme zorunluluğu vardır. Bu ücra köşelerden birinde yalnızca eksik ürün alınması bile, işe çevreden kopukluk da eklenince, açlık ve ölümün kol gezmesine yeter. Bu durum özellikle yerleşik topluluklarda daha çok görülür. Gerçekten de göçebeler, nöbetleşe yazlama ve kışlama alışkanlıklarına, sahip bulunduklarından, gerek kışın aşırı soğuklarına, gerek yazın yakıcı sıcağına karşı daha donatımlı ve dirençlidirler. Genel kural olarak yüksek yaylalar ve dağ yamaçları hava değişikliklerine daha çok açıktır; bazı vadilerse, özellikle asıl Ardelan'ı meydana getiren doğu ve güneydoğu kesimi, daha korunmuş durumda olup, nemliliğin daha ılıman ve ekime daha elverişli kıldığı bir iklime sahiptir. İran Kürdistanı'nın iklimi, böylece, farklı iki rejim gösterir. Bir kesimde (geniş vadiler halindeki dağ yamaçları ve yaylalarda), farkları +32 ile -22 derece arasında oynayan karasal kuru bir iklim hüküm sürer; başka yerlerde daha korunmuş vadilerde ise hava daha nemli olup bitki örtüsü daha boldur ve ormanlar yakacak sağlar. Bu bölümleme aslında bu kadar kesin değildir, çünkü hemen her kasaba, kendi yönüne, yü-

zeyinin biçimine ve su sistemine göre, kendisine özgü bir iklim rejimine sahiptir. Örneğin, güneşli günlerin daha çok olduğu Senneh kenti bölgesinin, Avroman ya da Merivan bölgelerine oranla, havası daha yumuşaktır. Genellikle, Zagros'un doğu yamaçlarının havası, batı yamaçlarına oranla daha elverişlidir[1]

§ 5. Bugünkü Kürt Yurdu

Okuyucu, Kürdistan'ın fiziki coğrafyasıyla ilgili bütün bu ayrıntılara girdiğimiz için bizi bağışlasın; ama bu ülkenin temel özelliklerini canlı ve somut bir biçimde anlatabilmek için başka türlü davranamazdık, öyle ki bu ülke, siyasal sınırlarla bölünmüş olmasına ve çeşitli dağ ve su sistemlerine bağlı olmasına rağmen, temel karakterinin dağlık olması sayesinde belli bir bütünlük gösterir. İşte Kürt, yüksek doruklar ve yaylaların, derin boğazlar ve güleç vadilerin nöbetleşe sıralandığı bu gönlüne uygun doğal çerçeve içinde oldum olası yurt tutmuştur. Fırat'ın yukarı yatağı ve Van Gölü havzası (Urartu, sonra da Ermenistan), Kürtlerin hayli erkenden yerleştikleri bölgeler olmuşsa da (bak. 1. Bölüm), öyle görünür ki tarih çağındaki ana yurtlarını, güney Torosların kollarında ve Dicle'nin sol kıyısındaki dağlık bölgede (Botan, Habur ve Büyük Zap boylarında) aramak gerekir. Daha da gerilere gidip tarıhin şafağına doğru çıkarsak, ilk Kürt yurdunu bu bölgenin daha doğusunda ve güneyinde bulmamız gerekir. Zamanda eskiye doğru çıkan bu üç basamağa mekanda şu üç Kürt

1 H. L. Rabino, *Kürdistan Raporu* (1911) adlı eserinde İran Kürdistanı üzerine bol coğrafi ayrıntı verir.

yerleşme bölgesi karşılıktır: Ermenistan yüksek yaylası, asıl Türk Kürdistanı ve İran'ın batı dağları.

Kısacası, günümüzde Kürtler, Bağdat'ın doğusundaki Mendeli kasabasından başlayarak İran-Irak sınırının iki yakasında olmak üzere, güneyden kuzeye geniş bir bant halinde uzanır ve kuzeyde Transkafkasya'ya (Sovyet Ermenistanı ve Azerbaycan) kadar yayılırlar. Ermeni yaylasında Kürtler, 1. Dünya Savaşı'na kadar Ermenilerle iç içe yaşıyorlardı[1], ancak bunların Türkiye'deki kuzey yerleşme sınırı Erzurum enlemini geçmez. Güneyde ise Kürtler, Mezopotamya ovasının kenarlarına kadar inerler. Batıdaki sınırlarını genellikle Fırat (daha doğrusu Karasu) çizer; ancak Kürtler, Küçük Asya'ya da sivri bir uç gibi girerler ve Sivas'ın güney-doğusundaki bölgeyi işgal ederler; ayrıca tek tek adacıklar halinde Konya ve Kilikya yöresine de dağılır ve böylece hemen hemen Akdeniz'e kadar sokulurlar. Doğuda dağınık Kürt unsurları, özellikle, Büyük Şah Abbas tarafından nakledildikleri Horasan'da ve Kazvin civarında Nadir Şah'ın 1736-1747 yıllarında kendilerini yerleştirdiği Fars eyaletinde (Kalun-Abdu yakınında) ayrıca Mazanderan eyaletinde bulunurlar.

Genel olarak denebilir ki Kürtlerle dağlar birbirinden ayrı-

---

1 Bilindiği üzere, 1. Dünya Savaşı sırasında Ermeniler, Türkler tarafından sürgün edilmiş ve artık Ermenistan'da kırsal nüfus olarak hemen hiç Ermeni kalmamıştır. Ama Kürtler de 1. Dünya Savaşı ertesinde batıya doğru mecburi göçlere uğratılmışlardır ki bu nokta pek bilinmez. Özellikle 1926-1927 kışında, Piranlı Şeyh Sait isyanının bastırılmasından sonra Kemalist askeri makamlar, erkek, kadın ve çocuk olarak aşağı yukarı bir milyon Kürdü 1. Dünya Savaşı'nda sürülen Ermenilerin kaderini andıran bir sertlikle Batı Anadolu'ya sürdüler. O zaman yıkılan köylerin ve olay kurbanlarının sayısını belirten bir liste, Kürt Ulusal Komitesi Hoybûn tarafından yayınlanan, *Türkiye'ye Karşı Kürdistan'ın Davası* adlı yedi sayfalık bir broşürde verilmiştir. Ayrıca, 5 Mayıs 1932'de Kürtlerin sürülmesini öngören bir kanun da çıkarılmıştır. Bu kanun Kürtlerin silahlı direnişi ile karşılaşmıştır.

lamaz. Ovanın başladığı yerde Kürt yerini Araba, Türke, İranlıya terkeder, nitekim Van Gölü'nün kıyılarında da vaktiyle Ermeninin önünden gerilere çekiliyordu[1]

Bir Kürt şiirinde (bak. Kahire'de Faracullah Zeki'nin yayınladığı Şerefname'nin 587-588. sayfaları) Kürdistan'ın sınırları şöyle tanımlanmaktadır: "Soydaşlarının oturduğu yerleri bilmek ister misin ey Kürt? Sana söyleyeyim: Kürdistan'ın sınırları batıda İskenderun'la Toros Dağlarına kadar ve Karadeniz'e doğru uzanırdı. Kuzeyde, Karadeniz, Ardahan ve Aras'a kadar. Doğu'da, Elvend dağlarından Aras'a; güneyde ise Ahvaz'dan Fırat'a kadar. Güney sınırı Hamrin ve Sincar dağlarıyla Nisibin yolu boyunca uzanır"

İşte bir tablosunu vermeye çalıştığımız bütün bu dağ ve ırmak şebekesini zihnimizde tutarak, şimdi de, siyasal ve idari coğrafyanın ilkelerine göre, Kürt yerleşme merkezlerinin tablosunu çizebiliriz.

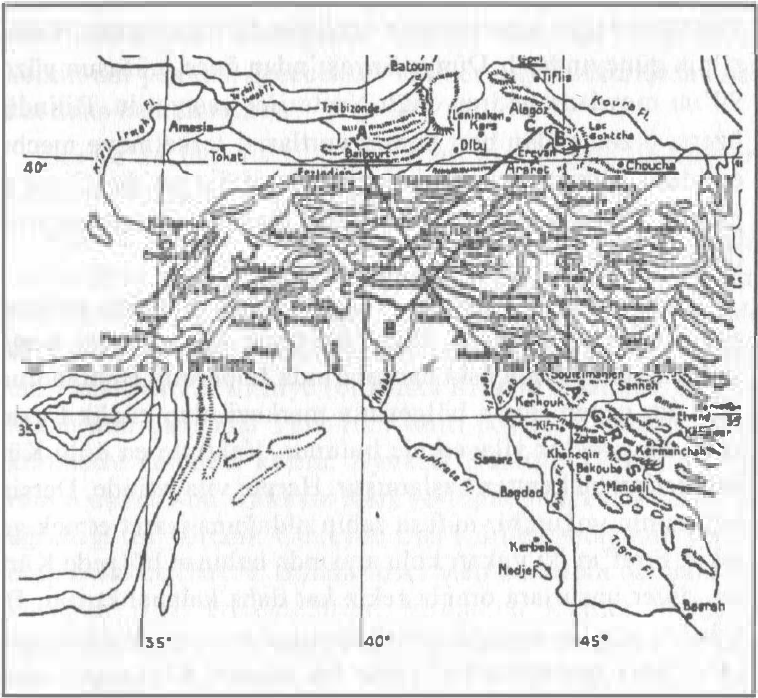
Türkiye'de[2] Kürtler, şimdi Irak'a ait olan[3] Musul vilayeti-

---

1 Bir Kürt deyişi şöyle der: "Burası benim memleketim değildir, bunlar aşağı yakanın ahlakı ve töresidir; benim yüreğimin kalesi ise yine yükseklerdir" (P. Rondot'nun *Dağlı Aşiretler...* adlı eserine aldığı söz).

2 Aşağıda adları sayılan Türk vilayetleri Osmanlı İmparatorluğu'nun eski idari coğrafyasından alınmıştır. Bugünkü rejimde vilayetlerin, herbirinin yüzölçümü azaltılarak, sayısı çoğaltılmıştır. Nüfusun çoğunluğu Kürt olan ya da büyükçe bir Kürt kitlesini kapsayan vilayetler günümüzde şunlardır: Erzurum, 7 kaza, 386.428 nüfus; Erzincan, 5 kaza, 158.383 nüfus; Sıvas, 10 kaza, 435.629 nüfus; Kars, 9 kaza, 306.444 nüfus; Ağrı, 5 kaza, 106.729 nüfus; Van, 9 kaza, 142.672 nüfus; Muş, 9 kaza, 143.527 nüfus; Siirt, 7 kaza, 127. 728 nüfus; Diyarbakır, 5 kaza, 214.871 nüfus; Mardin, 7 kaza, 226.030 nüfus; Urfa, 7 kaza, 229.201 nüfus; Elaziz, 10 kaza, 253.693 nüfus (Harput bu vilayetin bir bölümüdür).

3 **Irak İdari Rehberi** (1936) adlı resmi yayın, Irak'ta, esas olarak Irak'ın kuzey-doğusundaki Musul, Erbil, Kerkuk ve Süleymaniye livalarında oturan 640.000 Kürt (4 milyonluk tüm nüfusun yüzde 16'sı) bulunduğunu kaydeder. Aşiretler şöyle sıralanmıştır; Heuraman Belbas, Davudah Dizi, El-Hemavend, El-Caf, Peşter, Barvar-i Bala, Barvar-i Zir, Berzan, Herki, Surji, Sendi ve Celli, Bağdat'ta aşağı

Harita 2 - Kürdistan'ın fiziki Haritası. Gori, Bayburt, Şuşa ve Culamerg isimlerinin altları, Ararat'ın merkezini oluşturduğu baklavanın zirvelerini göstermek için çizilmiştir. A-A, B-B ve C-C profilleri için bk. Chirstoff'un haritası (4)

nin dağlık kesiminde, Zagros dağı ve kolları boyunca yoğun bir kitle halinde yaşarlar. Van ve Bitlis vilayetlerinde Ermeniler ancak Van gölü çevresinde çoğunluğu oluşturuyorlardı; ama İran sınırına bitişik Hakkari sancağında ve ayrıca bu iki

yukarı 5000 Kürt yaşar, ancak Bağdat civarında Kürtler, Arap halkı içinde dağılmışlardır. Bağdat'tan İran'a giden yolun doğusunda da birkaç aşiret (Zengene, Delo vb.) yaşar.

vilayetin dağlık kısımlarında özellikle Kürtler oturur. Hakkari'nin güneyinde, 1. Dünya Savaşı'ndan önce, nüfusun yüzde 90'ını meydana getiren dağlı Nesturiler yaşıyordu. Bilindiği üzere, o zamandan beri bunlar yurtlarını terketmeye mecbur edildiler. Bunlardan arta kalanlar şimdi Suriye'de (Cizre'ye bitişik "ördek gagası" biçimindeki alanda) oturmaktadırlar. (Bak. Harita 2).

Diyarbekir ve Harput vilayetlerinde Kürtler nüfusun çoğunluğunu oluşturur. Dicle üzerinde Kürt ırkının beşiği sayılan ve bölgenin eski haritalarında İmperium Bohtanorum diye adı geçen Botan bölgesinin merkezi olan küçük Cezire kenti Diyarbekir vilayetinde bulunur. Vaktiyle en ünlü Kürt hareketleri bu kentten başlamıştır. Harput vilayetinde, Dersim bölgesinin yoğun bir nüfusa sahip olduğuna işaret etmek gerekir; Fırat'ın iki yukarı kolu arasında bulunan bölgede Kürtler, diğer unsurlara oranla sekiz kat daha kalabalıktırlar. Bu Kürtler, ayrı bir lehçe (Zazaca) konuşurlar ve ayrı bir mezhebe (Ali-İlahi) mensupturlar[1], ama bu yüzden Kürt camiasının dışında tutulmazlar. Bir kısmı bugün Suriye'de bulunan Halep vilayetinde, Kürtler çoğunluğu Araplara bırakırlar, ama yine de, nüfusu 125 bini bulan 1000 kadar Kürt köyü vardır. Sıvas vilayetinde Kürtler azınlıkta olup ancak 30 bin kadar nüfusları vardır (Kangal, Koçhisar [Koyulhisar? -ç.] Zaza [Zara? -ç.] ve Divriği ilçelerinde). Erzurum vilayetinin doğu kesiminde Kürtler diğer ırklardan daha kalabalıktılar (300 bin Kürt, 200 bin Ermeni, 210 bin Türk; bugünkü oranları bilmiyoruz).

---

1 Bu bölge üzerinde tam bilgiler veren, [Dr. M. Nuri Dersimi'nin Ç.N.] *Kürdistan Tarihinde Dersim* adlı eseri Ali-İlahilerin sözünü etmemekte, sadece Alevi ya da Kızılbaşlardan bahsetmektedir (s. 25-26); "Bir Ehl-i Halk dervişi bana, Türkiye'de bize Alevi derler dedi" (bak. Minorsky, *Ehl-i Haklar Üzerine Notlar*, s. 40).

Özellikle Bayazit sancağında -ki Kürt edebiyatı bahsinde bu kentin adı yeniden geçecektir- Kürtler diğer unsurlardan beş kat daha kalabalıktırlar.

Suriye'de, dağınık Kürt kolonileri vardır. Şam'da Kürtler, bütün bir mahalleyi kaplarlar.

İran'da Kürtler, büyük Kermanşah ve Kürdistan (Senneh) eyaletlerini, Gerrus kasabasını ve Azerbaycan'ın bazı kesimlerini bütünüyle işgal ederler: 1. Urmiye gölünün güneyinde ve Tatahu'nun batısında bulunan Savucbulag (Mukri Kürdistanı) kasabası, 2. Urmiye (bugünkü Rızaiye), Salmas, Hoy ve Maku'nun batısında Türk-İran sınırı boyunca uzanan 20-40 kilometre enindeki kesim. Ayvacık Hanlığı, Türklerin (Ayrumlu aşireti) bu aralıksız Kürt yerleşme bölgesini kesintiye uğrattığı tek yöredir. Güneyde İran Kürtleri, bölgenin yerlisi olup belki de (bak. I. Bölüm) eski Med ülkesinin batıdaki dış kuşağını işgal etmektedirler. Acaba bu Kürtler Medlerin doğrudan torunları arasında sayılabilir mi? Dillerine ve bazı bakımlardan dinlerine (Şii, Ali-İlahi) göre, güney-doğudaki bu Kürtler soydaşlarının ana kitlesinden farklıdırlar, ama kendilerini aynı ırktan sayarlar. Kuzey İran'a gelince, örneğin Salmas, daha Miladın başında, Ermenilerin Korçea (yani Kürdistan) dedikleri, hemen hemen bağımsız olan bu sınır bölgesi içinde bulunuyordu. Buna karşılık, Kürtler nisbeten daha geç bir dönemde Urmiye gölünün güneyine sokulmuşlardır. Savucbulag yörelerinde Türk yer adlarının izleri bugüne kadar yaşamaktadır. (bak. Harita 3)

Esasen, Kürt kroniği Şerefname[1], Süleymaniye Babanla-

---

1 Bazı kaynaklar (örneğin Binder, *Kürdistan Gezisi,* 1887) Türkiye Kürdistanı'nı "30-40 derece kuzey enlemi ile 39-46 doğu boylamı arasında, güney-doğudan

Harita 3 - Profesör ve Minorsky'nin haritasına göre (BSOS, cilt XI, kısım II, levha I, s. 250).

rıyla akraba olan Mukri aşiretinin, bu yörede ancak Kara ve Akkoyunlular hanedanı zamanında, yani 15. yüzyıla doğru ortaya çıktığını açıkça belirtir. Batıdan doğuya daha sonra, sık sık buna benzer göçler olmuştur ve bir Kürt tabakasının bir diğerini yer yer nasıl kaplamış olduğu açıkça görülür.

Nihayet, Rusya'da da, bugün Sovyet Ermenistanı'nı oluşturan, Ararat yakınındaki Erivan hükümetine ait kısımlarda, Sovyetler tarafından yeniden Türkiye'ye bırakılmış olan Kars kuşağı içindeki Ardahan ve Kağızman ilçelerinde, Zangêzur ve Cevanşir ilçelerinde, ayrıca, daha az olmak üzere, bugün Sovyet Azerbaycanı'ndaki Gence bölgesini oluşturan Elisabethpol hükümetine ait Areş ve Cebrail ilçelerinde Kürtlere rastlanmaktadır.

1. Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'de 1 milyon 700 bin, İran'da 1 milyon civarında Kürt bulunduğuna dayanılarak bunların toplam sayısının 2 milyon 500 bin ile 3 milyon arasında olduğu hesaplanmaktaydı. Kürtlerse kendileri hakkında şu rakamları verirler (bak. Şerefname'nin 1930'larda yapılan, yukarıda sözügeçen baskısı):

---

kuzey-batıya uzanan dağlık bölge" (s. 145) diye tanımlarlar ve şunu belirtirler: "Türk-İran sınırına kadar kuzeyde Erzurum, batıda Sıvas, güneyde Halep vilayetleriyle çevrili bütün topraklar vaktiyle Ermenistan adını taşıyordu ve Türkler bu yöreye şimdi Kürdistan demektedirler" (s. 152).

Kürdistan harita sistemi için, Ker Porter'in (Bağdat-Tebriz yolu) ya da Layard'ın (Musul-Revanduz-Şemdinan) konulu eski kitaplar kadar günümüze daha yakın olan Thureau-Dangin'in *Sargon'un Yedinci Seferi'nin Hikayesi* (İ.Ö.714) adlı kitabından ve ayrıca 1925 temmuzunda Türk-Irak Komisyonu tarafından Milletler Cemiyeti'ne sunulan rapordan yararlanılabilir. Benim de *Kürdistan'ın Yol Sistemi* adlı bir çalışmam vardır (*La Géographie*, V. VI. 1935). O zamandan bu yana bu bölgede Musul'dan İran'a giden arabaların geçebildiği yeni bir yol yapılmıştır.

İran'da	1.500.000
Sovyetler Birliği'nde	250.000
Türkiye'de	4.500.000
Irak'ta	500.000
Suriye'de	250.000
	7.000.000

Bize öyle geliyor ki Türkiye için verilen rakam çok abartmalıdır ve yarıya indirilmelidir; böylece Kürtlerin oturdukları bütün ülkelerdeki toplam nüfusları yaklaşık 5 milyon olur. Yuvarlak olarak bu rakam, Kürtlerin kendilerinin verdiği şu rakamlara denk düşer: Türkiye'de 2 milyon 987 bin 960; Suriye'de 298 bin 940; Irak'ta 794 bin 380; İran'da 1 milyon 300 bin; Ermenistan'da 60 bin; toplam olarak 5 milyon 387 bin 280 (bak. yukarıda sözügeçen, Kürdistan'ın Davası adlı broşür). Gerçi bu rakam 1. Dünya Savaşı'ndan öncesine aittir, ama o zamandan bu yana, Kürt nüfusunun artması uğranılan kayıpları kapatmamıştır[1]

1 Clerget'nin (*adı geçen eser*, s. 94) işaret ettiğine göre, son savaşlardaki can kayıpları ve hükümetin daha etkili kontrolü Kürdistan'ın nüfusunu kısmen azaltmıştır. Bununla birlikte, en son bilgilere göre bu boşluklar doldurulmuş ve Kürdistan yeniden belli bir nüfus kitlesi kazanmıştır. Dostum Emir Kamuran Ali, Kürt halkının nüfusunun 8-9 milyon olması gerektiği kanısındadır (6 Şubat 1946 tarihli mektubu).

III. BÖLÜM

YAŞAMA BİÇİMİ, UĞRAŞILAR, ADET VE GÖRENEKLER

Kürtler yerleşik ve yarı göçebe olmak üzere ikiye ayrılırlar. Gerçekten de, göçebelerin sayısı sürekli olarak azalmaktadır, çünkü bunlar gittikçe yarı yerleşik hale gelmektedirler. Bunlar, kışı ovalardaki kerpiç evlerde geçirirler, ilkbaharda ekim yaparlar, sonra, tarlalarını koruyacak birkaç adam bırakıp sürüleriyle birlikte yüksek yaz otlaklarına çıkarlar. Bazı hallerde bu otlaklar kışlakların yakınında bulunur; ama çoğu zaman, kuşaklar boyunca kullanılan hep aynı yolu izleyen göçler büyük mesafeler üzerinde cereyan eder; örneğin, kışı Mezopotamya'da, Zagros'un batı yamacında geçiren aşiretler, yazın İran sınırında ve içinde yeniden dağlara çıkarlar.

§ 1. Kürt Göçleri

Yüzbaşı Dickson (*adı geçen makale*), Mezopotamya'nın kuzeyinde kışlayan Heriki aşiretinin göçünü şöyle anlatır: "Bunlar Zibar yakınında, Büyük Zap'ı geçmek için her yıl bir köprü kurarlar. Bu iş onları bir süre uğraştırır ve bu yüzden, o yöredeki Barzan şeyhinin (bak X. Bölüm) adamları olan Kürtlerle iyi geçinmek zorundadırlar, yoksa bu adamlar geçişlerine engel olurlar. Daha sonra bunlar, Tengi-Bılinda'nın üstündeki yüksek yolu izlerler ve daha doğuda Büyük Zap'ın

kolu olan Şemdinan suyu vadisindeki dar yollardan geçerek, katırlar, atlar, hayvanlarla yüklü uzun bir insan zinciri meydana getirirler. Tepelerde mevzilenmiş silahlı çobanların güttüğü 300-400 başlık koyun sürüleri yamaçlarda yayılırlar. Oramar suyunun birleştiği yerde aşiret ikiye ayrılır; bir kısmı Sat vadisinden, diğer kısmı Heriki ve Beitkar vadilerinden geçerek, ağır ağır, konaklaya konaklaya, zikzaklar çizerek Sat dağının kuzeyindeki yüksek boğazlara ulaşırlar. Çok serbest bir şekilde, her biri gönlünün dilediğince, dağınık karınca dizileri gibi yol alırlar. Tahıl çuvalları, çadırlar, kilimler, keçeler, giysiler ve benzeri şeylerden oluşan tüm varlıklarını atlar ve hayvanlara yüklemiş ailelerden ikisi, üçü bir arada gider gibidir. Şurada burada, hastalanan bir koyun yüklerin üstüne bindirilir. Eski püskü elbiseler içindeki kadınlar, zorlukla yürürler ve sırtlarında, beşiklerden,-çömleklerden, çubuklardan, tepsilerden, yağ tuluklarından, kabaklardan, semaverlerden, dokuma ve eğirme aletlerinden oluşan garip bir yığın, bir de, vazgeçilmez bir yan unsur olarak bir bebek taşırlar. Yer yer, bir *ağa*'nın en güzel elbiselerini ve çay takımını taşıyan bir sandığın canlı renkleri gözü çeker. Ayaklarından rahatsız olanlar dışında herkes yalınayak yürür, çünkü atlar ve boynuzlu hayvanlar yükleri taşımaktadır.

"Tepeden tırnağa silahlı olup bütün cephanelerini de üstlerinde taşıyan erkekler göçe muhafızlık ederler; köylerde, yollarda bunların yerli halkla yer yer tartıştıkları görülür. Bunların birkaçı da sürüleri yamaçların yukarılarından otlata otlata süren çocuklara eşlik eder. Bu göçebelerin geçtiği günler, herkes için bir tedirginlik konusudur. Köylüler kapılarını sürgüleyip evlerine kapanırlar. Silahlı erkekler, yerleşme yerlerinin yakınındaki stratejik noktaları tutup tetikte dururlar.

Herkes sinirli ve kuşkuludur. Zaman zaman, bir oradan, bir buradan tek tük silah atışları duyulur. Bir tepenin üstündeki hoş manzaralı bir yerde bir sürüye rastladık. Ben, bir fotoğraf çekmek istedim ve çobandan, tırmandığı kayanın üzerinde azıcık durmasını rica ettim. Çoban, hemen silahını kapıp doldurarak bir tavşan gibi tepenin aşağısına doğru imdat diye bağıra çağıra hızla koşmaya başladı ve ancak dört yüz metre kadar gittikten sonra durdu. Aşağıya varınca, üzerimize ateş etmeye hazırlandı. Koyun sürülerinin yorgun ve hasta bir halleri var. Birçok hayvan yere yıkılıyor; gökte kartal ve şahinler bulutlar halinde bu hayvanları izliyorlar. Göçebeler geceleri hayvanlarının yüklerini indirmezler, ama çadırlarını yüklü hayvanların yanında kurarlar ve uzun *keçe*'lere sarınırlar."

Şimdi Mezopotamya yörelerinden Transkafkasya Kürtlerine geçelim. Bu Kürtlerden yazar olmuş birisi (Ereb Şemo, *Kürt Çobanı* adlı kitabında), çocukluk anılarını şöyle anlatır[1]:

"Kar eriyip de yeşillikler belirince ve ağaçlar çiçek açınca, Kürt köyü hareketlenir.

"Sabah çok erkenden bir gidiş-geliştir başlar; Kürtler, sürüleriyle, "dolga" adı verilen, koyun ve keçilerin doğurduğu ağıllara gitmeye hazırlanırlar.

"Kürtler, bu *dolga*'larda kuzulara özenle bakar, onları, daha çabuk büyüyüp güçlensinler ve sıcaklar basınca dağlardaki yorucu göçe dayanabilsinler diye elden geldiğince bes-

---

1 İlk önce Transkafkasya Kürtçesiyle yazılan bu kitap sonradan Rusça kaleme alınmıştır. Ben kitabı Fransızcaya çevirdim. Sonra, benim çevirime göre eser yeniden Kürtçeye çevrilmiş ve Beyrut'ta basılmıştır: *Habent sua fata libelli* [Kitapların da bir kaderi vardır -Ç.].

lerler.

"Yaylalarda Kürtler, *oba* denen özel bir gruplaşma halinde, yani 40 ile 80 arası mal sahibinin, hayvanlarını dağ çayırlarında ortaklaşa otlatmak için oluşturdukları küçük topluluklar halinde birleşirler. Oba'nın başında, topluluğun en zengin ve nüfuzlu üyesi olan bir *oba başı* bulunur; bütün işlerde o yetkilidir, vergileri o salar, otlak yerlerini ve hayvanların bir konaktan ötekine geçme zamanını o belirler. Bu görev seçime dayanırdı ve şerefli bir iş sayılırdı; herkes oba başının buyruklarına tartışmasız uyardı.

"Oba başı, hemen her zaman klanın reisi ve en zengin adamıdır. Bu yüzden çobanlardan, asıl görevlerinin dışında, otlakla ve oba başının hayvanlarının bakımıyla ilgili bütün işleri de ücretsiz yapmaları istenir; hayvanları konak yerine getirmek, her akşam sayıp mal sahibine tekmil vermek, sabahları *ağılı* temizlemek, gübre ve süprüntüleri konak yerinden uzağa taşımak."

§ 2. Çoban Yaşamının Törensel Kuralları

"O yörenin adetine göre, dolga'lara varılıp da ilk kuzular doğduktan sonra, her zengin Kürt bir koyun keser, bir yemek verir ve komşularıyla çobanları yemeğe çağırır. Sürü sahibiyle karısı davetlileri candan bir özenle ağırlarlar. Hep açık havada verilen bu yemekten sonra sofralar kaldırılır ve gençler türküler söyleyip çobanlarla birlikte oyuna kalkarlar. Şenlik bitince herkes sürü sahibine konukseverliğinden ötürü teşekkür eder, karısının yazın bol yağ ve peynir elde etmesi, sürüye hastalık gelmemesi ve yayla döneminin hayırlı geçmesi için dualar eder.

"Bu bayrama Kürtçede *Serê Pez,* yani "sürü üreme başlan-

gıcı" denir. Ben bu bayramı hayatımda ilk kez görüyordum ve büyülenmiş gibiydim, ama babamla annem gülümseyerek, Serê Pez'in pek büyük bir bayram sayılamayacağını, yakında yılın en güzel günü olan *Baro-Dan*'ın geleceğini söylüyorlardı. Ben de büyük bir sabırsızlıkla Baro-Dan'ı bekliyordum.

"Kuzular büyüyüp güçlenince ve dağlarda karlar daha da erimeye başlayınca, oba-başı, *Dolga*'dan dağ otlaklarına doğru yola çıkacağımız Baro-Dan gününü belirledi. Hazırlıklar bir hafta önceden başlamıştı. Ve nihayet o büyük gün geldi. Sabah erkenden herkes en güzel bayramlık elbiselerini giymeye başladı. Gözalıcı ve zengin urbalar giymiş genç kızlar, başlarını taze kır çiçekleriyle süslüyorlar ve burunlarına küpe gibi küçük bir halkaya geçirilmiş, *karafil* denen altın pullar takıyorlardı. Bunun için zengin Kürtler, kızlarının burunlarını daha çocukken deldirirler. Kürtler koyunlarını ve keçilerini yünden renkli püsküllerle bezemişlerdi. En iyi koçların boyunlarına renk renk süslü bakır çıngıraklar takılmıştı. Sonra da koyunlarla kuzular ortak sürünün içine salınmış ve yürüyüş düzeni saptanmıştı.

"Hazırlıklar biterken güneş ufukta epeyce yükselmişti bile.

"Gökyüzü açık ve bulutsuzdu; hava, bir ilkbahar gününün tatlı sıcaklığıyla, çiçeklerin ve patlamış tomurcukların kokusuyla doluydu.

"Nihayet o büyük saat geldi; herşey hazırdı, oba başı hareket işaretini verdi. Baro-Dan'ın başına, elinde kavalı, en güzel çoban elbisesini giymiş baş çoban geçmişti. Baş çoban komutanlık ediyor, gençlere, küçük kuzulara ya da yavrularını yanına sokmayan koyunlara nasıl davranılacağını gösteriyordu. Baş çobanın arkasından, Kürtçede *nêri* denen en büyük ve en güzel tekeyi sürdüler; tekenin boynunda, bana söylendiğine

göre en keskin sesi çıkaran bir çan asılıydı. Son anda her sürü sahibi, çobanlara şu sözleri söylüyordu: "Sana sürümü emanet ederken, senden görevini dürüstlük ve titizlikle yerine getirmeni ve sürüye iyi bakmanı bekliyorum".

"Bütün tenbihler yapıldıktan sonra baş çoban kavalını üfledi ve yürüyüş başladı. Sürü, gençlerle birlikte yürüyen baş çobanın arkasından düzenle gidiyor, yardımcı çobanlarla çocuklar, iki yanda koşuşarak yürüyüş düzeninin bozulmamasına çalışıyorlardı; çobanlar, sopalarıyla ya da kendilerine özgü bir ıslıkla, her koyunun sürü içindeki yerini korumasını sağlıyorlardı.

"Baro-Dan alayını ilk gördüğüm günden beri uzun yıllar geçti, ama o günün izlenimleri üzerimde canlılığını hala korumaktadır. Çocukların, gençlerin ve çobanların sevinçle ışıl ışıl yanan yüzleri, sanki şimdiymiş gibi gözümün önüne geliyor; onların türkülerini duyuyorum. *Arkalık*'lar, *oyma* ve *beşmet*'ler[1], genç kızların bayramlık giysileri ve başlarındaki çiçekten taçlar, koyunların üzerindeki süsler, canlı renkler halinde gözlerimin önünden geçiyor. Her yana parıl parıl gün ışığı vurmuş. Tüm vadi yeşillikle örtülmüş ve uzakta henüz karla kaplı dağlar görünüyor. Koyunların ve kuzuların melemeleri çobanların ve gençlerin türküleri uzakta.vadide yankılanıyor ve çevre halkı evlerinden çıkıp şen alayımızı hayranlıkla seyre koşuyor.

"Böylesi törenler yılda yalnız iki kez olur: Biri ilkbaharda sürüler yaylalara çıkarken, biri de sonbaharın sonralarına doğru eve dönerken. Unutmamak gerekir ki Kürtlerin tüm

---

1 Hepsi Türkçe olan yerli giysi adları.

varlığı sürülerinden ibarettir. İyi bir süt verimi,·Kürde, yalnız yıllık yağ ve peynir ihtiyacını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda, bu ürünlerin fazlasını da yünü ve sürüsünden bir kısmıyla birlikte şehirde satmak olanağını verir. Böylece Kürt, vergilerini ödeyebilir ve kentten ailesi için gerekli malları alabilir. Bu yüzden, sürülerin yaylalara gidiş ve dönüşünün Kürt köyünün yaşamında önemli birer olay oluşuna ve Baro-Dan günlerinin yılın en görkemli günleri olarak kutlanmasına şaşmamak gerekir.

"İlk konak yerine kadar yol uzun değildi. Gençler birkaç kilometre boyunca gürültülü bir şekilde bize eşlik ettikten sonra, dönüp evlerine gittiler; çobanlar ve yamakları ise, sırtları erzakla yüklü, ağır ağır yola devam ediyorlardı. İlk gün genellikle kısa bir yürüyüşle yetiniyor, genç koyunların çok yorulmamaları ve göçe alışmaları için yolu her gün biraz daha uzatıyorduk.

"Sürüler kısa aralıklarla birbirlerini izliyorlardı. İlk durakta hayvanlar dinlenmeye ve yayılmaya bırakılıyordu. Bu süre içinde babam, baş çoban olarak sürü sahiplerinin hediye ettikleri ekmek, et, helva, kuru yemiş gibi ürünleri eşit oranda bölüştürmekle uğraşıyordu. Babam yol boyunca ve ilk konak yerinde sürü sahiplerinin gelişine kadar en kıdemli sorumlu kişi durumundaydı. Yolda çobanlar, akşamları babamın yanına gelip fikir danışıyorlardı. Bir sürü soru soruyorlardı ona: Koyunların ve özellikle körpe hayvanların dinlenmesi için kaç mola gerekli? Onları sulamak için kaç kez durulacak? Koyunlarla kuzuların dinlenmesi için gündüzleri kaç durak yapılacak?

"İlk konak yerinde uzun süre yalnız kalmadık: Dört gün sonra aileleriyle birlikte sürü sahipleri geldiler; aileler hemen

kolları sıvayıp kara çadırlarını kurmaya koyuldular. Keçi kılıyla dokunmuş parçalardan oluşan büyük çadıra *kon* denir. Zengin Kürtlerin kon'ları büyük olup, kilim ve keçelerle süslü birkaç bölmeye *(koşma)* ayrılıyordu; konuklar için ayrı bir bölme ile yağ, peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini koymak için bir dolaplık vardı. Daha az varlıklı olanlarda kon çok daha küçük olup bir oturma bölmesiyle bir dolaplıktan ibaretti.

"Çadırlar, ayrı ayrı veya küçük gruplar halinde, dağ yamaçlarına ya da sellerin ve dağ derelerinin gürül gürül aktığı kayalık geçitlere ve sel yataklarına kuruluyordu. Uzaktan bakılınca, kon grupları bir askeri kampa benzetilebilirdi."

§ 3. Hayvancılığın Rolü

Böylece sürüler Kürde yaşaması için muhtaç olduğu her şeyi sağlar. Başlıca evcil hayvanlar şunlardır: At, eşek, keçi, koyun ve köpek. Deve ve öküze Kürtlerde az rastlanır. En soylu hayvan olan at, hemen hemen salt binek ya da yük hayvanı olarak kullanılır. Kısrak sütü bazan içki olarak kullanılır, ama Türkistan göçebelerine oranla buna çok daha az rastlanır. Ermenistan'da at yetiştirmeye fazla önem verilmez. Ülkenin engebeli karakteri buna pek elverişli değildir. Ayrıca, idari otoritenin kendini daha fazla gösterdiği, vergi yükünün en ağır olduğu ve en iyi hayvanlara askeri ihtiyaçlar için el konulduğu yerlerde at yetiştirmenin azaldığı görülür. At yetiştirilen başlıca bölge daha çok, koşulların buna daha elverişli olduğu ve aşiretlerin nisbi bağımsızlıklarını daha kolaylıkla korudukları Türk-İran sınırı boylarıdır. Örneğin, Zagros aşiretlerinde ve Van gölüyle Ararat arasında bulunan Aladağ'da-

ki Heyderanlı Kürtlerinde at yetiştiriciliği ünlüdür. Çevreleri fazla engebeli olmayan, daha rahat ulaşım yolları bulunan otu bol yüksek yaylalar, Kürdistan'ın diğer kesimlerindeki boğazlar ve yüksek vadilere oranla, bu işe daha uygundur. Kürt atı Arap atına benzer[1]. Daha küçük, ama daha gürbüzdür. Ülkenin karakterine uyar ve insanın zor geçtiği yerlerden rahatça geçer. Kürtlerin hemen hepsi usta binicilerdir ve at yetiştirilen bu bölgeleri dolaşan gezginler, bunların at binmedeki gözüpekliliklerini öve öve bitiremezler.

Şerefname'de (Kahire baskısı, s. 377) anlatıldığına göre, Emire Beg bin Şeyh Heyder adındaki bir Mukri reisi, Türklerle birleşerek kışın ortasında Maraga'daki İranlılara saldırır; savaş ganimeti olarak Şah Tahmasp'ın Karacık'taki harasından arap atları alıp getirir. Bunlar "rüzgar ayaklı" *(bâd-pâ)* ve cinlerden doğma *(div-zâd)* savaş atlarıymış. "Hiçbir devirde güçlü hükümdarlar böyle atlara sahip olmamışlardır..."

---

1 Kürt çevresinde atın soyu ve niteliklerinin bir Arap geleneğini yansıtması, Kürt şiirinde en iyi at ırkları olarak seklavi ve küheylan'ın, yani şu beş ırkı tanıyan Arap geleneğindeki ırkların anılması, olgusuna da bağlanabilir: Taneyse, Ma'nkie, Kuheyl, Saklavi ve Cülfe (L. Mercier, *Atlıların Süsleri,* Arapçadan çeviri). Koç Osman adlı bir Kürt şiirinde dikkate değer bir savaş atı sözkonusu edilmekte ve öykü bu atın yararlılıkları üzerinde dönmektedir. Şiir bu atın üstünlüklerini vurgulamak için, babasının bir deniz aygırı olduğunu belirtir (O. Mann. *Die Mundart der Mukri Kurden,* Bölüm II. s.353). Kürt alanını aşan bu folklor teması üzerinde çok şey söylenebilir (bak. XII. Bölüm). Bir İran yazarına göre, yalnız Ardelan bölgesinde, gerektiğinde hizmete hazır 60 bin-70 bin at toplanabilir. Bir Alman gezgini şöyle der: "Güney Kürdistan'da atlar sık kullanılmaz. Rich'e göre, Kürtler Süleymaniye Paşalığında gözüpek, ama kötü süvarilerdir, Arapların tersine at yetiştirmeden pek anlamazlar ve taşlık bir arazide çılgınca koşularla iyi ırktan atları bozarlar. Bir Arabın arkasından seve seve at sürersiniz, bazan da Türkün arkasından; ama bir Kürdün arkasından hiç bir zaman at sürmeyi istemezsiniz. Aynı gezgin, Arap-Kürt karışımı at ırkının çabucak iyi niteliklerini yitirdiğini söyler. Buna karşılık Albay Shiel, Kürt biniciliğini över. Ben Urmiye Gölü'nün güneyindeki Mukri Kürtleri arasında at terbiyesinde Araplardan hiç de geri kalmayan yalnızca usta ve işinin erbabı biniciler gördüm" (M. Wagner, *İran ve Kürdistan'a Gezi,* s. 239). Küheylan ırkı atlar için de (bak. Moltke, *Mektuplar...* s. 246).

Kürtlerde eşek, çok daha az yaygındır, daha çok Ermenilerde bulunur. Kürdün giyiminde, beslenmesinde vb. büyük bir rol oynayan, özellikle koyun ve keçi türü hayvanlardır. Koyunlar iri ve çift kuyrukludur. Bu ırk, aynı zamanda en sert ve en sağlıklı olan bir iklim içinde yaşar: Sıcaktan kavrulan dört aylık bir yaza karşılık sekiz aylık bir soğuk ve kar dönemi. Bu, hemen hemen hiç hastalanmayan, Suriye ve Irak'ın susuz hayvanlarının yününe oranla diri ve daha yumuşak yünlü bir koyun türüdür. Ermeni yaylasında yetiştirilen koyun çeşitleri, en başta, Eskişehir-Afyon düşey hattından bu yana, Ak-Karaman koyunudur. Doğuya doğru, eski Ermenistan'ın başlangıcından itibaren, Ak-Karamanlar bitmemekle birlikte yünleri çok uzun bir beyaz koyun türü olan Ademilere rastlarız. Fakat koyu renkli koyunlar gittikçe çoğalır. Bunlar Kızıl-Karamanlar ve çeşitli kara türlerdir: Toj, Herik, Mor; ayrıca, Suriye sınırında da çok bulunan ve Ak-Karamanla Kızıl Karaman'ın karışımı olan Karkas. Bu renkli yünler, Batı endüstrisince (kumaş boyama ekonomisinde) çok aranır. Aynı zamanda hayvancıya da yararlıdır, çünkü bu yünlerin içindeki renk maddeleri, koyunları güneş ışığının şiddetinden ve etkilerinden (koyun yılancığı) korur. (Bak. F. Balsan, *Türkiye Koyunları, l'Union ovine*'in Şubat-Mart 1940 sayısı).

Koyun yünü ve keçi kılı, Kürt kadınlarının keçe yapmasına[1] ya da eğirip giysi veya çadır dokumalarına yarar. Süt,

---

1 "Burada, çadır yaygılarının ve kış kepeneklerinin yapıldığı kaba keçelerle ilgili garip bir imal tarzı görmekteyiz. Yere serilen yün artıkları, bir buçuk metre kadar uzunluğunda bir değneğin üstüne sarılır, değneğin her iki ucuna hayli uzun birer ip bağlanır ve bu iplerin uçları da bir atın hamutuna bağlanır; at, tarlalar arasında günlerce, bir çocuğun yönettiği bu tomarı sürükleyerek koşar" (Binder, *adı geçen eser*, s. 155).

çeşitli biçimlerde Kürdün başlıca besinini meydana getirir. Et ise, beklenilenin tersine, Kürt yemeğinde hayli nadirdir. Sürü, göçebeninin sermayesini oluşturur ve bir süt hayvanı ancak özel hallerde kesilir. Erkek hayvanlarsa tahılla değişimde kullanılır. Öyle ki et sadece özel günlere saklanır. Boynuzlu hayvanlara gelince, göçebeler bunları daha az yetiştirirler, çünkü sığır türü hayvanlar, koyun-keçi türü hayvanların daha iyi uyabildikleri sürekli göçlere pek dayanamazlar. Sığır yetiştiriciliği, çoğu zaman, çift sürmek için buna gerek duyan yarı göçebelerde görülür[1]

Nihayet, köpekler de, gerek vahşi hayvanlara, gerekse yabancılara karşı hırçın bekçilerdir. Karşılarında dikkatli olmak gerekir. Bu köpekler, boyunları güçlü, kulakları kesik, uzun gür kuyruklu, çoğu zaman bembeyaz ya da kapkara iri kurtlardır. Tipleri kesinlikle bellidir.

Bütün Kürt yaşamı böylece, sürülerin ihtiyacına göre düzenlenmiştir. Karların erimesi, Ermeni yaylasında boyveren bahar bitkileri, bütün kış boyunca kapalı kalan insanlarla hayvanlar için kurtuluşun yaklaştığını gösterir. Gerçekten de Kürt, soğuklar başlar başlamaz sürüsünü, kulübelerine bitişik bölmelerden oluşan sağlıksız ahırlara sokar: Güneşli ayların tertemiz havasıyla ansızın bir tezat meydana getiren karanlık, havasız, çamurlu izbeler. Balık istifi yığılan hayvanlar, yararlandıkları açık hava nimetlerinin yarısını yitirirler. Bu hay-

1 Hayvancılık batı İran'da şu üç nedenden ötürü ekim kadar önemli bir rol oynar: 1. Hayvanlar, doğal gübre verir; 2. Beslenme ve satış bakımından büyük destektir; 3. Keçi kılı çadırların dokunması ve ip yapılmasında kullanılır. Koyun yünü ise halı-kilim gibi yaygıların dokunmasına yarar (Bak. A.K.S. Lambton, *İran'da Toprak Sahibi ve Köylü*, 1954, Oxford Univ. Press. s. 350).

vanlara, mahpus kaldıkları aylar düşünülerek toplanan yeşil otlar, ayrıca, keçilerin kemirici dişinin büyümesine olanak vermediği o muazzam bodur meşe ormanlarından getirilen meşe yaprakları verilir. Ancak temizlik koşulları çok kötüdür. Kansızlık kol gezer. Salgın hastalıklar, hiç kuşkusuz, bu karmakarışık yaşama tarzından ileri gelir. *Ağıl* adı verilen bu zemin altı ahırlar, Ermenistan ve İran Kürdistanı'nda aynı tiptedir, ancak İran Kürdistanı'nda evlerin dışına yapılır[1]

İlkbahar kurtuluşunun çok gecikmemesi gerekir, çünkü yem yedekleri tükenmek üzeredir. Eğer bahar geç gelirse, sürüler kırıma uğrar. Kar erimeye başlar başlamaz Kürtler, hiç değilse Ermenistan'da, yeraltındaki evlerinden çıkarlar ve geceler henüz serin olsa da, çadırlarını tepelerin daha açık ve daha kuru güney yamaçlarına kurarlar. Zaten ilkbahar da ancak altı hafta kadar sürer. Toprağın nemi, güneşin kızgın ışıkları altında çabucak emilir, kuraklık bitki örtüsünü yok eder ve Kürtler, gördüğümüz üzere, daha yukarılara, dağ otlaklarına doğru çıkar, yazı dağda geçirirler. Burada sözü yine Kürt yazarı Ereb Şemo'ya bırakalım:

"Biz sürülerle dağlarda dolanıp dururken, ağalarımız, sütü

---

1 Yaylalarda hayvanların bakımı çok belirli bir düzene göre yapılır. Akşam sağımından sonra hayvanlar daha bir saat yayılmaya bırakılır (bu *şev hor* denen akşam yemidir). Sonra hayvanlar gece için *havız* adı verilen kapalı yere konur ve burada gece yarısından sonra saat bire kadar kalırlar. Bu saatten itibaren iki saat süreyle otlağa çıkarılırlar (*şevin* denilen gece yemi otlaması ve şafağa kadar kalmak üzere yeniden havız'a kapatılırlar, şafaktan sonra hayvanlar iki ya da üç saat süreyle otlamaya bırakılır (*teşt hor*), bundan sonra her sürü kendi sabit ve belli yalağında sulanır. Sulamadan sonra, *danega* denilen yerde sabah sağımı yapılır. Sağım bitince hayvanlar, yeniden *pişti roj* adı verilen kapalı yere konurlar ve burada akşam sulamasına kadar kalırlar. Bu ayrıntılar belki de tatsız görünecektir, ama burada okuyucuya, Kürt yaşamının sürünün bakım düzenine ne denli bağlı olduğunu göstermek için bunları vermekten çekinmedik.

uzun süre saklanmaya ve taşınmaya elverişli ürünler haline getirmekle uğraşıyorlardı. Bu iş tabii pek ilkel bir biçimde yapılıyordu. Kürtlerde yağ yapımı kadınlara düşen çok çetin ve yorucu bir uğraştır. Ağa karıları, gündüzün sağılmış tüm inek, koyun ve keçi sütünü 2-10 kova süt alan büyük bakır *kazanlara* boşaltırlar. Kazan ateşe konur ve süt kaynayınca, biraz soğumaya bırakılır. Aşağı yukarı her on dakikada bir ağanın hanımı parmağıyla sütün sıcaklığını ölçer. Süt mayalanma için gerekli derecede soğuyunca, hanım her kazana bir çorba kaşığı yoğurt atar ve kazanın üstünü bir yün örtü (*yelop*) ile örter. Sabah için herşey hazırdır ve hanımlar yoğurdu, ağızları sicimle sımsıkı bağlanan yayıklara *(meşk)* koyarlar. Bundan sonra en zor iş başlar. Yayık oluncaya kadar tulukları, zaman zaman soğuk su katarak bir o yana, bir bu yana sallamak gerekir. Yayık olunca -ki bu da öyle çabucak olmaz, çünkü bu yorucu ve monoton iş için çok çaba harcamak gerekir- tuluğun içindeki sıvı, tülden yapılma huni biçimi özel keselere boşaltılır ve burada yağ bastırılır, taze suyla yıkanır, içine tuz katılır ve bu işe mahsus kaplara konur.

"Kürtçe *dew* denen, yağdan arta kalan sıvı, beyaz peynir (çökelek) yapmaya yarar. Bu sıvı tuzlanır, çeşitli otlarla çeşnilendirilir, tamamiyle katılaştığı zaman da tül keselere konur ve üstüne bir ağırlık konup bastırılır. Kesilmiş süt suyu (ayran) danalar için kullanılır. Bastırılan peynirse tulumlara sıkı sıkı doldurulur. Beyaz peynir Kürtlerin başlıca yiyeceğidir. Zenginler bu peynirden bol bol, 10-15 tulum kadar hazırlarlar; yoksullarsa bütün aile için bir ya da iki tulum yaparlar.

"Peynir de aynı derecede ilkel bir biçimde hazırlanır. Kadınlar gündüzün sağılan hiç kaymağı alınmamış sütü kazanlara boşaltırlar. Kürtler, kaymağı alınmış sütle peynir yapmanın

büyük bir günah olduğu inancındadırlar. Daha sonra süt kaynatılır ve etene ile mayalanır.

"Bu amaçla Kürtler, koyunlar doğurduğu zaman etenelerini toplarlar, billur tuzlarla yıkarlar ve kuruturlar. Kuruyan etene, aşağı yukarı iri bir metelik büyüklüğünde parçalara bölünür ve bu parçalar kazanlarda peynir hazırlanmasına yarar. Mayalanma çabuk olur: Süt 15-20 dakikada pıhtılaşır. Daha sonra, bu pıhtılaşmış süt, özel olarak hazırlanmış küçük tül keselere boşaltılır. Keseler, sicimle bağlanıp düz bir taşın üzerine konur, kocaman ağır bir taşla da bastırılır. Yassılaşmış yuvarlaklar halini alan keselerden çıkarılan bastırılmış peynir açık havada kurutulur.

"Kürtlerin yaz göçleri, sürülerinin bir yerden bir yere gidişi rastgele değildir. Baharda kar, vadilerde hızla, dağlarda ise yamaçların aşağısından başlayarak ağır ağır erimeye başlar ve her hafta yavaş yavaş yüzeyin bir kısmı ortaya çıkar; bu yüzeyler de, nemin bolluğu ve güneşin sıcaklığı sayesinde çabucak bitki örtüsüyle kaplanır. Geri çekilen karı izleyen göçebeler sürüleriyle dağda gittikçe daha yükseğe çıkarlar. Sonbaharda ise, aşağı yukarı ekimin ikinci yarısına doğru bu hareket ters yönde yeniden başlar. Vadilerde yağmur yağar, yüksek dağlarda kar düşmeye başlar ve Kürtler ilerleyen karın önünde geri çekilerek sürüleriyle dağlardan inmeye başlarlar. Böylece, yazın otların yeniden bittiği eski konak yerlerine varırlar. Nihayet, sonbaharın sonlarına doğru sürüler, henüz kar düşmemiş vadilere inerler. Buralarda kar arasıra yağsa bile gündüzün çabucak erir. Sonunda kar vadilere de yağar; o zaman sürüler sahipleriyle birlikte kış barınaklarına dönerler.

"Kürtler, sürülerin bu sonbahar dönüşünü mutlu bir olay gibi kutlarlar; çünkü, özgür olmakla birlikte bazı tehlikeler

taşımaktan da geri kalmayan yayla günleri bitmiştir; sürüler sağ salim yuvalarına dönmüşler, çobanlar yazın çalıştıkları günlerin karşılığını yakında almayı beklemekte, mal sahipleri ise keselerine girecek büyük kazançları düşünmektedirler. Yine de bu bayram, ilkbahardaki Baro-Dan'la hiç bir şekilde kıyaslanamaz. Onun kadar canlı ve planlı değildir. Mevsim değişikliği Kürtlerin ruh hali üzerinde çok etki yaratır. Bu, özellikle, donuk günleri, yağmurları ve sisleriyle sonbahar gelince belli olur. Hayvanların da yaklaşan değişikliği sezdiklerini sanırsınız. Ben, yazın iyice beslenip güçlenen koyunlarımı aşağıdaki vadilere doğru sürdüğüm zaman, bana öyle gelirdi ki başlarını kederle yere eğen hayvancıklar, yaz özgürlüğünün bitmesine ve daracık ağıllarda geçirecekleri uzun ve sıkıcı günlerin başlamasına üzülmektedirler.

"Ama hayat tabii ki ihtiyaçları ve kaygılarıyla ağır basar. Her ağa karısı, daha eve dönerken, dostlarıyla yazın başarılı geçip geçmediğinin hesabını yapmaya koyulur. Bu kadınlar, aralarında, ne kadar yağ, ne kadar çökelek ve peynir hazırladıklarını hesaplarlar. Erkeklerse, evlerini zarara sokmadan ne kadar yağ, peynir ve yün satabileceklerini ve böylece elde edebilecekleri parayla ne kadar buğday ve arpa satın alabileceklerini hesap ederler. Göçebe Kürtler esas olarak hayvancılıkla uğraştıklarından, kendileri ekim yapmazlar ve ekmek satın almak zorunda kalırlar. Bundan ötürü tahıl fiyatları onlar için çok önemli bir sorundur. Ayrıca kışlağın düzenlenmesi sorunu da görüşülür, çünkü Kürtler saman yığmazlar, kışın her gün hayvanlarını otlağa çıkarırlar[1] Genç ağa karıları,

1 Gördüğümüz gibi, yüksek Ermeni yaylasında böyle olmaz.

seyyar satıcıdan trampa usulüyle ne kadar mendil, iğne, iplik, düğme, kibrit, saç süs eşyası satın alabildiklerini birbirlerine anlatarak övünürler. Genç erkek ve kızlar sırlarını birbirlerine açarlar: Hangi kız hangi oğlanı, hangi oğlan hangi kızı yavuklu seçmiş? Kesin olarak söz kesilmiş mi? Sevdalılar, yazı ne kadar mutlu geçirdiklerinden sözederler; başbaşa oturdukları yerleri, beraberce serin ve duru sularını içtikleri pınarları, aylı geceleri ve böyle geceler, çiçekli dağlarda geçirdikleri, hayatlarının en tatlı dakikalarını anarlar; yine buralarda sereserpe, ana-babalarının dikkatli gözlerinden uzakta gülüp oynadıkları, dansettikleri, sevdikleri şarkıları söyledikleri yerleri, nihayet, son karar anında *Hudê* (Tanrı) adına, ömürleri boyunca birbirlerine bağlı kalacaklarına yemin ettikleri köşeleri dile getirirler.

"Genç kızlar arkadaşlarına nişanlılarının ya da sevdalılarının verdikleri armağanları gösterirler; gümüş veya bakır yüzükler, yaldızlı bir ayna, ya da renk renk incik-boncuk. Delikanlılar da, aldıkları cep mendili, küçük boncuklarla işlenmiş para kesesi, renk renk ipekle süslü gömlekler, yünden örülmüş çoraplar, eldivenler gibi armağanları gösterirler. Sonra birden, solmuş otların, buruşmuş çiçeklerin, yaprakları sararmış ağaçların çevresinde gökyüzü kararıverir ve ansızın çıkan rüzgarlar insanları adımlarını sıklaştırmaya zorlar.

"Böylece Kürtler, aileleri, malları ve sürüleriyle birlikte, sonbahar yağmurlarıyla ıslanan yollarda ağır ağır ilerler ve sonunda kış konutlarına ulaşırlar. Burada sürü sahiplerinin karıları kış için telaşla yeniden evlerine yerleşmeye koyulurlar, dağdan getirdikleri ürünleri yerlerine dizer, hayvanları sayar ve ev işlerini düzene korlar.

"Sonra, en çok çobanlarla yamaklarının sevdikleri *beran-berdan* ("koç katımı") bayramı gelir. Gerçekten de, bunların hizmetleri tam bugün sona erer ve yazınki çalışmalarının karşılığını bugün alırlar. Beran-berdan günü dişi koyunlar etrafı çevrik ayrı bir yere konur ve bunların yanına, bütün yaz boyunca diğerlerinden ayrı bir sürü içinde otlayan damızlık koçlar katılır. Gelecek baharda bütün koyunların aynı günlerde kuzulamaları için böyle davranılır. Erkek koyunlar dişilerinin yanına salındığı anda Kürtler, sanki koyunlarının evliliğini kutlar gibi havaya silah sıkarlar. O gün *mırtoha* (badem şekerlemesi), *gata* (şekerli ince börek), *kavurma* gibi çeşitli yemekler hazırlanır ve konuklar akşam yemeğine davet edilir. Daha sonra fakirler çağrılıp, onlara da tabaklar içinde yemekler dağıtılır.

"Genç kızlar, başlarındaki ipek mendilleri çıkarıp gözde koçların boynuna atarlar; delikanlılarsa o kızları sevdiklerini ve kendileriyle evlenmek istediklerini belirtmek için bu mendilleri yaklaşıp alırlar. Ana-babalar, kızlarının mendilini hangi delikanlının aldığını gözlerler, bilirler ki gençler yazın anlaşmışlardır ve kızları mendili alanla evlenmeye razıdır. Ana-babalar açısından bir sakınca yoksa nişanlar takılır, bir süre sonra da düğün töreni yapılır. Tabii ana-babalar zengin gençleri tercih ederler. Eskiden pek az sürü sahibi, kızını bir çobana vermeye razı olurdu.

"Beran-berdan bayramında, sürü sahipleri çobanlarının hesaplarını keserler. Yetişkin bir çoban yaz çalışması için 8-12 genç koyun, çoban yamağı ise 3-5 koyun alırdı. Yöredeki adete göre çoban, 25 koyun başına bir dişi koyun alırdı; buna göre sürü sahibi, eğer 200-250 koyunluk bir sürüye sahipse,

çobana 10-12 koyun verirdi. Bu, çobanın çetin ve tehlikeli emeğinin karşılığı olmaktan çok uzak bir miktardı. Sürü sahibi Kürt ayrıca dolambaçlı yollardan da bizi aldatmaya çalışırdı. Daha az varlıklı diğer komşularıyla anlaşıp, bir ücret karşılığında onların küçük sürülerini de yaylaya alırdı; böylece, hissettirmeden 200-300 koyun daha toplarlar, bunlar kendi sürüsüyle birlikte yayılırdı. Bu eklemeli sürünün tümünden sorumlu tutulan çobana ise ek hiç bir ücret verilmezdi."

§ 4. Tarım, Meyva Toplayıcılığı, Av

Şimdiye kadar okuyucuya, geçimlerini çoğunlukla hayvancılıktan sağlayan Kürtlerin yaşama biçimini tanıtmak istedik. Ancak bazı hallerde Ermenistan'da, Kürtlerin, yaz güneşinin kavurduğu ovanın üstündeki yamaçlarda bulunan birkaç arpa tarlasını ilkbaharda ektikleri görülür. Bu tarlaların verimi çok düşüktür, çünkü toprak, ağaçtan yapılma ilkel bir karasabanla sürülür. Arpa, hem ekmeği yapılan, hem atlara yem olarak verilen bir tahıldır, çünkü Ermenistan'da yulaf ekilmez. Tarım, Torosların, Mezopotamya ovasına bakan ve hayvanlar için kış otlakları da bulunan güney yamaçlarında daha gelişmiş durumdadır. Ancak Kürdü yalnız çoban ve yarı-göçebe ya da göçebe olarak görmek doğru olmaz. Yerleşik Kürtlerin çok başarıyla ekicilik yaptıkları, örneğin İran Kürdistanı gibi birçok Kürt bölgesi vardır. Ama Orta Kürdistan'ın ücra köşelerinde (Harki-Oramar) bile, son derece özenle ekim yapıldığına, her karış toprağın taraça taraça dizilmiş tarlalar halinde, çok iyi planlanmış ve bakımlı bir sulama sistemiyle ustaca işlendiğine rastladığımız oldu. Hatta, yer yer su getirme çalışmalarının çok eski devirlere kadar çıktığına inanılabilir.

Örneğin Lerch bu noktaya değinmiştir:

"Kürtler, eski Keldaniler gibi[1], çok beceriklidirler ve toprağın sulanması için su borularının yerleştirilmesinde çalışmaktan yılmazlar. Bununla birlikte tarım, hemen hemen bütün dağlılarda olduğu gibi, onlarda da tali bir uğraştır, ancak yine de tarımla Araplardan çok uğraşırlar. Gerek kendi geçimleri için, gerekse evcil hayvanlara yedirecekleri samanı sağlamak için, ihtiyaç duydukları oranda ekim yaparlar. Özellikle mısır, buğday, arpa ve pirinç ekerler. Tütün de yetiştirirler. Ama Kürtlerin ana varlığı sürüleridir..." (Lerch, *adı geçen eser*, I, s. 23-24).

Bir Kürt atasözü şöyle der: *Ne Ereb û rez, ne Fıleh û pez* (Ne Arapla bağ, ne Ermeniyle davar [olur]). Bu atasözünde apaçık görülen karşıtlıklar ortaya konmaktadır, Kürtse tam anlamıyla hayvancıdır (Bak P. Rondot, *Dağlı Aşiretler...*, Bull. d'Et. or., Şam, 1936., cilt VI, s. 3).

Genel olarak bütün gözlemciler, Kürtlerde tarımın yayılmasını köstekleyen başlıca engelin, her türlü girişimi baltalayan vergi sisteminde yattığı kanısında birleşmektedirler. Öte yandan, sürüleri kıran salgın hastalıklar yüzünden zoraki yerleşme örnekleri de görülmüştür. Kürt ekonomisinde avın ve bazı toprak ürünlerinin toplanmasının oynadığı role de işaret

---

1 Esasen Kürdistan'da, bazan köprü, kanal gibi birtakım eski yapıların izlerine rastlanır: "... Belat Suyu'nun sağ kıyısında çok yüksek dik bir duvar ve aşağı yukarı 50 metrelik bir mesafe boyunca eski bir kemerli yolun harabeleri uzanmakta olup bunlardan bugün 5-6 kemer ayakta kalmıştır. İnsan bu tür çalışmaların nasıl olup da aptalca terkedildiğine şaşar kalır. Hangi girişimin sonucudur bunlar? Hangi devirden kalmıştır? Bu sorularıma çeşit çeşit cevaplar aldım. Bölgede yazıtların bulunmaması, ülkenin tarihinin yazılmasını hemen hemen imkansız kılmaktadır" (Binder, *adı geçen eser*, s. 187).

etmek gerekir. Ormanı çok az olan Ermenistan'da[1] yakacak odun ciddi bir sorundur. Birçok yerlerde, sadece, özel bir bıçakla yerden sökülen dikenli bir geven türüne rastlanır. Kürtler bu yakacağı, çoğu zaman eşek sırtında uzaklara taşıyıp kent pazarlarında satarlar. Bundan aynı zamanda odun kömürü de yapılır. Esasen başlıca yakacak, samanla ya da kuru yapraklarla yoğrulmuş inek mayasından oluşur. Gevene gelince, bundan, kökü çizgi çizgi yayılarak, kitre denilen bir zamk da çıkarılır. Gerek Güney Toroslardaki, gerekse İran Kürdistanı'ndaki bodur meşeler[2], sepicilikte çok aranan mazı ve bunun yanısıra doğu tatlıcılığında kullanılan, şeker gibi beyaz bir çeşit kudret helvası[3] verirler. Kürtler, birtakım otlar da toplarlar; bunlardan bazıları yenir *(spıng, tırşo, mendık, pekask,* yabani ıspanak ve kuzu kulağı gibi şeyler), bazıları da böcek öldürmekte kullanılır. Böcek öldürücü otlar kış konutlarının sağlıksız koşullarında çok gerekli maddelerdir. Kürtler, frenk üzümü gibi bazı bitkilerin boyayıcı niteliğini de bilir ve bunları halı-kilim gibi aile dokumacılığında kullanırlar.

---

1 Buna karşılık, İran Kürdistanı'nın batı kesimi ormanlarla kaplıdır. Bu bölgede Kürtler, su kapları dahil bütün ev aletlerini ağaçtan yaparlar. Daha hafif ve daha dayanıklı olan bu eşyalar, göç döneminde taşınmaya da daha elverişlidir. (Serdeşt dağçemberi ve bundan sonra, Senneh'in kuzey-batısındaki Geli Han boğazından itibaren, aşağı yukarı 300 kilometrelik bir mesafe üzerinde yayılan Javrud, Gavrud, Sursur, Revansir, Civanrud, Lehsun, Aoraman, Merivan ve Banch kasabaları).

2 İran Kürdistanı'nda ondörde yakın meşe türü vardır: *Mezu, belud, denukeh, siçeleh, harnuk, kelkaf, bera mazu, keleh şinkeh, hemzeh, begi, teskel, kevel, panken, garkeh, puzeh, hukeh.* Mazu ve kelkaf türleri en iyi mazıyı verirler.

3 "Meşe türleri sayısızdır; yaprak ve palamutları binlerce şekil gösterir. Meşelerin üzerinde, bugün de İbraniler zamanındaki gibi yere düşen kudret helvaları görürüz. Kudret helvası yapraklar ve palamutlar üzerinde reçine çiği gibi belirir; ama yine de bunun bir bitki terlemesi mi, yoksa çiğ mi olduğu hiçbir zaman anlaşılmamıştır, çünkü çöldeki kayalarda da, başka ağaççıklar hariç olmak üzere meşelerin ağaç kısmında da görülen damla tıpatıp aynıdır" (Binder, *adı geçen eser*, s. 195).

Yine bu toplayıcılık çerçevesinde, son olarak, yapay buz yerine geçen kara da değinelim; Kürtler bunu, yazın kentlilere satmak için Amadiye ve Musul'a getirirler.

Ava gelince, hiç değilse büyük av hayvanlarının seyrek bulunduğu Ermenistan'da, önemli bir geçim kaynağı oluşturmaz görünmektedir. Toroslarda av kuşlarına, geyiklere, kurtlara, yaban domuzlarına, ayılara rastlanır; fakat genel olarak, Kürtlerin, sürekli göçlerinde sürülerini yırtıcı hayvanlara karşı korumak için ateşli silahlar kullanmaları bu hayvanların sayısını hissedilir ölçüde azaltmaktadır. Sistemli bir yoketmenin etkileri, bilindiği gibi, münferit avlanmalardan daha tahrip edicidir[1]

§ 5. Zanaat ve Ticaret

Ev sanatlarıyla ilgili uğraşılara geçersek, bunlar arasında, kumaş ve halı-kilim dokuyan, çoğu zaman da giysilerinde ya da çadır düzenleme işlerinde hayli zevk sahibi olan kadınların çalışmalarından söz etmemiz gerekir. Burada da, hükümet ve özellikle onun vergi talepleri karşısındaki bağımsızlık derecesini gözönünde tutmak gereklidir. Bu vergilerin daha etkili olarak uygulandığı yerlerde Kürt halkı, hızla yoksullaşır ve süsleme, dokuma gibi, Kürdün ilkel, ama doğuştan gelen ve tazeliği hiç de eksik olmayan estetik duygusunun, renkleri uyumlandırma zevkinin rol oynadığı işlere karşı heves göstermez. Senneh bölgesindeki Kürt *seccade*'leri İran'da ünlüdür. Kürtlerin bu sanatsal yeteneği, kemikten yontulmuş hançer

---

1 İran Kürdistanı yılda aşağı yukarı onbin tilki ve zerdeva derisi sağlar ve bunlar Rusya'ya ihraç edilir. Bu bölgede samur da eksik değildir. Millingen (1870'e doğru) Kürdistan'da hala birçok pars bulunduğuna işaret eder.

sapları, gümüşten kemer tokaları, işlemeler gibi çok kullanılan bazı eşyalar üzerinde açıkça görülebilir. Unutmamak gerekir ki Kürdistan sadece bir göçebe ya da ekici ülkesi değildir; aynı zamanda, bazı zanaat geleneklerinin ve çalışma usullerinin oluştuğu kentler ve kasabalar da çoktur.·Örneğin Van, Bitlis, Erbil, Senneh, Savucbulag gibi kentler, zanaatın her türlü biçiminin gelişmesine elverişli bir ortam meydana getiren, salt Kürt[1] yerleşme merkezleridir (deri, maden, ağaç işleme)[2]

A. Sakisyan, *XVII. Yüzyıl Bitlis Kürt Beylerinden Abdal Han ve Hazineleri* adlı makalesinde *(Journal Asiatique*, cilt CCXXIX, Nisan-Haziran 1937), bu kişiye ait sanat eserleri, silahlar, mücevherler ve elyazmaları üzerinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bilgiler, Kürt reisleri arasında, artistik zevkleri olan ve el sanatlarını teşvik etmiş olmaları gereken ince zevkli kolleksiyoncular bulunduğunu göstermektedir. Özellikle Senneh'te, tütünlükler, kutular, sandıklar, bastonlar, satranç takımları yapan usta zanaatçılarla, malzemelerini alivyonlu topraklardan alan çömlekçiler vardır. Van'da kuyumcular ünlüdür; gümüşten kupa ve *nargile* vb. işlerler. "Van gölünün güneyinde çömlekçilik sanatı, üstün bir mükemmellik ve incelik derecesine erişmiştir. Yarı yıkılmış Zorg köyü özellikle çömlekçilik işlerinde ün kazanmıştır" (Lerch, *adı geçen eser,* I, s. 24).

---

1 Van hariç.

2 Özellikle Suriye Kürtlerini incelemiş olan P. Rondot şöyle der: "El sanatları, ya yünü eğiren ve dokuyan kadınların, ya da aşirete giren veya yakınında yaşayan ve boyacılık, sepicilik, maden işleme işlerinde çok başarı gösteren Ermenilerle Yahudilerin işidir.

Kürt, yukarıda belirtilen ölçüler içinde zanaatçı sayılabilirse de, hiçbir zaman bu meslekle geçinen tüccar olmamıştır. Ne var ki basit yaşam tarzı içinde bile, doğal ekonomisinin kendisine sağlayamadığı nesneleri dışarıdan almak zorundadır. Burada en başta, Ermeni ya da İranlı silah satıcılarından aldığı silahlar gelir. Ateşli silahların yayılmasından önce bile Kürt, mızrakları, kesici ve delici silahları için bambu[1] satın almak ihtiyacındaydı. Kürdün her an tehlikeye açık yaşamı için son derece zorunlu olan ve elde etmek için her türlü yoksulluğa katlandığı bu silahlardan sonra, süs ve lüks eşyaları gelir ki Kürt bunları da çok sever, çünkü güzel giysilere düşkündür ve bunları soylu bir rahatlıkla giyer. Mızrak, yerini mükerrer ateşli tüfeğe bırakmadan önce, her zaman bir devekuşu tüyüyle süslü olurdu. O zamanlar kullanılan küçük kalkan da, çoğu zaman yapıldığı maddeye göre canlı renkler taşıyan ya da kakmalı bir sanat eseri idi. Sarıkların yapıldığı ipekliler ya da geniş kemerler Kürdün her zaman aradığı şeylerdir. At gibi silah ve giysi de, Kürt halk şiirinde sık sık bütün ayrıntılarıyla anlatılmış ve övülmüştür. Göçebe Kürt en başta trampa yoluyla alış-veriş yapar. Hayvanından başka, yününü, derisini, yağını, peynirini, keçesini, kilimini, mazısını ve yakacak odununu da pazara götürür. Alış-verişte para pek az kullanılır. Gerçekten de para, daha çok, kadınların baş ya da elbiselerinde süs olarak işe yarar. Bu trampa işlemleri, genellikle yayla dönüşü, sonbaharda yapılır. Bu işte kazanan taraf kuşku yok ki Kürt değildir.

---

1 Bu bambular, İran tüccarları aracılığıyla Hindistan'dan ithal ediliyordu. Bunların yedi boğumlusu en üstünü sayılıyordu. Uzunlukları 4,5 yarda idi (Millingen, *Kürtler Arasında Vahşi Hayat*, s. 249).

Kürt yaşamının ekonomik yönü yabancı gözlemciler tarafından nadir olarak ele alınmıştır. Bu konuda pek az gözleme sahibiz, üstelik bunlar eski bir döneme aittir. Kürdistan ekonomisi az evrim geçirdiği için bu gözlemler yine de kullanılabilir, çünkü büyük ölçüde değişmemiş olması gereken birtakım genel eğilimleri göstermektedirler[1]

Böylece, Kürdistan'ın ücra köşelerinde bile vaktiyle bazı kapitalizm biçimlerinin varolduğunu kanıtlayan bir çok gözlemler sıralanabilir. Gerçekten de Kürdistan, Bağdat'ı, İstanbul'u, Suriye'yi hayvan bakımından besleyen bir merkez hizmeti görüyordu. Aynı zamanda, yün ve yün ürünleri, bal, mazı, kitre ve bazı boya maddeleri ihraç ediyordu. Silahları, pamuklu ve ipekli dokumaları, şeker ve diğer büyük tüketim maddelerini ise ithal ediyordu. Böylece, ihracatın ithalatı aştığı ve ithal edilen maddelerin silahlar dışında başlıca müşterisini oluşturan yerleşik Kürtler kadar, göçebe Kürtlerin de elinde büyükçe paralar kaldığı varsayılabilir. İstanbul her yıl Kürdistan'dan canlı olarak aşağı yukarı 1,5 milyon baş koyun-keçi alıyordu. Bunların sayısı belki de daha yüksekti ama bir çoğu uzun ve yorucu bir yolculukta telef oluyordu. Her sürü 1500-2000 baştan oluşuyor, çobanları bunları kervan yollarının uzağından götürüyorlardı. Van'dan İstanbul'a varmak 17-18 ay sürüyordu. Bitkisel ürünler arasında, aşağı

---

1 Bu gözlemler, O. Vilçevsky'nin Kürtlerdeki tarımsal cemaat ekonomisi ile ilgili makalesinde *(Ethnographie sovietique*, sayı 4-5, 1936) toplu halde bulunmaktadır. Dr. H. Christoff da (*Kürtler ve Ermeniler*, 1935) ekonomiyle ilgili bazı bilgiler vermiştir; bunları bu bölümde kullandık. Nihayet, İranlı bir yazar da (*Şemim-i Hamadani, Kordistan*) bu konudan sözetmektedir. Bu yazar İran Kürdistanı'nda Yahudilerin oynadığı rolden acı-acı yakınmakta ve bunların, ihracatı tekellerine alacak ölçüde mali imkanları ellerinde topladıklarını söylemektedir. Bu Yahudiler ayrıca kaçakçılık işlerine de girişmekteymişler (*adı geçen eser*, s. 79-80).

yukarı 35 bin sterlin tutarında mazı ihraç ediliyordu. Sakız ağacının (bir çeşit reçineli fıstık ağacı) meyvasından sabun imalinde kullanılan yağlı bir madde çıkarılıyordu. Kök boyası da, ihraç edilen boya maddeleri arasındaydı. Ayrıca, Cezire civarından çıkan ve tiftiği çok makbul tutulan yün de bol miktarda ihraç ediliyordu. Bu Ankara keçisi yünü, şal ve palto yapılmasına yarar. Şallar, Kürt kadınlarının zevkini gösteren, işlenişlerindeki mükemmellik, renklerindeki zenginlik ve desenlerindeki çeşitlilik ile kendini belli eder. Diyarbekir de Halep ipeklileri gibi parça halinde satılan ipeklileriyle ünlüdür; ama çok daha ucuz oluşu bu ipekliye Karadeniz sahiline kadar geniş bir müşteri kitlesi sağlar. Böylece, 19. yüzyılın ortasına doğru Türkiye Kürdistanı'nın yılda toplam olarak 700 bin sterlin tutarında ürün sattığı hesaplanıyordu. Aynı dönemdeki bir başka gezgin de, Van vilayetine bağlı Culamerg kazasının ekonomisi üzerinde bilgiler vermektedir. Musul'a ve İran'a yapılan ihracatın başında yine mazı gelmektedir. Yılda bu mazıdan 30 bin *kantar* satılır (1 *kantar* = yaklaşık 250 kilogram). *Batman*'ın (2,9 kg.) fiyatı 50 kuruştur. Balmumunun batmanı 40-50 kuruştur. Tütünün batmanı 10-12-15 kuruş arasında değişir. Çile halindeki ipeğin batmanı 30 bin (?-ç.) kuruştur. Boya maddeleri arasında *alacagri* adı verilen ağacın meyvaları, güzel sarı bir boya verir ve marokeni boyamakta kullanılır. Bu boyadan Halep ve İran'a çok miktarda ihraç edilir. Yağlı yapağı halindeki yünün batmanı 20-25 kuruşa, yıkanmışı ise 30 kuruşa satılır. Bundan başka, Musul, Halep, Şam ve Kayseri'ye 10 bin başa kadar büyük koyun-keçi sürüleri sevkedilir. Bir koyunun fiyatı 10-50 kuruştur. Yün, aynı zamanda elbiselik kumaş, ya da satmak üzere *palas* (gündelik yaygı) dokumaya yarar. İnek ya da koyun yağı

Musul'a, Giyaver'e batmanı 35-40 kuruştan satılır. Bütün bu ürünlerin satışı yerinde, dışarıdan gelmiş tüccarlara yapılır, çünkü yerliler gümrükçülerden korktuklarından köylerinden dışarı çıkmazlar. Ayrıca Tebrizli, Urmiyeli, Kaşanlı Yahudiler, Ermeniler ve Türkler de değişim yapmak üzere mallar getirirler. Türk hükümetinden gizli olarak, yerli halk demir ve kurşun madenlerini işletirler. Bunları hem muhtaç oldukları araçları yapmakta kullanırlar, hem de satarlar. Zerneh-Meydan kasabasında, sarı boya olarak kullanılan, Müslümanların kıl dökücü olarak da kullandıkları toprağın (aşıboyası) çıkarıldığı bir ocak vardır. Bu topaktan İstanbul'a, Bağdat'a ve Hindistan'a yılda 30 bin kantar ihraç edilir. Bu ocak killi bir dağda bulunur ve onu işleten hükümetin malıdır.

Bütün bu bilgiler Vilçevsky'nin şu sonuca varmasına yol açmaktadır: 19. yüzyılda Kürdistan'da ticaret, özellikle bütün bu örneklerde emperyalizmin sızmasından önceki mahalli ticaret sözkonusu olduğuna göre, yeterince canlıydı. Gerçekten de, o zamanlar Kürdistan ekonomisinin artık salt doğal bir evrede bulunmadığına ve para esasına dayalı değişimlerin burada belli bir zamandan beri görülmekte olduğuna inanılabilir. Kürdistan'ın ekonomik yapısı üzerinde bir görüş ileri sürmek ve bundan birtakım sosyolojik dersler çıkarmak için esasen (Vilçevsky'nin de incelenmesinin başlangıcında söylediği gibi), Kürt ülkesinin tümü için henüz eksik olan daha ayrıntılı belgeler gerekir. Bugünkü Türkiye Kürdistanı konusunda Vilçevsky, kısmen, Kemalist cumhuriyet rejiminin ekonomik faaliyetlerinden yararlanmıştır. Demiryolları şimdiden Diyarbekir ve Erzurum'a gelmiştir ve bunların, Van gölünü dolanarak İran sınırına doğru, ayrıca Diyarbekir'den başlayarak Mezopotamya'nın kuzeyine doğru uzatılması planlanmak-

tadır. Demiryolunun etkisi şüphe yok ki bu yörelerde, yer değiştirmeleri ve mübadeleleri kolaylaştırarak, kendisini hissetirecektir. Yeraltı servetleri arasında bakır Diyarbekir bölgesindeki Ergani'de çıkarılmaya başlanmıştır. Kürdistan'da demir, kömür, petrol gibi diğer avantajlı maden yataklarıyla ilgili keşif ve araştırmalar yapılmıştır. Kürt hayvancılığı bugünkü hükümetin ilgisine kavuşmuş görünmekte, hükümet veteriner hizmetleri kurmakta ve M. Balsan'ın yukarıda sözü edilen makalesinde naklettiği gibi, yünün kalitesini iyileştirmek için tedbirler almaktadır. Bütün bu yeniliklerin de Kürtler için hayırlı sonuçlar vermesi, yeri gelince yeniden üzerinde duracağımız gibi, aslında, Kürtlere karşı güdülen genel politikaya bağlı olacaktır. Gerçekten de, ekonomik coğrafyanın ilk gerçeklerinden biri, Kürdistan'da da varlığı inkar edilemeyecek doğal kaynakların, bir ülkenin ilerlemesi ve refaha ermesi için tek başına yeterli olamayacağını, bunun için "her şeyden önce politik rejime ve onun yöntemlerine bağlı belli bir genel ortamın" gerekli olduğunu bize öğretmektedir.

Badger (*Nesturiler*, I, s. 46-47), Türkiye Kürtlerinin, adil bir yönetim altında bulunsalardı, uysal ve yararlı uyruklar olacaklarına inanmaktadır. Tarımla uğraşan kişiler, padişah makamlarından çok eziyet görmektedirler. Niçin böyle sık sık isyan ettiklerini soran Badger'e Kürtler şöyle cevap veriyorlarmış: "Ne yapalım? Ovaya yerleşip köy kursak, bağ diksek, buğday eksek, kıraç toprağı sürmeye koyulsak, üzerimize o kadar ağır vergiler yükleniyor ki zahmetimize karşılık elimize hiç bir şey geçmiyor. Geriye yapılacak ne kalır? İstemeye istemeye evlerimizi terkedip dağlara, herhangi bir baskı altında ezilmeyen kardeşlerimizin yanına sığınıyoruz. Bizim de kaderimiz bu. Ama Tanrı halimize acır" (Bak. Lerch, *adı*

geçen eser, I, s. 61).

Gerçi Badger'in bu satırları yazdığı dönemden (1840'a doğru) bu yana değişiklikler olmuştur. Bunlara işaret etmiştik. Ama Kürtlerin hükümet makamlarına karşı güvensizliği silinmemiştir ve silmek için de fazla bir şey yapılmamıştır.

§ 6. Bir Ekonomik Reform Programı

İran Kürdistanı için de aynı şeyler söylenebilir. Rıza Şah Pehlevi'nin yönetimi altında burada da derin dönüşümler olmuştur: Merkezi iktidarın pekişmesi, kamu maliyesinin daha modern bir şekilde düzenlenmesi, bankaların tarım alanındaki faaliyeti, demiryolları yapımı, karayolu şebekesinin genişletilmesi, göçebeleri yerleştirme denemeleri gibi[1]. Bununla birlikte bu, uzun soluklu bir çalışma olup daha yeni başlamıştır ve şimdilik, demiryolu boyunda bulunan daha gelişmiş eyaletlerde etkisini göstermektedir. İran Kürdistanı, yani, daha önceki bölümde işaret ettiğimiz gibi, Kermanşah'la Urmiye gölü arasındaki bölge, henüz yalnızlığından kurtulmuş ve gözle görülür ilerlemeler kaydetmiş değildir.

Bu bakımdan adını andığımız İranlı yazar Şemim-i Hamadâni'nin önerdiği, İran Kürdistanı'nda yapılması dilenen reformlarla ilgili programı buraya almakta yarar vardır. Bu yazarın programda ileri sürdüğü hususlar şunlardır:

1 - Sınırdaki göçebe Kürt aşiretleri ovaya yerleştirilmeli ve tarıma teşvik edilmelidir. Her aşiretin başına, yerleşmesine ve tarım çalışmalarına gözcülük edecek, özenle seçilmiş, Tarım

1 Bu yerleştirmenin yapılış tarzı da, esasen, Miss Lambton'un yukarıda sözü geçen eserinde şiddetle eleştirilmektedir.

Bakanlığı'ndan bir temsilci konulmalıdır.

2 - Kendi çevrelerinde bulunan aşiretlerin sayısına oranla son derece yetersiz olan gezici öğretmenlerin sayısı arttırılmalıdır. Okul çağındaki kız ve erkek çocukların sayısına göre, belli yerlerde okullar kurulmalıdır. Öğretim dili Farsça olmalı, ama programların yüklü olmasından kaçınılmalıdır. Örneğin İran tarihi kısa bir şekilde okutulmalıdır.

3 Kermanşah ve Senneh'de, ya da hükümetçe seçilecek başka yerlerde meslek okulları açılmalı ve buralarda marangozluk, doğramacılık, demircilik gibi sanat öğretilmelidir.

4 - Ziraat Bankası, Kürdistan'da bir şube kurup köylülere para ya da mal olarak kredi ve avanslar vermeli, köylüleri toprak sahiplerinin baskısından kurtarmalı ve böylece onların yaşama düzeyini yükseltmelidir.

5 - Uzmanların yönetiminde bazı halı-kilim ve boya fabrikaları kurulmalıdır. Böylelikle bu endüstrinin, dış pazarların aradığı modelleri, desenleri benimseyerek kalkınması sağlanır.

6 - Merivan ve Aoraman yörelerinde meşru ticaretin zararına işleyen kaçakçılığı ortadan kaldırmak üzere etkili tedbirler alınmalıdır.

7 - Gerekli teknik bilgiler bulunmadığı için, Kürdistan'dan ihraç edilen besin ürünleri, üstün kalitelerine rağmen, hazırlanış ve sunuluş biçimleri bakımından dış pazarların taleplerini karşılamamaktadır. Bu durumu gidermek üzere tarım okulları kurulmalı, ya da hiç değilse Kürdistan'a diplomalı uzmanlar gönderilerek, halka modern meyva kurutma vb. usulleri öğretilmelidir.

8 - Göçebeler, ormanlarda ağaçları yöntemsiz kesmekte ve

böylece İran Kürdistanı'ndaki orman servetlerini tehlikeye atmaktadırlar. Hükümet özel bir servis kurmalı, bu hizmeti yürüten uzmanlar rasyonel bir işletme yapılmasına nezaret etmelidir.

9 - Toprak sahipleriyle köylüler arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere, sözkonusu tarafların hak ve ödevlerini tam olarak tespit edecek bir kanun çıkarılmalıdır. Bugün toprak sahibinin aldığı haraçlardan çok acı çeken köylü, toprağın mülkiyetini de edinebilmelidir (Halen, çoğu durumlarda köylü ancak kiracıdır [B.N.]).

10 Kürdistan, komşusu olan Kermanşah, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Mezopotamya eyaletleriyle bağlantısını sağlayacak, arabaların geçebileceği yollara muhtaçtır.

11 İran ulusunun üretici unsurlarından birini oluşturan göçebeler arasında ölüm çokluğunu yenmek için devletçe sağlık koruma tedbirleri alınmalıdır.

§ 7. Kürt Ekonomisi Üzerine Gözlemler ve Bunun Gelişme Olanaklarıyla İlgili Görüşler

Yukarıda toplu bir bakışla inceleme imkanını bulduğumuz Kürtlerin yaşama biçimi, uğraş ve adetleri, ülkenin yapısıyla belirlenir. Kürdü yüzyıllardır ne ise o yapan, iklim koşulları ve toprağın yapısıdır: Yerleşik ekiciden çok, hayvan yetiştirici ve göçebe ya da yarı göçebe. İşte Kürt için en karakteristik niteliği oluşturan, çobanlığa özgü ortamdır. Kürt ancak koşulların zorlaması sonucu ekici olur. Örneğin 1. Dünya Savaşı'nın ertesinde, Türk-Rus sınır hattı yüzünden yaylalarından ayrılan bazı Kürt aşiretleri sürülerini hemen hemen tümüyle

kaybedip de yaşama biçimlerini değiştirmek zorunda kaldıkları zaman, böyle haller görülmüştür. Hayvanlardaki salgın hastalıklar da bazan buna benzer sonuçlar doğurabilir. Toprağa yerleştirme yönündeki hükümet girişimlerine gelince, bu girişimler, ova insanını küçümseyen dağlı Kürt zihniyetinin her zaman direnişine çarpacaktır ve ancak çok incelik ve sabırla yürütüldükleri, gerekli her türlü mali ve teknik olanaklarla donatılmış bulundukları takdirde başarı şansına sahip olabilir. Şimdiye kadar Kürt, her zaman, hükümet makamlarından gelen bütün tedbirlerde kendisine zarar getirebilecek bir art niyet sezdiği için, bunlara karşı haklı olarak güvensizlik göstermiştir. O halde, bu konuda barışçı yollarla bazı sonuçlara ulaşılmak isteniyorsa, uzun bir eğitim çalışmasına girişmek gereklidir. Her şeyden önce, birçok aşiretlerde otoritesi hala etkinliğini koruyan reisin (*ağa*'nın) güvenini kazanmak gerekir. Demek ki burada izlenecek en iyi yol, Kürtlere yine Kürtler yoluyla yaklaşmak ve onların alışık oldukları aşiret çerçevesinde hareket etmektir. Kürde zorla boyun eğdirmek hiç de kolay olmadığından, her türlü şiddet tedbiri, her türlü güce başvurma girişimi, vahim sonuçlar doğurma tehlikesini taşır. Gerçi bu söylediklerimiz kaba hatlarıyla çizilen pek genel birtakım niteliklerden ibarettir. Gerçekte durum yöreye göre değişir ve her durum, problemle ilgili bütün verilerin dikkatle incelenmesini gerektirir. Bu konuda, 1. Dünya Savaşı sırasında Urmiye'deki Amerikan misyonerlerinin çok akıllıca davranışını zevk duyarak hatırlıyorum. Bunlar, parasız tıbbi yardım yaparak bazı aşiret reisleriyle sürekli dostluk ilişkileri kurmasını bilmişler, bu da onlara, Kutsal Cihad başladığı zaman etkili bir biçimde Hıristiyanları kollamak ve yüzlerce

insanın hayatını kurtarmak imkanını vermiştir. Daha sonra bu misyonerler, Kürt mültecilerine de akıllıca bir yardım politikası güderek, onları yol yapımı vb. gibi düzenli ve yararlı çalışmalara alıştırmışlardır. Böylece, Kürdün şimdiki düzeyinin üstüne çıkmasını sağlayacak bazı kavramları ona yavaş yavaş aşılama imkanını taşıyan verimli bir uygulama düşünmek mümkündür. Örneğin, okul (kendi•anadilinde), hastane, veteriner hizmeti gibi tedbirler ardarda izlenecek aşamalar olarak görünmekte ve bunlar da esasen Şemim-i Hamadâni'nin programına -önerir göründüğü mecburi yerleştirme tedbiri hariç olmak üzere- uymaktadır; ayrıca bu programdaki diğer noktalar da dikkate alınacak öneriler taşımaktadır. Burada, Sovyetler'in Transkafkasya Kürtlerine karşı uyguladığı politikanın sonuçları üzerinde görüş bildirecek durumda değiliz. Öyle sanıyoruz ki bu Kürtler tarımsal kollektifleştirmeden kaçınamamışlardır; ama bunun özellikle hayvancılık alanındaki yöntemleri ve sonuçlarının ne olduğunu bilmiyoruz. Orta-Asya göçebelerinde Sovyet yerleştirme uygulamalarının sonuçları, sürüler feci ölçüde azaldığından, başarılı olamamıştır[1]. Acaba Transkafkasya'da durum başka türlü mü olmuştur?

Irak Kürtlerine gelince, bunların ekonomik durumu hakkında bilgilerimiz eksiktir. Tahran ve Ankara hükümetleri gibi Bağdat hükümeti de, bir ulusal kalkınma ve modernleşme politikası kabul etmiştir. Kürtler bundan yararlanmakta mıdır? Pek emin olmamakla birlikte, buna inanmak isterdik.

---

1 Bak, bu konuda Little Page'nin, *Sibirya'da Altın Madeni Peşinde* adlı ilginç kitabında (1928-1937, s. 51, 57, 102 ve 168) yer alan gözlemleri. Biz X. Bölümde bu konuya döndüğümüzde, Kürtlerle ilgili bazı Sovyet yayınlarını inceleyeceğiz.

Irak'ın büyük miktarlarda ihraç ettiği canlı davarın, hiç değilse kısmen, Kürtlerden gelmiş olması gerekir. Kerkuk bölgesindeki petrol yataklarının işletilmesinde herhalde Kürt işçileri de kullanılmaktadır. Bu konuda daha 1. Dünya Savaşı-'ndan önceki yıllarda, Soane'in yukarıda 1. Bölümde sözünü ettiğimiz kitabında söylediğine göre, Zagros'un güney kesimindeki yerleşik Kürtler (Kelhur, Baclan, Caf), Kasr-ı Şirin dolaylarında kuyu açma işlemlerine girişen petrol kumpanyası (Anglo Persian Ail Co.) tarafından işe alındıklarında, mekanik işlerdeki doğal yeteneklerini göstermişlerdir. Bu Kürtler, bu yörede, "Derric" denilen petrol kuyusu dış tertibatını düzenleme çalışmalarında ve mekanik atölyede kullanılmışlardır. Burada bunlar o denli yetenek göstermişlerdir ki kumpanya faaliyetini İran'ın güney-batısına naklettiği zaman, birçok Kasr-ı Şirinli Kürtler oraya da çağrılmışlardır. Soane'in eklediğine göre bu Kürtler, şimdiye kadar görülen en gelişkin ve en işe yarar işçiler olarak sivrilmiş, bazıları da teknik ve mekanik çalışmalarda büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Bunlar, mekanik çalışmayla ilgili her şeye büyük bir eğilim gösteren, yorulmaz, tertipli ve sakin işçilerdir. Kerkuk Kürtlerinin de petrol sanayiinde çalışma olanakları buldukları varsayılabilir.

Gerçi, göçebe çobanlıktan makina işçiliğine geçmek için büyük bir mesafe atlamak gerekir[1] Ancak Kürt bize bunun örneğini vermektedir. Bu yüzden *ekonomik insan* olarak Kürdü ele alan bu bölümü bitirirken, onun bir gün, elverişli

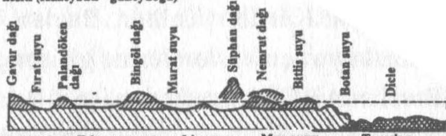
---

1 Suudi Arabistan bize yine de bunun belirgin bir örneğini vermiyor mu?

koşulların yardımıyla, doğal yeteneklerine uygun refah derecesine ulaşacağını umuyoruz. (Bak. Harita 4)

ERMENİSTAN'IN
BEŞERİ COĞRAFYA
KESİTLERİ

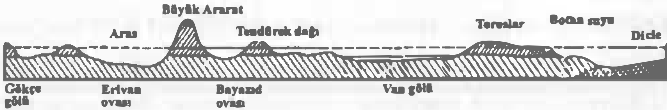
A - A kesiti (Kuzeybatı - güneydoğu)

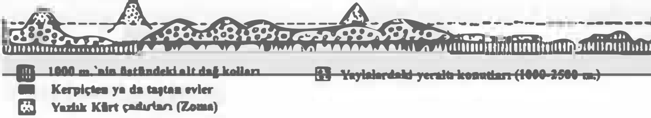
50 km.
8 kat kabartma

Ebedi kar ve buz çölü
Yeşil yaz otlakları (2000 m.'nin üzerindeki yayl.)
Yazın kuruyan ilkbahar ve sonbahar otlakları (2000 m.'nin altında)
Torosların alt kollarındaki yazın kuruyan kış otlakları
------ Susuz tarımın üst sınırı (2600 m.)

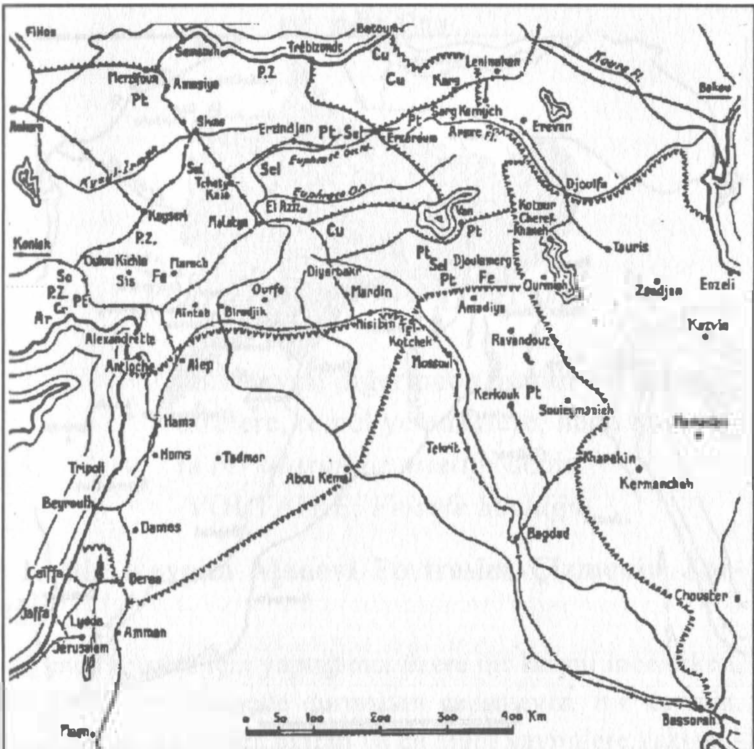
B - B kesiti (Kuzeydoğu - güneybatı)

C - C kesiti (konutlar)

Harita 4 H. Christoff'a göre
(Profile der kulturgeographischen Räume Armeniens).

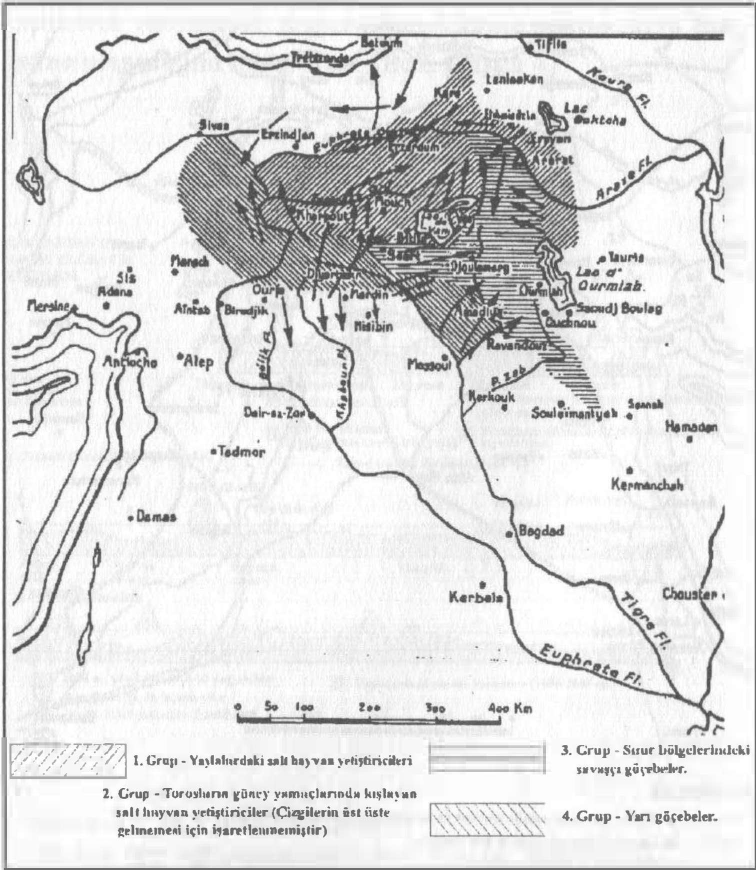

İŞARETLER

- 1914-1914 savaşı sırasında mevcut ya da yapılmış olan demiryolları
- Bu savaştan sonra yapılmış demiryolları
- inşa da proje halindeki demiryolları
- Devlet sınırları

Pt - Petrol
Ar - Arsenik
So - Kükürt
Fe - Demir
Cu - Bakır
P. Z. - Kurşun, Çinko

Harita 5 - Kürdistan'ın demiryolları ve ekonomik durumu.

Harita 6- Kürt aşiretlerinin yaşama tarzlarına göre dağılışı.

(H. Cristoff'un haritasından? "Politische und soziale Verhaeltnisse der Kurden." Oklar **kabaca** göçebelerin izlediği bazı doğrultuları göstermektedir. (Clareat'in **La Turqie** adlı eserinin 91. sayfasındaki V. haritaya göre. -Anahatlarıyla bu haritanın, Türkiye ve Kuzey Irak'taki Kürtlerin gruplar halinde dağılımını iyi anlattığı söylenebilir. İran içinse, Aras'la Urmiye gölü arasında gösterilen salt hayvan yetiştiricilerle ilgili tarama yanlıştır. Bu kesimde oturan halk, Kürt değildir.kürt nugüsü türk-İran sınır hattını sıradağlar boyunca, yani daha batıdan izler. Sauc-Bulak'dan Senneh'in ötesinde kadar uzanan bölgede çoğunluğu yerleşik olan Kürtler oturur. Ayrıca bak. 1925'de Türk-Irak sınırını incelemkel görevli **Miletler Cemiyeti Komisyonu**'nun Raporu'na ekli "Kürt göçebelerinin kışlakları, göç yolları ve yaylaklarını" gösteren harita.

IV. BÖLÜM

KÜRT KİŞİLİĞİ, KÜRT KARAKTERİ

"Bir kavmi diğerinden ayıran karaktere, törelere, temel yeteneklere, hatta kusurlara *bir ulusun öz niteliği* denir."
VOLTAIRE, *Felsefe Sözlüğü*

§ 1. Bir Kavmin Manevi Portresini Çizmenin Zorluğu

Şimdi Kürtler için yaptığımız üzere bir kavmi incelerken, psikolojik yön üzerinde durmadan geçemeyiz. Bir kavmin, onu diğer kavimlerden ayıran ya da diğer kavimlere yaklaştıran bir dizi özelliğin oluşturduğu bir "ulusal ruh"a sahip olduğuna kuşku yoktur. Ancak, bir kavmin karakterinde tüm geçmişiyle ve yaşama şartlarıyla açıklanabilen bazı "değişmez çizgiler" bulunduğunu inkar etmemekle birlikte, yine de, bu alanda sık sık ve temelsiz genellemeler yapıldığını, bu genellemelerin, bir kere ortaya atılınca sökülmesi ya da düzeltilmesi kolay olmayan birtakım klişe ve etiketlere vardığını belirtmek gerekir[1] Bu sözde psikolojik tanımlar çoğu zaman,

---

1 Ancak bilimscl planda elc alınca sorun kuşkuya ycr bırakmaz. Gcrçi bir halkın bütün

o anın tercihlerine ve zevklerine göre oluşur. Bugün, çoğu da siyasal olan herhangi bir nedenden ötürü göklere çıkarılan bir kavim, yarın koşullar değişince yerin dibine batırılır. Kimi zaman, topluluk duygusuna karşıt bir bireycilik övülür, kimi zaman da, ulusal disiplinle elde edilen sonuçlar karşısında bireyci anlık atakların kötülüğü söylenir. Zaman olur, tutumluluk ve ihtiyatlılık erdem sayılır, zaman olur bunların cimriliğe yol açabileceği ve riske atılma zevkini yokedebileceği, böylece olumsuz sonuçlar doğurabileceği farkedilir. Bazan bir halkın bütün tepkileri, onun "köylü kafası" ile açıklanmaya kalkışılır; düşünülür ki bu kafa onu "ticaret kafası"na sahip komşusuna oranla uzlaşmalara daha az yatkın kılar; bu konuşma ise, "esnekliği" bizi bazan şaşırtıp tiksindiren pazarlık ve anlaşmalara alışıktır. Bazılarının da açıklığa, biçime, mantığa bağlandıkları ve kendi üstünlüklerini bunlarda gördükleri söylenir. Buna karşılık başkaları da, hayatın akıldışı ve değişken olduğunu, bu katı kurallara sığmadığını söylerler. Bunlara göre, hayata uymasını bilmek, onun dinamizmini izleyebilmek ve sürekli bir oluş duygusu taşımak gerekir... Kısacası bu konuda uzun uzun tartışılabilir; ama biz konuyu kısa kesiyo-

---

bireylerinde, tarihinden, doğal çevresinden ve bir sürü toplumsal, hatta biyolojik etkenden gelen ortak bir temel vardır. Başka bir ortama konulan bir birey başka karakteristikler kazanabilir ve başka bir kişilik edinebilir. Ancak bu değişme yine de yüzeysel kalır ve ilk kişilik, doğduğu çevreye döner dönmez, yeniden belirir (Bak. Dr. P. Russo'nun dikkate değer makalesi: *Zoolojik ve Biyolojik Irkın Toplumsal Rolü Üzerine Deneme,* Revue anthropologique'in Ocak-Mart 1939 sayısı). Organizmanın ister bedensel, ister ruhsal özellikleri sözkonusu olsun, bu özellikler bireyin yaşadığı çevrenin etkisiyle gelişir ya da dumura uğrar ve kalıtım yoluyla geçerler. Darwincilik, yaşama kavgasından doğan doğal ayıklama üzerinde durur; yeni-Lamarkçılık ise bir özelliğin belirişini ya da kayboluşunu belirleyen ortamı ana etken olarak görür. Öyle görünüyor ki dönüşümcülüğün bugünkü evresinde, iki tez uzlaştırılmaya çalışmaktadır. Bak, ayrıca E. Rignano: *Kazanılmış Karakterlerin Kalıtımla Geçebilirliği Üzerine.* Bilindiği üzere, bu son nokta üzerinde Sovyet bilimi, Profesör Lyssienko'nun kişiliğinde, batı bilimiyle aynı görüşte değildir.

ruz, çünkü niyetimiz, sadece bu kavimler psikolojisi alanının ne kadar geniş ve tuzaklarla dolu olduğunu hatırlatmaktır. Esasen, burada üzerinde duracağımız kavmin ulusal ruhu, şimdi yaptığımız kısa uyarılara konu olan büyük kavimlerin ulusal ruhuna oranla, çok daha sadedir. Ama, Kürtler konusunda bile, genel kural geçerli görünmektedir: Özellikle, çok aceleci, çoğu zaman rastgele, hatta bazan kulaktan dolma yargılar verme yönündeki genel alışkanlık...

Az çok doyurucu, ortalama bir kanıya varabilmek ve bu amaçla birbirini tamamlayıp düzelten değerlendirme unsurları verebilmek için, önce yabancı gözlemcilerin Kürtler hakkındaki bazı kanılarını, sonra da Kürtlerin halk öykülerinde yansıyan, kendileri hakkındaki yargılarını sunacağız.

§ 2. H. Christoff'a Göre Psikolojik Kürt Tipleri

A. TOROSLARIN HAYVAN YETİŞTİRİCİ GÖÇEBESİ (BEDEVİ İLE TEMAS)

Kürt karakteriyle ilgili, bildiğimiz en derin incelemeyi, Dr. Hellmut Christoff'un Kürtlerle Ermenileri karşılaştıran, yukarıda sözünü ettiğimiz eserine borçluyuz. Yazar, siyasal ve sosyal ölçütlere dayanarak dört Kürt grubu tespit etmektedir: 1. Türkiye-Ermenistan yüksek yaylasıyla Kura'nın yukarı yatağındaki, yani yukarı Aras, Murat, Furat (Fırat) ve Van Gölü havzası bölgelerindeki hayvan yetiştiriciler; 2. Torosların güney yamaçlarındaki hayvan yetiştiriciler; 3. Sınır bölgelerindeki savaşçı göçebe Kürtler; 4. Yarı-göçebeler. Yazar, kışın Suriye ve Mezopotamya steplerine inmeyi adet edinmiş

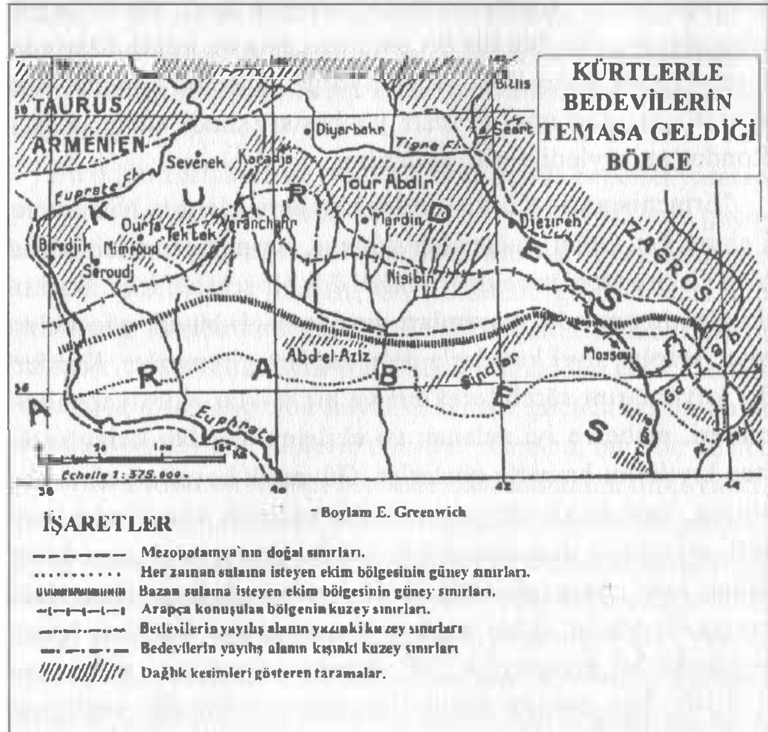
güney Toroslardaki hayvan yetiştiricilerini özgün ve en bozulmamış tip saymakta, öbürlerini ise bunların türevleri olarak görmektedir. Bunların karakteri, hemen hemen yalnızca doğa güçleri ve düşmanla boğuşmanın etkisi altında oluşmuştur. Burada iklim değişiklikleri insan üzerinde etkisini gösterir. Soğukla sıcak kısa sürelerle sık sık birbirini izler. Torosların derin vadilerinde sıcak bazan dayanılmaz derecededir; dağda ise soğuk rüzgarlar eser ve kar kuytu yerlerde henüz kalkmamıştır. Kışın, bozkırdaki dağların eteklerinde bile kar fırtınaları hüküm sürer; bu fırtınalar, insanları evlere ve korunaksız çadırlara sığınmaya mecbur eder, hayvanları da otlaklardan kaçırır.

Bu iklim zorluklarına, dağların her adımda engeller yaratan yüzey biçimleri de eklenir. Kürtler, bir yerden bir yere göçebilmek ve hayvanlarını, tam da ilkbaharda karların erimesiyle kabaran gürültülü sellerden, sarp yarlardan geçirebilmek için akıl almaz çabalar harcarlar. Bu doğal engellerin, ancak inatçı bir sabır ve çok büyük bir irade gücü üstesinden gelir. Genellikle göçebeye zengin bir hayal ve fantazi gücü atfedilir, onun için dünya ruhlar ve cinlerle doludur. Ama bu, onu hiç de her zaman çıkarına en uygun biçimde davranmaktan alıkoymaz. Tezatların uyumu yasası gereğince göçebe, büyük bir gerçeklik duygusuna sahiptir. Ama göçebenin mizacını oluşturan, sadece doğanın düşmanlığı değildir. Başka düşmanları da vardır ve onları yenmek için kişisel cesarete muhtaçtır. Toroslardaki Kürt aşiretleri hemen hemen aralıksız savaş halindedirler. Yazın komşu aşiretlerle, otlaklar için döğüşürler, ayrıca sürülerini soyguncılardan korumak zorundadırlar. Ama Kürtler özellikle kışın, Suriye-Mezopotamya steplerine doğru indikleri zaman, hemen her gün Bedevilerle çarpışmak zorun-

dadırlar. Bütün göçebeler gibi Bedeviler de hayvan hırsızlığını şerefsiz bir iş saymazlar. Ayrıca, Kürtlerin kendilerini, pek iyi tanımadıkları steplerde çok uzağa kadar izleyemeyeceklerini de bilirler. Bununla birlikte silahlı çatışmalarda Kürtler, cesaret ve savaş sanatı yönünden Bedevilerden üstündür, öyle ki Bedeviler savaşmaktansa kaçmayı yeğ tutarlar. Nitekim Moltke de bunu ifade etmiştir: "Bunların ikisi de haydutluğu sever, ama Arabın hırsız yanı, Kürdün savaşçı yanı ağır basar." Kürtle Arabın teması çok ilginç etnolojik bir olay olduğundan, burada bir parantez açıp bu nokta üzerinde biraz uzunca durmaktan kaçınmıyoruz. Önce bu konuda, çok dikkatli bir gözlemci Fransız yüzbaşısı (şimdi albay, B.N.) Rondot'un söylediklerini aktaralım:

"Ermenistan ve Kürdistan dağ çemberi, Mardin, Nisibin ve Ceziret İbni Omar'ın ötesinde güneye, Arap göçebesinin alanı olan Cezire steplerine doğru hayli dik bir şekilde iner. Burası iki alemin sınırıdır; yaşamları deveye bağlı büyük göçebeler olan Araplar sivri kayalarla dolu dağlara giremezler, Kürtler de, koyunlarını sürebilecekleri ve bir miktar ekim yapabilecekleri, nisbeten iyi sulanan ve ekilmesi dağdan kolay olan step kıyılarını hasretle gözlerler. Güvenlik koşulları elverişli olunca, yani hükümet ya da silahlı yerleşik halk Bedevinin ekili araziye el uzatmasını önleyebilecek güçte olunca, Kürt ovaya iner. Ama güvenlik uzun zaman sürmez, hasat her zaman iyi olmaz, iklim dağlıya yaramaz; ova, Kürtleri "yer" ve sürekli bir gel-git olur." (P. Rondot, *Aşiretler...* adlı eser, s. 9-10). Ben burada Rondot'un, iklimin Kürdün sağlığını bozan etkisiyle ilgili gözlemine katılıyorum. 1. Dünya Savaşı sırasında Türk-Rus sınır hattı Kürtleri yaylalarından ayırdığı zaman, şunu gözlerimle görmek fırsatını bulmuşumdur: Ku-

zey Mezopotamya ovalarında kalmağa mecbur olan Benarlı (Mergeverli) Begzade aşireti mensupları, sonunda bizim Rus hatlarına yeniden döndükleri zaman son derece zayıflamışlardı. Bu Kürt-Bedevi ilişkileri konusu O. Banse tarafından da ele alınmıştır *(Auf den Spuren der Bagdadbahn*, Weimar, 1913, s. 62 ve gerisi, "Grenzzone der Araber und Kurden"; bak. ayrıca Socin: *Kurd. Texte*, II. Bölüm, s. 217, "Ahmedi Şeng" ve s. 228, "Bos Beg"; burada konu *Kürt ve Arap Göçe-*

Harita 7. - E. Banse'nin Auf den Spuren der Bagdadbahan adlı eserinin 54. sayfasındaki 'Ackerban-und Völkergrenzen Nord-Mesapotamiens'' başlıklı haritaya göre.

belerinin Yaşamı adıyla işlenmektedir). Banse özellikle şunları söyler:

"Böylece Araplarla Kürtler arasındaki sınır bölgesinde bulunuyoruz. Bu bölge Ön-Asya'nın en ilginç bölgelerinden biridir, çünkü iki kavimler göçü burada birbirine çarpmaktadır. Bedevi Araplar, güneyden, uçsuz bucaksız step alanlarından yukarı doğru çıkarlar, Kürtlerse, Ermenilerle Türk yönetiminin de hareket noktası olan kuzeyden inerler. Bu denli önemli bir olayın anlaşılması için harita 7'ye bakılmalıdır. Arapçanın ve Arap Bedevilerinin yaz-kış yaptıkları göçlerin kuzey sınırını üç hat çizer. Bu bölgelerin esas olarak dağ çemberlerinden güneye doğru kıvrıldığı kolayca görülür; çok ilerilere kadar sokulan ovalarsa Arap yaşama tarzının buralara kadar girmesini çok kolaylaştırır, örneğin bu durum, özellikle Tektek, Karaca ve Tur-Abdin arasında görülür. Arap, dağların yalnız tatlı bir eğimle indiği yerlere sokulur. Daha uzakta, Bedevilerin yaz göçlerinin çoğunlukla kuzeye doğru Arap dilinin son sınırını aştığı ya da bu sınırla çakıştığı görülür. Buna karşılık kışın bu göçler, bu sınır içerisinde çok gerilere çekilirler, yani güneyde kalırlar; örneğin suyu bol Habur kaynakları bölgesinden uzaklaşırlar.

"Ön-Asya'nın tarihi oluşumuna uygun olarak, kuzey kavimlerinin karakterini şu niteliğin oluşturduğunu genellikle kabul etmek zorunluluğu vardır: Kuzey kavimlerindeki güneye inme eğilimi, güney kavimlerindeki kuzeye çıkma eğiliminden daha güçlüdür. Sözkonusu örnekte bu eğilim kuzey kavimleri için daha da güçlenir, yoksa bu kavimler daha çok yerleşik hayata yöneliktirler, çünkü Kürdistan'da, akarsuların ve oldukça bol yağmurların -kuzey Mezopotamya'nın en büyük kesiminde olduğu gibi- hemen hiç yapay sulamaya baş-

vurmaksızın tahıl ekimine imkan verdiği bölünmüş parçalar halindeki araziye alışıktırlar. Ancak yine de kuzey kavimlerinin, genellikle, mutlaka sulanması gerekli ekim bölgesinin sınırını oluşturan bölgeye ulaştıkları zaman, göçlerinin sınırına vardıkları söylenebilir. Bu bölgenin ötesinde ancak, her zaman Bedevi Araplara özgü kalacak çobanlık ekonomisi mümkündür. Öte yandan bu Araplar da, hemen hiç bir zaman, Ermenistan'ın dağ kıvrımlarının güney kollarından öteye geçemeyeceklerdir. Bunun nedeni de, Arabın onlarsız yaşayamayacağına inandığı uçsuz bucaksız sonsuz step alanlarıyla alçak basık ova ufuklarından yoksun kalacak olmasıdır. Haritada verilen tablo, bu çekişmeli alanın ortalarında göze çarpan bugünkü sınır hatlarını gösterir. Bununla birlikte, son onyıllar içinde (Banse bunları 1913'te yazıyordu) Türk yönetimince Kürtler, Ermeniler ve hatta Araplar toprağa yerleştirilme işlemine tabi tutulmuştur. Birkaç kişinin oturduğu küçük *kışla*'lar (kışlaklar) Bedevilerin akınlarına gittikçe daha iyi kafa tutmakta gidiş-gelişler yavaş yavaş yoğunlaşmaktadır, öyle ki göçebe Arapların sürekli olarak gerilere çekildiğini kabul etmek gerekir. İki gezginin (ki pek güvenilir tanıklar değildir) söylediklerine inanılırsa Kürt yerleşme bölgesinin güney sınırı Cernik'in (1872) zamanından von Nolde'nin (1893) zamanına kadar, Tuz Hurmati'den Kara Tepe'ye, 60-70 kilometrelik bir ilerleme kaydetmiştir" (Banse, *adı geçen eser,* s. 62-64). Konumuza dönersek görürüz ki Kürdün ayırıcı nitelikleri her şeyden önce savaşçı oluşudur. Boyuna iyi otlaklar ya da bir av ve haydutluk fırsatı arayan göçebelerin özgür ve köstek-siz yaşamı, Kürtte baskı ve yükümlülük tanımayan bir ruh hali yaratır. "Dünya cesur olanındır"; hayatın ona öğrettiği davranış kuralı budur. Esasen, bütün bu karakter özellikleri, eğer

aynı zamanda, kendine egemen olmasını, kendini feda etmesini ve topluluk karşısında ödevini yapmasını öğrendiği aşiretin sert okulundan geçmeseydi, eninde sonunda, bir ortalığı kırıp geçirme mücadelesinden öte hiç bir işe yaramazdı[1] İşte doğa ve insanla sürekli mücadelenin ve aşiret disipliniyle ilgili gereklerin meydana getirdiği bu çifte etki altındadır ki şu aristokratik üçlemin damgasını vurduğu soylu Kürt karakteri oluşmuştur; gurur, davranış ayrıcalığı ve şövalyece bir şeref duygusu. Bu niteliklere, kendine egemenliğe güzel bir örnek olarak, bağımsız reislerin, çatışmalarında, tarafsız adalet duygusuna inandıkları bir hakemin kararını kabul etmeleri gösterilebilir. Özellikle Nolde, *Arabistan, Kürdistan ve Ermenistan İçlerinde Gezi* adlı eserinde, Kürdistan'da büyük bir kervanın başında bir prens gibi yolculuk ederken, kendisinden hakem olmasını istedikleri bu türden bir olayı anlatır.

Ancak, doğa nasıl kendisine karşı amansız davranırsa, Kürt de düşmanına öylesine acımasız davranır, onu insan yerine koymaz. Kin ve intikam duygusu yakar içini. Aşiretler arası ilişkilerde kan davası egemendir. H.L. Rabino *(Kürdistan Raporu*, s. 23), Baneh kentiyle ilgili paragrafta, 18 Zilhicce 1388 (1891) tarihinde bu kent valisi Yunis Han'ın, amcası Hacı Mustafa'yı ailesiyle birlikte davet edip onu ve bir oğlunu nasıl öldürdüğünü anlatır. Hacı Mustafa'nın ikinci oğlu, 15 yaşlarında bir delikanlı olan Abdullah Beg, yaralı olmasına rağmen Yunis Han'ın üzerine atılır, onu bir hançer darbesiyle cansız yere yıkar ve uşaklarından altısını da öldürdükten sonra

1 Sosyolog, burada, *bellum omnium contra omnes* (herkesin herkesle savaşı Ç) denilen ilkel haldan daha gelişkin aşiret evresine geçişi canlı ve somut olarak yakalar.

kendisi de öldürülür. Kürt atasözleri "Babanın düşmanı hiç bir zaman oğlun dostu olmaz", "Boynunda borç olmaktansa elinde kan olmak yeğdir" der. Kana susamışlık Kürtte diğer göçebelere oranla daha güçlüdür, nitekim gezginlerin sözünü ettiği Hıristiyan katliamları bunu kanıtlar. Bu kan dökücülük, aynı zamanda, cinayet işleyen birinin, takibin zor olduğu bu dağlık bölgede iz bırakmadan kaybolabilmesindeki kolaylıktan ileri gelir. Kürtlere ayrıca birçok şeylerde ölçüsüz davranma kusuru, örneğin oburluk da yüklenir. Ancak Kürdün, bu ölçüsüzlüğün verebileceği zararların farkında olduğunu Kürt atasözlerinden biri pek iyi gösterir: "Her şeyin incesi dayanıksızdır, ama insanın kalını". Kürtlerin, tartışma götürmez açgözlülüklerine rağmen içgüdülerini frenlemesini bildiklerine bir örnek olarak, toprağın tek sahibi ve rençberin efendisi oldukları bölgelerde, Ermeni köylülerine karşı makul davranışları gösterilebilir. Ama yine o zıtların birliği yasası gereğince Kürt, çoğu kez, alışılmış tutumuna aykırı düşen bir çelişki gibi şaşırtıcı davranış tarzları gösterebilir. Kendi aşiret ortamında erkekçe bir disiplin örneği olan aynı Kürt, bir yabancı karşısında sınırsız, dizginsiz bir açgözlülük gösterebilir. Hatta aşiret reisleri bile çoğu zaman onurlarını unutup gelip geçenden iki parça şeker ya da tamaha değer gördükleri başka bir şey dilenirler[1] Esasen bu kin duygusu ve düşmanı karşısında hiç bir şeyi gözü görmeyen bu zalimlik, göçebenin karakterini

1 "Bir akşam, çadırımı Serkanlı Kürtlerin reisi Abdurrahman Ağa'nın köyünde kurmuştum. Ağa tüfeğime ve prizmalı dürbünüme hayran oldu, benden ısrarla birkaç fişek istedi; sonuç alamayınca, düşmanının tabyasını uçurmak için dinamit istedi. Sonra, yine hiç utanmadan başka şeyler istedi, ama malzemem bol olmadığından, ben de hiç utanmadan reddettim. En sonunda, sadece mide ağrılarına karşı iki hap dilenmekle yetindi" (Dickson, sözü geçen makale).

oluşturan o onur ve kendine egemenlikle karşılaştırılınca, bir tezat teşkil eder. Kürt, savaşçı olarak ne kadar yiğit görünürse, ekonomik planda o denli beceriksiz davranır. Ondaki gerçeklik duygusu ticarette kendisini tümüyle terkeder. Kürdün açık ve dürüst tabiatı, çocukca açgözlülüğü ve zihin kıvraklığından yoksun oluşu, kendisini Ermeni tüccarlarının kolay bir avı haline getirir.

Her ne olursa olsun, devletin ve kültürün devamlılığını sağlayan belli başlı erdemler, Kürt göçebelerinde büyük ölçüde gelişmiştir. Bu erdemler, onlara siyasal bağımsızlık sağlar, onları, ekonomi ve kurnazlık açısından kendilerinden üstün olan köylü ve tüccarlara egemen kılar. O halde denebilir ki Toroslardaki Kürt aşiretlerinin karakterinin oluşumu *en uygun* [optimum] düzeye yaklaşır. Bunun sebebi de şudur ki gündelik mücadele, sert olmakla birlikte, onları aşırı ölçüde yıpratmaz, aşiret hayatı ise disipline zorlar ve içgüdüleri frenler. Esasen bu Kürtlerin karakteri, nordik ırka mensup oluşlarından gelir; bu ırkın iklim ve toprak koşullarıyla açıklanabilen oluşumu da onu güney ırklarından üstün kılar.

B. ERMENİSTAN'IN HAYVAN YETİŞTİRİCİ GÖÇEBESİ (ERMENİ İLE TEMAS)

Şimdi ikinci kategori olan, Ermenistan yüksek yaylasındaki hayvan yetiştiricilere geçersek; bunların yaşamının karakteristik çizgisi, sert kışı yeraltı barınaklarında Ermeni köylüleriyle birlikte geçirmeleridir. Yılın bu mevsiminde Toroslardaki Kürt aşiretleri otlaklar için Suriye ve Mezopotamya Bedevileriyle boğuşurken, yayla sakinleri, iklim nedeniyle yak-

laşık altı ay mahpus kalırlar. Hiç bir cesaret eylemi, hiç bir irade gösterisi bu durumu değiştiremez. Şu halde, bu dönem içinde bu Kürtlerin, yazın sürdükleri özgür ve baskısız yaşama oranla daha sakin ve daha barışçıl bir yaşam tarzına razı olmalarına şaşmamak gerekir. Aynı zamanda, bu mecburi mahpusluk döneminde Ermeniyi daha iyi tanıma olanağı bulurlar, oysa Ermeni ile hayvan yemi için sürekli olarak çekişirler. Ermeni de, *daha kıvrak zekasıyla* bu yemi bütün imkanlarını kullanıp kurtarmaya çalışır. Bu birlikte yaşama Kürdün karakteri üzerinde etkisini göstermekten geri kalmaz. İşte bu yüzden Ermeni yaylasındaki göçebelerde sık sık hileye rastlanır. Ancak bu hileyi haince bir kahpelik olarak görmemek ve bazı misyonerlerin eserlerinde yaptıkları gibi böyle niteleyip suçlamamak gerekir. Kışın yaşanan bu ortak hayata rağmen Kürt, Ermeniden kendisini ayıran her noktanın bilincindedir. İşe bazı siyasal etkiler de eklenince, göçebelerin mizacı gereği, bu çelişkilerin kin ve katliamlara yol açmasına şaşmamak gerekir.

Kont Cholet'nin *(Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya,* 1892, s. 172) Kürt beylerinin keyfi davranışları hakkında söylediklerine göre, bu beyler Ermenilerin topraklarını ellerinden almakta, hatta onları bazan eski toprakları üzerinde kiracı olarak çalıştırmakta ya da angaryaya koşmaktadırlar. Aynı eserde haydutluk olayları da anlatılmaktadır (s. 204). Ermeni katliamına gelince, bu konuda L. de Contenson'un *Hıristiyanlar ve Müslümanlar* (1901) adlı eseri de anılabilir. Bu eserde katliamların başlıca sorumlusu olan Sultan Abdulhamit, haklı olarak büyük katil diye nitelenmektedir (s. 65). Ermeni probleminin esasıyla ilgili klasik eser kuşkusuz, Profesör A. Mandelstam'ın 1925 tarihli *Ermeni Problemi Karşı-*

sında Milletler Cemiyeti ve Büyük Devletler adlı eseridir.

C. SINIR AŞİRETLERİ VE YARI-GÖÇEBELER

Yüksek yayla göçebelerinin karakterini Ermeni köylüsüyle birlikte yaşamaları etkiliyorsa, Christoff'un üçüncü kategorisi olan sınır bölgelerindeki savaşçı ve yağmacı aşiretlerin karakterini de, bunların geçim olanaklarını sağlamak için, göçebe ya da yerleşik Kürtlerin yaptıkları gibi herhangi bir düzenli işle uğraşmaksızın, sırf savaşçı biçimde yaşamaları koşullandırır. Bu savaşçı aşiretler, savaş ganimetleri ile ve başkalarını sömürerek geçinirler. Bu aşiretlerin içinde yaşadıkları, hemen hemen sürekli tetikte durma hali, onların, birinci kategoriden sözederken belirlediğimiz karakter çizgilerini aşırı ölçüde sivrileştirir. Baskın karakter, hasta bir eğilim biçimine dönüşmeksizin, ölçüsüz bir egemen olma arzusuna doğru gelişir. Her ne olursa olsun, şurası muhakkak ki bu kategoride, Kürt karakter hatlarının yukarıda belirtilen başarılı uyuşumunun dışına taşılır. Aşağıda göreceğimiz gibi, kentli Kürtlerin çoğunluğu bu grup arasından çıkar.

Son olarak yarı-göçebeler gelir ki Toros göçebelerinde gördüğümüz en tipik Kürt karakterinden en fazla ayrılan bunlardır. Bu dördüncü kategoride, çok gelişme fırsatı bulan bazı karakter hatlarının kesinleşmesi, aşırılaşması değil, daha çok, kullanılmaya, kullanılmaya silikleşmesi görülür. Örneğin bunlardan düşmanla mücadele önemini çok kaybetmiştir. Egemen olma zihniyeti, hatta kişisel cesaret büyük ölçüde azalmıştır. Bunların yerine çoğu zaman ilgisizlik ve pasiflik görülür. Sert klan disiplininin gevşemesi, içgüdüleri dizginleyememe şeklinde kendini gösterir. Kendine egemenlik yerine sınırsız bir açgözlülük ortaya çıkar. Siyasal otoriteye boyun

eğme hali, özgürlük aşkını söndürür. Kısacası, yarı-göçebe Kürtler henüz salt köylü (fellah) tipine benzemekten uzak olmakla birlikte, karakterleri şüphe yok ki bu yönde gelişmektedir[1]

Dr. Christoff'un, bazı noktaları tartışmaya yer verebilecek şeması (buna ilerde yine değinmek fırsatını bulacağız), yine de Kürt konusunda beşeri coğrafya ilkelerini kullanma yönünde çok ilginç bir girişimdir. Kürtleri, karakterlerini belirleyen yaşam tarzlarına göre dört gruba ayırması, bundan böyle, Kürtler hakkında çeşitli gezginlerin ileri sürdüğü, çelişkili görünen kanıları daha doğru değerlendirme olanağını verecektir. Böylece, özellikle, tek bir Kürt tipi bulunmadığı, tersine, nüansları birtakım karşıt yargılara yol açacak kadar belirgin olan bu karakterin dört değişik şekli bulunduğu anlaşılacaktır. Yine şurasını da belirtmek gerekir ki Christoff'un şeması, Ermeni köylüsünün 1. Dünya Savaşı'ndan beri orta-

---

1 Miss Lambton'un sözü geçen dikkate değer eseri (*İran'da Toprak Sahibi ve Köylü*, 1953), bu gözlemi destekler. Bu eserde nitekim şöyle denilir (s. 283): "Aşiretlerin çoğu yalnızca yarı-göçebedir, bazı hallerde yerleşiktirler, ama yine de bazı bakımlardan aşiret organizasyonunu korurlar. Aşiret göçleri, mesafe ve grubun göçe katılış oranı bakımından büyük ölçüde değişir. Çoğu zaman aşiretin bazı üyeleri, *yaylak* denen yaz konaklama yerlerine doğru göç başladığı zaman, *kışlak* denen kış konaklama yerlerinde kalıp burulardaki hasatları beklerler. Bazan yaylakta devamlı ya da yarı devamlı kalan az sayıda insan da vardır. Aşiret reislerinin çoğu zaman kışlakta ve bazı hallerde yaylakta, ekilebilir toprakları vardır. İçinden geçilen bölge ise aşiret reislerinin malı olabilir ya da olmayabilir. Göç yolu uzun olduğu zaman, bu yol genellikle aşirete ait olmayan topraklardan geçer.
Adete uygun olarak aşiretler belirli bir göç yolu izlerler. Her altı-grup *(lire)* gelenek gereği bazı topraklardan geçme hakkına sahiptir. Bu haklar çok nadir olarak örf dışında bir temele dayanır; bazan burada, eski bağış ya da anlaşmaların yürürlükte olduğu iddia edilir.
Göçlerin ekili tarlalardan geçerken doğurabilecekleri sakıncalara gelince, reislerin gerekli kontrolü yapmadıkları hallerde zararlar, köylülerin göçebeler geçerken onlardan ucuza-et ve süt ürünleri satın alma avantajlarıyla kısmen karşılanır"
Miss Lambton'un eseri, ayrıca, yerleşik Kürt topluluklarına ait toprak rejimi üzerinde de, ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu konudan ilgili bölümde sözedeceğiz.

dan silindiği Ermenistan'ın bugünkü nüfus durumunu gözönüne almamaktadır. Bundan şu sonuç çıkar ki bugün toprağı işlemede ve hayvan yemini ambarlamada bizzat kendisi çalışmak zorunda kalan yüksek yayla Kürdü, yarı-göçebe tipine yaklaşmakta ve kategori sayısı böylece dört yerine üçe inmektedir.

Bundan önceki bölümde işaret edildiği üzere, göçebe ve yarı-göçebe Kürtlerin yanısıra bazı kentli Kürt unsurlarını da dikkate almak gereklidir. Bu nedenle Christoff bu kentliler konusuna da haklı olarak bir paragraf ayırmıştır ki şimdi bunu inceleyeceğiz.

D. KENTLİ KÜRT UNSURLARI

Christoff, ilkönce, Türk ve İran hükümetlerinin valilik görevlerini çoğu zaman sınırlardaki Kürt aşiret reislerine verdiklerine işaret eder. Bu reisler böylelikle, devletin uç sınırlarını, askeri "sınır eyaletleri"ni korumakla görevli bir çeşit milis haline geliyorlar, bu da onları geleneksel uğraşlarından koparıyordu. Gerçekten de, vali-reisler çevrelerinde sırf savaşçılıkla uğraşan bir çeşit muhafız gücü bulunduruyorlardı ki bu savaşçılık mesleğinden yerleşik hayat biçimine geçmek için arada sadece bir adım vardı. Valilerin bu kentsel ikametgahları genellikle, bölgedeki büyük ulaşım yollarının kesiştikleri yerlerde kurulmuş yerleşme merkezlerinde bulunurdu; böylece bunların ülkeyi kontrolleri altında tutmaları kolay olurdu. Üstelik bir kasaba, çadırlı bir konaklama yerinden daha çok oturma kolaylıkları sağlardı. Ve özellikle de vali böylece, kışlağını, içinde tümüyle çevreden kopuk kalacağı, her türlü konfordan yoksun bir köyde kurmak zorunluluğundan kurtulmuş olurdu. İşte bu yüzden vali, kışın, otoritesine

halel getirmek istemiyorsa kentte oturmak zorundadır. Bu durumda, savaşçıları da onun yanında bulunmak zorundadırlar ve böylece yerleşik hale gelirler. Bu yerleşikliğe geçiş, esas olarak, başlıca sınır eyaletlerinde olurdu. Esasen Türkiye gerek Ermenistan'da, gerek başka yerlerde yönetimi Kürt prenslerine bırakıyor, bu Kürt prensleri de, merkezi hükümetten aldıkları yetki ve itibar yanında aşiretleri de buyrukları altında tutuyorlardı. Böylece çoğu zaman Paşa'lık, bir Kürt prens ailesi içinde babadan oğula geçiyor, bu da küçük yerel hanedanların ortaya çıkmasına yol açıyordu. Bunların tarihi, 16. yüzyılda yaşamış bir Bitlis prensinin kaleme aldığı, bir adı da *Tarihül Akrad* olan Şerefname adlı Kürt kroniğinde anlatılmıştır. Bu Kürt senyörlerinin çifte bir pozisyonu vardı. Bunlar bir yandan kendilerine haraç ödeyen bağımsız göçebe aşiretlerin reisleri, öte yandan da Sultan'ın memurları ve askerleri idiler. Politik tavırları da çifte idi. Hükümet güçlü olunca bunlar da iyi memur oluyorlar, tersine, hükümet güçsüz olunca kendilerini bağımsız prensler olarak görüyor ve bu yolda davranıyorlardı. Türk hükümeti sık sık bu asilerle mücadele etmek zorunda kalıyordu.

Kürt prensleri, ikamet yerindeki bir kalede ya da hiç değilse tahkim edilmiş bir evde otururlardı[1]

---

1 Kürdistan'da müstahkem kale harabeleri boldur. Şerefname (Kahire basımı, s. 441-442). Bitlis Kalesi'nin, Büyük İskender'in emriyle bu isimdeki uşağı tarafından kurulduğunu anlatır. Kale, İskender'in kendisinin bile ele geçiremeyeceği bir yapıda olacaktır; nitekim İskender'e İran dönüşünde başarıyla direnir. İskender saldırıdan vazgeçer ve oradan ayrılır. İskender'in ilk çadır kurduğu yerde Bitlis, "kefeni ve boynunda kılıcı ile" efendisinin huzuruna çıkar ve ona, emirlerine uygun olarak davrandığını söyler. Bitlis affa uğrar ve kent onun adını alır. Binder *(adı geçen eser*, s. 123-127), Van civarındaki Mahmudiye Kalesi'ni ayrıntılı olarak anlatır. Urmiye bölgesindeki Dımdım Kalesi güzel bir Kürt şiirine konu olmuştur. Moltke *(adı geçen eser*, s. 264) Said Bey Kal'asını tasvir eder.

Bu prensler av ya da savaşla vakit geçirirlerdi. Ya çoğu yabancı aşiretlere mensup göçebeler olan dikbaşlı uyruklarıyla, ya bazan Sultan'ın atadığı bir başka Paşa olan bir komşuyla, ya da -kendileri de komşularına karşı haydutluk eylemlerine giriştikleri halde- haydutlarla savaşırlardı. Böyle bir ortam içinde savaşçı karakterlerinin hakim nitelikleri, özgür bir gelişme imkanı buluyordu. Ermenistan kentlerinde soylu ya da savaşçı olarak yaşayan bu Kürtler demek ki tam anlamıyla "anti-sart"[1] idiler. Bu terimle Christoff, geçim kaynaklarını tarım ya da ticaret dışındaki bir işten sağlayan insanları kastedeır. Bunların, savaşçı nitelikleri geliştiği ölçüde, ekonomik yetenekleri eksikti. Para ve ticaretle ilgili bütün işlerini Ermenilerin eline bırakırlardı. Bir Kürt için yükselme hırsı Paşa olmaksa, bir Ermeni için Paşanın bankeri olmaktı. Böylece karşılıklı olarak birbirlerini tamamlıyorlardı. Bununla birlikte, bu eyalet kentlerinde durum, büyük ticaret merkezlerindekinden başka idi. Özellikle, Kürt reisi, başka durumlarda olduğu gibi, Ermeninin para ile ahlakını bozmasına pek izin vermezdi. Çünkü aslında bu reis, gerçek bir memur olmayıp, durumunu korumak için devamlı mücadele eden bağımsız bir önderdi. Savaş eylemlerini kişisel olarak kendisi yürütürdü. Yazın sık sık şehirden ayrılıp çadırında oturmak için dağlara çıkardı. Bu Kürtlerin karakteri, aslında, yukarıda tahlil ettiğimiz "salt hayvan yetiştiriciler"in savaşçı ve yağmacı mizacının gelişmiş bir biçiminden ibarettir. Kaldı ki kentli Kürt unsurları zaten yarı göçebelerden oluşur. Bu yarı-göçebeler yerleşik hale geldikçe, ekonomik bağımsızlıkları azalır,

---

1 Sart'lar, Rus Orta-Asyası'nda, göçebe Kırgız ve Türkmenlere karşıt olarak, yerleşik kırsal ya da kentsel unsuru temsil eder.

yoksullaşmaları artar. Özgür göçebe aşiretler, çoğu zaman, yalnız Ermenilerden değil, yarı-göçebe Kürtlerden de bir ürün payı alırlar. Böylece, hem göçebelerin, hem çokluk kiracısı olduğu toprak sahibinin, hen de hazinenin isteklerini karşılamak zorunda kalan yarı-göçebe köylü, sonunda köyleri bırakıp bir kente yerleşmek ve burada geçim kaynaklarını sağlamak durumunda kalmıştır. Kent nüfusu içinde de bu köylü proletaryanın saflarını kabartmıştır. Zaten, kırsal uğraşların etkisi altında bulunan karakteri de, göçebe kökeninden bazı kalıntılar taşımakla birlikte, gitgide yerleşik zihniyet yönünde gelişmektedir. Ön-Asya'nın bütün kentlerinde, bu tür göçebe ya da yarı-göçebe kökenden gelme, Kürt, Bedevi, Türkmen gibi unsurlardan oluşan bir proletarya bulunmaktadır. "Bunların çocukları daha şimdiden gerçek kentliler olmuştur. Kent halkının bu oluşum tarzı, onun kollektif karakterinin meydana gelişinde büyük bir önem taşır." Gerçekten de, bu yeni katkıların sonucu olarak kent nüfusu, sürekli olarak yenileşir ve böylece henüz özümsenmemiş karakterlerin etkilerine uğrar[1]

§ 3. Yabancı Gözlemcilerin Kürt Karakteri Üzerine Söyledikleri (Soane, Binder, Milligen, Wigram, Lerch, Minorsky)

Christoff'un koyduğu bu genel ilkeleri örneklemek üzere, Kürdün karakteristik nitelikleriyle ilgili olarak, Kürdistan ko-

---

1 P. Rondot (*adı geçen eser,* s. 40), Kürtte, kente karşı yaradılıştan gelme bir çeşit kişisel tepki görülür. Bununla birlikte Kürtlerin kurduğu şehirler de vardır: Örneğin Ahlat.

nusundaki eserlerden alınmış birkaç örnek vermenin ilginç olacağı kanısındayız[1]

Örneğin, Kürtler arasında yaşayan ve onların dilini konuşan Soane bu konuda şunları söylemektedir:

"Adaletli davranırsak, bir karşılaştırma yapmak için, Kürdistan'la 600 yıl önceki Avrupa'yı yanyana koymak gerekir. Hatta günümüzde bile Avrupalının Kürtle karşılaştırılması, idealler ve ahlak kuralları ölçüt alınırsa, Kürdün aleyhine olmaz. Rastgele seçilmiş bin kadar Kürt arasında, yine rastgele seçilmiş aynı sayıda Avrupalı arasındakinden daha az yüz kızartıcı suç bulursunuz.

"Bununla birlikte, Kürt karakteri gözlemciyi bir hayli güçlüğe uğratır, çünkü bu karakterin ayrı ayrı aşiretlerdeki çizgileri o denli çeşitlidir ki ulusun tümü için genel bir değerlendirme yapmak kolay değildir. (Soane böylece Christoff'ta gördüğümüz gözlemi desteklemektedir [B.N.]).

"Gerçek feodal ruh, Kürtlerde güçlüdür. 19. yüzyıl başında buraları gezen Frazer, "şimdiki Kürtlerle birkaç yüzyıl önceki İskoçyalı klanlar (Highlanders) arasında çok yakın bir benzerlik" görür.

"Sarsılmaz bir dürüstlük, verilen söze bağlılık, yakınlarına karşı soylu bir şefkat, kadına karşı diğer Müslümanlardakinden daha insanca bir davranış (güney ve merkez Kürtlerinde), canlı bir edebi duygu ve şiir sevgisi, aşireti için kendini seve seve feda etme, yurdu ve ırkı için içten bir gurur duygusu. Kürdün nasıl da mağrur bir tavırla, kalkıp (lehçeye göre) *ez*

---

1 Ayrıca bak. Beyrut'ta çıkan *Yeni Gün* adlı Kürt gazetesinin Eylül ve Ekim 1945 sayılarında sözü geçen, W. H. Hay ve A. M. Hamilton'un kitapları.

Kurmanc-ım ya da *mın Kurd-ım* (ben Kürdüm) dediğini görmek gerekir.

"Kürtler tutkulu, ansızın parlayıveren bir karaktere sahiptirler, bu da yine dalgalı ve beklenmedik olaylarla dolu hayatlarının bir sonucudur; ama aynı zamanda onlarda mizah duygusu da çok gelişmiştir (güney Kürtlerinde). Her fırsatta, tam da kendi öfkeli karakterleriyle ilgili hikayeler anlatmayı severler.

"Bir zamanlar, Oramar'daki Herki aşiretinden bir han varmış. Bu hanın parmağını bir sinek ısırmış. Isırılan yeri kaşımış, beş dakika sonra parmağını yeniden kaşınma tutmuş, yine kaşımış, sonra yeniden kaşınma gelmiş; o zaman tabancasını çekip, "sineklerin babası"na lanet okuyarak bir kurşunda parmağına dağıtmış.

"İki Kürt, gökte Sirius yıldızının (yılın en sıcak mevsiminin bitişini gösteren yıldız) nerede belirdiği konusunda tartışıyorlarmış. Görüşleri uyuşmamış. İş küfürleşmeye bile kalmadan, yolda durup birbirlerinin üzerine atılmışlar; kavga birinin ölümüyle sonuçlanmış."

1887 yıllarına doğru buraları gezen bir Fransız gezgininin görüşüne de değinelim:

"Kürtler, ne kadar vahşi olsalar da, yine büyük bir onur duygusuna sahiptirler; sözlerine çok sadık olarak tanınırlar. Eğer bir Kürt sizi bir yere sağ salim götüreceğine söz vermişse, hiç korkmadan ona güvenebilirsiniz. Ama ertesi gün, sözünü yerine getirdikten sonra yine rastlarsa, sizi soyup köpek gibi öldürür."

Binder (*adı geçen eser,* s. 109-110), yollarını kaybeden bir Haçlı grubunun Kürtlerle karıştığı yolundaki bir efsaneye

değinir. Şurasını hatırlatalım ki aynı köken, hala bir Ortaçağ elbisesi giyen Kafkasya aşiretlerinden Hevsurlara da atfedilir. Binder'in Fransızca ile Kürtçe arasında yaptığı dilbilimsel yaklaştırmanın Haçlılarla hiç bir ilgisi yoktur, ama bu yakınlık iki dilin de aynı Hint-Avrupa ailesine mensup olmasından ileri gelir.

Soane, adını anmaksızın Binder'e atıfta bulunurken, bundan yararlanarak, bazı bakımlardan Kürtlerin daha uygar sayılan bazı insanlardan üstün olduğu yolundaki inancını belirtir.

Binbaşı F. Millingen *(Kürtler Arasında Vahşi Hayat,* 1870), Kürt dilini bilmemekle birlikte, Ermenistan'daki bir Türk alayında eğitici olarak bulunması sayesinde, bu kavmi doğal çerçevesi içinde incelemiştir:

"Kürt karakterinde görülen iyi ve kötü nitelikler karışımı, Arap olsun, Kürt olsun, Kırgız olsun, bütün göçebe aşiretlerde ortaktır. Ancak yine de bazı bakımlardan Kürt, şövalye nitelikli Arap göçebesinden biraz aşağı sayılmalıdır (Moltke'nin yukarıda değindiğimiz kanısı ise buna karşıt idi [B.N.]); bu Arap göçebesi, genellikle kabul edilen görüşe göre, konukluk haklarına saygı gösterir ve çadırına sığınan kişiyi korur. Kürt haindir ve elini, himayesine sığınan kişinin kanına bulamaktan hiç çekinmez."

Millingen, Kürtlerin işlediği cinayetlere birkaç örnek verir; bunlardan biri olan, Alman bilgini Schultz'un 1830'da öldürülmesi özellikle acı bir olaydır. İngiliz yazarı, Kürtte nankörlük, yalan, entrika, haydutluk bulunduğunu kaydeder. Haydutluk ya kervanlara saldırmak ya da düzenli bir plana göre Ermeni köylerinden zorla yardım almak şeklinde olur.

Burada, Millingen'inki gibi Kürtlerin aleyhinde olan gö-

rüşleri de vermeden geçmek istemedik. Amacımız Kürdü idealize etmek değil, anlamaktır. Bununla birlikte şurasını unutmamak gerekir ki, Millingen Türklerin hizmetinde olan bir adamdı ve Kürtler, Osmanlı makamlarına duydukları güvensizliği ona karşı da gösteriyorlardı.

Günümüze daha yakın bir başka gözlemci olan misyoner Wigram (bak. *Süryani Kilisesinin Tarihi,* 1910) da Kürtler hakkında pek olumlu konuşmaz. "Kürt bağnaz değildir. Genellikle, komşusunun malını yağmalama dışında hiç bir şeye karşı özel bir heves göstermez. Haydutlukta bile pek aktif sayılamaz". Aynı yazar, daha sonra yazdığı bir eserinde Kürtler için şunları söyler:

"Kürtlerin karakteristik özellikleri, İ.Ö. 1000 yılları ile İ.S. 1900 yılları arasındaki zaman aralığında hiç değişmemiş görünmektedir. Kürtler güçlü, yetenekli ve birçok bakımdan çekici bir tipe sahip olup, birçok İngiliz memuru onlarla dost olmanın oldukça kolay olduğunu söylemişlerdir. Ne var ki, doğdukları dağların karakterinden midir, yoksa oluşumlarında eksik kalan bir şey bulunuşu yüzünden midir, Kürtler *yarım kalmış bir tip*'tir. Gelişim bakımından hiç bir zaman "aşiret evresi"nden kurtulamamışlardır ve hala bu evrede bulunmaktadırlar" (W. A. Wigram, *Süryaniler ve Komşuları,* s. 7).

Wigram'ın bu gözlemi şüphe yok ki son derece dikkate değer bir noktadır ve bu gözlemi, Kürtlerin siyasal yaşamı ve kültüründe aşirete hayırlı bir rol atfeden Christoff'un gözlemiyle karşılaştırmak uygun olur. Ne var ki, Wigram'ın belirttiği gibi, eğer bu evre aşılmazsa, aşiret, daha yüksek bir ortaklaşa yaşam biçimine doğru gelişme sürecini köstekler.

"Çeşitli görüşlerle ilgili bu sıralamayı tamamlamak için, Ermeni yazarı Aboviyan'ın saptadığı Kürt karakteristiğini

hatırlatmakla işe başlayan Lerch'in de görüşüne değinelim:

"Aboviyan, Kürtlerin, eğer daha yerleşik bir hayat sürselerdi, kelimenin tam anlamıyla Doğu'nun şövalyeleri adını alabileceklerini söyler. Savaşçı bir karakter, doğruluk ve dürüstlük, prenslerine sınırsız bir bağlılık, verilen sözü kılı kılına yerine getirme, konukseverlik, kan davası gütme, en yakın akrabalar arasında bile kabile düşmanlığı, çapul ve haydutluk tutkusu, kadınlara karşı sınırsız bir saygı: Bunlar, bütün kavimde bulunan ortak erdem ve niteliklerdir". Aboviyan, doğudaki Kürt aşiretlerini, özellikle kalabalık Lor aşiretlerini de tanımak fırsatını bulmuş mudur bilmiyorum; ama Kürtlerin manevi niteliklerinin bu karakteristik yanını, onlar hakkında bütün öbür gezginlerin anlattıklarına tümüyle uygun buluyorum; işte bunun için de onun sözlerini buraya almakta tereddüt etmedim. Uzun zaman ve sık sık Kürtler arasında yaşayan bütün gezginler onların konukseverliğini belirtirler: Rich, Ainsworth, Rawlinsan, Layard, Brent vb. Rich, aşağıdaki sözlerinden anlaşılacağı üzere, Kürtlerde genel olarak birçok toplumsal erdem bulur ve şöyle der *(P.İ.*, s.104): "Kürtleri ben, çok güleryüzlü, insana yakın, aralarında kibir ve resmiyete rastlanmayan bir kavim olarak gördüm; grupları ya da çıkarları farklı bile olsa, birbirlerini kıskanmadıkları gibi, birbirleri hakkında kötü söz söylediklerini de işitmedim..." Çapul ve haydutluk, bir suç sayılmaz, tersine, kendi anlayışlarına göre, yiğit bir adama yakışan eylemlerdir; üstelik başka hiçbir kavimde bu eylemler, kavmin karakterine, yaşam biçimine ve adetlerine bu denli sıkısıkıya bağlı değildir... Bununla birlikte, Kürdün, açgözlülüğünün kurbanlarına karşı, Tatarlar, Türkmenler ya da Bedeviler kadar zalim davranmadığı kanısı Doğu'da yaygındır. Kürtlerdeki büyük özgürlük aşkı ile üstün

karakter gücünü bu savaşçı ruha bağlamak gerekir. "1837'de Hafız Paşa seferi sırasında esir edilen, çok da yakışıklı otuz yaşında bir bey, ayaklanan soydaşlarının sayısını ve mevzilerini bildirmesi karşılığında kendisine vadedilen bütün avantaj ve şerefleri yılmadan reddediyordu. Bütün bu baştan çıkarıcı tekliflere gururla "Bir Kürt beyi olarak ben, başka insanlara reis olmayı asla kabul etmem" diye cevap veriyordu. İki gün boyunca çektiği, akla gelebilecek bütün acılara rağmen soydaşlarına ihanet etmedi: Üzerine inen sopalar altında bile sakin sakin çubuğunu tüttürüyordu. Üçüncü gün zalim Paşa, onu kaynar suyla dolu bir kazana attırdı, ama yiğit Kürt ölene dek direncini yitimedi" (Lerch, *adı geçen eser*, I. s. 29-31).

Minorsky[1] de, Kürtler bakımından çok karakteristik olan bir hikaye anlatır. Bu hikaye, incelememizi bitirirken buraya tam da uygun düşmektedir: Yüzyılımızın başına doğru, Çerik (Salmas) kasabasında, İran makamlarını hiçe sayan, Şıkak aşireti reisi Cafer Ağa yaşıyordu. Ağa, dağlarından yağma için sık sık ovaya iniyordu, ama sonradan anladığıma göre yoksul halk kendisine karşı gevşek davranıyordu, çünkü çoğu zaman, bir zengini soyduktan sonra ağa, genimetin bir kısmını yoksullara dağıtıyordu. Hükümet, beylik yönteme başvurarak Cafer Ağa'yı sınır kasabasına reis tayin etti. Önce bu resmi mevkiinden gururlanan Ağa, bir süre uslu durdu, ama kısa zamanda yeniden eski huyuna döndü. Ben, Cafer Ağa ile hükümet temsilcisi arasında geçen mektup savaşına tanık olmak fırsatını buldum. Cafer Ağa'nın Farsça yazan iyi bir

1 Bak. *Kürtler, Not ve İzlenimler* (Rusça, Petrograd, 1915) adlı eseri: Cafer Ağa'nın Ölümü, ayrıca bak. XII. Bölümde lirik şiir.

katibi yoktu, bu yüzden geceleri, valinin mektuplarını yazan ihtiyar bir İranlı şairi evine çağırıyordu. Böylece bu mirza (Farçada okumuş kişi) kendisinin sabahları vali adına yazdığı mektuplara yine kendisi en uygun cevapları yazıyordu. Sonunda Azerbaycan Pişkâr'ı (valisi), bir kötülük yapmayacağına dair Kuran üzerine yemin ederek Cafer Ağa'nın af dilemek üzere Tebriz'e gelmesini sağladı. Ağanın yanında gelen Kürtler, görünüşte sakin durmakla birlikte, reislerini bir an bile gözden kaybetmiyorlar ve çevresinde sıkı bir halka oluşturarak silahlarını tetikte tutuyorlardı. Ancak yine de Cafer Ağa'nın hayatını koruyamadılar: Ağa, vali konağının merdivenlerinde haince öldürüldü. Kalbine yediği bir kurşunla reiselerinin yere yıkıldığını gören adamları, bir yaylım ateşi açtılar ve soğukkanlılıklarını kaybetmeden, büyük bir korkuya kapılan valinin uşaklarını itip dağıtarak, dışarıya değil, içeriye doğru atıldılar. Bunlardan birkaçı ayrılıp mahzende sipere yattılar, burada bir kurşun yağmuruna tutuldular, buna rağmen yine arkadaşlarıyla birleşmeyi başardılar. Bu kavgada Kürtler, genel valiyi bile nerdeyse ele geçiriyorlardı. Sonra, hepsi boş bir odaya sığındılar ve yaylım ateşi karanlık bastırana kadar sürdü. Duvarın üst kısmında, kışın soba borusu geçileren bir delik bulunduğunu gören Kürtler, birbirlerinin omuzuna çıkarak duvarın taşlarını söktüler ve yaralı bir arkadaşlarını da sırtlarında taşıyarak çatıya ulaştılar. Oradan başka çatılara, başka duvarlara, bahçelere ve sokaklara geçerek, kendilerini kuşatanlarca görülmeden kaçtılar ve sonunda, Tebriz gibi büyük bir şehirden çıkabildiler. Sabah olunca bir takip düzenlendi. Ama Kürtler, takip edenlerin atlarından indiklerini görünce, onları önce ustalıkla bir başka yöne çektiler, sonra da atlarını alıp kaçtılar. Sekiz kişiden altısı Çerik'e

dönebildi. Cafer Ağa ile birlikte öldürülen iki kişi, ibret olsun diye vali konağınının kapısına asıldı. Mahalli gazete, bu (elli yıl önceki [B.N.]) akıllıca politikanın başarısını övdü.

§ 4. Kürtlerin Kendilerini Anlatışı

Başkalarının Kürtler hakkında neler düşündüğünü öğrendik.

Şimdi de Kürtlerin kendi kendilerini nasıl tanımladıklarını görelim:

Burada, Kürdün her şeyden önce kişisel cesarete değer verdiğini gösteren şu küçük hikayeyi anlatmakla söze başlayalım:

Bu hikayede, Diyarbekir dolaylarında tanınmış haydut Mam Rızgo'nun kahramanlıkları sözkonusu edilir. Hikaye, onun hulamlarından biri tarafından anlatılmıştır: Bir gün çete bir yol kenarında pusuya yatmışken, karşıdan omuzunda martini, göğsünde çifte fişekliği olan bir delikanlı görünmüş. Delikanlının ayaklarında Diyarbekir sandalları, sırtında, *pestek* denen, keçeden yapılma ceketleriyle tanınan Geri-Musi köyünden alınma bir ceketle bir palto, altında da bir Dehe *şalvarı,* başında da bir Musul şalı varmış. Eli kulağında (tipik jest), avaz avaz şarkı söylüyormuş. Bu tepeden tırnağa silahlı güçlü delikanlı, en küçük bir direnme bile gösteremeden, Mam Rızgo'nun adamlarından birine kuzu kuzu soyulmuş. Az sonra, yolda ufak tefek bir ihtiyar belirmiş. *Aba*'sı lime lime dökülen ihtiyar, kılıcıyla kalkanını göğsüne sımsıkı bastırmış, bodur eşeğini deh-çüş diye süre süre geliyormuş. Mam Rızgo adamlarına, onu da soymalarını emretmiş. Hulamlardan biri *ho, lo lo* diye adama seslenmiş. Adı Mam Kal olan ihtiyar da, *ho, lo lo* diye cevap vermiş ve sövüp saymaya başlamış: "Gidi

kırmızı örümcek dölü! Yılan zehiri! Ne dolanıp durursun orda köpekler gibi?". Üstünde başında ne varsa çıkarıp vermesini emreden hulama, Mam Kal, öfkeyle "Ne zaman anan olacak kancık köpeği bana koklattın ki bunları sana vereyim?" demiş. Hulam fişeği sürüp ihtiyara nişan almış. Fakat ihtiyar zaman bırakmadan kılıcıyla adamın üstüne atılmış. Hulam, ateş etmeye fırsat bulamadan kaçmış. Mam Kal, "sakalını ağzına alıp" pusu yerine kadar adamın arkasından koşmuş. Kısacası, Mam Rızgo ile de biraz dalaştıktan sonra ihtiyar, onun davetini kabul edip *kebabını* yemiş. Bunun üzerine Mam Rızgo, delikanlıdan soyduğu eşyaları ihtiyara vermiş, ayrıca kendinden de bir hançer ekleyerek "Hoş gelmişsin, al bunları güle güle kullan, sana layıktır" demiş.

Şimdi anlatacağımız Abdi ile Aziz'in kavgası, Kürdün taşkın ve öfkeli karakterinin yiğitliği ve pervasızlığıyla atbaşı gittiğini gösterir. Hikayemizin kahramanları, Mizuri Juri adlı aynı aşiretten ve Arguş köyünden oldukları gibi, üstelik Mem-Şaran adlı aynı kabiledendirler. Abdi bu kabilenen *rıspi*'si (en kıdemli kişisi), Aziz'in kardeşi Ahmo ise *paşmir*'dir. (aşiret yetkililerinden biri) Türklerin bir sürü asker gönderip aşiretlerden ağır bir vergi topladıkları bir yıl bir hoşnutsuzluk belirir ve Kürtler, işlerin bu hale gelmesinden kendilerine göre sorumlu buldukları Abdi'yi reislikten uzaklaştırmaktan sözederler. Tehdit edilen Abdi öfkeleniverir: "Hadi görelim bakalım, biri beni yerimden atmaya kalksın, o yere oturacak itin oğlunu *şinik*'ime (eski model tüfek) nişan tahtası ederim." Aziz bu tehdidin altında kalmaz: "Eğer öyleyse, seni ben yerinden atacağım, ne olacaksa görelim" İkinci bir karşılaşmaya kadar günler geçer. Şunu belirtelim ki Mızurilerde birbirleriyle karşılaştıklarında *Hudê kuta hango bedet* (Tanrı

yardımcın olsun) demek adeti vardır. Bir gün Abdi *zoma*'sından (yaz barınağı) elinde silahıyla dönerken, öküzlerini götürmekte olan ve üzerlerinde yalnız hançerleri bulunan Ahmo ile Aziz'in yanından, tek kelime etmeden geçip gider. Bundan alınan Aziz "Bu itin suratında ar kalmamış" diye bağırır ve Abdi'ye küfreder. Abdi ateş edip Aziz'i yaralar, ama Aziz "henüz sıcak yarasıyla" Abdi'ye iki hançer darbesi indirmeyi başarır. Aziz bir eliyle böğrünü, öbürüyle kurşunun girdiği yeri tutar, ama inlemez. Abdi ise yetişin diye bağırır. Ahmo, Abdi'ye yaklaşır, fışkıran kanı görür, Aziz'inse hiç sesi çıkmadığından Abdi'nin kurşunuyla vurulmadığını sanır ve ona sövüp saymaya başlar: "Evi yanasıca, Abdi gibi bir akrabayı niye öldürdün?" Aziz, yine ses çıkarmaz, ama Ahmo küfürlerini bitirince, inler: "Bana küfredeceğine, şu kurşunu çıkar, kardeş" Ahmo kemeri çözer, kardeşinin yarasını görür. Hançeri kapıp Abdi'ye doğru koşar, ama Aziz, zayıf bir sesle şöyle der: "Dur, kardeş, ona öyle bir darbe indirdim ki artık sağ çıkmaz; sen beni sırtla da eve götür şimdi". Evlerine götürülen iki yaralı da akşama ölür. Bu hoyrat ve bönce hikaye Kürdü iyi anlatmaktadır: Can çekişen Aziz, kardeşi Ahmo'ya, Abdi'yi temizlemek için "zahmete girmemesini" söylüyor. İşi bitiktir onun!

Genellikle Kürt hayata fazla önem vermez. Bir gün bir Kürt, ormandan geçerken, bir meşe ağacının üzerinde mazı toplayan bir başka Kürt görmüş. Ağaçtaki Kürdün ceketinin altında kabaran bir şey, geçen Kürdün ilgisini çekmiş. Bunu para sanmış. Ağaçtakini bir kurşunda yere düşürmüş, üzerini aramış ve bula bula... birkaç soğan bulmuş. Hayal kırıklığına uğrayıp eve dönen Kürt olanları anasına anlatmış. Anası "Öyle dövünüp durma, soğanı ekmekle yeriz" demiş. Öyle görünü-

yor ki Kürt, birçok bakımlardan kendisine benzeyen Arnavut gibi, tetiğe bir dokunuvermekle sağlam ve güçlü bir adamın nasıl yere serilebileceğini görmek için kurşunun gücünü denerken bundan zevk duymaktadır. Bu durum, büyük ölçüde, 1914'te Türk-İran sınır komisyonunda meydana gelen acı olayı da açıklar: İngiliz sekreter Hobbard, gezinirken sebepsiz yere ağır bir biçimde yaralanmıştı (bak. Minorsky, *adı geçen eser*).

Kürdün cesareti, ölümü küçümsemesi, avcılık hünerlerinde de kendini gösterir. Çeşitli dağ keçileri Kürdün kurşunundan nadiren kurtulur[1] Benim koleksiyonumda, bu gözünü budaktan sakınmaz Kürt avcılarından birine ilişkin bir hikaye vardır. Bu hikayede anlatıldığına göre, Mizuri Juri aşiretinden Sılêman Bazid adlı biri, bir panterin saldırısına uğrayan bir ayının imdadına yetişip onu kurtarır. Minnettar kalan ayı Sılêman'a bağlanır ve onu her yerde izler. Günün birinde, tıpkı Lafonten'deki gibi ayı, uyuyan arkadaşının alnındaki sinekleri kovmak için, başına ağır bir taş indirerek onu öldürür.

Kürt, kahramanı usta bir hırsız olan hikayeler anlatmayı da sever. Böylece hile de, küçümsenmeyen nitelikler arasında yer alır. Ben B.S.O.S.'ta, Bağdat'taki bir türbeden, bir sofu rolüne bürünerek hazine çalan Süleyman'ın hikayesini anlattım. Giyaver'deki Şagulurde köyünde daha küçük işler çeviren Kemû adında bir hırsız vardı ki adına "bal hırsızı" deniyordu. Hırsızlıklarını maskelemek için birkaç arı kovanı yapmış, bunların içine çalınmış bal petekleriyle eşek arıları koy-

---

1 Kürdün atıştaki ustalığı üzerine bak. Westarp *(Unter Halbmond und Sonne*, s. 220). Bu yazar, kırk adım mesafedeki bir fişek kovanının nasıl tam ortasından delindiğini anlatır.

muştu. Bir gece suçüstü yakalanınca, mal sahibine, Kürdistan'da bir adet bulunduğunu, bu adete göre, arıların çok bal vermesi için, yeni oğulları yerleştirirken bir arıyı satın almak, birini başkasından istemek, bir üçüncüyü de çalmak gerektiğini söyleyerek işin içinden sıyrılmıştı. Kemû'nun işleri yolunda gidip dururken, bir gün köye, arı vergisini toplamak üzere bir kontrol memuru (*mamûri mêş hejmari*) gelir. Kemû, az arı beyan etse, komşuları balının nerden geldiğini soracaklar. Çok beyan etse, sayımı yapan kontrol memuru arıların eşek arısı olduğunu görecek. Sonunda kovanlarını yakmaktan başka çare bulamamış.

Ama Kürdün, sadece şiddet, cinayet, hırsızlık ve hile eylemlerini övmekten haz duyduğunu sanmamak gerekir. Aynı zamanda bilge ve zeki insanlara ilişkin örnekler vermeyi de sever: Zê (Büyük Zap) ırmağının aşağı yatağındaki Delan köyünden İsu gibi. İsu, Amadya'da oturan Kürdistan Valisi İbrahim Paşa'nın resmi danışmanı idi. Bir gün paşa bir av sırasında dinlenirken İsu, paşanın yanıbaşında durup sinekleri kovuyormuş. Birden bir akrebin paşaya yaklaştığını görmüş. Hançerini çekip akrebi öldürmek istemiş, ama akrep kaçıp kaybolmuş. Paşa uyanıverince İsu'yu, elinde hançeriyle üzerinde görmüş. Paşa "Ne oluyor?" demiş, ama İsu sadece "Gitti, paşa" diyebilmiş. Paşanın içine bir kuşku girdiğini anladığından hiç bir açıklamada bulunmak istememiş. Bu olayın hemen arkasından karısını ve oğlu Ali'yi bırakıp oradan ayrılmış. İsu'nun gidişinden sonra danışmansız kalan paşanın işleri aksamış. Ali'yi çağırtıp, babasını bulmasını ve bu konuda fikrini sormasını istemiş. Ali söyleneni yapmış. Bunun üzerine İsu "Bahçeye gidelim, yarın sana cevabımı veririm"demiş. Bahçeye gittikleri zaman Ali, babasının bütün gür ve güzel

bitkileri söküp sadece kötülerini bıraktığını görmüş. "Bahçeyi harabediyorsun" demiş. "Hayır oğlum, böyle daha iyi ürün alırım" demiş babası. Ertesi gün Ali'ye, gidip bahçede yaptıklarını paşaya anlatmasını ve "Gitti ama, geri döndü" diye de eklemesini söylemiş. Oğlan söylenenleri yapmış. Paşa, sevinçle bağırarak "Çok güzel bir cevap bu" demiş. Kavgacı ve entrikacı olarak tanınmış bütün Kürt reislerini bir toplantıya çağırmış ve hepsini astırmış. Onların yerine temiz yürekli ve tokgözlü adamlarını getirmiş. Ülkede yeniden düzen hüküm sürmüş. Paşa İsu'yu buldurtup Amadya'ya getirtmiş ve şereflere boğmuş. İsu o zaman paşaya akrep hikayesini anlatıp şöyle demiş: "Akrep gidince benim kanıtlarıma gerek yoktu, geri dönünce de kaygılanacak bir durum kalmamıştı."

Aynı yönde Hasan Beg'in hikayesine de değinmek gerekir. Kürdistan'da bilgeliğiyle büyük ün yapmış olan bu Hakkari beyinin sözlerinden her biri bir öğüt ve bir atasözü yerine geçmiştir. Bir kış günü, bu beyin huzurunda gerçek ve yalancı dostlardan, sadakatın değerinden falan sözediliyormuş. Hasan Beg "Kim, bana o kuşu ilkönce bildirirse, iyi bir ödül alacak" der. Oradakiler, ilkbahar başlarında çıkıp gelen kuşların sözkonusu olduğunu anlarlar. Cevap olarak Hasan Beg'e sığırcık, leylek, turna vb. diye sayarlar. Ama Hasan Beg kimseyi ödüllendirmez. Sonunda Mam Tal adlı biri, saksağan deyince ödülü hak eder. Bilge bey ödülü niçin ona verdiğini şöyle açıklar: "İlkbaharın bütün güzel kuşları ancak tatlı havalarda yanımızda kalırlar, saksağan ise her mevsim sadık dostumuzdur"

Çoğu zaman da zekanın yerine hile geçer.

Biri atının, biri katırının, biri de eşeğinin sırtına yük vurmuş giden üç adam, yolun kenarındaki bir bahçede dinlen-

meye karar verirler. Bahçe sahibinin protestoları hiçbir sonuç vermez. Bunun üzerine adam, onları birbirine düşürmeye karar verir. Katırın sahibiyle atın sahibinin kulağına "Şu eşekçiyi kovmama yardım edin, size güzel bir yemek çıkarırım, para da veririm" diye fısıldar. Eşekçinin hesabı böylece çabucak görülür ve adam çekilip gitmek zorunda kalır. Hileci bahçıvan, daha sonra at sahibini gözüne kestirir, onu en iyi dostlarından birinin oğluna benzetir. İkisi bir olup katırcının üstüne atılırlar. Sonunda ortada yalnız o sözde dost kalınca, bahçıvan onu da defetmenin yolunu kolaylıkla bulur. Bahçıvanla üç davetsiz misafir arasındaki bu konuşmanın Kürtçede tatlı bir anlatımı vardır.

Şimdi de Kürdün birçoğunu bildiği ve seve seve anlattığı mizahi hikayelere gelelim. Akralı küçük bir satıcı, Kürt köylerinde iyi iş yapabileceğini ve para kazanabileceğini düşünür. Elindeki kumaşlarla köy köy dolaşmaya başlar. Girdi kasabasındaki Kelet köyünün en yoksul köy olduğunu öğrendiğinden, doğrudan doğruya oraya yönelir, çünkü atasözü "Alışveriş ihtiyacı olanla yapılır" der. Köyün yakınına gelince, evinin yanında yayık yaymakta olan bir kadın görür. Kadın hemen hemen çıplaktır, sadece önüne bir peştemal sarmıştır. Yayığın her sallanışında çıplaklığı belli olur. Ayak satıcısı sevinir: "Buralara boşuna gelmemişim. Bu köyde ihtiyaç bu kadar büyükse, malımı daha ortaya döker dökmez kapışacaklar" Kadın satıcıyı görünce "Kimsin sen? Nereden geliyorsun? Nereye gidiyorsun?" diye sorar. "Akralı bir satıcıyım, çeşit çeşit güzel kumaşlarım var, satın al" der satıcı. Kadın bu sözleri işitince, yüzünü öte yana çevirip tuluğa bir yumruk vurur: "Defol buradan! Bizim, evimizde Allaha şükür her şeyimiz var, hiçbir eksiğimiz yok. Başkalarına gelince, keyif-

leri bilir". Zavallı satıcı allak bullak olur: "İyi doğrusu! Eğer bunların evinde her şey varsa, hiçbir eksikleri yoksa, eksiği olanlar kimbilir nasıldır?" diye düşünür. Çabucak eşeğini alıp tersyüz geri döner. "Aldanmışım. Bundan sonra böyle inlere bir daha adım atmam" Malını yarı fiyatına satıp savar ve Akra'ya döner.

Kürt, ahmaklığı alaya almayı sever. Zibar'ın Hasnekan köyünden Mam Bapir adlı zengin ama ahmak bir ağa, bir gün, besleyip ücretini verdiği imamın, cuma *hutbe*'sinde padişahın adı yerine kendi adını okumasını ister ve karşılığında ona otuz süt koyunu vermeyi vadeder. O cuma herkes, *newej* (namaz) için camiye dolar. Cemaat arasında, Mam Bapir'le imam arasındaki anlaşmadan habersiz olan komşu köyün mollası da vardır. Hutbe hep Arapça okunur. Padişahın adını okuma zamanı gelince imam, *mimber*'e tırmanıp Arapça olarak okumaya başlar: *Eyyühe Mam Bapir, inneke dubban kebir, mekânuke cehennemu ve bi'salmasir* (yani: "Ey Mam Bapir, sen koca bir su kabağısın, mekânın cehennemdir, hem de en koyusu"). Yabancı molla, bu sözleri işitince Arapça olarak *lâ, lâ* (hayır, hayır) diye bağırmaya başlar, çünkü imamın şaşırdığını sanmaktadır. Ama imam soğukkanlılığını kaybetmez ve okumaya devam ederek şöyle cevap verir: *Uskut Uskutuna, el ma'z salasuna, leke aşaru li aşruna* (Sus, sus, tam otuz koyun var ortada, onu senin, yirmisi benim). Molla anlar ve susar. Mam Bapir çok memnun kalır, "bir keklik gibi uça uça" gider. Namazdan sonra çobanına, imam için en iyilerden otuz koyun seçmesini emreder[1]

---

1 Günümüzde, ürün üzerinden molla sınıfı için bir pay ayırma usulü, çoğu bölgelerde

Genel mizah hikayeleri yanında bazı köy ya da aşiretleri özellikle hedef alan bir grup hikaye de vardır. Zibar'la Rekani arasındaki Mizuri aşiretine mensup Tel köyü halkı, bu şekilde devamlı olarak alaya alınır. Anlatıldığına göre bunlar, bir gün köyün en akıllısı olan Kak Şasuvar'a gelip tuz kıtlığı çektiklerinden yakınırlar. Urmiye'den ya da Musul'dan kervanlarla tuz getirmek zorunda kalmaktadırlar. Hayvanlar yorulmakta, ayakları parçalanmakta, sonra da işe yaramaz hale gelmektedirler. "Ne yapalım, bize bir akıl ver" derler. Kak Şasuvar "Pekala. Kolayı var," diye cevap verir, "Bu bahar her biriniz en aşağı bir *fitre* (ağırlık ölçüsü) tuz eksin" diye cevap verir. Tellilerin hepsi tuz ekerler. Bir süre sonra içlerinden biri tuzun yetişip yetişmediğine bakmaya gider. Ortada hiç bir şey göremeyince, belki de çim vermiştir diye toprağı biraz eşeler. Gerçekten de bir keseğin altında ucu çıkan bir şey görür (Bu, bir akrebin kuyruğudur): "Hah işte bir çim! Şunun tadına bir bakayım" der. Yalayınca akrep dilini sokar. Zavallı köylü acıyla sıçrar, bağıra bağıra eve koşar: "Bakın, nasıl da çıkmış! Hem de ne keskin! Üstelik, daha bir çim!" Eve gelince, yakınlarıyla komşularına olan biteni anlatır; dili şişmiş olduğu halde sevinç içindedir. Yanına bir koyunla bir kuzu alıp bun-

---

ortadan kalkmış, yalnız Doğu İran'da ve Kürdistan'da kalmıştır ve buralarda hala düzenli bir şekilde yürümektedir. Ayrıca gezici cer hocaları da vardır ki bunlar, hasatı gözleyip ne koparabilirlerse almaktadırlar. Bunlara *mıftxwar* (çanak yalayıcı, aylak takımı [B.N.]) denir. Bunlar çoğu zaman köylünün saf inancını sömürmek için sırtına dinsel bir kisve geçiren dilencilerden başka birşey değildir. Kürdistan'daki büyükçe köylerin çoğunda bir molla bulunur ki toprak sahibi buna genellikle 1-5 *harvar* verir ve *idi fitr* (1 şevval) ve *idi kurban* (10 zilhicce) bayramlarında bir *hil'at* (lütuf olarak verilen "şeref elbisesi") hediye eder (bak. Lambton, *anılan, eser*, s. 348-349). Köylü ayrıca *zekat* (sadaka) olarak hane başına 5-20 *mannı tebrizi* öder. Tek cami bulunan yerlerde camiye yakacak odun, genellikle toprak sahibi tarafından sağlanır. Bazı hallerde değirmen geliri bu amaç için kullanılır. Örneğin Senneh yakınındaki Hasanabad'da bir buçuk değirmen bu işe tahsis edilmiştir. (aynı eser)

ları Kak Şasuvar'a götürür, teşekkürlerini sunar.

Ayrıca, Mizuri aşireti mensuplarının kuzu kuyruğu yemedikleri de anlatılır: *Mizuri na-hot kelka kûri.* Nedeni de şuymuş: Amadyalı İsmail Paşa, aşiret büyüklerinin, saygı ziyaretlerinde adet olduğu üzere kendisine daha değerli bir armağan getirmeleri gerekirken bir kuzu getirmelerine bozulur, bu yüzden konuklarına sıradan bir yemek olan *savar* (bulgur pilavı) sunar. Pilavın çevresine kuzu etleri sıralanmış, üstüne de dimdik bir kuyruk yağı parçası konulmuştur. Paşanın davetlileri bunu büyük bir hakaret sayarak hançerlerine sarılırlar. Otuz Mizuri'den yirmi dokuzu ölür, Paşa'nın 105 uşağı da aynı akıbete uğrar. Kurtulan tek kişi köye getirildiğinde yakınları kendisine "Nasıl oldu da sen ödlek davranabildin ve sağ kaldın?" derler. Bunun üzerine adam, hançerini çeker ve kendini öldürür. Bu hikaye yüz yılı aşkın bir zamana aittir, ama hikayeyi Mizurilere hatırlatmanızı tavsiye etmeyiz!

Koleksiyonumdan rastgele alınmış bu birkaç hikaye umarım ki okuyucuya, hem hoyrat, mert, bön, yüksek ruhlu olan, hem de doğal zeka ve espriden yoksun olmayan Kürt karakterinin bazı görünümlerini canlı olarak yakalama imkanını vermiştir. Kürdü çok üstün göstermeye çalışmaksızın yoğun anlamlı bazı pasajları biraz kısaltıp yumuşatmak zorunda kaldım. Halkın dili hiçbir zaman özentili değildir. Esasen Kürt edebiyatına ayırdığımız bölümde göreceğiz ki Kürt, lirik ya da epik eserlerinde ifade yönünden hiç de eksik olmayan ve belli bir duyarlılığı dile getiren bir düzeye yükselmesini bilir, öyle bir duyarlılık ki yüzyıllardan beri sert bir hayat süren ve hiç bir zaman aydın bir hükümetten ilgi görmeyen bir kavimden pek umulmaz.

Bu kitapta benim niyetim elden geldiğince Kürtlerin ken-

dilerini konuşturmak, onları kendilerine anlattırmak olduğundan, burada birkaç yıl önce şimdi hayatta olmayan dostum prens Süreyya Beg Bedir Han'la Paris'te yaptığım bir konuşmaya değinmeyi uygun görüyorum. Vaktiyle Kürdistan'ın bir kesiminde, yine Dicle üzerindeki Ceziret İbni Omar'da hüküm süren Botanlı soylu Azizan hanedanına mensup olan bu prensin andığı özellikler, Kürt karakteri üzerindeki gözlemlerimizi tamamlayacaktır. Bunlardan birkaç parçayı buraya alıyorum. Emir Süreyya, Kürdistan'da haydutluk vakaları olduğunu inkar etmemekte, ancak haydutların çok ağır cezalara uğratıldığını belirtmektedir. Adam öldürdükleri takdirde Kürtler diri diri yakılmaya mahkûm ediliyordu. Bu konuda Prens şöyle bir olayı anlatır:

"Bir süreden beri Alo adlı bir haydut Botan prensliğinde rahat, huzur bırakmamıştı. Sonunda yakalandı ve çok cinayetler işlemiş olduğundan diri diri yakılmaya mahkum edildi. Büyük bir cesaretle odun yığınının üstüne çıktı.

"İşkencede hazır bulunan Emir mahkuma seslenir:

" - E, söyle bakalım Alo, bir insanın düşebileceği en kötü durumdasın, değil mi?

"Alo, dönüp Emir'e cevap verir:

" - Hayır Emirim, benimkinden daha beter bir durum vardır. Bu da, evine bir tanrı misafiri geldiği zaman, ona ikram edecek bir şeyin olmayınca, karınla birlikte başını mahçup mahçup yere eğmek zorunda kalmandır.

"Bu cevap üzerine Emir haydudu bağışlar, ama haydut yanıklardan kurtulamayıp ölür." (Bak. Beidar, *Kürt Grameri*, s. 18-19)

Bir haydudun kurbanı olan her kişinin de prenslikçe zararı

ödeniyordu:

"Anlatıldığına göre, bir gün Cezire Emirinin huzuruna bir çoban çıkar ve şöyle der:

Dün akşam senin prensliğinin sınırından geçerken, topraklarının üzerinde hakim kıldığın adalet ve güvenliğe bel bağlayarak sürümün yanında uyumuştum. Uyandığımda koyunlarımdan beşini kurtların yediğini gördüm. İşte postları burada. Senden adaleti yerine getirmeni ve zararımı ödemeni istiyorum.

"Emir, çobana ertesi gün gelmesini söyler.

"Çoban tam zamanında gelir. Yerde öldürülmüş beş kurt yatmakta ve yanlarında da onlara bağlı beş koyun bulunmaktadır.

"Emir çobana şöyle der:

" - İşte uğradığın zararı karşılayacak beş koyun. Koyunlarını yiyen kurtlara gelince, işte onlar da cezalarını buldu."

V. BÖLÜM

KÜRT AİLESİ: KONUT, GİYSİ, YİYECEK, KADININ ROLÜ, AİLE TÖRELERİ

§ 1. Ev, Köy, Çadır

Kürt konut tipi yörenin yüksekliğine ve iklim gereklerine göre değişir. Toprağın üstündeki kerpiç ya da taştan yapılmış evlere, 900 metre (Ermeni yaylası) ile 1000 metre (Torosların güney yamaçlarındaki dağ sıraları) yükseklikten yukarılarda rastlanmaz. 1000 ile 2500 metre arasında konut yeraltına iner. 2500 metre ile 4000 metre arasında ise sadece yazın göçebe çadırları görülür. Ancak yine de bü sınıflama bu kadar kesin değildir. Biz, Oramar bölgesinde 1000 metreden yüksek yerlerde de yer üştü Kürt evleri görmüşüzdür. Öyle görünüyor ki Ermenistan'daki yeraltı konutları, yalnızca iklim gereği olarak ve sıcaklığın muhafazası için değil, aynı zamanda, güvenliği daha kolay sağlama amacıyla yapılmıştır. "Bütün köy, bir kenarı 40-45 metre uzunluğunda koca bir blok gibi görünür; önceden haberli olmasanız yerden ayırt edemeyeceğiniz dümdüz bir toprak dam tüm köyü kaplar; içerisi, insanlarla hayvanların karmakarışık yatıp aynı hayatı paylaştığı, içinden

çıkılmaz bir odalar ve dehlizler labirentidir." (Binder, *adı geçen eser,* s. 157).

Saldırı tehlikesinin gerektirdiği yerde konut grupları, bitişik düzen halindedir. Toprağın yapısının halkı koruyabildiği bazı derin boğazlar ya da vadilerde ise dağınık düzen halindedir. Buralarda ayrı ayrı köycüklere ve hatta, en küçük imkanı bulunca sarp dağ yamaçlarına yapışan tek evlere rastlanır. Başka yerlerde, örneğin Ardelan'da topluluk tipini belirleyen, toprak verimliliği etkenidir. Verimli vadilerde köyler birbirine çok yakındır; ormanlık dağ kesiminde ise daha çok aralıklı köycüklere rastlanır. Oramar bölgesindeki evler belki de en gelişmiş tiptedir. Nitekim bunlar, başka yerde pek seyrek görülen bir olay olarak, kireç ve taştan örülmüşlerdir, yontma taştan yapılma kapı ve pencere pervazları da sağlam, kemerli birer çerçeve meydana getirir. Yarı yarıya dağ yamaçlarına gömülmüş bu evler tek katlıdır. Zemindeki odalar ahır, tavla, ambar ve kiler hizmeti görür. Bu odalar loş olup birkaç hava deliği pencere yerine geçer. Kat güneye bakar; kışın buraya zahire yığılır, yazın oturulur. Dam, duvarlar üzerine konan düzlenmemiş birkaç kavak kirişiyle yapılır. Kirişlerin üzerine önce dallar, sonra ot, çamur ve toprak konup bir loğ taşıyla düzlenir. Bu damlar çok sağlam olup hemen her yerde, çeşitli işlere, örneğin harman dövmeye yarayan biricik düz alanı meydana getirir. Kürdistan'da dolaştığınız zaman, çoğu zaman çadır kurmaya en uygun yerin bir dam olduğunu görürürsünüz. Bu damlar ayrıca köyün en temiz yerleridir. Ne olursa olsun, şurası muhakkak ki, dağlardaki Kürt köyleri, yüksek düzlüklerdeki, köstebek tümseklerine benzeyen, pis, loş ve havasız köylere oranla çok daha iyidir.

Yazın bu derin vadilerde geceler çok sıcaktır. Bu yüzden

halk genellikle, *zoma* denen, yükseklere kurulmuş yaz konutlarına çıkar. Bununla birlikte birkısım halk, bağları beklemek ve taraçalar halinde dizilmiş küçük mısır, pirinç, darı ve tütün tarlalarını sulamak üzere aşağıda kalır. Bu kalanlar çoğu zaman 20 ayak (*herzal*) yüksekliğe kadar çıkan yerden yüksek kerevetler kurarlar ve burada geceyi geçirirler. Bu yüksek kerevetin birçok yararları vardır. Hem su birikintilerinin sıtma yapıcı etkilerinden ve vahşi hayvanlardan korur, hem uyumak için havası daha temizdir, hem de gözetleme için elverişli bir yerdir.

Bir Kürt konutunun iç düzeni her yerde aynı değildir. Şimdi anlatacağımız ev tipi, oldukça yaygın ortalama bir tiptir. Ev genellikle iki ana bölme kapsar. Birincisi (*kulan*), suyun, yakacağın, süpürge gibi şeylerin konulduğu bir çeşit antredir. Burada aynı zamanda yedek ocak ya da yaz ocağı (*kuçık)* bulunur. İkinci oda oturma odasıdır. Bu odanın ortasında toprağa gömülmüş, büyük bir küp biçiminde bir ocak (*tendûr*) görülür. Antrenin sağında, duvar boyunca uzanan, üstü keçe ya da *palas* (bir çeşit çizgili kilim) kaplı, sıkıştırılmış topraktan bir kerevet (*dûşki rûnıştınê*) bulunur. Antrenin karşısında da, dip duvara dayanan, kazıklar üzerine konulmuş tahtalardan yapılma bir çeşit geniş kerevet (*kulin*) yükselir. Bu kerevetin üzerine, üstü bir palasla örtülü olarak yatak-yorgan yığılır, altına ise tulumlar, yağ, *kavurma*, peynir ve *katık* (kuru peynir) konur. Erkekler genellikle, sağdaki *dûşki rûnıştınê*'de otururlar; kadınlar ve çocuklarsa ocağın solunda, evin hanımının yanında otururlar, hanımın önünde sacayak (*sêkuçe*) ve tencere durur. Hanım, bu tencereden büyük bir kepçe (*hıskû*) ile yemek alıp herkese dağıtır. Kışın uyumak için tandırın üstüne bir tabure (*kursi*) konur, tabure bir örtüyle örtülür ve

herkes, bu örtünün altında, ocağın çevresinde sıralanıp yatar[1]

Göçebe çadırlarına gelince, bunlar bir yük beygirinin sırtında kolaylıkla taşınabilen çok portatif ve hafif konutlardır. Bu taşınma kolaylığı göçün temposuyla uyum halindedir. İlkbahar ve sonbaharda hava serin ve geceler soğukken çadırlar, daha yumuşak havalı, güneye bakan bayırlara kurulur. Hemen her zaman konak yerleri, otlağın aşağı ucunda bulunur; yani ilkbaharda ve yazın güneşin sıcaklığı bitkileri kurutmaya başlarken, sürüler de karların erimesini izleyerek yaylalara doğru çıkarken, çadırlar, mümkün olduğu kadar uzun zaman, daha aşağıda, daha iyi ısınan yerlerde kalır. Buna karşılık, sonbaharda sürüler vadiye doğru inerlerken çadırlar onlardan önce götürülür.

Kürt çadırları Kuzey Arabistan Bedevilerinin çadırlarına benzer. Üzerleri, keçi kılından dokunan ve dikilip bitiştirilen uzun kara çullarla örtülür (bu çadırlara verilen *reş-mal* "kara ev" adı buradan gelir). Çulu toprağa tutturmak için çeşitli uzunlukta 9-15 sırık, değişik köşelerden yere çakılır, ayrıca bu çullar ip ve kayışlarla kazıklara bağlanır. Bu çul çok dayanıklı ve o kadar sık dokunmuştur ki gerilince hemen hiç su geçirmez. Esasen yere kadar da inmez; boş kalan kısım, rüzgardan ve yağmurdan, özel olarak yapılmış çuval bezleriyle korunur. Çadırın içerisinde kilimler toprağı örter ve bazan lüks kaçan bu yaygılar çoğu zaman gezginlerin dikkatini çekmiştir. Bu konuda, Kürt ticareti hakkında III. Bölümde söylediklerimiz hatırlanmalıdır; bazı hallerde bu ticaret bazı büyük sürü sahiplerine önemlice kazançlar sağlayabiliyordu ve

1 Bak. ayrıca, Rondot'un eserinde Kürt konutunu gösteren resimler.

sağlamaktadır. Öyle ki göçebe çadırı sahibinin servet durumunu yansıtır ve tartışma götürmez belli bir toplumsal farklılaşmayı gösterir. Çadırların boyutları ve düzenleniş biçimi çok değişiktir. Örneğin, A.F. Mackintosch (Koch'un *Kafkas Ülkeleri ve Ermeniler* adlı eserinde sözü geçer) Bayazit dolaylarında 50 ayak uzunluğunda 25 ayak genişliğinde bir çadır görmüş, bir başka gezgin de (Kiesling, *Doğu Yolculukları*), Kuzey Mezopotamya'da uzunluğu 100 ayak, genişliği 50 ayak tutan bir Kürt reisi çadırına rastlamıştır. Ancak, genellikle çadırlar, ortalama olarak daha mütevazi boyutlardadır. Özellikle büyük çadırların çitlerle birçok bölmelere ayrıldığına sık sık rastlanır. Hemen her zaman kadınlara ayrı bir oda ayrılır. Nitekim Layard (*Ninova ve Babil*) şöyle der: "Kadınlara ayrılan kısımda bir de aile reisine ve karılarına, mahsus küçük bir bölme bulunur. Kadın bölmesinin (harem) geri kalan kısmına halı-kilim, yastık, ev eşyası, kap-kacak, yağ tulumları ve göçebe hayatında gerekli her şey doldurulur. Hizmetçiler burada, evin efendisine ve davetlilere yemek hazırlarlar" Hasırdan yapılma çitler renk renk yün ya da ipek ipliklerle örülmüştür. Bu iplikler o şekilde düzenlenir ki halıyı andıran desen etkileri uyandırır. Bütün bu hareketli kısımlar kolayca sökülüp taşınır. Bunlar hava akımını engellemez, ama rüzgarın etkisini keser ve yağmuru durdurur. Boyutları, kullanılış amaçlarına, örneğin dış kaplamayı tamamlama ya da iç bölmeleri düzenleme amacına göre değişir. Çadırlardaki mobilya takımı arasında, bazı hallerde divanlar, birçok ipek yastıklar, değerli halılar da bulunur. Bir tek yayladaki çadırların sayısı 10-15'i aşmaz; bu da, aşağı yukarı sürülerin büyüklüğüne göre olur; bu sürülerse bir otlakta belli bir baş sayısını geçemez. Daha büyük konak yerlerine, ancak, geniş otlaklara açılan büyük

vadilerde rastlanır. Ama, yukarıda değindiğimiz aynı güvenlik nedenlerinden ötürü, hiçbir zaman tek kalan bir Kürt çadırına rastlanmaz. Yine hatırlatalım ki Kürdün çadırı bir yaz konutundan ibarettir. Hatta, güney Torosların, yanlarını izleyen alt kollarında bile Kürtlerin kışın genellikle devamlı konutları bulunur. Esasen, Kürt çadırının, dairesel bir çit üzerine tabaka tabaka yerleştirilmiş keçelerden yapılma göçebe Kırgız çadırıyla karşılaştırılınca, kışın soğuğuna ve ani hava değişikliklerine karşı dayanıklı olmadığı görülür. Kürt çadırlarının bu çok rastlanan tipi yanında bir de, çeşitli *(kuh, kepruk, zoma* gibi) adlar taşıyan iki yüzeyli kulübelere de rastlanır[1]

§ 2. Giyim

1. ERKEK GİYİMİ

Tıpkı konut gibi, Kürt giyimi de fiziksel ortama göre şekillenir. Dickson'un anlattığına göre, yüksek yayla Kürtleri geniş etekli bir elbise giyerler; pantolonları sıkı, çizmeleri yüksek konçludur. Hemen her zaman at üstünde olup üzerlerinde tüfekleri, fişeklikleri ve kısa bir *hançerleri* de vardır. İşte Sultan Abdulhamid'in Rus Kazaklarını taklit ederek *Hamidiye* adıyla, atlı milis alayları halinde örgütlediği Kürtler, bu Kürtlerdir. Bunların giyimini, saçakları çepeçevre sarkan siyah Keşmir şalıyla sarılı beyaz bir keçe külah tamamlar. Güney Kürdistan dağlarında at hemen hemen gereksizdir ve pek görülmez. Yukardaki vücuda yapışan giyimin yerini dağa tırmanma gereklerine daha uygun, daha geniş bir giysi alır.

---

1 Bak. Moltke'nin adı geçen eserinin 220. sayfasındaki, Kürt çadırını anlatan kısım.

Pantolon geniştir ve arkadan torba biçimi gösterir; cepken kısadır, beyaz, kalın keçeden yapılır; ayaklarda yemeniler, başta ise "kuş gözü" desenli beyaz ve mavi bir eşarpla sarılı beyaz bir keçe külah vardır; beli de renkli bir kemer zarifçe sıkar. Ayrıca gümüş saplı büyük bir hançer bu kıyafeti tamamlar. Tam göçebelere gelince, bunların giyimi Araplarınkini andırır, ama yine de Kürt hançeri hiç eksik olmaz. Anlatılması hayli zor bir giyimdir bu.

Esasen Kürt erkek giyimi, ana hatları bakımından şimdi gördüğümüz yaşama biçiminin gereklerine bağlı olmakla birlikte, yine de tartışma götürmez bir hoşluğu olan çeşitler göstermekten geri kalmaz. Buna kanıt olarak gezginlerin verdiği birkaç örneği alalım. Bunlarda sözkonusu edilenler, eski giyimlerdir, ama bu giyimler bugün de görülmektedir.

"Önümüzde, ufak, sıska ve yorgunluktan bitmiş bir atın üzerinde, Kürdün zevk anlayışına uygun alaca bulaca bir elbise giymiş, boylu poslu ve kuru bir adam gidiyordu. Adamın şaşırtıcı büyüklükteki sarığı, kendini de, atı da sanki yutuyor ve üzerine binen ölçüye sığmaz ağırlığın altında omuzlarına girmekten mucize olarak kurtulan başını tümüyle kaplıyordu. Bu rengârenk çaput yığınının ortasından beyaz bir keçe külâh uç veriyordu. Zor taşıdığı bu yükün altında, adamın sıska gövdesi sanki çöküyor ve yalpalıyor sanırdınız. Atın iki yanından renk renk çizgili muazzam şalvarlar kabarıyor ve bunlar, sel yatağının nerdeyse bir ucundan öbür ucuna varıyordu. Adamın işlemeli ceketinde, paltosunda kırmızının ve sarının bütün tonları parlıyor, kuşağında da inanılmaz büyüklükte, garip şekilli silahlar sıralanıyordu"

Bundan sonra, Urmiye gölünün güneyindeki Kuzey Mukrilerinin giyimi gelmektedir:

"Bunlar başlarına, kırmızı takke üzerine çok zarif bir biçimde bağlanmış, saçaklarla çevrili ve kırmızı, beyaz, mavi çizgili ipekten yapılma geniş bir şal sararlar. Bu şalın geniş kıvrımları bir çeşit eşarpla tutturulur, uzun saçakları zengin ve acayip bir düzensizlik içinde sarkar. Bunlar, tıpkı İspanya Müslümanlarına benzerler; parlak kara gözleri bu başlık altında değişik bir parıltıyla yanar. Giyim, bir çeşit geniş yelekle Türk usulü şahane geniş kollu bir kaftandan ibaret olup, bunun üzerine, sahibinin durumuna göre çoğu zaman zengin işlemelerle dolu içi kürklü bir ceket giyilir. Daha aşağı düzeydeki kişiler Memluklarınkine benzer geniş şalvarlar giyerler, yürürken bol elbiselerinin uçlarını bu şalvarın içine sokarlar. Bellerine şal yerine, gümüşten iri halkalarla tutturulan bir kemer takarlar; bu halkalar da takanın zevkine göre kıymetli taşlarla bezenir. Kemere yalnız Kürt hançerleri değil, aynı zamanda, bakırdan ya da gümüş kakmalı kocaman bir çift tabanca da sokarlar. Kemere ayrıca her çeşit barut kesesi, kurşun torbacığı ve fişeklik gibi şeyler de asılıdır. Bütün bunların üstüne bir de deve tüyünden yapılma beyaz, siyah ya da çizgili bir *aba* atarlar, arkadan gözalıcı bir biçimde dalgalanan bu abayı göğüslerinin üzerine düğmelerler.."

Soane'ın eklediğine göre, burada anlatılan giyim bir yüzyıldan beri hiçbir değişikliğe uğramamıştır, sadece kocaman tabancalar yerlerini rövolverlere bırakmış ve omuza bir karabina asılmıştır; atlının üzerinde birbiri üstüne dört, hatta beş dizi fişeklik vardır.

J. Rich, güneydeki Kürtleri, yani Süleymaniye Kürtlerini ve Cafları şöyle anlatır: "Elbisesi altın nakışlı ve çiçekli Hint kumaşındandı; başında, vahşi ve serbest bir biçimde atılmış, saçakları yaldızlı, şahane bir Keşmir şalı vardı; dış giysisi, bir

çeşit redingot ya da bol altın işlemeli, ağaç çileği renginde Venedik kumaşından bir palto idi". "Caflar, bedene yapışık bir elbise, hafif bir pantolon, ayakları iyi koruyan ham deriden bir ayakkabı ve başlarına keçeden bir külâh giyerler".

Mukriler ve Ravanduz Kürtleri, sivri beyaz külâh yerine kumaştan yapılma yeşil bir şapka giymeye başlamışlardır; çok uzun olmayan bu şapkanın tepesinde dimdik bir püskül vardır. Sarık, daha küçüktür ve o şekilde bağlanır ki saçağı yüzün iki yanını kaplar. Bu Kürtler, *kabba* denen, dizlere kadar inmeyen kısa İran gömleğini benimsemişlerdir ve hepsinin üzerine çoğu zaman, *serdari* denen, gözalıcı renklerde kadifeden yapılma kıvrımlı bir çeşit redingot giyerler.

Güneye doğru inildikçe, giyim Araplarınkine benzemeye başlar[1] Kuzeydeki elbise, çalışma elbisesidir, çünkü kuzeyde insan adeta her an "kolları sıvamış" durumdadır. Bu elbisenin yerini güneyde, topuklara kadar inen uzun bir entari alır; bu entari, kolları papaz cüppesi gibi yere kadar inen beyaz bir gömleğin üzerine giyilir. Ayrıca, *salta* denilen, altın işlemelerle süslü, sade renkli bir kumaştan yapılma bir çeşit Zuhaf [1830'larda Fransızların Cezayir'de oluşturdukları bir piyade askeri Ç.] ceketi de giyilir. Sarıkların modeli aşiretlere göre değişir, tepesi genellikle işlemeli pamuktandır. Bu elbisenin tamamlayıcısı olarak bütün güney Kürt aşiretleri, kolsuz, oldukça kalın keçeden, tipik bir yelek giyerler.

Denebilir ki güneyde Kürtler, ayırıcı bir özellik olarak kalan sarık dışında, giyside hiçbir özelliği korumamışlardır.

---

1 Bak. Bansc, s. 88.

Bütün bu rengarenk güzel giysileri de, açıktır ki sadece reisle silahlı adamları giyerler. Orta Kürdistan'da herkesin sıradan giysisi, geniş bir şalvar, evde dokunmuş yünden bir ceket (*rani-berguz*), ayrıca keçeden kolsuz bir yelek (*pestek*) ve yine keçeden yapılma bir külahtan (*kolos, kum*) oluşur. İç giysisi, bir gömlekle (*kıras*) pamuk bir dondan (*derpê*) ibarettir. Dokunmuş kıldan (*reşık, zergal*) ya da ham deriden (*kalık*) yapılma bir kundura (*pêlav*) giyilir. Kışın karda yürümek için geniş ve kısa bir çeşit raket (*lian)* kullanılır[1]

2. KADIN GİYİMİ

Yabancı etkilerden, özellikle Bedevi ile ilişkiden pek etkilenmeyen kadın giysisi de değişik tipler gösterir. Kuzeyde bu giysi basittir: Soğuk havalarda üstüne birkaç gömlek ve belki de keçe eklenen uzun bir renkli gömlek, geniş bir şalvar ya da geniş bir etek. Bütün giysi bundan ibarettir. Ayrıca başa büyük bir sarık (tülbent) sarılır. Soane kadın giysisini böyle anlatmaktadır. Dickson ise, kadın giysisinin zor anlatılabileceğini, genellikle çok pis ve eski püskü olduğunu söyler. Bu giyim, torba biçimi bir şalvarla renkli bir entariden ve bir dış gömlekten oluşur. Saçlar küçük belikler halinde örülür ve başa boncuklarla süslü yuvarlak küçük bir *koloz* geçirilir, etrafına da serbestçe bir mendil dolanır. Düğünlerde, bayramlarda bu giyim, gümüşten bir gerdanlık, boncuklar, bilezikler ya da başa dolanan altın ve gümüş küçük zincirlerle tamamlanır.

Ancak Orta ve Güney Kürdistan'da, yine Soane'in anlattığına göre, kadın giyimi daha karmaşıklaşır. Mukri ve Senneh

---

1 Suriye için bak. Rondot'un incelemesindeki III. resim.

kadınları, başka aşiretlere oranla, büyük sarıklarıyla ünlüdürler; bu sarıklar, hepsi bir yanda düğümlenmiş, renkli bir yığın ipek mendilden oluşur. Kulak küpeleri, bilezikleri, alındaki altın para dizileri, bunların giyimlerini her zaman tamamlayan süslerdir. Mukrilerde kadınlar, çoğu zaman, *serdari* ya da *çaruhiya* denen, bir omuza atılan ağır bir elbise giyerler. Peçe, Kürtlerde hiç görülmez ve kadınlar yüzlerini hiçbir zaman örtmezler.

Süleymaniye kadınlarının benimsediği giysi, Kürt karakteri taşımakla birlikte, Arap zevkinden etkiler taşır.

İç giyimi, kısa bir gömlekle üst kısmı beyaz pamuktan, alt kısmı herhangi bir çizgili kumaştan yapılma, torba biçiminde bir şalvardan oluşur. Bunların üstüne ayaklara kadar inen uzun bir entari giyilir; bu beyaz pamuklu entarinin kolları kısa ve geniş olup yakası oyuktur. Sonra, *kava* denilen, ayaklara kadar inen uzun bir kaftan da giyilir; ağır kumaştan yapılma bu kaftan düğmesiz olup önü açıktır, yeni içerden birkaç santimetre yarık uzun kolları vardır. Başa ise önce küçük süslü bir başlık giyilir, bunun üzerine *camana* denen, arkaya sarkıtılıp boyuna bir kere dolanan renkli bir mendil [başörtüsü ?-Ç.] atılır. Kürt sarığı yerine burada uzun ve kalın bir ip kullanılır; bu ipin içine "boa" yılanını andıran siyah kumaş parçaları dokunmuştur. *Puşin* denen bu "ip" *camananın* üstüne bağlanır ve tüm giysi, özellikle Süleymaniye kadınlarının çoğunda görüldüğü gibi, uzun boylu bir kadın tarafından giyildiği zaman bir zarafet ve vakar havası taşır.

Şimdi Sauc-Bulag'taki zengin bir Kürt kadınının şehir giysisini anlatalım; bu giysinin bir örneği, Mukri bölgesindeki bu şehirde kaldığımız sırada karıma sunulmuştu. Çok hoş bir görünüşü olan bu giysi, beyaz bir entariyle sırma ipekliden

yapılma geniş bir şalvardan oluşur, bunların üzerine topuklara kadar inen renkli ipekten uzun bir entari daha giyilir ve bunun üzerine de yine sırma ipekliden bir bluz giyilir, bu bluzun uzun kolları, bir ortaçağ giysisini andırır biçimde diller halinde bileklerde sona erer. Ayaklara kırmızı marokenden, ponponlu Bağdat çizmeleri giyilir, başa da alacalı ipekten bir mendil bağlanır. Fransız okuyucularımız, bütün bu güzel ipeklilerin ve nakışlı kumaşların Lyon'dan geldiğini öğrenmekten herhalde zevk duyacaklardır.

3. GİYİM SINIFLAMASI

Bütün bu giyimle ilgili ayrıntılar, bölgesel de olsa belli bir tip tespit etmeye çalışan etnografın aradığı sıkı bir sınıflamaya pek elvermez. Esasen, genellikle Kürtler konusunda söyleyebildiğimiz bütün şeylerde de çeşitlilik egemen değil midir? Bu durum, şüphe yok ki, Kürt yurdunun kuzeyden güneye ve batıdan doğuya çok geniş bir alanı kapsamasından, Kürtlerin yaşam tarzıyla uğraşlarının bir bölgeden öbürüne değişmesinden ve uzun tarihleri boyunca hiçbir zaman sıkı sıkıya kapalı ve ilişkiden kopuk kalmayıp, tersine, komşularıyla birçok temaslara girmiş olmalarından ileri gelir.

Böylece, Dr. H. Cristoff'un, yöntemli bir sistemleştirmeye hiç gelmeyen bu Kürt giyimi konusunu ele aldığı zaman duyduğu tereddütün nedeni kolayca anlaşılır; bu titiz yazar yine de bize, böyle bir sistemleştirmenin en güzel örneğini vermektedir. Yazar, özellikle, yaşama biçimi ve coğrafi ortamın etkisiyle oluşan asli ve özel karakterdeki giysinin hangisi olduğunu ve bu giysideki başka etnik unsurlarla temas ve alışverişten gelen ögelerin neler olduğunu belirlemenin imkansız olduğunu söyler. Bu alanda, kuzeyde Kafkas kavimle-

rinin, doğuda İran'ın, batıda Türklerin, güneyde de Arapların etkisi egemendir. Bu etkiler Ermeni'de kendini daha fazla hissettirir, ama göçebe Kürtler de, hiç değilse kısmen bu etkiden kurtulamazlar. Christoff böylece, yüksek Ermeni yaylasında görülen şekliyle Kürt giyiminin tasvirine girer. Bu yaylada Kürt giyimi, Soane'deki Orta ve Güney Kürdistan Kürtlerinde gördüğümüz giyimden hissedilir ölçüde ayrılır. Yüksek yayla Kürdü, giysilerini sürülerinden sağladığı kendi imkanlarıyla yapar ve alışveriş yoluna pek gitmez. Gerçekten de, III. Bölümde işaret ettiğimiz gibi, kadınlar kumaşları kendileri dokurlar ve koyun yünüyle keçi kılından keçe yaparlar. Bu kaba ürünler, yine de çok sağlam olup bedeni, piyasada satılan pamuklulardan daha iyi korur. Bu yüzden bunlar, her türlü ani hava değişikliğiyle karşılaşan göçebe çobanların kullanımına daha elverişlidir. Ayakkabı için de aynı şey söylenebilir. Çizme, yukarıda Dickson'un söylediklerinin tersine, herkesin sahip olabileceği bir şey değildir. En çok rastlanan ayakkabı, ayağı tam saran ve toprağa çizmeden daha iyi basan, dokunmuş yünden bir çeşit pabuçtur ki, bu satırların yazarının bizzat deneyip inandığı gibi, dağda yürümeye çok elverişlidir. Bu durum, esasen, organın işleve uyumu konusunda iyi bir örnektir. Öyle ki ben Kafkasya'da, Kazbek üzerindeki Devdorak buzulunu geçerken aynı pabucu kullanmışımdır. Bu pabuç kaba deriden bir sandal olup, taban yerine sağlam ipten bir file bulunur. Giymeden önce yumuşak kuru otla doldurulur ve ayak bunun içinde, dağa çıkarken yüzeydeki her türlü çıkıntıdan son derece rahatlıkla yararlanır. Zaten Chamonix'te Buz Denizi'ni geçerken de normal ayakkabınızın üzerine kaba yün çoraplar giydirmiyorlar mı? Bu da öyle.

Şimdi de, çobanların yağmurdan korunmak için giydikleri,

hemen hemen dörtköşe bir çuval biçiminde, kalın keçeden yapılmış bir kepeneğe (Transkafkasya'da *kulavê şıvaniyê*) değinelim. Son olarak şunu belirtelim ki bütün Kürtlerin giyinme ve süslenme tarzlarında bir tek özellik ortak görünmektedir. Bu da, büyük bir renk zenginliği ve çeşitliliğidir. Kürt giysisi, hiçbir zaman tek renkli ve donuk olmayıp, tersine, her zaman nüanslarının zıtlığı ile gözü okşar. Sanki çevredeki doğa, çiçekli yeşil çayırlarıyla uzakta ışıl ışıl yanan karlarıyla, dupduru mavilikteki gökyüzüyle, gürül gürül akan sel sularıyla, kısacası tüm bu renk cümbüşüyle, Kürtte artistik zevki geliştirmiştir; bu zevk de gerek giyiminde, gerek evindeki halı-kilim, keçe, yastık, bölme gibi daha birçok ayrıntılı şeylerde görülmektedir. Giyimin toplumsal içeriği de okuyucunun gözünden kaçmayacaktır[1]

Burada Kürt silâhlarından söz etmeyeceğiz. Bu silahların hepsi şimdi her yerdeki kadar moderndir. Bir ucunda devekuşu tüyü ya da at kuyruğu bulunan mızraklar, topuzlar, kalkanlar müzelik olmuştur. Bugün geçmişin gelenekleri, belki artık sadece hançerlerin oymalı saplarında ya da kakmalarında kalmıştır.

§ 3. Beslenme Rejimi

Kürt yiyecekleri (*xordan, xwarın)* üzerinde ise biraz durmak gerekir. II. Bölümde Kürt göçebelerinden sözederken de değindiğimiz üzere, Kürt yemeğini oluşturan şeyler, ya hiç yenmeyen ya da pek seyrek yenen et dışında, hayvan ürünle-

---

1 Bunun, aynı zamanda, Türkiye ve İran'daki kıyafet reformlarıyla vaktiyle Rusya'da Büyük Petro'nun yaptığı kıyafet reformlarının gösterdiği gibi, politik bir anlamı da vardır.

ridir. Sıradan Kürt yemekleri şunlardır: İlk önce bütün Müslüman doğuda bilinen *pilav*; suyu süzülmemiş pirinç lapası (*şelê bırınc*); kaynatılıp kurutulduktan ve öğütüldükten sonra pişirilen, tereyağı katılmış buğday (*savar*) [bulgur pilavı -Ç.]; *ayran*'da pişirilen kabuksuz pirinç ya da darı (*gerdol*); çeşitli kokulu otlar, baharat ve cevizle çok titiz bir biçimde hazırlanması gereken bir çeşit et sarması (*tırşık*). Bu yemek, özellikle baharat katılarak çeşnilendirilmesiyle ünlüdür; *tırşık*'ı kadına benzeten bir Kürt atasözü de buradan gelir. Nasıl güzel olmayan bir kadın süsüyle hoşa gidebilirse, kendi başına hiçbir şey ifade etmeyen bu yemek de çeşnilendirme sayesinde tad kazanır ve iştah çeker. Ayrıca ayranda pişirilen ve içine pirinç ya da bulgur konan köftelere de değinelim (bu tanelere *mêreke*, yemeğin kendisine de *dugava* denir); suda baharatla pişirilip salamura maddelerle ve tereyağıyla yenen pirinç ya da bulgur (*tırhina*); kaynar suda pişirilen ve kavurmayla yağlanarak yenen bulgur (*şelê genım*); kokulu otlarla (*gezenk* ve *pung*) ve şalgam yapraklarıyla (*duhin*) ayranda pişirilen buğday ve arpa; sade suda pişirilen ve yoksulların yemeği olan pirinç, darı ya da mercimek (*şurava*); yine yoksulların yemeği olan, bir tencere suya bir ya da iki avuç bulgur atılarak pişirilen yemek (*germav*). Buğday unundan yapılan bir hamur (*reşte*) güneşte kurutulur, sonra ızgarada kızartılır ve bir tulumda muhafaza edilir; bu hamurdan, biri *reştê pilav*, öbürü *reştê rûn* denen iki yemek yapılır. Pilav türünden olan birincisi, suyu iyice süzülmüş olarak sofraya getirilir; ikincisi ise ayranda pişirilir. Bu saydığımız yemekler, yerleşik ya da yarı-göçebe Kürt köylerinde pişirilen yemeklerdir. Göçebelerde tahıl dışarıdan satın alınır; çoğu zaman bu da bulunmaz, o zaman peynir ve yoğurtla yetinilir. Süt ürünleri arasında şunları da sayalım:

Jaji (kaynamış ayran); *lor* (yayığın alt ürünü); *serto* (kaymak) ve *keşk*'ler (güneşte kurutulmuş çökelek topakları). Ekmek, göçebelerde bir şekerleme gibi görülür ve bir yolcuya nadiren ikram edilir. Kışın hayvanlar iyi beslenemeyip az süt verdiği zaman, beslenme sorunu Kürtler için çoğu zaman nazikleşir. 1914-1918 savaşı sırasında bu zavallılardan bir kısmı açlıktan kurtulmak için bizden *aman* dilemeye geldiler. Ben o zaman bunlara, tıpkı Türkiye'den gelen Hıristiyan mülteciler gibi davranılmasını bir görev bildim (bu mültecilerle, benim başkanlığım altında bütün dinsel heyet başkanlarının katıldığı özel bir komite ilgileniyordu). Daha sonra Tahran'a gelince, burada bulunan bir Amerikan komitesinin dikkatini Kürtlerin sefil durumuna çektim.

Büyük Kürt klanlarında reisin, sofrasını her zaman açık tutması adettir. Aşiretin çeşitli üyelerinin hanlarına ya da beylerine hediye olarak getirdikleri hayvanlar ve tarla ürünleri, böylece yine onlara yaramış olur. Genellikle doğudaki örfler ve hayat biçimi mal birikimini engeller. Büyük mevki sahibi bir İranlı, Kürt ya da Türk, örfler gereği, bir sürü uşak beslemek ve bir şatafat etkisi yaratmak için sofrasını açık tutmak zorundadır. Alınan bütün hediyeler ya da bu şekilde gasbedilen para, yine halka döner. İran şahıyla Türk sultanı, zenginleşen gözdelerinin varlığına elkoymakla, bireylerin elinde büyük servetlerin yığılmasını önlemeye çalışmışlardı. Aboviyan, bir Kürt reisinin, konuklarına ikram etmek üzere günde 30-40 koyun kesmek, 4-5 *pud* (bir pud 16 kilogramdır) pirinç pilavı çıkarmak, birkaç librelik de kahve ve tütün dağıtmak zorunda olduğunu belirtir (bak. Wagner, *İran ve Kürt Ülkesinde Gezi*, cilt II, s. 240). Minorsky, Mukri Serdarı'nın 1911'de Bukan'daki ikametgahında kendisine verdiği muh-

teşem daveti anlatır ve şunları ekler: "Konukseverlik Mukri Serdarı'nı tamamiyle yıkmıştı. Malına mülküne göz diken komşuları konuksever hanın işini bitirmek için orijinal bir yol buldular: Kalabalık gruplar halinde Serdar'ın ziyaretine geliyor ve hiçbir isteklerini geri çevirmeyeceğini bilerek haftalarca kalıyorlardı. Ancak, ben, Mukrilerin bu cömertlik adetlerinin Türkiye Kürtlerinin çoğunluğuna uygulanabileceğini sanmıyorum" Benim Kürt dostlarımsa bu adetin yaygın olduğunu söylemektedirler.

§ 4. Kadının Yeri

Kürt ailesinin maddi yaşamıyla ilgili bu gözlemlerden sonra, şimdi kadının durumuna gelelim. Kadının durumu bir kavmin karakterini çok iyi çizer. Minorsky'nin bu konudaki gözlemine göre, Kürtler belki de Müslümanlar arasında en liberal olanlardır. Gerçi bütün ağır ev işleri kadınlar tarafından yapılır. Hayvanların yükünü yükleyip indiren, suyu getiren, sürüyü sağmaya çıkan, yakacağı toplayıp hazırlayan ve bütün bu uğraşlarında, geniş bir kuşakla sırtlarına bağladıkları bebelerini hiç bırakmayan onlardır. Böylelikle büyük bir dayanıklılık kazanmakla birlikte, cinslerinin çekiciliğini çabucak yitirir ve solup giderler. *Yaya* denen halk kadınlarından farklı olarak *hanım* adı verilen reis karıları aylak bir hayat sürebildiklerinden, yalnız onlar güzelliklerini korur ve süslerine özen gösterirler. Kadınların hepsi, dış görünüşleri ne olursa olsun, çok iyi ata binerler ve erkeklerle boy ölçüşmekten çekinmezler. Dağlara tırmanırken hiçbir engelden yılmazlar ve büyük bir beceriklilik gösterirler.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, kadınlar yüzlerini örtmezler. Kalabalıkta erkekler arasına karışırlar. Toplantılarda dai-

ma söyleyecek sözleri vardır. Soane, bu konuda şunları söyler: "Köylerde çoğu zaman ev sahibesi, kocası yokken de beni kabul ediyordu, benimle oturup sohbet ediyor, İran ve Türk kadınlarının o sahte utangaçlığına ya da alçakgönüllülüğüne düşmüyordu; azığını da benimle seve seve paylaşıyordu: Kocası gelince kadın, konuğuna yine saygısını göstermek için, kocası atını yerleştirip çadıra girmedikçe konuğunun yanından ayrılmıyordu. Belli ki kadın için hiçbir şekilde eve kapatılma söz konusu değildir. Kürt kadını, hoşa gitmeye çalışmakla ve neşeli olmakla birlikte, erdemlidir. Gerek fuhuş, gerekse doğuda çok yaygın olan bazı kötü huylar Kürtler arasında görülmez. Gençler, birbirlerini çok iyi tanırlar. Evlilikten önce isteklinin kıza kur yapması gerekir. Romantik duygular Kürt kalplerinde geniş yer tutar. Yirmi yıl kadar önce (Minorsky bunları 1914 yılında yazıyordu) Sauc-Bulag yakınlarında şu garip olay geçti: Bir Avrupalı genç kız, bir Kürde sevdalandı, Müslüman oldu ve konsolosla yakınlarının bütün çabalarına rağmen kocasının yanında kaldı. Romantizmden söz açıldığına göre, şunu ekleyelim ki elimizdeki Kürt edebi koleksiyonunda, Misbah Mukri'nin şiirlerini topladığı *Divan-ı Edeb* adlı bir kitap vardır; bu şiirler, şairin, hiçbir zaman karısı olamayıp bir başkasıyla evlenen Nusret adlı sevgilisine yazdığı platonik aşk şarkılarını kapsamaktadır. Yine bu romantizm çerçevesinde, Madam Paule Henry-Bordeaux, *Trabzonlu Antaram* adlı sürükleyici ve merak uyandırıcı romanında, jandarmalar tarafından sürgüne götürülen bir Ermeni kızının bir Kürde satılışının serüvenini anlatır.

Genç Ermeni kızı köleliğini şöyle anlatıyor:

"Neydim ben aslında? Köle! Hizmetçi! Sığıntı! Niye satın almıştı beni? Bu barbarın özünde, eski bir ilkel soyluluk

yaşıyor. Çılgın bir bağımsızlık eğilimi var. Haremi yok. Müslüman kavimlerin bilmediği bu kadın saygısı Kürde nereden geliyor?

Hiç bir yanını tanımadığım, dilini, tarihini bilmediğim bu adamı sevdim ben.

Sabah beni yatağımdan kaldırdı ve yavaş yavaş ocağın çevresinde dolandırdı. Onlarda adetmiş; bir genç kız evlendiği zaman, baba ocağına veda edermiş. Biraz sonra dadımı gönderip beni bir ağıla çağırttı; ağılda yüz kadar koyun, beş manda ve üzerine kırmızı deriden yeni bir eğer vurulmuş bir at vardı. Önümüze çıkıp bizi durdurarak "Babana, senin için başlık (*qalin*) vermem gerekirdi, ama şimdi bütün bu gördüklerini, burada sana eşlik eden dadına veriyorum" dedi. Kıvanç duyarak bakıyordu bana. Böyle davranmak zorunda değildi. Ama herkese, bir yabancı kızı salt gece koynuna almak için çadırında tutmadığını, onu herkesin sayması için kendine eş edindiğini göstermek istiyordu. Heyecanlanmıştım. Bir hafta sonra, çadırın eşiğinde birtakım eşinmeler, melemeler duydum. Dışarı çıktım. Beni bekliyordu: "Düğünden sonra ananın, babanın yanına gidip onlardan inek, kısrak ve keçi alman gerekirdi; bunların yavruları senin malın olacaktı. Bizde adet böyledir. Senin başkalarından daha varlıksız olmanı istemiyorum, bu yüzden gerekenleri ben sana veriyorum."

"Bir oğlum oldu. Aramızda büyüdü. Kürtçe tek kelime bilmiyor. Gerçek küçük bir Ermeni. Babası bundan yakınmıyor. Ama bir gün bana "Hiç değilse baba demesini öğret!" dedi. İstemedim. Bu mutluluk dört yıldan beri sürüyor"

Bu ara hikayeden sonra asıl konumuza dönelim. Kürtlerde boşanma çok kolaydır. Kürtler, ateşli bir tartışma sırasında bazan, dedikleri olmazsa karılarını boşayacaklarına yemin

ederler ve gerçekten de boşarlar. Sonra içlerini bir vicdan azabı alır. Kendine kalsa eski karısını seve seve kabul edecektir, ama yasa [şeriat] buna izin vermez, meğer ki bu arada kadın bir başkasıyla evlenip sonra boşansın. Hatta şehirlerde, *muhallal* denen, bu işle görevli özel bir profesyonel zümresi de vardır; bunlar, para karşılığında ilk boşanmanın etkisini silmek için gereken rolü oynarlar. Bu durumlarda, genellikle, birçok Kürt fıkralarına konu olan bir takım karışıklıklar olur. Ancak bütün bunlar daha çok şehir hayatına özgüdür. Göçebelerde şüphesiz, örfler daha sade ve daha sıkıdır.

Kürtlerde *çopi* denen, dönerek ve seke seke oynanan özel bir oyun vardır. Bu oyunda başı çeken kişi, bir elinde bükülmüş bir mendil tutar, öbür eliyle kolkola girmiş oyuncuları bir çember halinde sürükler. Bir keresinde, der Minorsky, benim şerefime zengin bir Kürt böyle bir oyun düzenledi. *Davul-zurna* sesleri çınlamaya başlayınca köyün bütün kadınları beş dakikada güzelleşip geldiler, erkekler arasında yerlerini aldılar ve akşama kadar ağır adımlarla neşe içinde yeri dövdüler. Bir başka yazar da şunları anlatır:

"Acele toplantı yerine koştum ve ilk kez bir Kürt oyunu seyrettim. Bu oyun bana, çok merak uyandırıcı, ama zerafetten yoksun göründü. Erkeklerle kadınlar elele tutuşuyorlar, büyük bir çember çiziyorlar ve bir çeşit küçük davulun sesine uyarak ağır ve monoton bir biçimde, belli bir ölçüye göre dönüyorlar... Yine de Kürt kadınlarının, Müslüman olmalarına rağmen eve kapatılmamış olduğu görülüyor. Hatta kadınlar yüzlerini açıyorlar; böyle bir şey, Peygamber'in diğer çocuklarında tüyler ürpertici bir hareket sayılır" (Conte de Sercey, *1839-1840 Yıllarında İran*, s. 104).

Kadın, Kürtlerde tartışma götürmez bir biçimde kişiliğine

sahiptir. Bir anne zeki ya da güzel diye tanınmışsa, adı oğlunun adına eklenir; örneğin *Bapiri Şaşan*, yani "Şaşan oğlu Bapir" adı annesinin ününü bildirir. Aşiretlerin başına geçip onlara tamamiyle baş eğdiren birçok kadın gösterilebilir. Örneğin, Hakkari'nin Türkler tarafından kesin olarak işgali sırasında, bu kasaba bir kadının yönetiminde idi (bak. Hartmann). "Biz (Minorsky anlatıyor) 1914 sonbaharında, Süleymaniye yakınındaki küçük Halepçe kentinde Caf aşiretinden Osman Paşa'nın dul karısı ünlü Adile Hanım'ı görmüştük[1] Daha birkaç yıl öncesine kadar bölgeyi fiilen bu kadın yönetiyordu, çünkü kocası, Türklerin kağıt üzerinde verdikleri bu görevin başında hemen hiç bulunmuyordu. Soane, İranlı tüccar kılığına girerek bir süre bu kadının küçük sarayında yaşamış ve kadının, çeşitli kumaşlar satın alma ve ev işi gibi kadın işlerini unutmadan, uyruklarını nasıl yargıladığını ve yönettiğini çok ilginç bir biçimde anlatmıştır. Jöntürk hükümeti Halepçe'ye gerçek bir Türk görevlisi gönderince, Adile Hanım gözden düşüp köşesine çekildi. Vakarından hiçbir şey kaybetmedi. Bir sürü gelini ve hizmetçisiyle kampımıza gelerek bizi ziyaret etti ve fotoğrafının çekilmesine seve seve izin verdi. Oğluna verdiğimiz hediyeler için Fransızca bir mektupla teşekkürlerini bildirdi. Sonradan öğrendiğimize

---

1 Minorsky'nin verdiği bu örneğe ben de, Şeyh Muhammed Sıddık'ın dul karısı Meryem Hanım örneğini ekleyebilirim. Ben 1916'da, Kürdistan'ın bu kesiminde Rus askerlerinin ilerleyişi sırasında, Şemdinan'ın merkezi Nehri'de hizmetçileriyle kalan bu soylu Kürt kadınıyla görüşme zevkine ermişimdir. Millingen de (*adı geçen eser*, s. 251), Milanların reisi Ömer Ağa'nın dul karısı olan soylu bir Kürt kadınından sözeder. Bu kadın, kocasını kaybettiği zaman ancak 22 yaşında imiş, ama aşiretteki bütün yaşlı kişilerin saygısını kazanmış ve onlar üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olmuş. Aşiretin işlerini bir erkek enerjisiyle yürütüyormuş. M. Massignon da, Yezidi kadınlarının Kürt soyluları arasındaki nüfuzuna dikkatimi çekmiştir. Bu kadınların, güzellikleri nedeniyle, evlenme için talipleri çok olur.

göre bu mektup, Senneh'teki Katolik misyonerlerinin yanında öğrenim gören genç bir Kürt tarafından yazılmış."

Genellikle Kürtler çocukları çok severler. Her reisin dizinin dibinde, her yanı kir, toprak içinde, onuncu ya da on ikinci çocuğu olan bir oğlancığın kıpırdanıp durduğu görülür. Şerefname'nin 292. sayfasında anlatıldığına göre, Can Fulad Beg'in 70 çocuğu varmış. Bu durum olağandışı değildir. Dağlarda babacan bir Kürdün, kollarında, ihtiyarlık günlerinin umudunu taşıdığına rastlamak da her zaman mümkündür. Minorsky, Kürdistan'da yaptığı geziyle ilgili bir anısını şöyle anlatır: "Bir uçurumun kıyısını izleyen dar bir patikadan kervanla tırmanmakta iken, birdenbire üstümüzde iki kişi belirdi. Önde giden, hafif giyimli, yoksul bir köylüye benzeyen bir Kürt, kucağında paçavralara sarılmış hasta bir çocuk taşıyordu. İyi ve üzgün yüzlü karısı da arkasından gidiyor ve erkeğini rahatlatmak için hançerini taşıyordu. Çocuk damdan düşüp bayılmış. Anasıyla babası, oğlanı yakındaki bir büyücüye göstermek için acele ediyorlardı. Doğuda hepsi hekim sayılan Avrupalıları görünce kadın üzengiye yapıştı ve çocuğunu kurtarmamız için yalvararak ayaklarımızı öpmeye başladı. Bu sahnede büyük bir içtenlik ve gerçek bir acı vardı. O anda, bunun karşıtı olarak, Kürtlerdeki tehlikeyi ve ölümü hiçe sayma halini ve bir reisin şu sözlerini hatırladım: "Ancak yatakta ölmek şerefsizliktir; ama bir kurşunla vurulsam da beni eve götürseler, herkes şerefle öldüğüme sevinir" Bu amansız felsefe, belki Kürt anaları tarafından paylaşılmaktadır; ama bu zavallı kadının acısı, kalbinde daha yumuşak teller bulunduğunu açıkça gösteriyordu."

Sırası gelmişken şuna da değinelim ki Kürtlerde sağlık koruma bilgisi hemen hiç yoktur. Temizlik henüz çok eksiktir.

Bulaşıcı hastalıklar çok yaygındır. Yine de ağır hastalıklar Kürtlerde pek görülmez. Hastaya gösterilen bakım, ağrıyan yere bir büyücü yakısı koymaktan ibarettir; ya da hastaya Kuran ayeti yazılı bir kağıt veya büyülü bir formül yutturulur. Aynı zamanda birkaç şifalı ot da kullanılır; ama bu aile tedavisi henüz yeterince incelenmemiştir.

Wagner'in (*adı geçen eser,* II. s. 229) anlattığına göre, Bilbaslarda yaraları iyileştirmenin özel bir usulü vardır. Bunlar, yaralıyı taze soyulmuş bir öküz postuna sarar ve yaralının yalnız başı serbest kalacak şekilde postu dikerler. Post, hastanın vücudundan zamanla kendiliğinden düşer. En tehlikeli mızrak ve kılıç yaraları bile bu şekilde mutlaka şifa bulurmuş.

Böylece, bir hekime ya da anlatılan olaydaki gibi her Avrupalıya duyulan güveni kolayca anlamak mümkündür. Hatta bir parça şekerin üzerine birkaç damlacık nane alkolü damlatarak yardımına koşsanız bile, hasta Kürt hemen rahatladığını söyler. Solunum yolları hastalıklarına, ani hava değişikliklerine rağmen sık rastlanmaz. Buna karşılık romatizma sık görülür; bu da herhalde, gerek çadırın korunaksızlığından, gerekse soğuk toprağa basmaktan ileri gelmektedir. Malarya da sık sık Kürdün sağlığını tehdit eder. Bundan korunmak için Kürt, yukarıda anlattığımız yüksek kerevetleri kurar. Yine de kendi hallerine bırakılan az giyimli çocuklar daha küçük yaştan dayanıklılık kazanırlar ve uzun ömürlü insanlara Kürdistan'da sık rastlanır.

Kürt ailesine gelince, Soane'ın işaret ettiğine göre, kuzeyden güneye kadar Kürt, daha çok tek karılıdır ve normal ortalama bir aile nadiren üç-dört kişiyi geçer. Yalnız reislerin birden fazla karısı vardır ve bazı hallerde Şerefname'de karı sayısının çok yüksek olduğu anlatılır (bak. örneğin s. 366: "Sayısız Kadınlar").

§ 5. Kürdün Kadınlar Hakkındaki Yargısı

Elden geldiğince Kürtleri yine kendilerine anlattırmak istediğim için, Kürt kadını konusunda da, yukarıda adını andığımız Süreyya Beg'in küçük kardeşi hukuk doktoru, Kamuran Ali Bedirhan'ın, Beyrut'ta çıkan *l'Orient* gazetesinin 12-15 Temmuz 1933 sayısında yayınlanan incelemesinden birkaç parçayı zevkle buraya alıyorum. Okuyucunun da hemen anlayacağı üzere, yazar, halk kadınından değil, soylu sınıfa mensup, rahat ortamda yaşayan Kürt kadınından sözetmektedir.

Yazar ilkönce karakteristik bulduğu bir özelliğe işaret eder: Harem yokluğu. Bu durum Kürt kadınını özgür kılar. Yazar, Roma hukukundaki "tutor optivus", "tutor cessicius", "tutor fiduciarus" ve "coemptio" gibi önyargılara karşı konulmuş ilkelerin Kürt adetlerinde hiç bulunmadığını kaydeder.

Kürt, kadını birtakım sınırlamalara sokmayı hiç bir zaman düşünmemiştir. Onu aynı güvene layık ve aynı haklara, aynı sorumluluklara sahip saymıştır. Psikolojik bakımdan kadın, onun gözünde, erkeklerle aynı zaafları taşıyan, aynı erdem ve kusurlarla yüklü bir varlıktır.

Yazar bundan sonra, Kürt kadınını hayatını bütün aşamalarında ele alır. Onun eğitimini üzerine alan anasıdır. Kürt kızı, ulusal türküleri, oyunları, biniciliği ve yazıyı tıpkı erkek kardeşleri gibi öğrendiğinden başka, el işlerini de öğrenir. Delikanlılarla birlikte oyunlar oynar ve böylece gelecekteki kocasını görebilir.

Evli kadının hayatıyla ilgili ayrıntıları başka yerde göreceğimizden, burada bu konu üzerinde durmuyoruz. Ancak kayda değer nokta şudur ki yiğit ve savaşçı bir kadının

çocuğuna, babası anası kadar nitelikli değilse, bu kadının adının verilmesi yolunda bir Kürt adeti vardır. Örneğin, Emir Kamuran'ın belirttiğine göre, Reman aşiretinin bugünkü reisinin oğlu, babasının değil, anası Perihan'ın adını taşımaktadır.

Lirik Kürt şiiri çoğunlukla kadın duygularından esinlenir. Esasen şarkıların, ninnilerin, ağıtların büyük bir kısmı kadınlar tarafından yazılmıştır.

Kürt kadını çoğu zaman, kaybettiği kocasının yerine geçer. Yazar, Pişder bölgesinde halkın anısına büyük sevgi beslediği iki kadın reisten sözeder: Kafuruşi aşiretinden Pura Halim ve Şuvan aşiretinden Qaha Nerkiz. Bu kadınlar yıllarca Osmanlı egemenliğine karşı mücadele etmişlerdir.

Caf aşiretini on beş yıl boyunca Halepçe'deki ikametgahından yöneten Adile Hanım (1924'te ölmüştür) ve Şeyh Mahmud'un baldızı Hafzehan'ın isimleri de Kürt yıllıklarında şeref mevkiinde yer alır.

Yazar, bu ilginç tanıtma yazısını bitirirken, Kürt kadınının ileride ulusal dirilişin etkenlerinden biri olacağına işaret etmektedir.

Bu Kürt aydınının özlü değerlendirmesini, koleksiyonumuzdaki, Kürt halk öykülerinden alınma iğneleyici küçük bir hikaye ile tamamlayalım; burada yine eski dostumuz Bilge İsu'yla karşılaşmaktayız (bak. IV Bölüm).

Bir gün İsmail Paşa[1], İsu'ya "Dünyada en iyi kadın hangi-

1 İsmail Paşa, Amadiya'nın soydan geçme reislerinin sonuncusudur (bak. *Socin, Kurd. Samml.*, Erst Abteilung, s. 237).

sidir?" diye sorar. İsu "Hırsız, ateşli ve yalancı kadın" diye cevap verir. Paşa bu cevabı anlayamadığı için İsu, ona, kendisiyle birlikte şöyle bir dolaşmasını önerir. İkisi derviş kılığına girerek yola çıkarlar. İlk rastladıkları eve girerler. Bu ev üç kardeşten küçüğünün evidir. Dervişler, orada geceyi geçirmek isterler. "Hoş geldiniz, derviş babalar" der ev sahibi. Otururlar. Bakarlar ki ev sahibinin sakalı bembeyaz, beli bükülmüştür. "Kırk yaşında bir adam nasıl olur da bu hale gelir?" diye şaşarlar. "Yarın ortanca kardeşime gidin, anlarsınız" diye cevap verir adam. Sonra karısını çağırır. Kadın bağırmaya başlar: "Kırmızı örümcek, yılan zehiri, ne istiyorsun? -Derviş konuklarımıza yemek çıkarmamız gerek.- Sen, bu harap evinde zırnık bulunmadığını bilmiyor musun? Nerden bir şey bulayım?" Kısacası kadın, kocasının her dediğine kaba ve terbiyesizce karşılık verir. Yatma zamanı geldiğinde kocası, karısına şöyle der: "İki yorganla iki hasırımız var. Bir yorganla bir hasırı biz alalım, diğerlerini dervişlere verelim. - A körolasıca herif, ayda bir kere bile kalçama sürünmenden hoşlanmadığımı bilmez misin? Hepiniz yorganın birini alın, ben ötekinde yatacağım." Böylece Paşa ile İsu kötü bir gece geçirirler ve sabah olunca ortanca kardeşin evine yollanırlar. Bu adamın yarı ak, yarı kara bir sakalı vardır. Paşa sorar: "Yaşın kaç? - Altmışıma merdiven dayadım. - Allah Allah, bu yaşta insanın sakalı hemen hemen bembeyaz olur, senin neden öyle değil? Geceyi evimde geçirin, konuğum olun, yarın büyük kardeşime gidince anlarsınız." Konuklar evde kalırlar. Bu evde kadın, kocasının emirlerini bazan dinler, bazan da kulağı hiç bir şey duymaz; zaman zaman kaba, zaman zaman naziktir. Ertesi sabah en büyük kardeşin evine giderler. Görürler ki bu adamın sakalı kömür gibi kapkaradır, ama yaşı

seksendir. "Şaşmayın dervişler, der adam, hele evimde kalın da anlarsınız." Bu kardeş öbür ikisinden daha yoksuldur, ama karısı her sözünü dinler. Karısına, "Hanım" diye seslendiği zaman kadın hemen cevap verir: "Buyur, kurban olduğum" (Müslüman doğunun her yanında kullanılan nazik cevap formülü [B.N]),. "Yiyecek bir şey var mı? - Nasıl olmaz? Her şey var, yumurta, pirinç, yağ, bal." Kadın öyle bir yemek hazırlar ki böylesi ancak Paşanın evinde bulunur. Yatacakları zaman koca, karısına seslenir: "Yatağımız var mı? Sayende (bir başka alışılmış nazik deyim [B.N.] paşa evindeki gibi hiçbir şeyimiz eksik değil" Kadın odadan çıkar ve gerekli her şeyi komşulardan sağlar. "Hanım, bugün konuklarımız var; beraber yatmamız uygun olmaz, ayrı yatalım. - Yoo, olmaz! Dervişler kardeşimizdir bizim, bilirsin ki ben sensiz bir gece geçirsem ölmeyi yeğ tutarım".

Sabah uyanınca paşa bu adama "En iyi kadın hanginizinki?" diye sorar. Adam -Elbette benimki, diye cevap verir, benden habersiz şuraya buraya bir şeyler koyar, tedariklidir, öyle ki günü gelince konuklarımıza mahçup düşmeyiz. Bizim hiç yatak yorganımız yoktur, gider komşulardan alır; kadın olarak da beni sever. Böyle bir kadınla elbette ihtiyarlanmaz". Paşa o zaman, İsu'nun sözündeki hikmeti anlar, onu takdir eder ve mükafatlandırır. Ayrıca, üç kardeşten en büyüğünü zengin eder, küçük kardeşi karısından boşatır, ortancaya da ikinci bir kadın alır.

Okuyucunun şu, hususu kavraması için yeteri kadar söz ettiğimizi sanıyorum: Kürt ailesi, kadının işgal ettiği yer bakımından, İranlılar ve Türklerdekine oranla (bu iki ülkede 1. Dünya Savaşı'nı izleyen feminist akımların başarı kazanmasından önce), bizlerdeki anlayışa daha yakın düşmektedir.

Kürt, ocağına bağlı olup daha çok tek-eşlidir[1] Karısı *(kebani)*, ev hayatında büyük bir otoriteye sahiptir: Ev halkını yöneten odur ve hizmetçiler onun emrindedir; yemeklerde herkese payını veren yine odur; onun izni olmaksızın sofraya oturulmaz. Kocasının yokluğunda konukları kabul eden, ağırlayan ve onlarla serbestçe sohbet eden de kadındır. Diğer Müslümanlarda olduğu gibi yüzünü kapatmaz.

§ 6. Aile Reisi

Kürt yaşamının dikkate değer bir yönü, evlenmenin sevgi yoluyla oluşudur. Nişanlılar nikahtan önce birbirlerini görür, tanırlar. Öbür Müslümanlarda ise evlenmeler, üçüncü kişilerin aracılığıyla, eş olacakların kendi iradeleri dışında olur. Bunun dışında, Kürt ailesinde reis *(malxê màl)* babadır ve bütün varlık onun tasarrufundadır. Baba önde gelir ve onun karşısında aile üyeleri, izni olmaksızın ne oturabilir, ne de konuşabilirler.

Büyük oğul babanın yerine geçer. Kürt en çok, yerine geçecek oğlunu sever. Bu durum, Kürtlerle yapılan görüşmelerde rehine olarak neden reisin büyük oğlunun kullanıldığını açıklar. Böylesi, Kur'an üzerine edilen bir yeminden daha sağlamdır. Aşiret, eğer reisi alıp götürülmüşse, bütün taahhütlerini bozabilir, çünkü yerine geçecek kişi (yörede söylendiği gibi "tohumu") hazırdır; ama varis yoksa, böyle davranamaz, çünkü reisin ölümünden sonra iç savaş tehlikesi başgösterir.

"Ailede hiyerarşiye riayet, Kürt örflerinde derinlemesine

---

1 Eğer ikinci bir karı *(bèri)* varsa, genellikle sütle ilgili her iş (sağma, yağ, kaymak, ayran vb. yapımı) bu kadına verilir.

kökleşmiştir; bunun her gün önümüzde birçok garip örneğini görürüz. Hacı Necmeddin uzun çubuğunu yakmak için ateşe mi ihtiyaç duydu, büyük oğlu, hemen uysal bir uşak gibi saygıyla koşup ateşi getirir; bu büyük oğul da kendinden iki yaş bile küçük olsa, küçük kardeşinden aynı hizmeti istedi mi, bu kardeş de hemen saygıyla bu hizmeti yerine getirmeye koşar; o da sırası gelince kaynına aynı hizmeti gördürür; bu kayın da yeğenlerine buyurur ve bu, hep yaş ve mevki hiyerarşisine uygun olarak böylece gider" (Cholet, *adı geçen eser, s. 229)*.

"Kürt gençleri, hatta reisin oğulları bile büyüklerinin önünde oturma hakkına sahip olmayıp, ayakta durmak, onlara kahve ve çubuklarını getirerek hizmet etmek zorundadırlar. Bir genç bir çadıra girince, adet üzere yaş sırasına göre bütün erkeklerin elini öper, onlar da onu alnından öperler. Eğer içeri giren daha yaşlı bir adamsa, reisin elini avucuna alır; ötekilerse saygı ifadesi olarak ellerini alınlarına götürürler." (Wagner, *adı geçen eser,* cilt II, s. 240).

Çocuklar babanın mirasına konarlar. Çocuklar yoksa, miras babanın kardeşine, ya da yeğenlerine geçer; erkekler kadınların iki katı miras alırlar. Çocuğu olmayan bir kadın ölünce, mirasının yarısı kocasına, yarısı da yakınlarına, yani erkek ve kız kardeşlerine, erkek ve kız yeğenlerine kalır. Çocukları varsa, kocası dörtte birini, çocuklar da dörtte üçünü alırlar. Kocasının ölümünden sonra kadın, çocukları yoksa dörtte bir miras alır (birden çok karı varsa, bunlar bu dörtte biri aralarında paylaşırlar); çocukları varsa, kadın ancak sekizde birini alır, gerisi çocuklara kalır. Gerekliyse büyük oğul ya da ölen adamın erkek kardeşi, vasi *(servegır)* tayin edilir.

Kürtlerde aile konusuyla soyağacı konusu birbirine sıkısı-

kıya bağlıdır. Herşeyden önce soyluluklarına bağlı olan bütün eski ailelerin iyice saptanmış bir soyağacı vardır. Bir Kürt reisinin sempatisini kazanmak için ona atalarından sözetmek en geçerli yoldur. Siz, bu atalardan birkaçını sayabilirsiniz, o size birkaç kuşak daha fazlasını sayar ve size onların *Rumi*'ler (Türkler) ya da *Acem*'ler (İranlılar) ile yaptığı cesur savaşları anlatır. Kürtlerle rahat ilişkiler içinde olmak istiyorsanız, bu şecereleri iyi bilmenizi tavsiye ederiz. Şerefname'de bunların birkaç örneği vardır (s. 323'te on beş kuşak sayılır). Benim tanıma zevkine erdiğim Hamdi Bey Baban, hayatının birçok yılını Arap, Türk, İran tarihi kaynaklarında şecere araştırmaları yapmakla geçirmiş, bu kaynaklarda kendi ailesinin üyeleriyle ilgili bilgiler bulmuştur. Hamdi Bey'in soyağacını, Kürt zihniyetinin anlaşılmasına yarayacak değerli bir belge olarak saklıyorum. Esasen, bu aile duygusu, bu baba ocağı övüncü, yalnız soylu sınıfın ayrıcalığı değildir. Belli bir toplumsal mevkii olan her Kürt, hangi ocağa *(bına mal)* mensup olduğunu ve tam hangi soydan geldiğini iyi bilir. Kürdistan'da, okuma-yazma bilmeyen, ama atalarından 10-15 göbeği bir sürü dalıyla birlikte ezbere sayabilen insanlara sık sık rastlanır (Minorsky). Kürt aşiret tarihi için bu şecereler gerçekten büyük önem taşımaktadır.

§ 7. Aile Töreleri

Şimdi bu bölümün son paragrafına geliyoruz: Burada, Kürt ailesinin hayatında en anlamlı aşamaları gösteren aile töreleri sözkonusudur[1] Bu konuda doğum başta gelmektedir; biz de

1 Burada, Sovyet Azerbaycanı'ndaki Kürtler hakkında Çursin tarafından yapılan inceleme esas alınacaktır (bak. *Kafkas Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Bülteni*, cilt III.

mantıki olarak bununla söze başlayacağız.

A. DOĞUM

Doğum yerde olur. Koca evden uzaklaşır, bir ya da iki gün sonra döner. Doğum yapacak kadının başında tecrübeli kadınlar bulunur; bu kadınların emekleri sonradan mal olarak karşılanır. Doğumdan önce, bir mollaya başvurulur. Bu molla herşeyin iyi geçmesi için bir büyü *(dua)* yazar. Doğumdan sonra molla, ana ile yavrunun sağlığının korunması için bir başka dua yazar. Bunun karşılığı, mevcut imkanlara göre bir inek, bir öküz, bir koyunla ödenir.

Doğum zor olursa, gebe kadının kulakları çekilir, kulağına adı çağrılarak kendine gelmesi söylenir; ayrıca erkek kardeşinin ya da bir misafirin geldiği gibi sözler söylenir. Kadın bayılırsa, ayıltmak için bir el silah atılır. Bazan ırmağa gidilip bir hançerle su "kesilir" (doğum yapacak kadını bağlayan bağı kesmeye yarayan bir büyü). Halk inancına göre lohusa kadın, *al-anası* adı verilen bir yaratığın saldırısına uğrar. Bu yaratık, uzun boylu, zayıf, korkunç, kocaman memelerini omuzlarından arkaya atmış bir cadıdır. Al-anası, lohusasını ve ciğerini söker, ırmağa götürüp suda yıkar. Eğer bunu yapmak fırsatını bulursa, kadın ölür. Al-anasını kovmak için lohusanın çevresinde bir yaylım ateşi açılır. Ayrıca, hançerle ırmağı yarmaktan amaç, al-anasının gelip ırmakta yıkayabileceği, kadının yürek ve ciğerlerini de kurtarmaktır[1]

1925. Tiflis). Buna, kendi kişisel gözlemlerime dayanan ayrıntılı birkaç bilgi de eklenmiştir.

1 *Al* ya da *Hal*, Fars eyaletindeki *Kaşkay* (s) adlı Türk aşiretinin cin ve perilerle ilgili inançlarında da yer alır.

Eğer çocuk evde ölürse, molla çağrılır. Molla, çocuğun ölümünü *beddua* eden bir kadının eve gelmiş olmasına bağlar. Kendisine iyi bir bedel verilirse, başkalarının bütün beddualarını bozacak bir dua yazacaktır. Yeni doğan bebeği bedduaların etkisinden korumak için, bu tür bedduada bulunabilecek kadınların, eve girmek şöyle dursun, avluya bile adım atmasına izin verilmez. Çocuk bir şeyden korkmuşsa, yanan bir odun parçası alınıp suya atılır ve su bu çocuğa içirilir.

Çocuğun adı kadınlar tarafından verilir. Kadınlar, lohusanın evinde toplanıp verilecek adı seçerler. Bu adet, eski devirdeki anaerkilliği yansıtır. Ayrıca, nereden bir çıkar sağlayabilirse oraya el atan molla da çocuğun adını verme konusunda hak iddia eder. Büyü yapmaya yarayan kitabını (*dua kitabı* ya da *came-i davad)* açar ve eğer çocuğa kendi seçtiğinden başka bir ad verilirse çocuğun öleceğini söyler. Bundan korkan ana-baba hemen mollanın dediğine uyarlar; molla da böylece bu üstün fikrinden dolayı bir ödül daha alır.

Ana-baba iyi bir yemek verebilecek durumda oldukları zaman çocuğu sünnet ederler. Elden geldiğince çocuğun isim babası *(kirva-kırvo)* zengin ve güçlü bir aileden seçilir. Davet çocuğun babası tarafından yapılır. Bir daveti reddetmek hakaret ve serefsizlik anlamını taşır. Kirve iki-üç koyun getirtir; baba da bir o kadar koyun keser ve ev başına bir kişi olmak üzere bütün köylülerin katıldığı bir yemek verilir. Yemekten sonra davetliler dağılırlar, evde sadece babanın ve kirvenin yakın akrabaları kalır. Sünnet onların önünde olur; köydeki berber tarafından ustura ve yanmış bir çubukla yapılır. Üç-dört gün sonra kirve çocuğun halini sormaya gelir ve bir tencere pilav, kocaman bir ekmek, süt, bal, yumurta ve yağ getirir. Tencere kirveye geri verilirken, içine, *çuha* ya da

arkalık (palto ya da kaftan) yapması için bir parça kumaş ya da bir kilim konur, ya da kendisine bir inek verilir. Kısacası bir tencere hiç bir zaman "boş" çevrilmez; böylesi büyük bir ayıp sayılır.

Çocuklar iki-üç yaşına kadar emzirilir. Oğlan çocuğuna daha çok özen gösterilir, daha şefkatli davranılır. Kız çocukları, çok daha az ilgi görürler. Kadın dünyaya hep kız çocuğu getirirse, ona acınarak bakılır ve evde hakaret görmekten kurtulamaz.

Çocukları kem gözden, kötü ruhlardan ve diğer kötülüklerden korumak için etkili bir yol olarak, çeşitli büyüler kullanılır. Örneğin, çocuğun beşiğinin altına ekmek konur. Çocuğu, geceleyin dışarı çıkarmak ya da avluya götürmek gerektiği zaman, geceleri etrafta dolaşan kötü ruhlara karşı korumak için eline ya da koynuna ekmek konur; bunun şeytanı korkutacağına inanılır. Molla-Ahmedlu köyünde, bir yaşındaki bir oğlan çocuğunun her yanı büyülerle kaplıydı. Omuzuna, dörtköşe siyah bir bez parçasına dikilmiş bir *dua*, bir salyangoz kabuğu, bir boncuk, bir madeni levha asılıydı; sırtında üçgen biçiminde bir başka *dua* ve renkli yün ipliklere dizilmiş birkaç boncuk vardı. Küçük bir kızcağızın sırtına binmiş bir başka çocuğun iki omuzunda, kırmızı ve sarı yün ipliklerden yapılmış püskülcükler sallanıyordu. Sol omuzundaki püskülcüğe birkaç boncuk, küpe ve çıngırak bağlanmıştı.

Bu anlattığımız adetler, yukarıda belirttiğimiz gibi, Sovyet Azerbaycanı'ndaki yarı-göçebe Kürtlerde görülür. Benim inceleme fırsatını bulduğum orta Kürdistan Kürtlerinde ise bu adetler biraz farklıdır.

Doğum saati yaklaştığında komşular, doğum yapacak kadının evinde toplanırlar. Kadın ne kadar soyluysa, evinde

toplananlar da o kadar çok olur. Her ne olursa olsun, hamilenin başında bir ebe *(dapirk)* bulunması zorunludur. Ebe öne geçer; öbür kadınlarsa arkaya veya yana çekilirler. (Mukrilerde öndeki kadına *pêşewa*, arkadakine de *pıştewa* denir).

Doğum, mümkün olduğu kadar ayakta yapılır. Bazan tavana bir ip asılır, hamile kadın bu ipe tutunur. Bebek doğduktan sonra anneye bir sişe ya da dar ağızlı herhangi bir kap verilir; kadın, sonun gelmesini kolaylaştırmak için bu kabın içine üfler (Mukrilerde sona hewalbûçûk ya da awala denir. Daha sonra *dapirk* göbekbağını keser; o anda onun, göbeği nereye atacağına dikkat edilir. Eğer göbek bir silahın üstüne düşerse, bebek yiğit bir savaşçı olacaktır, kap-kacağın üzerine düşerse, boğazına düşkün olacaktır, vb. İlk altı gün boyunca bebek, sımsıkı kundaklanmış olarak bir elek *(bêjıng)* üzerinde tutulur. Bu süre içinde ne dapirk, ne de doğumda bulunan diğer kadınlar, özellikle geceleri, evi terkedemez ve doğum için getirdikleri eşyaları alıp götüremezler. Bu yüzden kadınlar ancak gündüzleri evden ayrılabilirler. Güneşin batmasından önce de eve dönmek zorundadırlar; yoksa *şeşê* denen kötü ruh (bu ad "6" anlamına gelen *seş* kelimesinden gelir) anneyi ya da bebeği öldürebilir. Aynı nedenle, geceleyin ateş ya da ışık söndürülmez ve kötü ruhun gelmesini önlemek için sırasıyla nöbet tutulur. Bu süre içinde evde bir bez parçası bulundurulur; bu bez parçası, şeşê'yi yakaladıkları ve çocuklarına kötülük etmeyeceğine dair ona yemin ettirdikleri yolunda ün yapmış üç şeyhten (Şeyh Cemal Surei, Şeyh Farhi Beruji ve Şeyh Baba Babıki) birinin elbisesinden alınır. Doğumdan sonraki kırk gün ana için *zıvıstani* (kışlık) adını alır ve kadına, genellikle cevizli, tereyağlı bir çörekten *(kade)* oluşan hediyeler *(kudık)* verilir. Ayrıca molla, yeni doğmuş bebek için özel bir

dua *(nevışti)* yazar, bu dua üçgen biçiminde bir muskaya dikilir ve bebeğin koluna iliştirilir.

B. EVLENME

Doğumdan sonra şimdi de, yine Azerbaycan'da rastlanan düğünlere geçelim. Erkekler için evlenme yaşı, Sovyet yasalarınca saptanmadan önce 15, kızlar için ise 9-10 yaşları idi. Evlenmenin klan içinde olması tercih edilir (endogami). Başka yerden evlenen erkekler şöyle eleştirilir: "Niçin amcanın, teyzenin kızları dururken, bir yabancıyla evlendin? Bir yabancı yerine aileden birini almak yeğdir"[1]. Eskiden çocuklar daha beşikte nişanlanırdı. Nişan işareti olarak kız çocuğunun başına bir mendil bağlanır, buna paralar iliştirilirdi. Bu andan başlayarak evlenme çağına kadar nişanlı oğlan, her yıl bayram günü (9 Mart) sözlüsüne bir koyunla bir elbiselik kumaş vb. getirirdi. Nikah sırasında nişanlı kızın babasına *qalın* denen (Kürtçede *baştıh,* Türkçede *başlıh)*[2] bir bedel ödenir. Bu bedel, 30-50 ruble arasında bir miktar para ile bir inek, birkaç koyundan ibarettir. Öte yandan kız babası da, kızına çeyiz *(cihiz)* olarak, bir ev için gerekli bütün şeyleri verir. Genellikle bir halı, bir yatak takımı (yastık, şilte ve yorgan), bir *malfraş* (seccade), bir *kilim*, bir gümüş ibrik, bir kazan, bir tepsi vb. verilir. Ayrıca baba, kızına bir at ya da bir inek hediye eder. Babadan alınan bu çeyizle bu hediyeler, Kürt örf hukukunda, evli bir kadının tasarrufundaki tek mülkiyeti oluşturur.

---

1 Bilbaslar kızlarını hiçbir zaman başka aşiretten birine vermezler; ama kızlar sık sık kaçırılır (Wagner, *adı geçen eser,* cilt II, s. 229).

2 Transkafkasya Kürtlerinde doğum ve evlenme terimlerinin Türkçe oluşu dikkat çekecektir.

Burada bir parantez açarak, göçebelerde qalın'in bazan büyük meblağlara ulaştığını belirtelim. Örneğin, kadınlarının güzelliğiyle ünlü Mılli aşiretinden bir genç kız için, yirmi kese gümüşe kadar varan yaklaşık 100 sterlin ya da 2500 frank tutarında başlık verilir[1] (Bak Layard, *adı geçen eser)*.

Düğün, nişanlı oğlanın ana-babasına büyük masraflar yüklediği için, akrabalarından kimi bir koyun, kimi ekmeklik buğday ya da başka bir ürün ve para vererek onlara yardım ederler. Ayrıca *kardaşlık* (Türkçedeki "kardeş" kelimesinden gelir) adı verilen, düğünde yardımlaşma amacına yönelik kardeşçe bir bağla bağlanma adeti vardır. İki delikanlı, aralarında bu bağı kurmak için anlaşırlar. Daha yaşlı akrabaların fikri alınmadan hiçbir şey yapılamadığı için, nişanlı oğlanın babası, seçilen delikanlının dayısını (ya da babasını, o da yoksa anasını) görmeye gider ve ondan, yeğeninin oğlu ile kardaşlık bağı kurmasına izin vermesini rica eder. Dayıya başvurma anaerkillikten artakalan bir adettir. Böyle kurulan kardaşlık bağına katılan arkadaş, kız evinde verilecek şölen için bütün ürünleri (inek, koyun vb.) sağlayacağına söz verir. Aynı *kardaş,* düğünden sonra ailesiyle birlikte oğlan evine giderek ona çeşitli ürünler ve hediyeler götürür. Orada bunlar ağırlanır, uğurlanırken de kendilerine hediyeler verilir. Öte yandan oğlan da, buna karşılık olarak kardaşının düğününde gerekli gider ve yükümlülükleri üzerine almak zorundadır.

Zifaf gecesinde *kardaş* yeni evlilerin kapısını bekler. Gelin bakire çıkmazsa, hemen babası çağrılır ve kızını geri alması istenir. Bakire çıkarsa, bunun maddi kanıtları oğlanla kızın

1 Eski rayiçle.

annelerine gösterilir. Şurasını hatırlatalım ki bütün yabancı gözlemciler Kürt kadınının ahlakını övmekte birleşirler. Orospu kelimesi bu dilde yoktur. Benim koleksiyonumda evlilik sadakatini bozmakla ilgili sadece bir tek hikaye vardır ki bu da, ihtiyar Şemdinan beyi Zeyneddin'in genç karısı güzel Perizad'ın öyküsüdür. Bu kadın, Beyin İzo adlı bir uşağına sevdalanır. Durumu öğrenen ihtiyar koca, İzo'yu ortadan kaldırır. Bunun üzerine Perizad, Beyi de, kendisini de zehirler. Gelini güveyin evine götürmek için oğlanın arkadaşları kızı almaya gelirler. Onlar gelince evin kapısı kapatılır ve açılması için kardaş, kızın arkadaşlarına bir bedel vermek zorundadır. Bunun üzerine kızı süslemeye başlarlar. Bu işle görevli kadın, kardaş'ın kendisine emeğinin bedelini vermesini isteyerek kızı giydirmekten kaçınır. Kardaş bu gereği de yerine getirir. Bundan sonra, kız, anasının evinden oğlanın evine at üstünde götürülürken, gençler bir iple yolu keserek alayı durdurur ve para isterler. Kardaş bir miktar para dağıtır; bunun üzerine alayın yolu açılır. Alay, başında *zurna* çalan çalgıcılar *(zurnaçi)* olmak üzere ilerler. Evlenecek kızın yüzü kırmızı bir mendille örtülüdür; bunun anlamı, Kürtlerin dediği gibi, başlayan aile hayatının kızıl (yani mutlu) olması dileğidir.

Oğlanın evine gelen kız, oğlanın babası kendisine bir hediye vermedikçe attan inmez. Baba ona bir inek ya da kısrak hediye eder (bir öküz ya da bir aygır hediye edilemez). Kız evin eşiğinde attan iner. Oğlanın akrabalarından bir kadın, kızın ayaklarıyla eşik arasına birkaç *lavaş* (uzun, ince çubuk halinde ekmek) atar. Kız, selam vererek ve ekmeği alarak evin içine yönelir. Geçerken kız, eşiği öpmek zorundadır. Evin içinde kadınlar, kızı elinden tutup ocağın (gördüğümüz üzere, odanın ortasında toprağa oyulmuş *tandır)* etrafında bir ya da

üç kez dolandırarak ona şöyle derler: "Seni buraya aldık; sen de bu eve son nefesine kadar hizmet etmelisin"

Ocağın çevresinde dönüldükten sonra kız, kırmızı bir perdeyle ayrılan odanın bir köşesinde, kendisi için hazırlanmış yere götürülür. Kız, kendisinin ve oğlanın ailesinden genç kızlar arasında, burada bir halının üzerine oturur ve iki-üç gün süren bütün evlilik törenleri bitene kadar, yastıklara dayanmış olarak kalır, kocasının akrabaları dışında kimseye görünmez; bununla birlikte kayınpederi de, bir hediye (koyun, gümüş takımı vb.) vermedikçe onu göremez.

Kızın, perdeyle ayrılan bu köşeden çıkışı bazı adetlere göre olur. Oğlanın babası, kendinin ve kızın yakınlarını davet edip bir yemek verir. Bu yemekte, oğlanın babası ya da bir akrabası, kızın "ortaya çıkarılması" ve bunun için ona hediyeler verilmesi gerektiğini söyler. Herkes gücü oranında hediyesini verir. Kadınlardan biri toplanan hediyeleri kıza götürür ve perdeyi kaldırarak kızı davetlilerin önüne çıkarır. Kız herkesin önünden geçip ellerini öper (bazan bu anda da ona, hali vaktine göre kimi 20 kopek, kimi bir-iki ruble para verir). Bu andan itibaren kız, serbestçe dolaşabilir. Ancak yine de yüzü, kırmızı mendille örtülü kalır.

"Kız gösterilmesi"nden yaklaşık bir hafta sonra babası, kızını, kızının arkadaşlarını, oğlanı ve oğlanın yakınlarını evine davet ederek aşağı yukarı yirmi kişilik küçük bir şölen verir. Kız, daha iki-üç gün babasının evinde kalır ve kocasının evine döneceği gün babası kendisine bir hediye verir. Bu adet, *ayag açma* (babasının evine "yolu açma") adını alır.

O anda kız, diğer akrabalarınca da davet edilir. Bundan böyle kendilerine rahatça gelip gidebilmesi için kıza yemekler ve hediyeler verilir. Bunlar yapılmazsa kız, bu akrabalarının

evine bir daha dünyada ayağını atmaz.

Genç gelinin, kocasının evindeki durumu güç sayılmaz. Tersine, ilk zamanlarda ona ayrı bir özen gösterilir. Daha gürbüzleşmesi ve baba ocağından uzakta sıkılmaması için iyi bakılıp beslenir. Genç kadına, ilk doğumunu yapıncaya kadar özel bir ilgi gösterilir. Bu süre içinde ona bir konuk gözüyle bakılır. İlk doğumdan sonra kesin olarak aileye mensup olur ve bütün öteki gelinlerinkine denk bir durum kazanır. Genç gelinin ödevleri arasında, gerek evdeki daha yaşlı kişilerin, gerek konukların ayaklarını yıkamak da vardır. Bu ayak yıkama adeti, bazı ailelerde her gün, bazılarında ise iki ya da üç günde bir uygulanır.

Diğer kavimlerde olduğu gibi Kürtlerde de kadın, kocasına seslenirken *e* ya da *ada* "sen" der. Kaynanasını *hala* (hala [teyze]), kaynatasını *mamo* (amca) diye, kocasının ağabeyini ise *bıra* (ağabey) diye çağırır. Gençleri kendi adlarıyla çağırır. Koca da karısını adıyla çağırmaz, *agız* (kız) diye çağırır.

Bugünkü Kürt ailesinin ataerkil yapısına rağmen, bazı adetler, Kürtlerin vaktiyle yaşadıkları anaerkil dönemin kalıntılarıdır (bu konuda bak. I. Bölümde işaret ettiğimiz noktalar). Örneğin çocuğun adı, başka kadınların da görüşü alınarak, anası tarafından konur. Amca ve dayı ile yeğeni, yeğenle halası, teyzesi ya da yengesi arasında evlilik yasaktır; kardeş çocukları ise evlenebilirler. En büyük yemin, dayının yeğeni için yeminidir. Kardaşlık bağını kurmak için de yine dayının izni alınır. Genç gelinin, kocasının evine yerleştikten birkaç gün sonra, bir süre için yeniden kendi evine dönmesi de, anaerkillikten kalma bir adettir.

III. Bölümde sözünü ettiğimiz Transkafkasyalı Kürt yazarı Ereb Şemo'nun kitabındaki bir parça, canlı gözlemden alınma

ayrıntılı birkaç çizgiyle, bu bölge Kürtlerindeki evlilik tablosunu tamamlar. Bu parçada, Bro (İbrahim'in Kürtçe kısaltılmışı) adlı birinin Mayane adlı bir kızla evlenmesi anlatılır. Bro yoksuldur, anası Besê'den başka kimsesi yoktur; ama dayısı ona yardım eder. Mayane'ye göz diken zengin bir aileden bir başka talip de bulunduğu için, hazırlıklar gizli yapılır.

Adete göre Besê, Bro'nun dayısını çağırır ve başlık gizlice verilir.

Söz kesilip başlık ödendikten sonra, oğlan, nişanlısının yakınlarına hediyeler götürmek ve onlara, bu hediyelerden başka bir de zekasıyla kendini beğendirmek zorundadır. Oğlana babalık eden Besê, bacaklarını büküp oturmuş, ona bakarak şöyle demektedir:

"Eh işte, oğlum, yarın bir karın olacak. Babanın vasiyetine uyarak senin için ancak bunu yapabildim. Şimdi artık kendinin efendisisin; evini çekip çevirmeyi bilmelisin, özellikle de geçimimizi sağlayan koyunlara iyi bakmalısın. Ağır başlı ol. Kibirli olma. Bir aşirete gidip de orada yalnız tek-gözlü insanlar görürsen, sen de o aşiretin hayatına uyarak onlar gibi ol.

-Olur anne, der Bro.

-Şimdi davetlileri düşünelim. Herkese *topayi* (hediye) gönderdin mi?"

Adete göre nişanlı oğlanın, her davetliye bir topayi, bir mendil, bir parça sabun vb. göndermesi gerekir; düğüne gelmek isteyen kimselerinse hediyeyi kabul etmesi, istemeyenlerin reddetmesi gerekir.

- Evet anne, herkese gönderdik.

-Hediyeler yetecek mi?

-Yeter anne. Dayım bana, düğün için yedi koyun verdi. Bizim tek başına masrafları karşılayamayacağımızı biliyor."

Ertesi gün, Bro'nun kışlağı (kış köyü) neredeyse tanınmaz hale gelmiştir. Kalabalık bir davetli grubu da gelmiş, davul, zurna sesleri duyulmaya başlamıştır. Oğlanın yakınları düğün yerindedir. Alacalı bayram *arkalıkları, oyma*'lar (Kürt ceketi) ve gözalıcı sarıklar giymiş Kürtler, canlı adımlarla bir çadırdan öbürüne gidip gelmekte, çimenler üzerinde öbek öbek toplanıp neşeyle çene çalmaktadırlar. Aralarında, değişik renkli ağır tören elbiselerini giymiş, yanık yüzlü, güleç kadınlar da görülmektedir.

Bu dağ güzellerinin başında, *kofî* denen, para ve boncuklarla süslü yüksek başlıklar vardır.

Kışlağın öbür ucunda da neşe ve canlılık hüküm sürmektedir. Burada, *cirid*[1] oyununa katılan atlılar toplanmıştır. Her biri kendi atının olağanüstü niteliklerini göstermeye çalışır. Kimin kazanacağı üzerine tartışılır. Bazıları atlarının safkan olduğunu ileri sürerler ve cinsini çeşitli şekillerde kanıtlamaya çalışırlar.

Sonunda yarışlar başlar. Mesafe on kilometredir. Tırısla çıkış hattına gelen atlılar, binici melodisini (*qeydê suwarıya*) çalan zurnanın çıkardığı uzun sesler arasında tehlikeli cambazlıklar yaparlar.

Böylece herkes eğlenir. Bu sırada Bro, Kürtlerin dediği gibi "tahta çıkmış" gibidir. Etrafını çeviren delikanlılarsa gülüp eğlenir, şarkılar söyler ve Bro'nun saçını tıraş edip giyi-

---

1 Yarış ve ata binme ustalıklarının gösterildiği binicilik bayramı. Ayrıca bak. Moltkc, *adı geçen eser*, s. 340

mini hazırlarlar. Kürt adetine göre, saçı kademe kademe tıraş edilir. Her arkadaşı, berbere yaklaşıp parasını öder ve saçtan kendisine düşecek payı daha çabuk kesmesini ister. Berberde toplanan para, gençlerin ortaklaşa yemek yediği karavana için harcanır.

Mayane'ye gelince, çadırında arkadaşlarıyla birlikte oturmakta, arkadaşları da adet üzere ağlayarak onu giydirmektedirler.

Genç kızlardan biri, gelin olacak kızlar giydirilirken söylenen şarkıyı mırıldanmaya başlar:

"Yalnız seninle ben yabancıyız,
Evin dışında oturup kalmış;
Kim olduğumuzu kimse bilmiyor.
Oy yabancı başım! Oy mutsuz başım!
Baba evini görüyorum senin,
O evi kaplayan eski damı;
Dövünme kız, nişanlın genç.
Bir ben yabancıyım burada,
İşte gittim, dönmeyeceğim
Aile ocağıma bir daha.
Ağlayıp evime veda ederken
Bir ben yabancıyım burada.
Kıpkızıl bir mendil gibiyim ben
Yabancılar arasında göze batan.
Lanet olsun o ekmeğe
Anamın bana yedirdiği.
Bir başlık uğruna satıyorlar beni

Talihsiz başımla bir ihtiyara..."

Her kıtadan sonra, kızların hepsi ağlarlar. Ama aynı zamanda hepsi de şöyle düşünür: "Ne kadar mutlusun! Kocan genç ve yakışıklı. Bizse nasibimizin ne olduğunu henüz bilmiyoruz. Belki de kötü bir ihtiyarın ikinci ya da üçüncü karısı olacağız. O zaman yakınlarımızı terketmemiz büsbütün zor olacak ve adet yerine gelsin diye değil, gerçekten gözyaşı dökeceğiz".

Öğlene doğru ortalık biraz durulur. Mayane'yi ata bindirirler ve süvarilerin eşliğinde Bro'nun evine götürürler. Kız eve yaklaşırken birkaç silah atılır ve Bro'nun annesi, ellerinde iki tabakla *koçeri* oynamaya başlar.

Mayane çadırın eşiğinden atlayınca, ayaklarının altına toprak bir çanak konur. Kız bu çanağı ezip eve girer. Tören bitmiştir.

İnsan denizinin gürültüsü susmuş, herkes evine dönmüştür. Ortalığı sessizlik kaplar.

Şimdi Mayane evleneli bir yıl olmuştur. Mayane'nin hesabına göre, Bro'nun evine girdiği günden bu yana ay gökte turunu on üç kez tamamlamış ve Mayane ancak adetin koyduğu süre dolunca; o zamana kadar bir *hêli* ile örtülü tuttuğu yüzünü açıp kaynanasıyla konuşma hakkını elde etmiştir.

Urmiye gölü havzasındaki Kürt evlenmesine gelince, benim bu konuda kaydettiğim gözlemler şunlar:

Evlenme için görücü göndermeden önce, isteğin kabul edilip edilmeyeceğini öğrenmek için bilgi edinilir[1] Gençler,

---

1 Kız isteme bazan çok nazik bir görevdir; nitekim koleksiyonumdaki bir hikaye bunu

gizlice de olsa, genellikle önceden birbirlerini tanırlar. Aracılar, nişanlı kıza, nişanlı oğlanın bir hediyesini *(nişanê)* getirirler, dayısı herhangi bir silah *(çeka halanê)*, ana-babası da çeşitli giyim eşyaları *(xelatêd bûkê)* alırlar. Kızın ana-babasına dönen başlık parası, kız kaçırma halinde ödenmesi gereken ceza ile aynı ismi taşır (*qalen* ya da *naxt)*. Aynı kelimenin kullanılması ilginçtir; çünkü vaktiyle evlenmenin kaçırma (*dıziyê bûkê)* yoluyla oluştuğunu gösterir. Urmiye gölünün güney batısındaki Uşnu adlı Kürt bölgesinde, bir kadın ya da kız kaçıran kişi aşiret reisine hediye vermek zorundadır; kızın babası ya da kadının kocası ise hükümet makamlarına, "hokka vergisi" anlamına *devitane* adı verilen ("hokka" anlamındaki *devat/devit* kelimesinden gelir) bir vergi öderler. Aynı bölgede, evlenme sırasında ağaya da bir miktar para ödemek adettir (burada İran adetlerinin etkisi hissediliyor: İran'da köylü evlendiği zaman, toprak sahibine bir hak öder). Kızın ana-babasına ödenen miktar yanında, evlenme sözleşmesinde ayrıca kızın malı olarak kalacak miktar da belirtilir. (Bu miktara verilen *mare* adı, Mukrilerde evliliğin kendisini gösterir). Çoğu zaman da bu miktar kağıt üzerinde kalır.

Düğün, nişanlının *(zava)* evinde şarkılar, oyunlar ve binicilik gösterilerini içeren üç günlük bir şenlikle başlar. Düğün sahibi varlıklı biriyse, düğünde, çoğu zaman uzaktan gelmiş

---

kanıtlar. Zerzan aşireti reisi Tahir Ağa'nın çok güzel bir kızı vardır. Peri Hanım adlı bu kızı Şemdinan beyi Abdal Beg ister. Evlilik avantajlı olacaktır, ama Tahir Ağa sert bir adamdır ve "ak sütü kara tortudan ayırdetmesini" bilmez. Abdal Beg'in adamlarını hor karşılar ve kös kös efendilerinin evine geri gönderir. Abdal Beg bunun üzerine Musi adlı bir Yahudiye başvurur. Yahudi işi ustaca yürütür ve Peri Hanım'ı Abdal Beg'e almayı başarır. Böylece Yahudi kurnazlığı, Kürt sertliğinin üstesinden gelir!

büyük bir kalabalık bulunur; Kürtler için de en güzel süsleri ve silahlarıyla ortada boy göstermek, yarış atlarıyla gösteriler yapmak fırsatı doğar. Bir savaş oyunu da düzenlenir. Atlılar, iki gruba ayrılıp *ho-hoy* sesleriyle birbirlerine saldırırlar ve silah yerine geçen sırıklarla rakiplerini yere düşürmeye çalışırlar. Bütün bu gözü alıcı ve gürültülü kalabalık, üç gün sonra, gelin olacak kızın *(bûk)* evine gider ve kızı alıp oğlanın evine götürür. Bundan sonra şenlik üç ya da dört gün daha sürer. Nikah töreni, ister kızın gelişinden önce, ister oğlanın evine geldiği gün, molla tarafından kıyılır. İlgili tarafların hazır bulunması zorunlu değildir; müstakbel eşlerin yerine temsilcileri bulunabilir, çünkü kızla, kızın ana-babasının bu işe razı oldukları bilinir. Molla, kızın ana-babasına şöyle der: "Kızımızı evlendirdik ve filana karı olarak verdik, şu kadar da (başlık parası) aldık, deyin" Onlar da "Evet, öyledir" diye cevap verirler. Bazı yerlerde, zifaf gecesinde genç evlilerin kapısında durulup kocanın silah atması beklenir; bu silah sesi oğlanın haklarını kullandığını gösterir. Ayrıca, şimdi gittikçe kaybolan bir adet daha vardır: Buna göre, zifaf yatağına, beyaz bir çarşaf (p*ısiyar)* konur, sonra bu çarşaf, bekaretinin delili olarak gelinin ana-babasına gönderilir. Bunun üzerine, kızın ana-babası sevinip bayram ederler. Düğünden bir süre sonra da, gelinin ana-babası büyük bir şölen vermek zorundadır. Bundan sonra hayat eski haline döner.

C. CENAZE TÖRENLERİ

Ve nihayet, yaşam eğrisi ölümle son bulur. Şimdi de bu ölüm törelerini görelim.

Ölen kişi, yatağına uzatılıp yüzü güneye döndürülür. Ölüm anında ağlayıp sızlamalar başlar. Sonra ceset, ayrı bir odaya

götürülüp orada yıkanır ve pamukludan bir kefene sarılır. Ağzına, burnuna ve kulaklarına, çubuklara sarılmış pamuk fitilleri doldurulur; bunlar koltuk altlarına da konur. Eğer ölen aynı gün gömülmezse, göğsüne, yüzüne doğru çevrilmiş bir ayna ile bir taş konur.

Tabut kullanılmaz. Ölen mezarlığa, sırıklardan yapılma bir sedye (*tabut*) üzerinde götürülür. Cenaze alayı ölenin yakınları ve komşularından oluşur; kadınlar da alaya katılıp ağlar ve döğünürler. Ölünün önünde ya da arkasında atı da götürülür. Eğer ölen gençse, atı gözalıcı bir bezle süslenir (genellikle atın boynuna kırmızı bir şal bağlanır); eğerine de kılıcıyla hançeri asılır. Ölen yaşlı ise, atı kara bir yas beziyle örtülür. Mezar dönüşü at yeniden eve getirilir ve ölenin ailesinde kalır. Bu at kimseye hediye edilemez ve iş görmeye devam eder. Ölen zengin bir adam ya da aşiret reisi ise, sedyenin önünde, eğerli, süslü örtülerle kaplı ve adamın silahlarını taşıyan birçok at yürür.

Millingen, bir reisin cenaze törenini şöyle anlatır (*adı geçen eser*, s. 379-380) : "Kürtlerin Avrupa'dakine çok benzeyen adetlerinden biri, ölen savaşçının ya da bir reisin şerefine düzenlenen cenaze törenidir. Bu münasebetle, dost aşiret reislerine ve ölünün bütün kan akrabalarına özel çağrılar gönderilir. Belirlenen saatte herkes, cenaze alayının çıkacağı eve koşar. Bir grup atlı, alaya başlangıç olarak, sedye önünde bir dizi numara ve gösteri yaparlar. Alayın başında bunlar olurken sedye, ölünün akrabaları ve dostları tarafından omuzlarda taşınır; sedyenin hemen arkasından, ölenin koşu atı, ağır ağır yürüyerek boş eğerinde ölenin silahlarıyla süslü-püslü savaş giysilerini taşır. Alayın sonu heybetli bir süvari kitlesiyle kapanır. Ölenin karıları, yakınları ve dostları yas belirtisi

olarak kara tüller takarlar. Ceset evden alınıp götürüldüğü zaman, kadınlar ağlayıp sızlamaya ve vahşi çığlıklar atmaya başlarlar; üstlerini başlarını yırtarlar ve felakete uğradıklarının belirtisi olarak başlarına avuç avuç toz-toprak dökerler".

Millingen'in işaret ettiğine göre, bu Kürt adeti gerek Kuran'ın ilkelerine, gerekse diğer Müslüman ulusların önyargılarına tamamıyla aykırı olması bakımından, çok şaşırtıcıdır, çünkü Müslümanlar, ölümün bütün insanları aynı düzeye getirdiğine, dolayısıyla "bir padişahı bir hamaldan çok şereflendirmemek" gerektiğine inanırlar.

Tekrar mezarlığa dönelim. Ölü, mezarlığa gelince mezarın yanıbaşına konulur, ama yere bırakılmadan önce üç kere indirilip kaldırılır. Mollanın duasından sonra ceset mezara konur ve üstü, serbestçe yatacak şekilde düzgün büyük taşlarla kapatılır. Taşların üzerine, tıpkı Kürt evinin damında yapıldığı gibi, bir saman tabakası örtülür. Sanki böylelikle ölüye bir çeşit yeraltı konutu hazırlanmaktadır. Samanın üzerine toprak yığılır. Saman, toprağın taşlar arasından ölünün üzerine dökülmesini önler. Ölünün başının altına, Şii Müslüman olduğunu göstermek üzere, Kerbela (Şiilerin kutsal şehri) balçığından bir *mühür* konur[1] Mezarın üstü toprakla örtülür. Bunun üzerine molla duasını okur ve ölüye talkın verir. Kalabalık birkaç adım geri çekilir. Molla talkınını bitirdiği zaman kalabalık, mezara yaklaşıp elleriyle üstündeki toprağa dokunurlar. Halk inancına göre ölü, o anda kendine gelir ve cenazesine kimlerin katıldığını anlarmış. Sedye olarak kullanılan sırıklar mezarın üzerine ya da yanına konur. Bunları eve

---

1 Ancak Kürtler, Transkafkasya dışında çoğunlukla Sünnidir.

götürmek günahtır.

Sonra ölü evine dönülür. Molla bir dua okur, cemaat de *amin* der.

Gün inince, ev sahibi zeytinyağına bir fitil batırır, fitili tutuşturup cesedin yıkandığı yere kor. Fitilin, ölünün ışıksız kalmaması için akşamdan sabaha kadar yanması gerekir, yoksa mezar karanlık olur. Ayrıca Kürtler, bütün Cuma-önceleri, ölen delikanlı ya da genç kızın mezarıyla Muhammed'in soyundan gelen *Seyyid*'in mezarında birer mum yakarlar.

Cenaze töreninin yapıldığı günün akşamı hiç bir anma yemeği verilmez; hatta ölü evinde yemek bile yapılmaz. Aileye komşular yemek getirir. Ölünün anısına ilk yemek (*xêyrat*), ölümden sonraki üçüncü gün verilir. Yemeğe bütün köy katılır. Her aileden bir kişi gelir. Bu yemek, *uç-güllük* (üç günlük) adını alır. Ölümden yedi gün sonra, *yedlik* (yedilik) adı verilen, 20-40 kişinin çağrıldığı ikinci bir yemek verilir. Kırk gün geçince verilen yemek, *kırxı* (kırklık) adını taşır. Nihayet, ölümün yıldönümünde bütün köye *illik-xêyrat* (yıllık hayrat) denilen büyük bir şölen verilir. Anma niteliğindeki bütün bu yemekler, aile için, akraba ve dostlar yardıma gelmezse ağır bir yük olur. Genellikle, bu yemeklerden her birinde, hali vakti yerinde akrabalar, kirveler ve dostlar yaslı aileye birer koyun getirerek yardım ederler; komşular da yağ, peynir, tahıl, bazan da para gibi yardımlarda bulunurlar.

Ölüm yıldönümü gelinceye kadar, aile genellikle yasa girer; evde eğlence, zevk yapılmaz ve keyifli şeylerden sözedilmez. Örneğin, bütün yıl boyunca kırmızı şeyler evden uzaklaştırılır, kırmızı elbise giyilmez; yünler, yumurtalar, saçlar (*hena* ile), kırmızıya boyanmaz. Ayrıca, *keva* çiğnenmez, kavrulmuş pirinç yemeği (Türkçe *kavarga,* Kürtçe *brejak*) yapıl-

maz. Normal olarak bu yemek, Kürt ailelerinde hemen her hafta mutlaka bir kez yapılır. Ama bir ölüm olunca bu yemek, yalnız ölünün evinde değil, aynı zamanda yakın akrabaların, hatta yakın komşuların evinde de yapılmaz. Yapılsa bile, yaslı ailenin haberi olmadan gizlice yapılır.

Bayram gelmeden önce komşular, ölü evinin hanımına *hena* getirir ve bu büyük bayram dolayısıyla saçlarına kına yakmasını ısrarla isterler. Eğer kadın buna razı olursa, yas biter ve normal hayat yeniden başlar. Ölünün yeni elbiseleri, bir yıl süreyle saklanır ve yıldönümü günü, bir seyyide ya da, ölü için dua etsin diye mollaya verilir. Mezara, ya basit kaba bir taş, ya da üzerinde ölünün adıyla ölüm tarihi yazılı küçük bir taş sütundan ibaret bir anıt dikilir. Tütün içenlerin anıtlarına bazan *kalyan* [nargile?] tasviri konur. Anıt, ailenin imkanlarına göre bir ya da iki ay sonra, bazan da bir yıl sonra dikilir. Vaktiyle bu ölü anıtları, koyun ya da at biçiminde olurdu. Bu tür şekillere Kürt mezarlıklarında hala rastlanır (Bozlu, Daşlu, Karakışlag, Seyyidler köylerinde). Anıtın sol yanına, günlük hayattan alınma birkaç sahne kabartma halinde işlenir.

Hali vakti yerinde kişiler ölünün anısını, bazan kamu yararına açık eserlerle yüceltirler: Çeşme ya da köprü yaptırma, yoksullara yardım, çocuk büyütme, bir seyyide kumaş hediye etme gibi hayır işleri.

Dul kadın, ancak bir yıl sonra ikinci kez evlenebilir ve çoğu zaman da kaynıyla ("lévirat" [Fr.]) ya da kocasının akrabalarından biriyle; her halükarda aile içinden biriyle evlenir. Dul kadının başka bir aileden evlenmesi, ailenin şerefine bir lekedir. Bunun nedeni kolayca anlaşılır: Zamanında aile onun için bir başlık ödemiştir, onu almak için masrafa girmiştir; böyle

bir evlilikle malını kaybetmiş olacaktır.

Orta Kürdistan'daki cenaze törenleri konusunda ise, benim ekleyeceğim az şey vardır: Ceset, yıkandıktan sonra kokulu otlarla ovulur ve bir ya da birçok (beşe kadar) kefene sarılır. Bundan sonra ölü, *darbest* adı verilen bir sedyeye konur. Mezar çukuru adam boyu derinliğinde kazılır. Mezarın yanına, *gor-kol* (mezar kazıcı) adı verilen özel bir yemek konur. Mezarın iç kenarları taşlar ya da pişmemiş tuğlalarla örülür (bu kaplama *birazge* adını taşır). Ceset burada sağ yanına yatırılır, yüzü Mekke'ye doğru döndürülür. Mezar, taşlar (*salin*) ve toprakla kapatılır. Üzerine de, biri baş tarafına, diğeri ayaklara gelmek üzere iki taş *(kêli)* konur. Mollanın duası *(talqin)* şöyledir: "Filan oğlu (ya da kızı) filan, sakın şaşırma, iki melek gelip sana dininin, *kıble*'nin, Tanrının ve peygamberinin hangisi olduğunu, erkek ve kız kardeşlerinin kimler olduğunu soracak. Şöyle cevap vereceksin: Taptığım Tanrı Allah'tır, peygamberim Muhammed'dir; dinim İslam'dır, kıblem Kabe'dir; bütün müminler de erkek ve kız kardeşlerimdir" Kürtler, bir ölüye son saygı gereklerini yerine getirmemeyi en büyük hakaret sayarlar. Bu nedenle de, savaş sırasında yaralı ve ölüleri alıp götürmeye çalışırlar. Ölünün mevki ve servetine göre, mezarı üzerinde, üç gün, hatta bir yıl Kuran okutulur. Kuran'ın baştan sona bir kez okunup bitirilmesine *xıtım* (hatim) denir ve bunun, ölüyü cehennem ateşinden koruyacağına inanılır. Cenaze töreninden üç gün sonra, özel bir ekmek (*sêmini*) hazırlanır ve bu ekmek, ölünün anısına, komşularla yoksullara dağıtılır. Ölünün bir tabuta *(sundruk)* konup gömülmesi pek nadirdir.

VI. BÖLÜM

KÜRT AŞİRETİ

Toplumsal Yapı (Sınıflar; Reisin Üstün Mevkii ve Yetkisi; Eğlenceler) ve Ekonomik Yapı (Vergiler, Oba Organizasyonu)

§ 1. Aşiretin Görünümü

"Bir aile, kan birliğinin sınırlarından öteye taşıp da nisbeten daha geniş bir alanı kapsadığı zaman, doğal olarak aşirete dönüşür. Aynı ailenin üyeleri arasındaki birliği perçinleyen sevgi ve alışkanlık bağları, aile çemberinin genişlemesiyle zayıflar; o zaman bunların yerine, gelenek, din ve ortak çıkar bağları geçer. Örneğin, geniş kapsamlı bir ailenin kalabalık üyeleri aşiret adını alan bir küme oluştururlar. Eski çağlardaki İsrail aşiretleri de, aslında, zamanla aşirete dönüşen ve ulus olmaya doğru giden büyük ailelerden başka neydiler? Günümüzde, Arabistan, Mezopotamya ve Kürdistan aşiretlerinden başka hiçbir yerde, eski aşiretlerin tam bir örneğini bulmak mümkün değildir. Bu aşiretlerin konak yerlerine varıp da çadırlarına baktığınız, aile reislerinin yanına yaklaştığınız zaman, her adımda ve her nesnede, Tevrat çağını anımsatan izler

bulmamanız olanaksızdır. Çocukları, yakınları ve uşaklarıyla çadırın altında oturan şu ak sakallı, ciddi bakışlı reis, hayal gücümüzde, Hazreti İbrahim, Yakup, ya da bir başka aşiret piri peygamberle özdeşleştirilebilir. Çadırın bir köşesinde, kimi oturmuş, kimi ayakta duran şu dört-beş kadın, vaktiyle Rebeka, Sarah ya da Raşel'in, ilkel güzelliklerinin açılıp serpilişi içinde çizdikleri o canlı tabloyu yeniden çizmiyorlar mı?

Türkiye Kürdistanı'ndaki aşeritler, reisin ailesinin oluşturduğu bir esas aile ile az-çok yakın akraba olan bir dizi başka aileden meydana gelirler. Her aile bir *hampa* (çadır) oluşturur; o şekildeki bir aşiretin nüfus sayımı, kapsadığı çadır sayısına göre yapılır. Örneğin, filan aşiret bin çadır kapsar demek, bin ev kapsar demektir. Ancak şuna dikkat edilmelidir ki Kürdistan'daki aşiretler, biri devamlı, biri yüzen olmak üzere, iki ayrı unsurdan oluşurlar. Devamlı unsur, reise akraba olan bir dizi ailenin oluşturduğu bir çekirdekten ibarettir; yüzen unsur ise, bazan bir aşirete, bazan başka bir aşirete bağlanan bir maceracılar ve kaçaklar grubundan meydana gelir.

Bu durumun sonucu olarak, bir aşiretin sayısal değeri hakkında tam bir fikir beyan etmek imkansızdır, çünkü bu aşiretin nisbi gücü, olayların o anda aldığı şekle bağlıdır. Örneğin Milan aşireti, Ömer'in yönetimi altında geliştiği sıralarda, 1600 çadıra sahipti. Felaketlerle dolu iki yıldan sonra aynı aşiret 500 çadıra indi. Bütün geri kalanlar kötü talih yüzünden eriyip gittiler.

Aşiret reisi tam bir ataerkil despottur. Otoritesi sınırsızdır. Herkesin malına istediği gibi el koyabilir. Kişilere dayak attırabilir ve gönlü dilerse, uyruklarından herhangi birini öldürtebilir. Barış zamanında reisleri aralarında bağlayan, suçluların iadesiyle ilgili bir anlaşma, bir uyruğun firar ederek

reisin otoritesinden kurtulmasına engel olur. Bir reisin yapabileceği yolsuzluklara karşı, şikayet mercii olarak hükümetten de medet yoktur, çünkü Türklerce izlenen politika, reisleri, hazineye bir meblağ ödemeleri şartıyla, dilediklerini yapmakta serbest bırakmaktır[1]

Aşiret reisliğine geliş, yaş büyüklüğü esasına göre olur. Reisin ölümünde yerine, en yakın akrabaları arasından en yaşlısı geçirilir ve herkes onun otoritesine boyun eğer. İktidarı zorla ele geçirme ya da devretme, genel oyla tayin, olağandışı birtakım durumlardır ki, dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi burada da, olayların normal gidişini değiştirir.

Reisin çadırı, çevresinde dizili daha küçük çadırlar içinde her zaman, belli olur. Bu çadır, kamu işleriyle ilgili toplantıların yapıldığı ve bütün yabancıların konukseverlik bulmaya koştukları bir yerdir; duruma göre, aynı zamanda, yüksek adalet ya da adaletsizlik mahkemesidir; ayrıca, günün büyük olaylarının tartışıldığı bir Avam Kamarası ve de Lordlar Kamarası'dır. Burada reis, herkesin göreceği şekilde oturur; herkesle konuşup gülüşür, ya da öfkesini çeken kişileri azarlar. Sofrası her zaman pilav ve kızarmış koyun etiyle doludur; herkes, reisin önüne diz çöküp yemekten payını alabilir. Kürtlerin bana anlattığına göre, Heyderanlı aşiretinin güçlü reisi Ali Ağa'nın sofrasında, pilavlar ve kızarmış koyunlar tepeleme yığılır, dört uşağın omuzunda taşınırmış (Bu konuda bir önceki bölümde söylediklerimizle karşılaştırınız. [B.N.]).

---

1 "Kürt aşiretlerinde para cezaları ile adam yaralama yüzünden verilecek ceza bedellerini tahsil hakkı, bu aşiretlerin beylerine ait olacaktır" (R. Mantran ve J. Sauvaget, *Osmanlı Vergi Nizamnameleri,* 1951, Şam Fransız Enstitüsü, A. Maisonneuve, s. 102).

Ben, böyle bir barbar cömertliğinin örneğini görmek fırsatını bulamadım, çünkü ilişkide bulunduğum aşiret reisleri, bu büyük senyörlere oranla birer cüce sayılırlardı.

Reisin otoritesi kesin ve nihai olmakla birlikte, onun üzerinde aşiret yaşlılarının belli bir kontrolü vardır; bu yaşlıların oyları, her zaman ihmal edilemeyen maddi bir ağırlık taşır. "Ak sakallılar" kurulu (Türkçede bu yaşlılara *Ak sakallı*, Kürtçede *Rıspi* denir [B.N.]), hemen her akşam reisin çadırında toplanıp, genel çıkarları ilgilendiren sorunları, ayrıca aşiretin gündelik hayatında ortaya çıkabilen bütün işleri görüşür" (Millingen, *adı geçen eser,* s. 282-286).

Kalın hatlarıyla çizilen ve Kürtler arasında yaşamış bir yazara ait olan bu genel tablo, okuyucuyu, yaşam biçimiyle bireysel ve ailesel karakteristiklerini bundan önceki bölümlerde de gördüğümüz bu kavme özgü aşiret ortamına dolaysızca sokmaktadır. Gerçi Millingen bu satırları 1870'te yazmıştı; ama, Wigram'ın yukarıda (IV. Bölümde) aktardığımız görüşüne, yani Kürtlerin İ.Ö. 1000 yıllarından günümüze kadar pek değişmedikleri görüşüne tümüyle katılmamakla birlikte, yine de, Kürt aşiretinin, hala kendini sürdürebildiği yerlerde, gerçekten de Millingen'in çizdiği tabloya çok benzediği inancındayız. Şimdi, Millingen'in taslağını çizdiği Kürt aşiretinin bellibaşlı görünümlerini derinleştirmemiz gerekiyor.

Şimdiye kadar, hiç değilse bizim bilebildiğimize göre, Kürt aşiretinin doğal yapısı üzerinde toplu bir sosyolojik inceleme yoktur ve genellikle aşiretin oluşumu konusunda bir görüş birliği de mevcut görünmemektedir[1] Aşiretin temelin-

---

1 P. Rondot'nun (adı geçen eser, s. 4) kanısınca "Kürt aşireti, kendi içine kapanmış

de kan bağları zorunlu olarak her zaman bulunmaz. Örneğin bu konuda Lowie *(İlkel Toplum*, Londra, 1921, s. 376-382) şuna işaret eder: "Çok düşük kültür düzeylerinde bile yerel komşuluk, kan ilişkisinden bağımsız olarak toplumsal dayanışmayı belirleyen etkenlerden biridir". Petruşevsky de (Ermenistan ve Azerbaycan'da 16. yüzyılla 19. yüzyıl başı arasındaki feodaliteyle ilgili Rusça eserinde) "Gerek ele alınan dönemdeki göçebe aşiretlerin, gerekse 13-15. yüzyıllardaki Türk ve Moğol göçebe aşiretlerinin, kan akrabalığına dayanan birlikler olmadığını ve ortak atalardan gelmediklerini; bu birliklerin, feodalizmden önceki çeşitli eski aile gruplarının parçalarından yapay olarak oluştuklarını" kaydeder. Ayrıca, klanla aşiret de her zaman kolayca ayırdedilemez. Çünkü bir klan, genişleyebilir ve aşiret haline gelebilir, öte yandan aşiret de küçülüp bir klan haline gelebilir (bak. Hocart, *İnsanın İlerlemesi,* 1933). Eğer belli bir ilkel toplum, henüz bir aşiret haline gelmemişse ve aileler halinde yaşıyorsa, Roma *gens*'i anlamında hiçbir "klan"a bile sahip olmayabilir. Çünkü "klan", Roma hukukunun açıkça tanıdığı haliyle, soyut bir kavramdır: "familia plurum personarum, quae ab ejusdem ultimi generatoris sanguine proficiscuntur quasi ex fonte quodam memoriae" (Ulpianus D., 50, 16; De V. S., 195, 4). Bu durum, ataerkil Roma'da olduğundan daha fazla, totemik klanda ortaya çıkar ki bu klanda akrabalık, kan bağlarıyla

---

küçük bir dünyadır, bir korunma organizmasıdır; geleneksel ve tutucu bir kurumdur. Öyle bir topluluktur ki, aynı karakteri taşımayan gruplara oranla, kendi üstünlüğü duygusuna sahiptir." İngiliz yüzbaşısı W. R. Hay aşireti şöyle görür: "Üyelerini bir dış saldırıya karşı korumak ve eski ırksal törelerle yaşam biçimini sürdürmek üzere kurulmuş bir topluluk ya da topluluklar konfederasyonu" Sosyolog Gumplowicz (*Irklar Mücadelesi,* s. 193 ve gerisi) aşireti, biraz özel bir açıdan, herkesin herkesle savaşı açısından inceler...

değil, totemin temsil ettiği bir tanrı-ata'ya inançla belirlenir. İşte bu yüzden, klan hiçbir zaman ailenin yerini tutmayacaktır ve aile toplumun temel hücresidir (bak. Lowie, *Kültür Antropolojisine Bir Giriş*, Londra, 1934, bölüm XIV, *klan*). Bir başka sosyolog da şöyle diyecektir: "Bir aşiret siyasal bir birimdir, bir *sib* ya da yarım-klan ise, böyle bir siyasal birimin birkaç bölümünden birini oluşturan bir toplumsal birimdir. Aşiret... bizdeki devlet ya da ulusa karşılıktır. *Sib* ise bir çeşit genişlemiş ailedir." (Bak. Kroeber, *Antropoloji*, Londra, Kalküta, Sidney, 1923). Çeşitli tezlerin bu hızlıca karşılaştırılması, işaret ettiğimiz problemin karmaşıklığını göstermektedir. Kürt aşiretinin bir tek aileden çıkmış bir genişlemiş klan mı, yoksa kökeni çoğu zaman yapay olan bir siyasal birim mi olduğunu belirlemek gelecekteki araştırmacılara düşer.

§ 2. Aşiretin Bileşimi, Sınıfları

Aşiretin bileşimi konusunda önce birkaç gözlem sunmak gereklidir. Millingen, şüphe yok ki bir aşireti büyümüş bir aile olarak görmekte haklıdır; ancak her özel durumda, en ilk aile çekirdeğinin payının ne olduğunu ve bunun çevresinde toplanan yabancı unsurların neler olduğunu daha yakından incelemek gerekir. Aşiret "dokusu" bakımından bu, çok öğretici bir inceleme olur. Ayrıca, aynı akrabalık ilkesi, her zaman değişmez bir biçimde büyük bir birim içinde bütünleşmeye hizmet etmez; tersine, bazan aynı aşiretin birçok kollara ayrılmasına yol açar. Kürt tarihini araştırmakla bulabileceğimiz birçok örnekler arasında, Harki aşiretiyle ilgili bir örneği vermekle yetinelim. Koleksiyonumuza aldığımız bir hikayeye göre, bu aşiretin "yönetici" ailelerinin atası, yiğitliğiyle tanınmış, yirmi kişiye karşı tek başına döğüşmekten korkmayan, Ebubekr

adında biriymiş. Ebubekr, Şemdinan beyi Zeyneddin'le çatışır, çünkü beyin uşaklarını ve uyruklarını soymakta, bazan da öbür dünyaya göndermektedir. Bir keresinde cüretkarlığını çok ileri vardırır. Kendisini pusuya düşürmek isteyen beyin adamlarından yirmisini tek başına dağıttıktan sonra, bunların silahlarını alır, elde ettiği ganimeti, o zaman tek varlığı olan iki katırına yükler ve dosdoğru beyin karşısına çıkar. Bey, hileye başvurup Ebubekr'e gerçek duygularını hissettirmez, tam tersine şöyle der: "Hoş gelmişsin, başım-gözüm üstüne! (Bir konuğu karşılarken kullanılan Kürt formülü). Benim uşaklarım kadınlardan beter; meğer onlara boşuna bakıp para veriyormuşum. Sen yoksul ve varlıksız bir kişisin, onun için seni uşaklarımın başına âmir yapmak istiyorum" Kısacası, anlaşmaya varırlar ve Ebubekr, ertesi gün ailesini getirip yeni işine başlamak üzere o gece konakta kalır. Böylece, güvenini kazandıktan sonra beyin düşmanını ele geçirmesi kolay olur. Ebubekr'i öldürmek üzere çözdükleri zaman, adamlardan birinin hançerini kapmayı başarır ve hançeri adama öylesine hızla vurur ki hançerin demir kısmı adamın vücudunu deldikten sonra ağaca saplanır. Ebubekr hançeri çekmek ister, ama elinde yalnız sapı kalır. Böylece de silahını kaybetmiş olur. Ölmeden önce, yalnızca oğullarına son vasiyetini yapmak üzere izin ister. İsteği yerine getirilir. Bunun üzerine şunları söyler: "1- Bir hançerin sapını hiçbir zaman çivilemeden bırakmayın; 2- Herbiriniz, çocuklarınızın çok olması ve böylece intikamımın alınması için en azından dört karı alın; 3- Şemdinan *begzade*'lerinin (yönetici klan) yüze gülen, yalancı sözlerine hiçbir zaman kanmayın" Ebubekr'in Mendo, Sido, Serhat ve Mamşeyr adlı dört oğlundan ilk üçü, Harki aşiretinin üç koluna adlarını vermişlerdir: En kalabalığı Mından, en

yiğidi Sidan, üçüncüsü de Serhati kolu. Aşiretlerin bir ailenin bölünmesinden meydana gelişine bir örnek budur. Öte yandan, apaçıktır ki bu konuda hiçbir genel şema konulamaz. Burada iki ilke devamlı rol oynar görünmektedir: 1. Bir aşiretin bir billurlaşma unsurunun (yiğit ve becerikli bir reisin) çevresinde oluşmasını sağlayan yoğunlaşma ve yapışma ilkesi; 2. Elverişsiz koşullar (reisin ölümü, salgın hayvan hastalığı, kıtlık) sonucunda çözülme ve dağılma ilkesi.

Millingen'in çok iyi işaret ettiği gibi, aşiret, refaha erdikçe kalabalıklaşır, tersi durumlarda ise erir, hatta yok olabilir. Çeşitli dönemlerde tutulan, aşiretlerle ilgili listeler karşılaştırıldığı zaman, bu durum kolayca görülür. Bu karşılaştırmada, yalnız bazı büyük aşiret adlarının sürdüğü, öbür aşiret adlarından çoğunun silinip gittiği, bunların yanında birçok da yeni aşiret adının türediği görülür. Bu yeni aşiretler, yıkıma uğramış başka aşiretlerin enkazıyla kurulabilmiştir. Bütün bu dönüşümlerin nasıl meydana gelebildiğini bize açıklayan Millingen'in işaret ettiği yüzen unsurlar da her zaman vardır[1]

Ancak, bu yüzen elemanlardan başka, bazı aşiretler içinde farklı sosyal tabakaların da var olduğunu belirtmek gereklidir. Kürtleri gözlemleme imkanı bulan bütün yazarlar, onlarda en azından iki sınıf bulunduğunda birleşirler: Silahlı uşaklarıyla birlikte yaşayan savaşçı ve toprak sahibi soylular; yarı köleliğe indirgenmiş rençberler. Bu rençberlere, kimi zaman,

---

1 P Rondot (*Dağlı Aşiretler*, s. 4, 5), aşirete yabancıların da kolaylıkla kabul edildiğini, hatta bunların yüksek mevkilere de gelebileceğini söyler. Kürt, yabancının değerine inanır ve onu içine kabul ederse, özümseyebileceğine güvenerek kabul eder. Çünkü aşiret, kendi gücünden emin olup, toplumsal hayatın çerçevesini oluşturur ve bu hayatı tümüyle düzenlemeye yönelir. Örneğin aşiret duygusu, Kürdün din karşısındaki tutumunu etkiler (bak. XI Bölüm).

Müslüman doğuda genellikle kullanılan bir deyimle *rayet*, *reaya* (köylü) adı, kimi zaman da -ki bu, dikkatimizi çekecek bir noktadır- fiziki tipleriyle ve yine İrani olmakla birlikte dilleriyle Kürtlerden ayrılan Guranlar adı verilir. Kürt çevresinin bu bölümlenişi, doğal olarak, bir yanda fatihlerin, öte yanda bunlara boyun eğen yerlilerin bulunduğu düşüncesine götürmüştür. Bu görüş bazı yazarlarca ileri sürülmüş, bazıları ise, olayı açıklamaya girişmeden, Guranlar adının çifte bir anlam taşıdığını iddia etmiştir: Daha geniş olan birinci anlama göre bu, Kürt aşiretlerinde bir sosyal sınıfı gösterir; daha dar ve etnik nitelikteki ikinci anlama göre ise, belli bir aşireti nitelendirir.

Bu konuda birkaç yazardan örnekler alalım:

"Kürtler, sürülerinden başka varlıkları olmayan ve ayrıca haydutlukla da geçinen savaşçılarla Guran denilen köylülere ayrılırlar." (Wagner, *İran ve Kürt Ülkesinde Gezi,* Leipzig, 1852, cilt II, s. 233). "Bu Guranlar soylu kasta mensup Kürtlerden sayılmazlar, çünkü çehreleri ve şiveleriyle savaşçılardan ayrılan köylüler, hemen kendilerini belli ederler" (*aynı eser*, s. 235). "Köylü kastını oluşturan, boyunduruk altına alınmış yerli Medler olsa gerektir" (*aynı eser*, s. 225) "Bilbaslarda (Urmiye gölünün güneyindeki aşiret [B.N.]), Kürdistan'ın hemen her yerinde olduğu gibi, bir köylü sınıfı vardır. Bu sınıf, hor görülür, hiçbir aşirete mensup değildir ve Şehrizur'da olduğu gibi, eski yerlilerden oluşmuş görünmektedir. Bilbaslar bunlara, Farsça "beyaz şapkalılar" anlamına gelen *Kalowspi* derler." *(aynı eser,* s. 229). Rich'e göre *(Kürdistan'da Kaldığım Sürenin Hikayesi),* Guranlar, savaşçı kastından çehreleri ve lehçeleriyle ayrılırlar. Yüz biçimleri daha yumuşak ve düzgün hatlıdır; profilleri çoğu zaman tıpkı Grek pro-

tiline benzer. Yine Rich'in belirttiğine göre, durumları sefil olup, Güney Amerika'daki zenci kölelerin kaderine hayli yakındır. Rich'in eserini açıklayan Sylvestre de Sacy *(Journal des Savants,* 1837, s. 8-9) de, savaşçıların galip ırkı temsil ettiğini, rençberlerin ise yerlilerin kalıntıları olduğunu varsaymaktaydı. Ancak, N. Marr (*"Çelebi" Kelimesi Üzerine,* Rusça, s. 137, Not) Guran kelimesinin Kürd kelimesinin değişik bir biçiminden ibaret olabileceğini, çünkü bir kelimenin başındaki *k* ⟶ *g* geçişinin Kürt fonetiğinde bilinen bir şey olduğunu söyler (Justi, *Kürt Grameri*, s. 21, c). Sondaki *rd* ⟶ *r* geçişi de böyledir (Justi, s. 38, c). Marr'ın sözünü ettiği Ermeni yazarlarından Mirahoryan (1885) Kürtleri, *torun* (yani "soylu kökenli") reislerin yönettiği, hayvancılıkla geçinen bir göçebe sınıfla bir yerleşik sınıfa ayırır. Srvandztiants (1876), Kürtlerde üç sınıf tespit eder: 1. Soylular *(torun);* 2. Reisin silahlı askeri (*xolam*); 3. Çalışanlar (*reaya*). A. Arakelan (1898), dört sınıf ayırır: 1. Avam, çalışan *reaya*; 2. Reisin silahlı uşakları; 3. Askeri kast olan reisler, *ağa*'lar; 4. Din adamları.

Golam (*xolam, xulam*) deyimi konusunda şunu kaydetmek gerekir ki bu deyim, bazı hallerde, köleliğe yakın bir durumu, ya da hiç değilse belli bir özgürlük sınırlamasını ifade eder görünmektedir. Gerçekten de, bunu düşündüren bir belge olarak, 1768'de Nahcivan hanlığı reayası ve göçebelerinin Kerim Han Zend'e sundukları bir dilekçe vardır. Bu dilekçede handan begzade'lerin kendilerini *golam* (ev kölesi) haline getirmelerini yasaklaması isteniyordu. "Golam olan, ya babadan geçme, ya parayla alınmış, ya da yabancı biri olur. Fakat Nahcivan köylülerinin *(rayet*) ve göçebelerinin *(ilat)* golam haline getirilmemesi gerekir" (N. Bogdanova, 253. sayfada

sözügeçen makale).

Minorsky de, 1914 tarihli Rusça eserinde Kürtlerde iki sınıf bulunduğuna işaret eder: Silahlı uşakları da dahil olmak üzere soylular ve yarı-serf durumundaki rençberler. Minorsky ayrıca, bu rençberlerin durumunun, *ağaya* karşı duydukları, bazan çok ataerkil, güçlü ve hatta duygulandırıcı olan klan bağlarıyla hafiflediğini de belirtir. Yine Minorsky'nin kaydettiğine göre, örneğin, çekişmeli İran sınır bölgelerinin Türklerce işgali sırasında (1904-1910), Türkler ağaların köylüler üzerindeki yetkisini kısıtlayarak *rayet*'lerin durumunu düzeltmeye çalışmışlardı. Ancak, bu köylülerin üzgün üzgün "Artık ağamız kalmadı" diye sızlandıkları görülmüştü.

Minorsky ağaların fatihler, rayetlerinse bir başka ırk olduğu görüşünü de paylaşmaktadır. Zaten bu iki tipi birbirine karıştırmak mümkün değildir. Örneğin, daha sonra gelen Şekkakların eski yerli halka egemen oldukları Kotur, Somay gibi yerlerde görüldüğü üzere, bu gerçek tarihsel olarak defalarca ortaya konulmuştur.

Rawlinson'a göre, Guran aşireti Kelhur aşiretinden gelmekte olup, Sultan 4. Murat'ın buralara yerleştirdiği Bacilan Kürtleri bu Kelhurları 1639'a doğru Batı Zohab'ı terke zorlamışlardır. Ancak şu var ki bu durum, Kelhur lehçesinin Guran lehçesinden farklı oluşuyla bağdaşmamaktadır.

Minorsky, Guranlar problemini, adları (bu ad iki bin yıllıktır!) ve kökenleri bakımından çok sıkı bir tahlilden geçirmiştir. Ayrıca, Guranlara ait bazı edebi kaynaklar ve metinler de vermiştir. Guran adı, dar anlamıyla alınırsa, Bağdat-Kermanşah yolunun kuzeyi ile kuzeydeki Sirvan (Diyala) ırmağı ve Aorâmân (Hewreman) yüksek yaylası arasındaki dağları kaplayan belli başlı aşiretin adıdır. Ayrıca, Dersim'deki Zazalar

(Dımliler) tarafından da konuşulan bu Gurani lehçesinin şuraya buraya serpilmiş başka adacıkları da vardır. Guran adının, en eski biçimi olan *Ga (v) bara (k)* kelimesinden geldiği, bunların ilk yurdunun da Hazar Denizi eyaletleri olması gerektiği ileri sürülmektedir; nitekim bu eyaletlerde 645-660 yıllarına doğru bu adı taşıyan bir hanedana rastlanır (bak. *The Gûran*, V. Minorsky, B.S.O.A.S., Cilt XI, kısım 1, 1943).

Bütün bu gözlemlerden kesinlikle şu sonuç çıkar; görünmektedir ki Kürt çevresi toplumsal bakımdan bir örnek olmaktan uzaktır ve kastların ya da sınıfların varlığına şüphe yoktur. Okuyucu, belki de, yukarıdaki gözlemlerde, *aşiretlerin aralarında* yerleşik, göçebe ya da yarı-göçebe olarak sınıflanmasıyla, bundan farklı bir şey olan, *aynı aşiretin kendi içerisinde* çeşitli sosyal sınıflara ayrılmasının bazan birbirine karıştırıldığını düşünebilir. Bu itiraz gerçekten haklı görünür; ama öte yandan şu olguyu da dikkate almak gerekir: Birçok aşiretler (örneğin Harki aşireti, sonra da Artuşi, Surçi, Milan aşiretleri) göçebe ve yerleşik olmak üzere iki kesime ayrılır ve bu da, iki sınıfa, yani bir savaşçı sınıfıyla (ki bunların tipi, IV. Bölümde işaret ettiğimiz gibi, salt hayvan yetiştirici göçebelerin tipine tıpatıp uygundur), ekili toprağa sımsıkı bağlı kalan bir rençber sınıfına karşılıktır. Bu olgu, halen yerleşik olan aşiretlerin, kökende hep göçebe aşiretlerle bağlantılı olduklarını, bu göçebe aşiretlerin sadece bir kesimini meydana getirirlerken zamanla bu bağların gevşeyip, iki kesimin birbirinden ayrı bir hayat sürdüklerini düşündürür. Bu varsayım, sadece sürüleriyle geçinen savaşçı göçebelerin yaşamının, daha sağlam geçim kaynaklarına sahip yerleşik unsurlara oranla daha az garantili olması ölçüsünde, geçerlilik kazanır. Kötü koşulların biraraya gelmesi, göçebe bir aşiretin yerleşik bir aşirete oranla

daha kolay ortadan kalkmasına yol açar ve böylece tek bir aşiretin iki kesiminin bulunduğu bir yerde yalnız, başlangıçta bir bölümden, bir sınıftan ibaret olan yerleşik kesim hayatta kalır.

Esasen genel eğilim, IV. Bölümde gördüğümüz gibi, tam göçebeliği terketme ve yarı-göçebelik ara aşamasından geçerek toprağa yerleşme yönündedir. Şu halde aşiretle sosyal sınıfın karıştırılması ancak görünüştedir.

Ermenilerin kayboluşundan bu yana Ermenistan'daki Kürt yerleşikleşme süreci üzerinde Clerget durmuştur (*adı geçen eser*, s. 94-95). P. Rondot (*adı geçen eser*, s. 40-41) bu olayı, Kürdün mevsimlik işçi haline geldiği Suriye'de inceler. Hükümet, toprak sahibinin de çıkarına olan bu toprağa yerleşmeyi teşvik etmektedir. Vaktiyle Sir Mark Sykes da, Erzurum'un güneyinde uygulandığını gördüğü bu politikadan yakınmıştır. Mareşal Moltke (*Doğu Sorunu Üzerine Çeşitli Yazılar: Kürt Ülkesi ve Halkı),* daha eski (1838), hatta zorla yapılan, ama sonuçsuz kalan bir yerleşikleştirme girişimi anlatır.

§ 3. Reisin Sıfatı ve Görevleri

Kürt aşiretinin toplumsal bileşimini böylece tanımladıktan sonra, şimdi, bu aşiretin hiyerarşik yapısının, reisin sıfat ve görevlerinin incelenmesine geçeceğiz. Reislik yetkisinin kazanılış biçimleri duruma göre değişir, ama yine de belirli birkaç ilkeye indirgenebilir: Babadan oğula geçme, aşiret tarafından seçilme, hükümet makamlarınca atanma gibi. Bütün bu ilkeler de, esasen, tartışma götürmez bir kesinlik taşımaz ve ancak bir zorbalık ve hilekarlık ortamı içinde işler. Bunu, canlı yaşamdan alınma birkaç somut örnekle göstermeye çalışacağız. Yine de babadan oğula geçme ilkesi, aşiretin, böyle

babadan geçme reisine bağlılık gösterme alışkanlığı ve geleneğinin köklülüğüne dayanan bir avantaja sahiptir. Şerefname, Bitlis prensleri ailesiyle ilgili olarak bize bunun belirgin bir örneğini anlatır. Bir dönemde İran Şahı tarafından iktidardan ve mülkünden edilen bu aile, anayurdu olan Kürdistan'dan uzak, Kom kentinde sürgün yaşamaktaydı ve sadece küçük yaşta iki erkekten ibaret kalmıştı. Buna rağmen, ailenin sadık uşaklarından biri, eski reislerin bu torunlarını yeniden iktidara getirmek için heyecan verici çabalar harcamaktan geri kalmadı; bu yolda, efendilerinin aşiretinden de destek ve yardım gördü. Birçok başarısızlıklara uğramasına rağmen hiç yılgınlığa düşmeyen bu uşak, babadan oğula geçme ilkesini yeniden uygulatmayı başardı ve Bitlis, uzun bir aradan sonra yeniden prensine kavuştu. Şerefname ayrıca, reisin seçimle geldiği bir hali de anlatır. Burada, reis sülalesi sönmüş bulunan Rujeki aşireti sözkonusudur (s. 468-469). Bu aşiretin yaşlıları, aralarında danışıp kararlaştırarak, kral soyundan iki prensi iktidara getirmeyi önerirler. "Aşiretin büyüğünden küçüğüne herkes" bunu kabul eder. Prenslerin yanına giderler ve onları, herbiri aşiretin iki kesiminden biri üzerinde hüküm sürmek üzere, iktidara getirirler. Yine Şerefname'de, İran ya da Türk hükümetinin, soylu Kürt ailelerinin üyelerine aşiretler üzerinde egemenlik hakkı veren fermanlarının suretleri de vardır (s. 531, 551, 563, 581).

Anılan bütün örnekler, Şerefname yazarı Emir Şeref Han Bitlisi'nin ailesine ait olup, bu ailenin hayatının çeşitli evreleriyle ilgilidir. Ama Türkiye ya da İran Kürdistanı'nın öteki kesimlerindeki başka soylu ailelerde de durum farklı değildi. Öte yandan, 16. yüzyıl Kürdistan'ı hakkındaki bilgilerimiz için en iyi kaynağı sağlayan Şerefname, aşiretler arası kavga-

lar ve iktidarı ele geçirmeye çalışan reislerin çekişmeleri üzerine de ayrıntılarla doludur. Bazan birinin aşiret reisliğine gelmesine salt rastlantı egemen olur. Üç kardeş bir yerde birlikte yaşıyorlarmış. Büyük kardeş dindarlığıyla ünlüymüş. Bir gün bir şölen sırasında en küçük kardeş, sofradan ayrılmak zorunda kalmış. Geri dönüp de payını isteyince, ortanca kardeş, beklemekten bıkarak onun payını da yediğini itiraf etmiş. Bunun üzerine büyük kardeş "Kursağın patlasın inşallah!" diye beddua edip obur kardeşine çıkışmış. Bu söz ağzından çıkar çıkmaz da ortanca kardeş cansız yere yığılıvermiş. Sofu kardeşin sözlerinin manevi etkisi işte böyle olmuş! "Bu mucizevi olayın etkisiyle büyük kardeş aşiretin başına geçirildi" (Şerefname, s. 330-331)[1]

Bu değerli tarihi eser Fransızcaya çevrildiği için, burada, bir aşirette reis sıfatının kazanılış biçimiyle ilgili bu birkaç örneği vermekle yetiniyoruz ve daha fazla bilgi edinmek isteyen okuyucunun esere başvurmasını salık veriyoruz (Fr. - B. Charmoy tarafından Farsçadan çevrilip yorumlanan ve 1973'te Saint Petersburg'da bastırılan *Şerefname*).

Bu konuyu tamamlamak üzere şunu ekleyelim ki, özet olarak Kürt soylu zümresi aşağıdaki beş sınıftan oluşur: 1. Bilgileri ve örnek yaşamları ile tanınan *Mollazade*'ler, yani

---

1 P. Rondot'ya göre (*adı geçen eser*, s. 15-16) reisin otoritesi, bunalım ve savaş dönemleri dışında çok tartışma götürür niteliktedir. Zaten bir tek başarısızlık otoritesini yıkmaya yeter. Bu sorunun, ayrıntılı bilgi olmadığından, sistemleştirilmesi zordur. Sorun, devirden devire ve aşiretten aşirete değişir görünmektedir. Yezidilerde (R. Lescot'un anketi, s. 163) adli yetki, reisin elinden alınınca özel bir yargıca verilir. Babadan oğula geçme ilkesi bütün Kürtlerce benimsenmez. Bir Kürt atasözü şöyle der: *Rehmet lı gora, radıke kora* ("Mezarlar sayesinde ahmaklar reis olur"). Rastlantıya dayanan seçimler arasında şu yaygın folklor ögesini analım: "Adayların birinin başına konan kuş" (*Der vogel der Heerschaft* [Devlet Kuşu]; ZDMG, s. 36, 241).

molla soyundan gelenler (Erbil'de Molla Heyder soyundan gelen Heyderiler; Ravanduz'da Hilani aşiretine mensup Molla Ömer Efendi soyundan gelen Hilanizadeler); bu sıfatlara sahip olmayan mollalar esprili bir şekilde *niv-molla* ("yarım molla") diye adlandırılır; 2. Şeyh soyundan gelen *şeyhzade*'ler (dinle ilgili bölümde sözünü edeceğimiz dinsel önderler); 3. Botan ve Revanduz Emirleri, Mukri Serdarları (Baba Miri), Süleymaniyeli Bebe Paşalar gibi büyük soylu aileleri oluşturan *begzade*'ler; 4. Daha az önemli aşiretlerin reisleri olan *ağazade*'ler; 5. Son olarak da, kutsal kişi aileleri olan *Zevedar*'lar.

Şimdi de örnek olarak Orta Kürdistan'daki küçük, pek tanınmayan, ancak bizim inceleyebildiğimiz Şemdinan bölgesini alalım ve anlattığımız sistemin burada nasıl işlediğini görelim.

Bu ücra köşede, en başta, adının da gösterdiği gibi Abbasi hanedanından geldiğini iddia eden Abbasi *begzade*'ler ailesi vardır. Söylendiğine göre, bu ailenin kurucusu Emir Şemseddin adında biridir ve bölge, adını bu kişiden almıştır. Çoğu zaman Kürt soylularının şecerelerinde görüldüğü üzere, Emir Şemseddin de bir Arap soyuna bağlanmaktadır. Bu emirin klanı, Bağdat'la Musul arasında göçebelik etmekteydi. Güçlü bir Arap aşireti olan Şammarlarla[1] çatışmaya girince, bozguna uğradı, bunun üzerine Musul'un kuzeyindeki Kürt dağlarına sığındı. Önce Harki aşireti içindeki (yani Amadiya üzerinden Musul yolunun geçtiği Şemdinan'ın kuzey kısmındaki) Stûni köyüne yerleşti. Zekası ve iyi yaşamı sayesinde, Harkiler ve

1 Bak. Moltke, *adı geçen eser*, s. 246

komşularının saygı ve bağlılığını kazandı. Oğlu ve halefi Mir İzzeddin, nüfuzunu birçok komşu bölgelere yaydı: Mergever, Tergever, Girdi, Bradost, Dûskan, Oramar ve Rekan. Altı ya da yedi kuşak boyunca aile, Stûni'de yaşamaya devam etti; ama Mir Nasrettin döneminde aile, yine Harki aşireti içindeki Bêtkr köyüne taşındı. Şimdi Şemdinan'ın merkezi durumunda olan Nehri'deki camilerden biri bu mirin adını taşımaktadır. Üç ya da dört kuşak sonra, Mir Zeyneddin zamanında, aile bu kez Şemdinan'ın Humarû denen kuzey kesimindeki Harunan köyüne taşındı. Bu mir, izleri bugün de görülen sağlam bir kalecik yaptırdı. İki oğlu oldu. Bunlardan biri olan Mir İmadettin, babasıyla bozuştu ve Urmiye'ye gitti; burada Avşar hükümeti, kendisine yurtluk olarak Berdezur ve Tergever'i verdi. Onun Berdezur'da yaptırdığı kalenin kalıntıları bugün de görülebilir. İkinci oğul Mir Seyfettin, babasının yerine geçti ve resmen Şemdinan miri adını taşıyan ilk kişi oldu. Harunan'da aile iki ya da üç kuşak daha yaşadı, oradan da Mir Behram Beg zamanında Nehri'ye[1] gitti. O zamandan beri burası bu ailenin ikametgahıdır. Aile, eski bir Hıristiyan kilisesinin yerine, Nehri'nin orta yerindeki tepeye kendi *kal*'a'sını kurdu. Şemdinan mirleri bölgeyi Şeyh Ubeydullah dönemine kadar (19. yüzyılın ortası) yönettiler; bu tarihten sonra iktidar, Sâdât-ı Nehri (yani Nehri Seyitleri - Peygamber soyundan gelenler) adıyla tanınan bu şeyh ailesine geçti. Şeyhler, başlangıçta, sadece Kürdistan'daki dinsel şefleri oluşturuyorlardı; ama daha sonra, birçoğu, dünyasal iktidarı da ele geçirdi. Bundan, Kürtlerdeki din bölümünde daha uzun söze-

---

1 Minorsky bu adı, bazan Urartu'daki *Khald* krallığını nitelemek için kullanılan Nairi adına yaklaştırmaktadır. Van ve Urmiye gölleri Yukarı Nairi ve Aşağı Nairi gölü diye adlandırıyordu.

deceğiz. Burada bunların, sadece Şemdinan aristokratik hiyerarşisi içindeki yerlerini belirtmek için adlarını anıyoruz. Bu önde gelen iki aileyi oluşturan *begzade Abbasi*'lerle Nehri Seyyitlerinden sonra Şemdinan, şimdi sıralayacağımız başka soylu ailelere de yurtluk etmektedir. Bunların başlıcaları, bu bölgedeki çeşitli aşiretlerin şefleri olan *ağa*'lar ve en başta da *agavat-ı Zerzan*'dır (agavat, ağanın çoğuludur). Zerzan aşiretinin iki kolu vardır ki biri İran'daki Uşnu'da, diğeri de Şemdinan'da oturmaktadır. Bunların ikisi de, reislerinin kökenini, yine bir Arap soyuna bağlayarak, "Allahın kılıcı" diye adlandırılan ve 7. yüzyılda Mezopotamya ile Suriye'yi fethetmiş olan Halit Bin Velit'e kadar çıkarmaktadırlar. Şeyhlerin iktidara gelişine kadar, Zerzan ağaları, büyük bir nüfuza sahiptiler; ama şeyhler, onları Türk makamlarının gözünde itibardan düşürmeyi başardılar ve daha 1. Dünya Savaşı'nda, mülksüzleşen bu aile itibarını yitirerek dağıldı. Zerzan ağalarından sonra, önem sırasına göre, *taife-i paşmiri* adı verilen klan geliyordu. Kürt hiyerarşisinde paşmir deyimi, beyin yerine geçen, bir bakıma beyin vekili anlamına gelir. Bu klanın ataları bilinmemektedir. Sadece dinsel kaynaklı (*mollazade*) olduğu bilinmektedir. Soyu da esasen tükenmiştir.

Girdi aşiretinde birçok aile egemenlik için kendi aralarında çekişiyorlardı. Başta gelen ve mir unvanını taşıyan klanın kökeni oldukça tartışmalıdır. Gerçekten de bu klanın atası olarak kimi zaman bizzat Halife Ömer, kimi zaman da yine Halit Bin Velit gösterilmektedir; ya da bu köken, Van yöresindeki Zirinak köyünden bir Hıristiyan'a ve nihayet, Sincar'dan gelme bir Yezidiye bile bağlanmaktadır: Selefleri ne olursa olsun, Girdi mirleri, beşyüz yıldan beri yine de aşirette iktidarı korumaktadırlar. Başlangıçtaki ilk klan zamanla iki kola ayrıldı: Begzade Zerin ve Begzade Bençiya. Aşağı yukarı

bir yüzyıldan beri birinci kol üstün gelmiş, ikincisi önemini yitirmiştir. Bu mirlerin yanında Girdi aşiretinin de paşmirleri (Kuc-Began ailesi) olmuştur; ama iki klan sık sık kanlı çatışmalara girer, çünkü paşmirler köklerinin daha eski olduğu iddiasındadırlar.

Girdi aşiretinin, özellikle Girdi Baroja aşiretinin alt-kollarından biri içinde, "Mir Leşkeri" ailesi diye tanınan bir aile vardır ki bunun üyeleri her zaman bu alt-aşiretin başında bulunmuşlardır; bununla birlikte bunlar bütün aşiretin esas mirine bağlıydılar. Girdi aşiretindeki ruhban aileleri arasından üçü belirgin bir üne sahiptir: Birçok bilginler yetiştirmiş olan Şeyh İsa klanı, özellikle *cinler* üzerindeki·etkisiyle tanınan, Kelit köyünden Molla Nebi klanı ve Şeyh Ferah klanı. Şemdinan Kürtleri, cinlerin üç gruba ayrıldığına, bunlardan her birinin bir dinsel klana bağı olduğuna ve büyü, tılsım gibi işlemler için o klana başvurmak gerektiğine inanırlar. Sözkonusu klanlar, Suri köyünden Şeyh Cemal, adı geçen Molla Nebi ve Şirvan aşiretinden Şeyh Babik Pirani klanlarıdır.

Şimdi de şunu belirtelim ki göçebe olmayan Harki Beneci aşireti içinde "Mala Şabê Ağa" denen klan, vaktiyle en nüfuzlusu idi; şimdi bile, yoksullaşmış olmasına rağmen, bütün öteki ağalar üzerinde bir itibara sahip bulunmaktadır. Harki aşiretinde tanınmış herhangi bir ruhban ailesi yoktur. Bütün ruhban aileleri halk kitlesiyle karışmışlardır.

§ 4. Aşiret Reisleri Arasındaki İlişkilerle İlgili Bazı Hikayeler

Orta Kürdistan'ın en ücra köşelerinden biri olan Şemdinan 'daki nüfuzlu ailelere şöyle hızlıca bir göz gezdirsek bile, aşiret ilişkilerinin -bütün o ruhani ve dini önderleriyle birlikte- karmaşık işleyişini bir mikrokozmos içindeymiş gibi göz-

den geçirme olanağını buluruz. Bu önderler, önce birtakım durum ve şartların yardımıyla, kamusal hayatlarında, yükselen bir eğri çizerler, sonra, başkalarının yükselme hırslarına çarparak geriler ve söner, sıradan insanlar içinde yitip giderler. Kürdistan'ın bütün tarihi, bu ilk ve basit verilere indirgendiğinde, yukardakine benzer bir sürü yerel olgudan oluşur. Bazan özel yetenekli ve enerjik bir kişi Kürt tarihinin ön safına çıkar. Şemdin'da, Nehri'li Şeyh Ubeydullah döneminde, adını duyurduğu bir dönem yaşadı. Bu şeyh, 1885'te bir Kürt hareketi başlattı, İran'ın komşu bölgelerini istila etti, Türk ve İran hükümetlerinin başına hayli işler açtı. İleride bu konu üzerinde yeniden duracağız; ancak şimdi, Şemdinan konusundan ayrılmadan önce, bu bölgeyle ilgili birkaç hikayeyi aktarmak isteriz. Şemdinanlı Mir Bedrettin ve Behdinanlı İbrahim Beg adlı iki Kürt reisi, kendi bölgelerindeki köyleri övüyorlardı: *"Şûşê û Şermıni hoştıra jı hendi dıni* (Şuşe ve Şermıni, dünyanın en güzeli)" diyordu İbrahim. Bedreddin ise, *"Şûşe û Şermıni û Sıyani û Ergeni na-inin bı guşeyeki Awliyana mın bı tenê* (Şuşe, Şermıni, Siyani ve Ergeni, yalnızca benim Avliyan'ımın bir köşesi bile etmezler)" diye cevap veriyordu. Sonra da, İbrahim Beg'i temmuz ayında kendisini ziyaret etmeye çağırdı. İbrahim Beg Awliyan'a geldiği zaman Bedrettin, üç uşağını çağırarak, birinin arpa, diğerinin dut, üçüncüsünün de üzüm getirmesini emretti. Emir yerine getirildi ve Bedrettin, şaşıran İbrahim Beg'e, böyle bir şeye ancak Awliyan'da rastlanabileceğini anlattı: Awliyan'ın en alçak kısmında kar çok erken erir; biraz yukarılarda erime ilkbaharın sonlarına doğru olur; dağın Kuri Mızgeftan denen tepesinde ise bahar ancak yaz ortasında gelir. Öyle ki temmuzda köyün aşağısında üzüm vardır, daha yukarısında dut meyve vermeye

başlar; dağın üzerinde ise kuzu kulağı uç verir. Türkiye'nin en iyi tütünü de Awliyan'da yetişir.

Adını, Girdi aşireti ile Şemdinan aşiretinin sınırında bulunan Benavuk köyündeki çok yaşlı bir ceviz ağacından alan *Guza Kelewan* (Şapkalar Cevizi) hikayesinde, Kürt reisleri arasındaki rekabet daha saldırgan bir biçimde kendini gösterir. Şemdinanlı Hasan Beg'le Girdili Selim Beg, Rûyan, Benavuk ve Besuzin köyleri yüzünden bir türlü anlaşamıyorlardı. Pek otoriter yaradılışlı olan Hasan Beg, katibinin itidal tavsiyelerine rağmen, rakibine şiddetli bir mektup gönderir: "Selimuk (küçültücü hitap biçimi), palamut yiyici, köylerime el uzatma, yoksa bütün Girdileri mahvederim vb." Selim'in cevabı şöyle olur: "Utanç içinde yaşamaktansa, şerefle ölmek yeğdir. Girdilerde bir tek genç kız varoldukça köylerimden vazgeçmem, vb." Selim, şafaktan yarım saat önce 300 adamıyla Benavuk'a saldırır; ateş açar, sonra ellerinde hançerlerle düşmanın üzerine atılır ve onları kaçırır; kaçış öyle ani olur ki şapkalar ceviz ağacının dallarına takılı kalır. Selim Beg, ertesi gün 500 kişilik bir takviye ile Awliyan'a gelir ve düşmanını oradan da kovar. Yenilen Hasan Beg Nehri'ye döner. Sonunda, şeyhlerle *ulema*'nın müdahalesi üzerine barış anlaşması yapılır. Awliyan'la Begirdi, Şemdinan mirinde kalır; Ruyan, Benav ve Besuzin ise Girdi mirinde kalır. Bana bu konularda bilgi veren Girdili tanıdığım, şunları ekledi: "Bir Girdi'li altı Şemdinanlı eder. Şemdinan hiçbir zaman Girdi'yi yenememiştir." Yaşlı ceviz ağacı da o günden beri bu adı taşımaktadır...

Şimdi de, bu muhteris reislerin çıkardıkları sonu gelmez kavgalara son bir örnek olarak, Mir Mamed'le Mir Yahya'nın hikayesini verelim. Yukarıda görmüştük ki Girdilerde yöne-

ten klanın iki kolu vardı: Zerin kolu ile Bençiya kolu. Mir Mamed birincisine, Mir Yahya ise ikincisine mensuptu. Girdi beyinin resmi ikametgahı Zerin şatosu *(kasr)* idi. Başka hiç kimsenin orada oturma hakkı yoktu. Mir Mamed'in babası Miran Beg öldüğü zaman oğlu ancak 12 yaşındaydı. Bu yüzden *Zerin* şatosuna Mir Yahya getirildi ve böylece Girdi miri o oldu. Ölen mirin ailesi ise Besuzin'e götürüldü. Birkaç yıl geçtikten sonra Mir Mamed yiğit ve akıllı bir adam oldu. Herkes onun yeteneklerini anladı ve ondan daha iyi bir reis bulamayacakları kanısına vardı. Mir Yahya aşiretteki bu ruh halini sezdi ve rakibinden kurtulmak için en uygun yolu aradı. Mir Mamed de kendi yönünden tedbirini aldı. Mir Yahya, büyük bir ziyafet düzenlemeye karar vererek, bu ziyafete bir çok kişiyi, bu arada öldürmek niyetiyle Mir Mamed'i de çağırdı. Mir Mamed bunun üzerine, küçük kardeşleri Cangir, Zevnal ve Hasan'a Mir Yahya'nın hainliğini bildirerek onlarla bir görüşme yaptı. "Davete gitmemezlik edemeyiz. Bu bizim şerefimize yakışmaz. Ama gidersek de canımız tehlikeye girecek. Ne yapmalı? Sen bizim abimizsin, sen nasıl uygun görürsen öyle olsun. Gidersek dördümüz birden gidelim, yanımıza da beş uşak alalım. Mir Yahya planını anladığımızı bilmez ve bizden kuşkulanmaz. Belki Allahın yardımıyla onu yoketmeyi başarırız. Yalnız yolda da, evinde de çok ihtiyatlı davranalım. Bizi sofraya oturttukları zaman önümüze yemekler sürülecek ve geceleyin yatmamız için de bir yer gösterilecek; birbirimizden ayrılmamaya dikkat edelim" Bu sırada Girdi *Paşmiri* Şir Ağa da Zerin'e geldi. Mir Mamed'i bir kenara çekip ona, Mir Yahya'ya karşı dikkatli olmasını söyledi: "Ben senin babanın dostuydum, sana bir kötülük gelmesini istemem." Hepsi, birlikte hareket etmeye karar verdiler.

Mir Yahya, Mir Mamed'i selamlığa aldı. Yenildi, içildi, sohbet edildi; sonra Mir Yahya, Mir Mamed'e, kendisine gizli bir söyleyeceği olduğunu ve Şir Ağa'dan başka herkesin odayı terketmesini söyledi. Bunun üzerine Mir Mamed, ona, diyeceğini geceye kalmadan söylemesini, çünkü geceyi Şir Ağa'nın çok yakındaki köyü Şepatan'da geçireceğini bildirdi. Mir Yahya "avın tuzağı sezdiğini" anladı, ama kendi başında dolaşan tehlikeden kuşkulanmadı. Öbür davetlileri maiyetleriyle birlikte yerlerine gönderdi, kendisi, Mir Mamed, Mir Mamed'in kardeşleri ve Şir Ağa'yla yalnız kaldı. O zaman, Mir Mamed'e dönerek, kendisinin yerine geçebilecek değerde bir oğlu olmadığını, bu nedenle Mir Mamed'i halefi olarak tayin etmeye karar verdiğini söyledi. Bunun üzerine Mir Mamed, sesini yükselterek; "Madem beni kendi yerine geçmeye layık buluyorsun, öyleyse yaşamana ne gerek var?" dedi ve hançerini olanca gücüyle Mir Yahya'nın kalbine saplayıp adamı cansız yere serdi. Gerisi kolay oldu. Mir Mamed, kardeşleri ve Şir Ağa, silahlı adamlarıyla birlikte Mir Yahya'nın uşaklarını ve taraftarlarını gafil avlamakta zorluk çekmediler. Böylece, Zerin kolu, Girdi aşireti içinde Bençiya koluna karşı üstünlük sağladı. Mir Mamed, aşireti otuz yıl kadar yönetti sonra o da Bradost miri Yusıf Beg tarafından öldürüldü. Ama bu ayrı bir hikayedir.

§ 5. Reisin Adli Yetkisi

Bir Kürt ağası, ister miras yoluyla *(bı hesbê ers),* ister seçimle *(bı estesvabê aşair û akwam),* ister yukarıda gördüğümüz gibi hançer gücüyle *(bı zorê bazû)* iktidara gelsin, iktidarı bir kere sağlamlaşınca, artık tartışılmaz ve itiraz götürmez bir şekilde yürürdü. Ancak, Kürt örf ve adet hukuku

üzerine, reislerin aşiret içindeki yetkisi ve yargılama hakkı üzerinde henüz yeterli bilgilerimiz yoktur. Günümüzde, Türk ve İran hükümetlerinin otoritelerini daha fazla duyurmalarından bu yana, bu hak ve yetkilerden fazla bir şey kalmamıştır. Yine de, daha bir çeyrek yüzyıl önce edindiğimiz bilgilere göre, en ağır cezalar arasında suçlunun mülkünün *talan* edilmesi yer alıyordu; bu ceza da, örneğin, zorla kız ya da kadın kaçırma hallerinde uygulanıyordu. Diğer cürümler için, suçlunun evi yakılır *(mal-soti)*, ya da bahçesinin ağaçları kesilir *(rez-bıri)*. Ama en çok korkulan ceza aşiretinden kovulmaktır *(kırıya der)*. Esasen pek doğaldır ki ancak kendi toplulukları içinde bulundukları zaman güçlü olabilen bu insanlar için sürgün, bütün hakların kaybına denktir. Korunma içgüdüsü aşiret içgüdüsü ile karışır. Aşağıdaki örnek, bir Kürdün aşiretine ne denli bağlı olduğunu gösterir: Bir isyandan sonra Türkler tarafından esir edilen ve Afrika Trablusu'na sürülen Kürtler, ta oralardan kaçıp İran hududundaki dağlarına yeniden ulaşmayı başarmışlardır! Daha az önemli suçlar için daha hafif cezalar vardır. Örneğin, bir genç kızın rızasıyla kaçırılması halinde, 10-100 Türk lirası tutarında bir para cezası (*naht*) verilir. Eğer hayvan hırsızlığı yapılmışsa, mal sahibine bunun tutarı, aşiret reisine de dört lira ödenmesi gerekir. Durum kümes hayvanları için de aynıdır; şu farkla ki reis, yalnız iki lira alır, yani ayak sayısına göre hesap yapılır. Zarara uğrayan mal sahibine verilen bedel *tola* adını, ağaya ödenen para cezası ise *gunha* ya da *ker'yeti* adını alır.

Esasen, aşiret reisinin kişiliği adaletin en üstün garantisidir. Örneğin, Şemdinanlı Mir Abdal Beg bu konuda büyük bir üne sahiptir. Her yıl, bu bey, Harki yaylağı yakınındaki Şehidan tepesinin yamacında bulunan sebze bahçesini, etrafına hiç

çit koymadan ekip biçiyordu. "Benim otoritem bahçede çit yerine geçer" diyordu. Gerçekten de onun zamanında Kürtler aşırma eğilimini unutmuş görünüyorlardı ve hiçbir hırsızlık olmamıştı, ta ki Gare köyünden Yunıs adlı birinin, gözü dönerek, Hıristiyan Katuna Yuhari'ye ait sürüden yağlı ve iri bir koyunu çalıp boğazlamasına değin. Mal sahibinin bütün aramaları boşa gitti ve sonunda koçunun kayboluşunu kurtlara yükledi. Ama bu hırsızlığın haberi Abdal Bey'e ulaşınca, bey çok kızdı ve suçlunun bulunmasını emretti. Bunun üzerine Yunıs bulunup Nehri'deki aşiret mahkemesine sevkedildi. Çeşitli cezalar önerildi. Kimileri evinin yakılmasını, kimileri kolunun kesilmesini, kimileri de bacağının kesilmesini ya da memleketten kovulmasını öneriyorlardı. Mir bu önerilerden hiçbirini beğenmedi. "Benim yönetimimde hırsızlık-uğursuzluk görülmemiş şeyler olduğuna göre, suçluya verilecek ceza da görülmemiş bir ceza olmalıdır" dedi. Ve Yunıs'ın hadım edilmesini emretti. Emir yerine getirildi. Daha bir yıl geçmeden Yunıs'ın sakalları, bıyıkları döküldü, sonra, çehresi de değişti, buruştu, bir ihtiyar kadına döndü. O zaman herkes beyin verdiği kararın hikmetini anladı. O günden beri Hırsız Yunış'ın öyküsü halkın belleğinde yaşamaktadır.

Bu konuda, yönetimi altında hırsızlığın sözü bile edilmeyen Ravanduzlu Mahmud Paşa'nın da adı anılabilir. Paşanın şöhreti o denli büyüktü ki para dolu kesesini kaybeden bir satıcı, kesesini el sürülmemiş halde buldu[1] Kürt reislerinin anladığı biçimdeki adalete ilişkin başka örnekler, haydutlukla ilgili IV Bölümde verilmiştir. Süreyya Beg'in sohbet konuş-

---

1 Karş. Dr. M. Bittner. *Der Kurdengau Uschnuje*. Wien, 1895.

masından, buraya uygun düşen birkaç parça daha alalım:

Şurası kayda değer ki hırsızlık, dolandırıcılık ve ev soyma Kürdistan'da bilinmeyen şeylerdi, şimdi de öyledir. Tüccarlar arasında, hileli ya da hilesiz iflas hiçbir zaman mevcut olmamıştır.

Haydutluk anlayışı Kürtlerde güçlünün hakkına sıkı sıkıya bağlıdır. Bir haydut, kurbanını soymak için hileli yollara başvurursa, şerefini düşürmüş olur. Bunun için gücünü, cesaretini kullanmalı, hayatını tehlikeye atmalıdır. Bu koşullar içinde kazanılan herşey dürüstçe kazanılmıştır. En güçlü olduğundan onun güçsüzleri koruması gerekir. Kendine saygısı olan bir haydut, bir kadına, bir ihtiyara, bir çocuğa hiçbir zaman saldırmaz.

Bir kentten öbürüne önemli miktarda para gönderecek olan tüccarlar, çoğu zaman paralarını postadan çok bir ihtiyara emanet etmeyi yeğ tutarlar. Bir ihtiyar, elinde bastonu, üzerinde yüklü bir para, dağları, belleri aşar da, gideceği yere sağ salim varır.

Haydut, yolu üzerinde rastladığı yoksula yardımcı olmakla yükümlüdür. Mutlak zorunluluk hali dışında, hiçbir zaman adam öldürmemesi gerekir.

Esasen, Minorsky'nin de çok haklı olarak belirttiği üzere, Kürtlerin, başka halklara karışmadan kendi aralarında yaşadıkları yerlerde, belli bir kamu düzeni kavramına sahip oldukları tartışma götürmez görünmektedir. Aynı yaşama biçimine tabi olduklarından Kürtler, hükümet otoritesinin yokluğunda, kendi kendilerini, kendi tarzlarında disiplin altına sokmaktadırlar. Bu durum Minorsky'yi, örneğin küçük bir Kürt köyü olan Sakkız'da, büyük ölçüde etkilemiştir: Bu köyün sokakla-

rında ve pazar yerinde, ortada hiçbir hükümet temsilcisi bulunmadığı halde, çok canlı bir hayat görülüyordu. Minorsky, ayrıca, bu gibi bölgelerde, Süleymaniye'de, Savucbulak'ta, Kürtler'in kendilerinin daha sempatik göründüklerine işaret eder.

Anlaşmazlıklar bazan dostça çözüm yollarına ulaşmakta ve Kürdün nükteli zekası burada da işe karışmaktan geri kalmamaktadır. Örneğin, Besuzin ve Benavuk köyleri arasındaki sınırın çizilmesiyle ilgili şu mizaha yakışır hikaye bunun bir kanıtıdır: Bu iki köy, uzun zamandan beri tarlalarının sınırı konusunda bir türlü anlaşamıyorlardı. "Ak sakallılar"la önde gelen din adamlarının bütün çabalarına rağmen onları anlaştırma olanağı bir türlü bulunamıyordu. Ama, Besuzin köyünde oturan, Hıristiyan dininden Şabo adlı muzibin biri, onlara, herkesin hemen kabul ettiği bir yöntem önerdi. Her iki taraf köylüleri bir pilav pişirecekler ve pilavın içine gerekli yağı koyacaklar. Sonra ellerindeki tabaklarla ihtilaflı noktaya doğru koşacaklar, yağları eriyenler oldukları yerde duracaklar. Bu iki nokta arasında kalan alan iki eşit parçaya ayrılacak. Şabo aynı zamanda, Besuzinlilere, pilavlarına, yavaş eriyen ayı yağı koymalarını salık vermişti. Benavuklular durumdan hiç kuşkulanmadılar ve kendi pilavlarına çabuk eriyen tere yağı koydular. Yarışma günü, sözleşildiği gibi iki taraftan da koşu başladı. Ne var ki Besuzinliler, ağır eriyen ayı yağlarıyla, nerdeyse Benavukluların çıkış hatlarına ulaştıkları zaman durdular. Benavuklularsa, yağları hemen eriyiverdiği için, pek öteye gidememişlerdi. Bu şekilde tespit edilen yeni sınırı resmileştirmek için iki taraf ta yemin etti. Şabo burada da kendi köylülerinin yardımına koştu. Onlara ayakkabılarının içine Besuzin toprağı koymalarını salık verdi. Böylece Besu-

zinliler, vicdanları rahat olarak, üzerlerine bastıkları toprağın Besuzinlilere ait olduğuna ve Benavuklularının onda hiçbir hakları bulunmadığına Allah, Peygamber ve Kuran üstüne yemin edebildiler. Aynı yemin formülü Benavuklular tarafından da tekrar edildi. O zamandan beri iki köy barış içinde yaşamaktadır.

Kürtlerdeki kamu düzeni ve adalet konusunda, öc alma ile ilgili birkaç söz daha söylememiz gerekir.

Adam öldürme, öc alma (*tola*) asasına göre hükme bağlanır. Öldürülenin yakınları, öldüren üzerinde öc hakkına sahib olurlar, öldüren de beş yıl ya da daha fazla süreyle aşiretten sürülür. Eğer bu zaman süresi içinde hak sahipleri onu öldürürlerse sorun biter, yoksa, sürenin bitiminde öldüren, ihtiyarların görüşünü reisin onaylamasıyla aşirete dönebilir; ama öc hakkı daima saklı kalır. Kan bedelini karşılamak için anlaşmaya varılabilir: Bu bedelin ödenmesi (ki hiçbir zaman şeriatın tespit ettiği miktar olan yüz deveyi bulmaz) kanı durdurma (*xwin bastin*) özelliğini taşır. Çünkü öldürülenin kanının, öcü alınmadığı sürece akacağına inanılır; ama bu dostça anlaşma, bu durumlarda hançer ya da kurşun darbesini tercih eden Kürtlerde revaçta değildir. Bununla birlikte, eğer suçlu hak sahibinin yanına, kefeni ve boynunda kılıcıyla gelirse, yani ondan aman dilerse, uzlaşma yoluyla çözüm önerisi reddedilemez. Zinaya gelince, ancak suçlunun ölümüyle cezalandırılabilir. Zaten bilindiği üzere, Kürtler'de fuhuş bilinmeyen bir şeydir ve fuhuşu tanımlamak için Kürtler Türkçe ya da Farsça kelimeler kullanmak zorundadırlar. Özel olarak Kürtlerdeki yargılama konusunda yapılmış bir inceleme vardır (Mirza Muhammed Cevat El-Kazi, *Studien aus dem Rechtsleben in Kurdistan, in Zeitschrift für vergl. Rechtwiss,*

Bd. 22, 1909). Bu incelemede yazar, İran hükümetinin yalnız kadıları tanımasına rağmen, Kürtlerin, şer'i hukuku uygulayan İslam kadılarına başvurmaktansa, örf hukukunu yorumlayan kendi aşiret yargıçlarına başvurmayı yeğlediklerini belirtmektedir[1]

§ 6. Toplu Eğlenceler, Türkü ve Danslar

Kürt hayatının toplumsal görünümü, şimdi anlatacağımız ortaklaşa eğlencelerine değinmezsek eksik kalır. İlk başta Kürtlerde türkü konusunu ele alacağız. Marr'ın tespit ettiği gibi (*"Çelebi" kelimesi üzerine*, s. 127-129), bütün gezginler, Kürt türkülerinden coşkuyla sözederler. Birçok şarkı, nöbetleşe, koro halinde söylenir. Ferhat ile Şirin üzerine olan hasatçı türküleri, gezgin Rich'e, Venedik gondolcularının söylediği Tasso'nun dizelerini hatırlatır. Ermeni yazarı Aboviyan'ın sözlerine[2] göre, "Kürt halk şiiri şaşırtıcı ilerlemeler sağlamış ve mükemmelliğe varmıştır." Bu yazarın gözlemlerine göre, erkek olsun, kadın olsun her Kürt, ruhça doğuştan ozandır. Aboviyan'ı izleyen Moritz Wagner de, yolculuğunun hikayesinde, Kürt türkülerinin yüksek niteliklerinden hayranlıkla sözeder.

Kuzeydoğu Kürdistan'da bir keşif gezisi yapmış olan Blau[3] da, Kürt şarkısının nitelikleri ve Kürt yaşamındaki büyük önemi üzerine geniş olarak durur: "En sefil aşiretler bile türkü ve ezgiler bakımından zengindir. Onların savaşlara

---

1 Örneğin Savucbulak'ta güçlü bir Kürt *Kuzzat* (kadı'nın çoğulu) ailesi vardır. Bu ailenin reisi 1. Dünya Savaşı'nda (1914) Kadı Fettah idi

2 Lerch. I, s. 44'te bundan söz edilmektedir.

3 *Die Stämme des Nordöstlichen Kurdistan*, in ZDMG, XII, s. 598.

ilişkin kısa öyküleri, yalnız göçleri sırasında kayalık boğazlarda durdukları zaman çınlamaz. Bu türküleri söyleyen kişi, vadilerdeki yerleşik Kürtleri de sürükler; akşamları çevresine erkekleri toplayarak, onları savaşçı sınıftan eski kahramanlarla ilgili şarkılarla büyüler, ya da aşkı, ayrılık acısını dile getirir... Diyadin'de şarkıcı Ömer Ağa'nın sesinde dalga dalga yarattığı perdeler, ezginin kah hızlanan, kah ağırlaşan ritmi, sözlerin canlı ya da ölgün vurgulanışı ve aynı zamanda şarkısına eşlik eden canlı jestleri, onun, yazılı metni bile bilmeden, kavrayarak ve duyarak şarkı söylediğini kanıtlıyordu."

Layard'ın[1] Yezidi Kürtlerinin şiiri ve müziği üzerinde anlattıkları da ilgi çekicidir. Bu Kürtlerin Şeyh Adi'nin mezarı başında söyledikleri şarkılar görkemli ve hüzünlü idi. Layard "Ben hiç bu kadar dokunaklı, hem de bu kadar hoş bir şarkı duymadım" der. Flüt sesleri, zaman zaman zil ve davul vuruşlarıyla kesilen erkek ve kadın seslerine ahenkli bir biçimde karışıyordu.

Dinsel olmayan Kürt şarkıları[2], lirik olduğu kadar kahramanlığa da ilişkin konuları işler. Ama Marr'ın işaret ettiğine göre, önemli olan, tekrarlanan konular değil, zengin motif dağarcığıdır. Kürt şarkısının Hıristiyan Ermenilerde onurlu bir kabul görmesi, Kürt halk şiirinin olağanüstü çekiciliğini yeterince anlatmaktadır. M. Wagner, birçok Kürt ve Yezidi şarkısının Ön Asya'da yaygın olarak Türkçe'ye aktarılmış bulunduğunu belirtir.

---

1 *Nineveh and its remains*, I, s. 292

2 Kürt melodilerinden birkaç örnek, 1904'te Profesör Khalatianz'ın yönetimi altında Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nün yayınladığı *Recueil d'Emine*'de, Ortodoks Başpapazı Komitas tarafından verilmiştir.

Gezgin ve bilginler, genellikle, Kürt şarkılarının güzelliğini, bu halkın kişisel şövalyece erdemlerine bağlama eğilimindedirler. Marr şöyle diyor: "Eğer yanılmıyorsam şu soru üzerinde hiç düşünülmemiştir: Tersine, bu romantik ve kahraman Kürt imgesi, Kürtlerde, ölçüleri ve motifleri yönünden çok eski bir şiir mirasının ürünü değil midir?"

Bence, Kürt halk şiirinin zenginliği, Kürtlerin komşuları olan Müslüman Türkler ve hıristiyan Ermeniler üzerinde sahiboldukları avantaja sıkı sıkıya bağlıdır. Bu kavimler, kendi köklü dinsel halk geleneklerine temelden ihanet etmişlerdir; oysa Kürtler, İranlılar gibi, dilleriyle de Kürt kaldıkları sürece, Müslümanlığı benimsedikleri zaman bile, dinsel halk gelenekleriyle bağlarını tümüyle koparmamışlardı.

"Halk şarkılarındaki konu ve motiflerin zenginliğiyle putataparlık [paganizm] arasındaki bağ oldukça genel bir olaydır. Kürt şarkıları, başlıca normları ve motifleri yönünden, putataparlıktan miras kalmış bir zenginlik olarak ortaya çıkmaktadır; vaktiyle bu pagan dininin mensupları arasında, bugün Müslümanlığı benimsemiş çok sayıda Kürt aşireti de vardı"

Görüldüğü üzere Kürt halk şiiri, Marr'ın tartışmayı genişletmesine olanak vermiştir. Biz, Kürtlerde din problemini incelemeye sıra geldiği zaman, bu gözlemlerden yararlanacağız. Şimdilik, şarkının, ister koro halinde söylensin, ister kahramanlığa ilişkin ya da lirik konuları dile getiren anlatıcı ozanlar tarafından söylensin, Kürt çevrelerinde yeğlenen bir vakit geçirme aracı olduğunu belirtmekle yetinelim.

"Akşam yemeğinden sonra, yarısı çadırın içinde, yarısı dışında bulunan büyük bir insan halkası oluşturuldu. Bu halkanın içinde, birbirine karışık halde, çimenler üzerine sıra sıra

bağdaş kurmuş, gencinden yaşlısına aşiret savaşçıları görülüyordu. Topluluk keyifle gülüşüp söyleşirken, hemen hemen kendiliğinden, bazı sesler, dokunaklı ve duygusal bir dizi Kürt ezgisini koro halinde söylemeye başladılar. Bu şarkı isteklilerinin duyguları yavaş yavaş kızıştıkça, gözlerinin, ağızlarının ve tüm gövdelerinin ifadesi değişikliğe uğrayarak, alabildiğine sevdalı ve hemen hemen komik bir görünüm alıyordu. Bu sert yüzlerden bazıları, ciddi ve erkekçe hatlarıyla o anda müziğin gücünden gelen duygulu yumuşaklık arasındaki çarpıcı tezadı yansıtıyor, bazıları da, kendilerine vermeye çalıştıkları yapmacık baygın ozan tavırlarıyla sadece gülünç oluyorlardı.

"Bu çalgısız eğlence tam iki saat sürdü ve belirtmeliyim ki hiç de nahoş değildi. Yavaş yavaş bu müzik çeşidini Türk müziğinden çok daha ezgili ve tatlı bulmaya başladım. Kürt müziğinin taşıdığı değerin en iyi kanıtı kuşkusuz şudur: O akşam söylenen çeşitli melodiler arasından bir tanesi, benim müzik duyarlılığımı o kadar etkiledi ki epey bir süre kafamdan silinmedi ve bu melodiyi zevkle söyler oldum. Yazık ki şimdi hatırlayamıyorum, yoksa onu notaya alınmış bir Kürt melodisi olarak vermekten geri kalmazdım (Millingen, *adı geçen eser,* s. 313-314).

Şarkıdan sonra, dans gelir. Bundan önceki bölümde bu konudan zaten sözetmiştik, ama Millingen'in söylediklerini bir kez daha dinleyelim (*adı geçen eser,* s. 378-379):

"O akşam, çadırımız gerçek bir festivale dönüştü. Askerler biraz eğlenebilmekten çok memnundular; Milanlara gelince, çılgınca bir neşe içindeydiler. Ayrıca, pırıl pırıl bir ay ışığı ortalığı aydınlatıyor, öte yandan çadırdaki canlı ışıklar, Kürtlerle onların yanında duran askerlerin oluşturduğu karışık

grupları daha da neşeli kılıyordu. Alayın mızıkası birkaç savaş havası çalmaya başlayınca, birçok askerle Kürtler toplanıp, mızıkanın çevresinde bir halka meydana getirdiler. Mızıka Kürt melodileri çalmaya başlar başlamaz, Kürtler düzgün bir halka oluşturarak ulusal danslarını oynamaya başladılar. Kürt dansı, başka doğu danslarında görmediğim bazı özellikler taşıdığı için, ayrıca tasvir edilmeye değer. Kürtlerin dansediş tarzındaki özelliklerden biri, hiçbir zaman, tek kişi olarak, ya da iki veya dört kişi halinde dansetmemeleridir. Kürtler önce halka olurlar; bu halkanın içinde her biri, iki oyun arkadaşının arasında yerini alır ve onlarla omuz omuza yapışık durur. En dikkate değer özellik şudur ki dünyanın her yerinde danseden kişi kol-bacaklarını az yada çok hızlı biçimde oynattığı halde, Kürt hemen hemen hareketsiz kalır, sadece dizlerini pek hafifçe oynatır. Kürtler hiçbir olağanüstü ustalık gösterisinde bulunmazlar. Ama halkanın tümü, müzikle uyumlu olarak tatlı ve dalgalanan bir hareket yapar, tıpkı hafif bir meltemle dalgalanmaya başlayan bir ekin gibi. Kürt savaşçısı, dansettiği zaman, duruşuna, elinden gelen en duygusal ve romantik ifadeyi verir. Bütün oyuncuların, bakışlarına göre yargı verirseniz, güçlü bir iç tutkunun etkisi altında kendilerinden geçeceklerini sanırsınız. Ama oyun bittiği zaman, yeniden uslulaşırlar, o tutkulu halleri kalmaz.

"Kürt danslarında insanı şaşırtan şey, onların oyunlarda eş olarak kadınlara yer vermekten kaçınmamalarıdır. Tersine, seçtikleri güzellerle dansetmekten ayrı bir zevk duyar gibidirler. Kürtler aralarında dansettikleri zaman, her oyuncu yanına bir genç kız alır ve omuzunu kızın omuzuna yaslar. O zaman halkada erkek sayısı kadar kadın da bulunur. Ben böyle bir oyun görmediğime üzgünüm, ama Kürtler böyle oyunları yal-

nız kendi aralarında, Türklerin ve askerlerin tehlikeli bakışlarından uzakta oynuyorlar".

Türkü ve dans bir yana bırakılırsa, eğlenceler Kürtlerde çok çeşitli değildir. Bu eğlenceler arasında, güreş, taş atma, yukarıda Kürt düğününü anlatırken sözünü ettiğimiz binicilik ve nihayet manda döğüşleri anılabilir. Esasen, akşamları suya dalmaya giden mandalar arasında kendiliğinden bu tür döğüşler olur. Bu döğüşlerin ne İspanyol boğa güreşlerine, ne de hatta İran'ın Gilan eyaletinde gördüğüm boğa döğüşlerine *(verzo-ceng)* benzer bir yanı yoktur, Gilan'da özel olarak bu amaçla boğa yetiştirilmekte olup bu hayvanların karşılaşmaları gerçek bir bayram havası taşır.

Bu söylediklerimizi tamamlamak için, Ereb Şemo'nun anlattığı, Kürt çoban çocuklarının oyunlarını da ekleyelim:

"Zaman zaman, küçük çoban yamakları sürülerini birbirlerine yaklaştırır ve neşeyle oynayıp zıplarlardı. Bu oyunlardan bazılarını biz çocukluğumuzdan beri bilirdik, bazılarını ise kendimiz icat etmiştik. Bu oyunlar özellikle danslı ve şarkılı oyunlardı. Örneğin, el ele tutuşup halka oluyorduk; içimizden biri en önce şarkıya başlıyor, sonra hepimiz döne döne yürüyerek sevdiğimiz melodilerden birini koro halinde söylüyorduk. İşte böyle bir şarkıdan bir parça:

"- Ey, ey, küçük çoban! Parmakları altından! Çıkarır kavalıyla değişik havaları. Ey, ana, ana, küçük çoban gütmez olmuş davarı. Ey, ana, ana, varırdım ben küçük çobana. Ana, ver beni küçük çobana; baba, ver beni küçük çobana! Mutlu olurum onunla. İkimiz çalışırız yanınızda. Çeyiz içinse...

"- Bak, işte sabah oldu. Güneş de çoktan doğdu. Yarimin alnındaki altın parıldar oldu. Yedi yıl çoban kaldım, artık geldi

sırası, sevdiğime gümüşten bir kemer alacağım.

"Bundan başka, aşiretler için en iyi otlakları ve konaklama yerlerini ele geçirmek amacıyla yiğitçe döğüşen ve denk olmayan bir savaşta başlarını veren kahramanlara ilişkin eski halk şarkılarını da söylerdik.

"Ayrıca, çobanlara özgü, *Zeze* denen özel bir oyun da oynardık. Bu oyun şöyleydi: Her birimiz ayağımızın ucuna dikey olarak birer bıçak ya da değnek kor ve bunları var gücümüzle oraya buraya fırlatırdık. Ebe olan, hiç soluk almadan ve durmadan *Ze Ze Ze* diyerek, ortalığa dağılmış bıçak ya da değnekleri toplamak zorundaydı. Eğer soluk alırsa, oyunu kaybetmiş olurdu.

"Bazan da koç döğüşleri düzenlerdik. Her sürüden en güçlü ve en döğüşken genç koçları seçip karşı karşıya getirirdik ve döğüş başlardı. Kimin koçu üstün gelirse, aramızda karşılaşmayı kazanan o olurdu.

"Bu tür ortaklaşa oyunları gizli yapardık. Sürü sahipleri, koyunlarının daha bol ot bulmaktan, daha iyi beslenmekten ve daha çabuk yağlanmaktan geri kalmaması için, sürülerimizle bir yere toplanmamıza izin vermezlerdi."

§ 7. Aşiretin Ekonomik Görünümü

Şimdi de Kürt aşiretinin ekonomik görünümüne bakalım. Bu konunun bazı yönlerine, yaşama tarzı ve aile düzeniyle ilgili III. ve IV. bölümlerde değinmiştik; ama aşiret çerçevesinde bir de, reisle yönetimi altındakiler arasındaki ilişkilerin ekonomik planda nasıl oluştuğunu görmemiz gerekir. Kürt yaşamının bu yönü, sanırız, şimdiye değin dikkatlerden en uzak kalan yöndür. Göçebelerin doğal ekonomisine, örflerin

ataerkil karakterine şöyle bir değinilmekle yetinilmiştir; ama elimizde, durumu gerçekte olduğu gibi görmeye yetecek derinlemesine bilgiler yoktur. Kürt çevresi, ekonomik, toplumsal, politik olgularının nasıl işlediğini ve karşılıklı olarak birbirini nasıl etkilediğini gösterecek sıkı bir sosyolojik tahlilden geçirilmeyi hala beklemektedir.

A. REİSE ÖDENEN HAKLAR

Böyle bir tahlil bulunmadığına göre, burada, Kürt aşireti içindeki ekonomik ilişkilerin ana hatlarını, Vilçevsky ile Christoff'un daha önce anılan incelemelerinden yararlanarak çizmeye çalışacağız. Bu yazarlardan birincisi, Transkafkasya Kürtleriyle İran ve Türkiye sınır bölgelerindeki Kürtlerin toplumsal ve ekonomik yapısını tahlil ederken, şunu tespit etmektedir ki incelenen dönemin başlarında bu bölgelerdeki Kürtler çok belirgin bir feodal ilişkiler sistemine bağlıydılar. Yarı-göçebe aşiretlerin başında bulunan ağalar ve begler, Ön Asya'daki feodal sisteme dahil olup, İran ve Türk hükümetleriyle, ya da İran ve Türkiye topraklarında oturan yarı bağımsız prensliklerle tabilik [vassallık] ilişkisi içindeydiler.

Kürt aşiretleri, feodal beylerine, yalnız vergi ve hizmet borcuyla değil, aynı zamanda, sınır bölgelerinde askeri güç hizmeti görecek silahlı müfrezeler sağlamakla da yükümlüydüler; bu müfrezeler, aynı zamanda, feodal beyin çevre halkı üzerinde uyguladığı ekonomi-dışı önemli bir baskı etkeni de meydana getiriyorlardı.

Kürt feodal beyi, gelir kaynaklarını, ilk önce, o zaman büyük çoğunluğu Ermeni ya da Nesturi hıristiyanlardan oluşan, Kürdistan'daki yerleşik halkı soyup soğana çevirmekle sağlıyordu. 1860 yılına doğru bu bölgeleri gezen İngiliz kon-

solosu Taylor'a göre, bu Hıristiyan unsurlar, çalışkan ve el sanatlarında hünerli tek kesim idi.

Kürt reisleri bu Hıristiyanları, *zêr-hurli,* yani sarıyla (altınla) satın alınmış diye adlandırırlar. Bu deyim çok yerindedir, çünkü reisler bunları hayvan gibi alıp satarlar. Bu durum, salt her türlü hükümet otoritesinin yokluğundan ötürü yerleşebilmiştir; Hırıstiyan ahalinin, insaflarına terkedilmiş bulundukları beglerin, ağaların bağımsızlığı da bu otorite yokluğundan kaynaklanır. Başlangıçta Hıristiyanlar, Kürt reislerinin himayesini sağlamak için, onlara her yıl, bir çeşit *arab-hva* olan bir haraç öderlerdi, ama daha sonra, ülkenin efendilerinin açgözlülüğü oranında bunların sefaleti de arttığı için, düzenli ödemeler imkansızlaştı ve bundan böyle bu Hırıstiyanlar, şimdi içinde yaşadıkları kölelik haline boyun eğdiler (krş. bu konuda Cholet'nin söyledikleri, Bölüm 4). Bugün durum şudur: Bunlar, işledikleri toprakla birlikte topluluk halinde elden ele geçerler, ama her biri ayrı ayrı satılamazlar. Efendileri ise, bunların emeğinin yıllık ürünlerinden dilediğini para ya da mal olarak alır. Türk makamlarının da doğruladığı şu olgu bu durumu çok iyi niteler: Bir Kürt ağası bir başka ağaya ait olan bir *zêr-hurli*'yi bir kurşunda öldürür. Öbür ağa, katile kızacağına, kendi uyruklarından olan ve dindaşlarının ölümüyle hiçbir ilişkileri bulunmayan iki zêr-hurli'yi öldürür. Bu olayı anlatırken, Vilçevsky, köleliğin bundan daha eksiksiz bir tablosunun çizilemeyeceğini söylemekte haklıdır. Demek oluyor ki feodalizmin ekonomik baskısı Kürdistan'ın yerleşik halkı üzerinde etkisini gösteriyor, Kürt feodali de kendi göçebe aşiretlerinin desteğiyle elde ettiği ve sürdürdüğü üstünlüğünün temelini burada buluyordu. Bununla birlikte, her ne kadar ilk bakışta Kürt göçebesinin durumu kıyas götürmez

ölçüde daha elverişli görünürse de, gerçekte onun kaderi de pek o kadar iyi değildir. Hatta, bazan onun durumu, kişisel bağımlılık bir yana, yerleşik çiftçininkinden bile kritik idi.

Bir kere, Kürtler, ağalarının yararına olan karmaşık bir feodal paylar ve vergiler sistemine tabiydiler. Bu pay ve vergiler, ya doğrudan doğruya feodalin kendisi tarafından, ya da Kürt topluluğu nezdinde onun temsilcisi olan *rispi* (ak sakallı), *kethuda* (yönetici) tarafından toplanırdı.

Kürdün efendisine ödediği bütün vergiler konusunda tam ve kesin bilgilere sahip değiliz; ama çeşitli bölgelerle ilgili ve bu vergilerin karakteriyle, tutarına ilişkin ayrı işaretler bile, bize, Kürt feodallerinin ilk bakışta önemsiz gibi gelen bu gelirlerinin büyüklüğünü göstermektedir.

Örneğin Yezidilerde, yıllık gelirlerinin en azından onda biri emir'e gönüllü yardım olarak alınmaktadır. Aşiret reisleri ve şeyhler de bir o kadar alırlar. *Pir*, biraz daha azını alır; ama her türlü durumda, dini ve dünyevi otoritelerin yararına olarak bir Yezidi Kürdüne yüklenen dolaysız vergiler, o kişinin gelirlerinin beşte ikisinden az tutmaz.

Ayrıca ağa, çadırını bedava taşıttırma hakkına sahiptir; "evlenme hakkı" olarak da bir öküz alır, para ya da mal olarak cezaları toplayan da yine ağadır. Şeyh ise, sünnet için iki ile on arasında, evlenme için beş ile onbeş arasında koyun ve cinlerin kovulması için bir ya da iki koyun alır vb.

Nihayet, bazı gezginlerin anlattıklarına göre, genellikle Kürt, efendisinin huzuruna, uygun bir hediye götürmeden çıkamaz. Bir ağanın evine geldiği zaman ortalama bir koyun ya da bir keçi, bir şeyhin evine geldiği zaman bir kuzu ya da bir kümes hayvanı götürmek zorundadır.

Kısacası reis, genel olarak, yönetimi altındakilerin gelirlerinin beşte ikisini, bazan da daha fazlasını almaktadır.

Öte yandan, merkezi iktidar da, ağa aracılığıyla, hayvana uygulandığı zaman *ağnam* adını alan Müslüman *aşar*'ını alıyordu; kural olarak, sefere çıkarılan Kürtler aşardan muaf tutuluyordu, ama çoğu zaman ağa, bu vergiyi kendi çıkarına olarak toplamaktan geri kalmıyordu. Bu da zaman zaman, şövalye G. Drouville'in kitabında[1] anlattığı türden ayaklanmalara yol açıyordu.

Vilçevsky'nin incelemesinin yayınlanmasından (1936) bu yana, burada incelediğimiz konu üzerinde daha kesin bir görüş edinmemize imkan verecek başka belgeler de yayınlanmıştır (N. Bogdanova, *Göçebeler üzerindeki feodal sömürü, Tarih Arşivleri* Dergisi, cilt 11, 1939, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün, organı). Burada, Mirza İsmail tarafından 1828'de kaleme alınmış bir vergi defteri sözkonusudur. Bu kişi, o tarihte, yani Rus-İran savaşı sırasında, Rusya'nın İran'ı yendikten sonra ilhak ettiği Erivan eyaletinin *serdar*'ı (genel valisi) olan Hoseyin Han Kacar'ın *vezir*'i (bu deyim vergi memurunu gösterir) idi. Bu defter, bölgedeki Türk ve Kürt göçebe aşiretlerinin para ya da mal olarak ödemek zorunda bulundukları vergileri ayrıntılı olarak göstermektedir.

Bu defterden öğrendiğimize göre, örneğin, aşağı-yukarı 2 bin aileye ve 100 bin adet küçük baş hayvana sahip bulunan Zilan Kürtleri, yılda serdara, her yüz hayvan başına biri yetişkin, diğeri küçük yaşta iki koyun, bütün *otara*'lar için de 5

---

1 *Voyage en perse fait en 1812-1813*, Gaspard Drouville, Paris, 1825.

halvar yağ veriyorlardı *(halvar,* ya da daha doğrusu *harvar* bir eşek yükü anlamına gelir ki 40 ile 600 kilo arasında değişen bir ağırlık ölçüsüdür; *otara* ise, aşağı-yukarı 1000 koyunluk bir otlak demektir).

Zilan Kürtleri, aynı zamanda, her yıl 500 deve için gereken bütün takımları (semer, ip, yular) veriyor, bunun dışında da, serdarın emrine, taşıma ihtiyaçlarını karşılayacak 1000 öküz ve ayrıca 1000 silahlı adam veriyorlardı. Celali aşiretinden Sakenlu klanının durumuna gelince, 102 aileden oluşan bu topluluk, her yıl 219 toman, 6 minaltun ödüyordu (o devirde toman 10 gümüş-rub-le, minaltun ise bunun onda biri değerinde idi). Sakenluların ayrıca 8 otara + 750 koyunu vardı (otara = 1000 küçük baş hayvan). Böylece bu topluluk, otara başına 5,5 toman olmak üzere toplam olarak 48 toman + 1,25 minaltun, ayrıca 12 batman koyun yağı ve bütün otaralar için 25 çift çuval yün veriyordu.

Öte yandan serdar da, kendi hayvanlarını şu koşullarla, iki farklı formüle göre göçebelerin bakımına veriyordu. Dişpediş denen birinci formüle göre, bu hayvanları teslim alan topluluk, ne kadar yıl sonra olursa olsun, ilk aldığı sayı ve yaşta koyun ve koç iade etmek zorundaydı; ayrıca, alınan her koyun için topluluk, yılda yarım batman yağ ve peynir, her küçük koç için de bir stil yün veriyordu (bir batman, değişken bir ağırlık ölçüsü olup 5 kiloya denkti; bir stil de batmanın otuzda birine denkti).

Yeni doğan hayvanlar topluluğun malı oluyordu. Amani denen öbür formüle göre ise, yeni doğan hayvanlar ve yün de serdarın malı oluyordu; ayrıca serdara, koyun başına 7,5 stil yağ, her dişi manda için 6 batman, her inek için 4 batman yağ veriliyordu. Yılda bir kez de, taşıma işleri için topluluk bütün

hayvanlarını serdarın emrine sunyordu[1]

B. FEODALİTE ZAMANINDA ASKERİ YÜKÜMLÜLÜKLER

Vergi borçlarından başka, göçebe Kürt, silah altına alınmasının ve hayvancılık işleriyle uğraşamamasının doğurduğu sonuçlara da katlanmak zorunda idi. Gerçi askeri harekat başarılı olursa, bazı Kürtler savaşta zenginleşiyorlardı, ama genel olarak, kendi hayvancılık ekonomilerinden koparılmış bir insan grubu oluşuyordu. Bu Kürtler, ya feodal reislerin düzenli müfrezelerinde görev alarak, sömürülen halkın sırtından geçinen kişilerin sayısını kabartıyor ve bu feodal sömürünün ağırlaşmasına yardım ediyorlar, ya da komşularına el açan, ırgat veya çoban olarak birine kapılanan sefiller haline dönüşüyorlardı (krş.: Bu bölümün başında aşiretteki "yüzen" unsur konusunda söylenenler).

Bir göçebe topluluğunun askeri hizmete silahlı bir atlı

---

1 Azerbaycan *ilat*'ındaki vergi rejimi konusunda, Petruşevsky'nin, 16-17. yüzyıllarda Ermenistan ve Azerbaycan'daki feodal ilişkilerle ilgili Rusça eserinde (Leningrad, 1949, s. 315) ayrıntılı bilgiler vardır. Bugün İran'da uygulanan rejim konusunda da, M. Lambton'un eserine (*laud, eser*, s. 350) başvurulabilir. Mal sahibi çobanla sözleşme yapar. İki çeşit sözleşme vardır: *Dandani* ve *taraz*. Birincisine göre, sözleşmenin bitiminde çoban mal sahibine teslim aldığı sayıda hayvan iade eder ve fazlasını kendisine saklar. Taraz sözleşmesinde ise, mal sahibi manda başına yılda 4-6 *man-i tabrizi* tutarında erimiş yağ (*rugan*) alır. Sözleşmenin bitiminde, mal sahibi sürüsüne yeniden sahibolur, sürünün artmış kısmı eşit olarak paylaşılır, ya da parayla değerlendirilerek tutarı yine yarı yarıya paylaşılır. İyi geçen bir yılda çoban, her hayvandan 5-6 *man-i tabrizi* yağ elde eder. Mal sahibine kendi ihmali yüzünden ölen bir hayvanın bedelinin yarısını öder, doğal bir ölüm halinde ise hiçbir şey ödemez. Otlak hakkı (*hakk ul merte*), yılda hayvan başına 50 riyaldir. Bazı bölgelerde (örneğin Kermanşah bölgesinde) bu hak istenmez. Başka yerlerde (Kürdistan'daki Sakkız'da) mal sahibi bu hakkı alır; bu durum köylünün sınırlı sayıda hayvan yetiştirmekle yetinmesinden ötürü, hayvancılığı baltalar görünmektedir. Köylüler hayvanlarını otlakta bir araya toplamak için anlaşırlar (*aynı yer*, s. 357) ve burada, benim bir Sovyet kaynağına dayanarak başka yerde sözünü ettiğim *oba-başı* bulunmaz.

vermek için katlanmak zorunda olduğu giderler, 1840'a doğru 163 gümüş-ruble kadardı. Ayrıca topluluk bu atlının yılda 24 ruble 40 kopek tutan ücretiyle, atının 2 halvar arpa ve 20 yük saman tutan yemini de sağlamak zorundaydı. Atlı, topluluktan şu donatımı alırdı: Bir çift tabanca, bir kılıç, bir hançer, gümüş şeritli bir elbise, gümüş işlemeli bir at koşumu vb. Atlı bu koşumu kaybederse, topluluk ona bir yenisini sağlamakla yükümlüydü (B. Bogdanova, *sözügeçen makale).*

Üçüncü olarak, hayvancılık ekonomisi, hatta göçebelerinki bile, bölge ekonomisinden kopuk ve tümüyle bağımsız sayılamaz. Doğal halinde bile kalsa, hayvancılığın tarım ürünlerinden yoksun kalması, tarımsal kesimle alışverişte bulunma zorunluluğunu doğuruyor, bu da pek küçük iç pazarlar doğmasında etken oluyordu. Feodalin ekonomik baskısına uğrayan yerleşik unsurlar da, bunun acısını göçebelerden çıkarmaya çalışıyorlar, böylece bu göçebeler de sözkonusu sömürünün etkisine uğruyorlardı.

Son olarak; yerleşme süreci artık kendini göstermeye başlamış ve o döneme doğru yarı-göçebe aşiretlerin sayısı bir hayli kabarıklaşmıştı; bu yarı-göçebeleri ise feodal şef elindeki bütün olanaklarla köleleştirmeye çalışıyordu.

Kısacası, göçebe Kürtler, görünüşteki bağımsızlıklarına, ilk bakışta hafif görünen vergilere ve çoğu kişinin vurgulamaktan hoşlandığı Kürt yağmalarından gelen kazançlara rağmen, genel feodalleşme sürecinden kurtulamamışlar ve feodal şeflerinin boyunduruğu altına girmişlerdir. Ancak Petruşevsky, göçebelerin kaderinin yine de yerleşiklerden daha elverişli olduğu kanısındadır.

Böylece, 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında, Kürdistan'ın feodalleşmesi yalnız tamamlanmakla kalmamış, aynı

zamanda mantıki sonucuna da ulaşmıştır.

Kürt feodalizmi, *gens* nitelikli *[gentilice]* Kürt toplumunu çözüntüye uğratmış, temelinde özel hayvan mülkiyeti bulunan hayvancılık doğal ekonomisini doğurmuş, rençberi göçebe aşiretlerin istilasından korumuş, darbeleriyle komşu ülkeleri yıkan istilacı göçebe imparatorluklara karşı Kürdistan'ı bağımsız bir birlik halinde tutmuş ve tüm Ön Asya'daki feodalizmin kaderini paylaşarak; bizzat kendisi, üretim güçlerinin daha sonraki gelişimi için çok güçlü bir engel haline gelmiştir. Gerçekten de Kürt feodalizmi, kendisine ekonomidışı baskıyı uygulama imkanını veren doğal ekonomi biçimlerini ayakta tutarak ülkenin refahını baltalıyordu; hayvancılık ve tarım ekonomilerinin yanyana bulunmasından ötürü, yaratılması zorunlu olan iç pazarın gelişimini köstekliyordu; göçebe ekonomisini, askere çağırmalarla bir kısım kol gücünden yoksun bırakarak baltaladığı gibi, aynı zamanda, yaptığı çapulculuklardan zarar gören yerleşik ekonomiyi de baltalıyordu; bir yandan da, silahlı unsurlar olarak göçebelere ihtiyaç duyduğundan yerleşme sürecini frenliyordu.

Demek ki, Vilçevsky'nin kanısına göre, 19. yüzyılın başından bu yana Kürt feodalizmi, kendiliğinden tükenmişti ve gens nitelikli klanların çözülüp aşiretler içinde erimesinden sonra kısmen kendi etkisi altında doğan yeni ekonomik güçlerin gelişmesine artık uygun düşmüyordu. Aşiret de birtakım dönüşümlere uğrayacak ve feodal şefin rolü, yeni bir ekonomik ve toplumsal etken karşısında giderek silinecektir. Vilçevsky, bu etkeni, "kapitalist" usullere göre hayvan yetiştiricilerini sömüren *oba başı*'nın kişiliğinde görmektedir. 19. yüzyıldaki Kürt ayaklanmaları, Vilçevsky'ye göre, anti-feodal bir karaktere sahiptir ve bu niteliğiyle halkın gelişiminde

yeni bir aşama gösterir. Daha sonra *oba başı*'nın rolü konusuna döneceğiz. Burada, feodal düzen içinde aşiret reisiyle uyrukları arasındaki ilişkileri özetleyelim:

1. Göçebeler, ayni yükümlülük olarak reislerine belli bir silahlı birlik sağlamak zorundadırlar, bunun karşılığı olarak da, belirli bir güzergaha göre göç etme ve belirli otlaklarda konaklama hakkına sahiptirler; bu durum, göçebelerin özgür ya da birinin hizmetinde olup olmamalarına göre değişmez (işte göçebeler, bu durumun sonucu olarak, göçleri sırasında yerleşik halka ait ekili topraklar ya da çayırlar üzerinde durak larlar). Vilçevsky'nin verdiği bu tanım bence başka türlü yorumlanabilir. Özellikle, denebilir ki bir göçebe aşireti, eğer yeterince güçlüyse ve reisinin çevresinde toplanan gerekli silahlı birliğe sahipse, kendi göç ihtiyaçlarına ve yararlanacağı otlaklara giden yol güzergahına göre, geçişini kendisi sağlayabilir. Demek ki bu, feodale karşı yerine getirdiği bir yükümlülük değil, sadece yaşama kavgasında uyduğu hayati bir zorunluluktur. Öyle görünüyor ki feodal şefle aşiret şefi arasında bir ayrım yapmak gereklidir. Bu toplumsal görevler bazan bir insanda toplanabilir, ama genellikle birbirinden ayrıdır. Bir feodal şef, çoğu zaman otoritesini birçok aşiretler üzerinde icra eder ve ancak feodal şefin bu aşiretlerin kendi soydan gelme reisleri olmaması halinde, külfet niteliği taşıyan ve aşiretin kendi amaçları dışındaki amaçlara hizmet eden yükümlülüklerden sözedilebilir.

C. VERGİ SİSTEMİ

Burada önce bir yöntem sorunu mevcut görünmektedir, şu anlamda ki feodal bey sözkonusu olunca, asıl aşiret alanını terketmiş ve devlet alanına girmiş oluyoruz. Gerçi, denebilir

ki doğuda devlet, çağımıza kadar, merkezi hükümetin kolunun pek az erişebildiği aşiretlerin az ya da çok istikrarlı bir kombinezonundan ibaret olmuştur, ama yine de, doğu devleti, bu özel yapısıyla bile, aşiretin görev ve amaçlarından daha yüksek görev ve amaçlara sahipti. Ayrıca, aşiret reisiyle feodal bey arasında ayrım yapmanın zorunluluğuna bizi inandıran bir psikolojik neden de vardır. Aşiret reisi, aşireti üzerinde uyguladığı, inkar edemeyeceğimiz sömürü ne olursa olsun, yine de birçok bağlarla aşiretin öz çıkarlarına bağlı kalır, aşiret üzerindeki iktidarı yabancı bir iktidar değildir ve bu yüzden bu iktidar, kendi reisliğine son verilip yerine başka birinin geçirilmesi olasılığı karşısında zaten sınırlı olan yolsuzluklarına rağmen, daha kolaylıkla kabul edilir.

2. Belirli otlağı işgal eden her göçebe birimi, kendisini meydana getiren ailelere ait hayvan sayısına göre hayvancılık ürünlerinden ayni bir vergi öder (bak. yukarıda incelenen vergi defteri). Ayrıca, bir mülk sahibinin oradan geçen göçebelerden aldığı otlak hakkı *(hakk-ul merte)* ile yalak hakkı *(abhor)* da vardır.

3. Göçebeler, aşiret reisi aracılığıyla, metbu'ları olan *(suzerain)* beye birtakım haklar öderler ki bu vergiler, duruma göre hizmet yükümlülüğü (yardımcı askeri birlikler), ürün yükümlülüğü (*aşar; agnam*) ve hatta para yükümlülüğü karakteri taşıyabilir. Bu son yükümlülük türünde yolsuzluklar çoktu ve vergiler işe geldiği gibi arttırılıyor, aradaki fark cebe indiriliyordu. Zaten hükümet makamlarının kolunun, Kürt "vergi yükümlüsü"ne ulaşamadığı belliydi. Örneğin, Harki aşiretinin göçebe kesiminden vergi alınması, ancak, III. Bölümde söylediğimiz gibi, bu göçebelerin her yıl Zibar'da Büyük Zap'ı geçmek için köprü kurdukları yerin yakınlarında Türk tahsil-

darlarının düpedüz pusuya yatmalarıyla az çok başarıya ulaşabiliyordu. Bu konuda bir örnek olarak şunu da verebiliriz: Aynı bölgedeki Tiyari adlı dağ kasabasında bulunan bir kaya "tahsildar kayası" adını taşımaktaydı ki bu anlamlı ad, tahsildarın bu noktadan öteye yükümlülerinin yanına sokulma şansına pek sahip olmadığını gösterir.[1] Esasen, bilindiği üzere, Türkiye'deki eski rejim zamanında vergi tahsili imtiyaz (*iltizam*) yoluyla yapılıyordu. Buna göre, elindeki olanaklarla vergilerin toplanmasını sağlamak, filan kasabanın vergi borcunu hazineye götürü olarak ödemekle yükümlü olan imtiyaz sahibine *(mültezim)* düşüyordu. Yerleşik tarımcı halk için, "vergiden kaçmak" kolay değildi, çünkü "vergilenecek madde"yi oluşturan hasat ürününü gözlerden gizlemeye olanak

---

1 Bu yüzden tahsildarlar, vergi ödemek istemeyen Kürtleri, koşulları gozününe almadan bastırıp yakalamaktan geri durmuyorlardı. Oramar'dan Suto Ağa'nın 1915'te Musul Valisi Heyder Paşa'ya yazdığı,.şimdi bende bulunan bir mektup bunu kanıtlar: "İlkbaharda Büyük Cihad sırasında askerler Tiyari ve Tuhub'a çıkarlarken, zatı devletlerinizin huzuruna çıkmak şerefine nail olmuştum. O zaman bana, Oramar aşiretinin yerinde kalmaması için emir vermek lütfunda bulundunuz. Bu yüzden sürüler Dıhok kazasına götürüldü; ben adamlarımla Oramar'da kalmaya mecbur oldum. Buna rağmen, şimdi, vergi memuru Dehuk'taki yoksullarımızdan hayvan vergisi istemektedir. Hükümetin mültecilerden vergi almamasını istirham eder, dileğimi kabul edeceğinizi umarım"
Bu mektup ayrıca, Cihad-ı Mukaddes'e katılmanın müminleri her zaman vergiden bağışık kılmadığını da göstermektedir! Millingen (*adı geçen eser*, s. 253), Kürt kadınlarının tehditkar tavrı karşısında kaçmak zorunda kalan bir tahsildardan söz eder.
1935'te, bir Paris gazetesinde ("*Sans Fil*", 14 haziran) şu satırlara rastlanabiliyordu: "Doğu Anadolu'daki Muş bölgesinde gecikmiş vergilerin tahsili yüzünden tam bir trajedi cereyan etmiştir. Bu memleket yarı vahşi Kürtlerle meskundur. Bunlar herhangi bir vergi veya rüsum ödemekten tekrar tekrar kaçındıkları için, çevredeki hükümet temsilcisi, iki jandarma, iki tahsildar ve müftü ile birlikte, Sason'daki dağ aşiretine gitmiştir. Aşiret mensuplarına öğütler vermekle söze başlayan yetkili, onlara modern ve medeni bir devlet için verginin zorunluluğunu anlatmıştır. Daha sözün başında, dağlılar büyük bir öfkeye kapılmışlar ve bütün görevlilere, canlarını seviyorlarsa defolup gitmelerini ihtar etmişlerdir. Görevliler itidal ve itaat üzerine öğütlerine devam edince, dağlılar, ziyaretçilerin üzerine yürümüş ve hepsini öldürmüşlerdir"

yoktu. Göçebeler ve onların bir yerde durmayan sürüleri içinse durum değişikti. Aşiret yetkilileriyle bir anlaşmaya varmak zorunluluğu doğuyor, bunlar da haliyle bu durumdan yararlanıyorlardı.

Miss Lambton'un çok titiz incelemesi, bize, İran'daki Kürtlerin durumu hakkında oldukça açık bir fikir verebilir. Çoğunluğu yerleşik olan bu Kürtlerin durumu, mülk sahibinin aynı zamanda aşiret reisi olması dışında, köylülerin durumundan pek farklı değildir. Mülk sahibinin kaldırılan üründen aldığı ve köylünün taşıyıp getirdiği pay, yöreden yöreye çok değişir (l/2, 1/3, 2/5, 1/5, 1/10, 2/15, 1/15? *nısf-ı kâri)*. H.L. Robino'ya göre (*Report on Kurdistan,* 1911, s. 1), *dah-du* adı verilen bir sistem çok yaygındı. Bu tür anlaşmaya göre, ürün 12 paya ayrılıp 2'sini mülk sahibi, l0'unu da ekici alır. Bu durumda bütün giderleri ödeyen rençberdir, oysa *nısf-ı kari* rejiminde, rençber sadece tohumu ve emeği sağlar, mülk sahibi ise vergi *(maliyat)* ile hasat giderlerini öder.

Bundan başka, mülk sahibine ödenecek çeşitli ayni vergiler (yağ, piliç, yumurta), bir "konukluk vergisi" *(kunaglık)* ve hatta bir evlenme izni vergisi *(suraneh)* de vardır. Mülk sahibi ayrıca bir otlak hakkı ve aşiret reisi sıfatıyla da bir miktar koyun-keçi alır. Bunların dışında -ki bu, en ağır yükümlülüktür- köylü, eşeğiyle mülk sahibi için şu kadar gün bedava çalışır (*bigari; gal*), çift sürme, bahçe bakma, hasat kaldırma gibi insafa kalmış angaryalar da caba! Köy hiyerarşisi, *mübaşir* (vekilharç), *kethuda* (kahya, yönetici) ve -her ne kadar yaygın tarım çoğunlukla susuz tarım (*demat*) ise de- sulama bekçisi ya da görevlisi olan *kukil* ve *pakar*'dan oluşuyordu. *Jüft*'lere (beli tohum miktarını da içine alan tarım birimi) ayrılmış olan köy toprakları her 5-15 yılda bir yeniden dağıtı-

lır (krş. *laud, eser,* endekste "Kürdistan"). Vergiye gelince, sistemin temel kusuru tahsil tarzında idi; çünkü çoğu zaman hükümet bu görevi toprak sahibinin kendisine yıkıyor, toprak sahibi de böylece hem kendi payını, hem hazinenin payını topluyordu; vergi yükümlüsü köylü ise, hiçbir kontrol imkanına sahip olmayıp, vergi adaletiyle ilgili her türlü garantiden yoksundu. Esasen, şurasını belirtelim ki (laud *eser,* s. 138-184), kırsal mülkiyete ilişkin vergi rejimini değiştiren 20 Day 1304 (Ocak 1926) yasasının yerine geçen 24 Azar 1313 (Aralık 1934) yasası, toprak ürünleri ve hayvanlar için yüzde 3 oranında tek bir aynı vergi getirmişti. Bu ürün ve hayvanların bir şehre ya da kasabaya girişleri veya ihraçları sırasında alınan bu vergi, vergiye tabi her kalem üzerinden bir kerede tahsil edilir. Vergilendirilecek değer her yıl tespit edilir. O zamandan beri meclise çeşitli yasa tasarıları sunulmuş, ama oylanmamıştır. 1948'de, kırsal mülkiyete ilişkin vergi, bazı eyaletlerde, 1304/1926 yılında başlanan kadastro esasına göre yeniden düzenlenmiştir.

***

Şimdi Christoff'un, Kürt aşiret yaşamının ekonomik ve toplumsal yönleri üzerinde topladığı gözlemlere geçersek, bunlarda sadece genel nitelikte birtakım işaretler buluruz. Ancak bu işaretler yine de üzerinde durulmaya değer niteliktedir, çünkü, her ne kadar Christoff'la Vilçevsky farklı görüş açılarından yola çıkıyorlarsa da, Christoff'un bu gözlemleri Vilçesvky'ninkileri kısmen desteklemektedir. Örneğin Christoff, göçebe halden yarı göçebe hale geçişi incelerken, bunun nedenlerini çok ağır vergilerde ve askeri yükümlülükte bulmaktadır. Göçebeler kendilerine gerekli desteği sağlamak için hayvanlarını satarlar ve özellikle içinde yaşadıkları doğal

koşullar ekime elverişli ise, aynı zamanda ekimle de uğraşmak zorunluluğunu duyarlar. Christoff bu yoksullaşmayı hükümetin politikasına yükler, Vilçevsky ise feodalin davranış tarzıyla açıklar, ama sonuç her iki halde de aynıdır. Christoff buna şunu da ekler: Savaşçılık (eşkıyalık) içgüdüleri sınırlı olan yarı-göçebeler, daha az sayıda at, daha çok sayıda sığır beslerler; öte yandan bunlar, köylerinde Kuran okulları açan, örf hukukunun zararına İslam hukukunun normlarını yerleştiren Müslüman ruhbanın etkisinde daha çok kalırlar. Bu, şu demektir: Aşiret yapısı yavaş yavaş çözülmekte ve bir sonraki aşama olan yerleşmede Kürt, eğer dilini ve folklorunu korumazsa, gerçekten, şimdi Türkiye'de nitelendirildiği gibi, "dağlı Türk" haline ya da İran'daki basit *rayet* haline dönüşebilir; nitekim, örneğin Kermanşah bölgesinde, onun bu *rayet*'ten fiilen pek farkı yoktur. Christoff'un gözlemlediği bir nokta da şudur ki, hayvan yetiştirici saf göçebelerde, klan, aile kavramı, ekonomik nedenlerden ötürü aşiret kavramından önde gelir. Gerçekten de, koyun-keçi yetiştiriciliğinin ve süt ekonomisinin ihtiyaç duyduğu el emeğini sağlayan, öncelikle kadındır. İşte bu çevre içinde, aile ilkesine, ailenin bakımına kendini adayan kadının, reis karısıyla, halk kadını *(hanım* ve *yaya*, krş. V. Bölüm) arasında hissedilir bir farkın bulunduğu sınır aşiretlerine oranla, toplumsal bakımdan daha eşit bir durumu vardır. Haydutluğa daha çok kendilerini veren sınır aşiretlerinde, reisin silahlı birliğinin, sınırı geçme kolaylıkları yüzünden, salt savaşçı eylemler (Vilçevsky'nin yumuşak deyimiyle "ekonomi-dışı baskı") ile yaşadığı da olur. Aşiretin geri kalanı hayvancılıkla uğraşırken, bu birlik, sınırın kah bir yanına, kah öte yanına geçer. Ayrıca savaşçılar, Hıristiyan halkın (Taylor'un yukarıda gördüğümüz *zêr-hurli*'lerinin) sır-

tından da geçinirler; bu halksa, esasen, çoğu zaman hükümetçe idari yetkiyle donatılmış olması oranında reise tabidir. Bu aşiretlerde, aşiret disiplini klan kavramından ağır basar, klanın ekonomik rolü daha azdır, çünkü aşiretin ekonomik ve "ekonomi-dışı" kaynakları daha boldur. Bu şartlar içinde, savaşçılar için gerekli atların yetiştirilmesi daha da önem kazanır.

D. OBA ÖRGÜTLENMESİ

Şimdi de, *oba* örgütlenmesinin bütün bu aşiret ve feodalite sistemi içinde nasıl yer aldığını ve Kürtlerdeki ekonomik sistem üzerinde ne gibi etkileri bulunduğunu görelim. Şimdi izlemekte olduğumuz Vilçevsky'nin açıklamasına göre, *oba*, belli bir aileler grubunun gönüllü olarak bir araya gelmesi olup, bu birliğin sürüleri, yazın bu amaçla tutulmuş çobanlarca güdülen ortak bir sürü meydana getirirler. Süt ürünleri yapımı, kırkım gibi işler tek tek ailelerce görülür, elbirliği ise, koyun-keçinin otlaklarda ve obaya gösterilmiş güzergaha göre ortaklaşa otlatılmasından öteye gitmez. Sürünün büyüklüğü, bir yandan otlakların genişliği ve niteliğine, öte yandan, tutulmuş çobanların sürüyü gözetme olanaklarına bağlıdır. Sürüdeki baş sayısı 500-10.000 arasında değişir; işbirliği yapan ailelerin sayısı ise, toplanan sürünün büyüklüğüne ve her ailenin tüm sürü içindeki payına bağlıdır. Ortalama olarak oba'da 8-15 çadır bulunur, ama bazan bir obanın tek bir aileden oluştuğu ya da 20-25 aileyi kapsadığı olur. Günümüzde *tipik* bir oba, Kuzey Kürdistan'da, 1000-2000 küçük baş hayvana birlikte sahip olan 15-20 aileden oluşur. Şimdi de, obanın kökeninin ne olduğu sorunu üzerinde duralım. Bu konuda iki açıklama tarzı mümkündür:

1. Oba, feodalizmden önceki gens ekonomisinden doğan doğal bireysel ekonomilerin oluşum süreci içinde feodalizmin etkisiyle meydana gelmiştir.

2. Oba, feodalin aşırı sömürüsüne uğrayan ve kişisel olarak sürülerini otlatmaya gücü yetmeyen zayıf doğal ekonomilerin kaynaşmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Vilçevsky'nin kanısına göre bu iki etken obanın oluşumunda birlikte rol oynamışlardır; bu oluşum, hem klanın gens nitelikli yapısının bir türevi, hem de vasıflı çobanların işe alınması sayesinde doğal ekonomi evresini aşma girişimi olarak görülebilir.

Genellikle obanın tahlilinde, obanın, herhangi bir sıfatla, *war, zozan* ya da *yurt* adını taşıyan otlakların belli bir kısmına sahip olduğu olgusundan hareket edilir. Böylece oba, bir grup bireysel göçebe ekonomisinin otlaklara ortaklaşa sahip olmasının bir sonucu olarak görülür. Bununla birlikte, yukarıda işaret edildiği gibi, otlaklar bütün aşirete ait olup, aşiret bu sıfatla feodale her ocak başına belirli bir hak öder; oba ise, otlakların belli bir kısmının kollektif otlatma sayesinde, mümkün olan en iyi biçimde kullanılması amacıyla yapılan bir işbirliğinden ibarettir. Oba, her yıl göçten önce kurulur ve sonbaharın sonlarına, kışlama yerine dönüşe kadar sürer. Esasen, şunu hiç gözden kaçırmamak gerekir ki bu ilke, hayata uygulanınca daha basittir. Oba, bazan, göçebelerde, bir aşiretten ya da aşiretin bir kesiminden ibaret olabilir; yerleşiklerde ya da yarı göçebelerde bir köy topluluğuyla karışabilir ve nihayet, bütün obanın kendi başına, farklılaşmamış bir ekonomik birlik oluşturduğu haller de vardır. Yukarıda sayılan hallerde oba, kuşkusuz, kendine karşılık olan feodal bölümlerden biriyle karışır ve burada artık gönüllü işbirliği niteliği kalmaz. Ama Vilçevsky'yi ilgilendiren şey, Kürdistan'daki "sınıf sa-

vaşı"nın çevresinde toplandığı saf haldeki obadır.

İki tip oba vardır: 1- Çobanlarla ilişkilerini ortaklaşa yürüten ve bütün giderleri hayvan sayısına göre pay eden üyelerin *(col)* katıldığı, tam eşitlik ilkesine dayanan oba; 2- Bir üyenin *(oba başı, ser-oba)* kendi sürüsüne başka üyelerin sürülerini kabul etmesi ile kurulan, çobanları doğrudan doğruya oba başı tarafından tutulan ve oba başı'sı öbür ortak üyelerden, hayvan sayısına göre hesaplanmış belirli bir ücret alan oba. İşte obalar, en çok, başında bir oba başının bulunduğu bu ikinci tipte kurulur.

Burada, Vilçevsky'nin incelemesinin Eghiazarov'un teziyle bir polemik meydana getiren kısmını bir yana bırakabiliriz. 1885'e doğru oba sorunuyla uğraşmış bir başka yazar olan Eghiazarov'a göre, oba gens nitelikli bir kuruluştur: "Kürt toplulukları bütün üyeleri, zengin olsun, yoksul olsun, aynı haklara sahip bulunan demokratik ataerkil topluluklardır; zengin ve soylu klanlar, sadece, daha çok saygınlık ve nüfuz sahibidirler."

Vilçevsky ise, gens nitelikli ataerkil evre'nin feodalizmin etkisi altında artık aşılmış ve dönüşüme uğramış olduğuna, Kürt topluluğunda toplumsal farkların ve rüşeym halinde bir sınıf mücadelesinin başgöstermiş bulunduğuna inanmaktadır.

Bizim bu tartışmada bir görüşe yandaş olmamız gereksiz. Ağa'nın soydan geçme iktidarının hala itibarını koruduğu inkar edilemez. Bu bölümde daha önce de sözlerine değindiğimiz Minorsky, ağa'nın uyruklarını sömürdüğünü kabul etmekle birlikte, bu sömürünün, onların reislerine karşı çoğu zaman duygulandırıcı ölçüde gösterdikleri ataerkil bağlılıkla hafiflediğini kabul etmektedir. Benim Kürtçe hocam olan Molla Said ise, şeyh ve ağalara karşı olumsuz duy-

gularını benden saklamıyordu. Molla Said, bu kişilerin kitleyi daha kolay sömürebilmek için cahil bırakmalarına çatıyor ve onların entrikalarıyla kişisel hesaplarının Kürt halkını ilerlemekten, ulusal ruh içinde gelişmekten alıkoyduğuna inanıyordu. Gerçek bir Kürt olan Molla Said'in, halkını yöneten bütün kişilerde gördüğü bir kusur da, bunların, "sivrilip" bir kumanda mevkii ele geçirir geçirmez, kendilerine hemen Kürt olmayıp Arap olduklarını kanıtlamaya yönelen bir şecere düzmeye kalkışmaları idi. Molla Said bu konudan alaylı ve renkli bir dille sözediyordu: "Kim beg olursa, '-Ben Abbasi soyundanım, Ömeri soyundanım, Halidi soyundanım veya filanın soyundanım *(felani),* falanın soyundanım (*bevani*), ya da şalgam soyundanım (*sılqi*), soğan soyundanım *(pêvazi),* havuç soyundanım (*gızêri*) der durur da, 'Kürdüm' demeye bir türlü dili varmaz." Derin bilgili bir Müslüman olan ve Peygamber'in *hadis*'lerini çok iyi bilen hocam, sözlerine devamla, Kürtleri sömürerek, onların iyiliğinden yararlanarak kendilerine birer mevki sağlayan bu adamlara, *ittaki şerre men ahsente ilaihi*, yani "iyilik ettiğin kişinin kötülüğünden sakın" diyen Muhammed'in sözünü uygulamak gerektiğini söylüyordu.

Ancak, Vilçevsky'nin yukarıda feodalizmi yargılarken kendisinin de kabul ettiği kesin bir gerçek vardır ki o da şudur: Feodalizm (bence aşiret yapısı) Kürdistan'ı yabancı istilacılardan koruyabilmiştir. Kürdistan kişiliğini ona borçludur. Ama Kürdistan, eğer aşiret evresini aşmazsa, hiçbir zaman ulus, devlet haline gelemeyecektir.

Şimdi yeniden obanın örgütsel yapısına dönelim. Vilçevsky'nin çok titiz hesaplarına göre, oba başı, çoban ücretlerinde kendine düşen payı obanın öbür üyeleri olan *col*'lara yükleyerek kendi hayvanlarını bedava güttürüyor ve böylece

kollektif otlağın bütün nimetlerini kendisine malediyordu.

Ücretle çoban tutma işi çok masraflı olduğundan, bu işi tekelinde bulunduran oba başı, bütün köye ya da tüm aşirete ait olan otlak bölgelerinin fiili sahibi durumuna geliyordu. Böylece efendi kesilen oba başı, yaz ayları için çevredeki yerleşik halkın hayvanlarını da kendi sürüsüne almaya başlar, sağlanan kazancın önemli bir kısmını cebine indirir. *Kiasın* ya da *mişrifti* denen bu işlemi daha da çıkarına uygun bir biçimde gerçekleştirmek için oba başı, bir kısım üyelerinin hayvanlarını sürüsüne almaktan kaçınarak, bunları yavaş yavaş obadan uzaklaştırmaya koyulur.

Oba başının giderek böyle önem kazanması, Kürtlerin hayvancılık yönündeki doğal ekonomisinin gittikçe bezirganlaşmasına sıkı sıkıya bağlı ve küçük iç pazarların artan etkinliği ile ilgilidir. Aynı zamanda, Kürt köylülerinin en yoksul tabakaları, artık kendi küçük işletmelerini zarar etmeden sürdüremez oluyor ve emek-güçlerini satmak zorunda kalıyorlardı; bu ise, Kürt toplumunun kapitalistleşmesi sürecini hızlandırıyor ve feodal ilişkileri zayıflatıyordu. İran ve Türk hükümetlerinin merkeziyetçi eğilimleri ve Kürtlerin oturduğu bazı bölgelerin Rus Çarlığı tarafından yutulması, Kürt feodalinin, kendine tabi [vassal] aşiretlerin sağladığı müfrezelere dayanan askeri gücünü baltalıyordu, çünkü bu müfrezelerin yerini bundan böyle merkezi hükümetin düzenli ordusu alıyordu. Aynı neden, Kürt feodalizmini, başlıca ekonomik temelinden, yani çevredeki yerleşik halkı sömürme olanağından da yoksun bırakıyordu.

Böylece, aşiret 19. yüzyıl boyunca, yavaş yavaş çözüldü, Kürt topluluğunun toplumsal ve ekonomik yapısı dönüşüme uğradı. Şimdiyse Kürdistan yeni geleceklere doğru yol almak-

tadır. Bu konudan Kürt ulusal hareketine ayırdığımız bölümde sözedeceğiz.

Not. Kitabım sona erdiği zaman, yeni çıkmış iki eser dikkatimi çekti. Bunlardan birincisi, Petruşevsky'nin, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başına kadar Ermenistan ve Azerbaycan'daki feodal ilişkileri konu edinen ve Kürt aşiretlerinin vergi statüsünden sık sık sözeden Rusça eseridir (sayfa: 291, 310, 315, 332, 335). İkincisi, Ömer Lütfi Barkan'ın, hukuk ve vergi açısından tarım ekonomisini ele alan mevzuatla ilgili bir metin derlemesi olup, Türkçe olarak yayınlanmış bulunan bu eserde de 15. ve 16. yüzyıllardaki Kürt aşiretleriyle ilgili bazı ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır *(XV ve XVI'ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Birinci cilt, "Kanunlar", İstanbul, 1945). Bu belgeleri eserimin içinde kullanmak olanağını bulamadığımdan, sadece belirtmekle yetiniyorum. Esasen, genel olarak bu eserler benim gözlemlerimi değiştirmemektedir. Petruşevsky'ye göre şu nokta dikkate değer: Göçebe aşiretler, vergi açısından yerleşiklere kıyasla elverişli durumda bulunuyorlar, ama buna karşılık sık sık savaşa çağrılıyorlardı. Petruşevsky, çok ağır vergiler yüzünden patlak veren birkaç ayaklanma olayına da değinir.

VII. BÖLÜM

ZAMAN VE MEKAN İÇİNDE AŞİRETLER

§ 1. Aşiretlerin Eskiçağ Dönemi

Kürt aşiretlerini zaman içinde belli bir yere koymak, bu halkın kökenleriyle ilgili I. Bölümün bize sezdirdiği gibi, tarih-öncesinden değilse bile, en azından eskiçağdan sözetmek anlamına gelir ve bu incelemeler, Asya'nın bu kesiminin antik çağında bizi çok ötelere götürür. Oysa, Asur-Babil, Elam ve Khald tarihi konusunda arkeolojinin elde ettiği dikkate değer sonuçları bir yana bırakırsak, bu bölgelerin, daha zor ulaşılabilen ve Kürtlerin öz yurdu olan dağlık kesimi üzerine bilgilerimiz henüz eksik ya da çok yetersizdir. Bilim, çok geniş bir keşif alanına henüz el atamamıştır. Kürdistan'ın her tarafını gezmiş olan Dickson şöyle der: Kürdistan kadar harabesi, eski tabya ve kaleleri bol az ülke vardır. Arkeolog için bir cennettir burası. Vaktiyle askerlerini bu bölgelere salmış olan Sargon'un deyimiyle her yan "gökyüzüne hançerler gibi dikilmiş" baş döndürücü kaya ve zirvelerle doludur. Bu tepelerin çoğunda çeşitli çağlara ait harabe kalıntıları vardır: Kürt, Asur, Khald (Urartulu) ve hatta tarih-öncesi kalıntıları. Birçok yerde kocaman, dev yapılı bloklar görülür; şimdi doğal kayalara benzeyen bu blokların öyle bir yapısı vardır ki insanın -ya da yerlilerin dediği gibi devlerin- elinden çıkma bir görünüm

taşır. Arnoste dağ çemberinin güneyindeki Norduz'un bol otlu bütün vadilerinde hep aynı görünümü taşıyan birçok harabe vardır. Bunlar kule ya da koruganlar olsa gerektir. Dickson şöyle yazar: Bunlardan, benim en güneyde bulduğum bir tanesi Harki-Oramar bölgesindeki Sat köyündedir, en heybetlisi ise Cudi dağının yüksek çıkıntılarından birinde yükselir. Gerek bu dağ, gerek Finek adlı yer (antik çağdaki Pinaca), gerçek birer arkeoloji müzesi olup, taş devri mağarasından tutun, Asur, Pers, Grek, Roma, Arap, Selçuk kalıntılarına ve samanlı balçıktan yapılma Kürt kulübesine kadar her türlü eski eseri kapsar. Cudi dağının güney oyuklarında ve güneydeki küçük vadilerde, birçok Asur harebeleri, yontulup işlenmiş kayalar, kabartmalar ve yazıtlar bulunur. Yerliler bütün bunları Senaherib'e malederler. Bunun nedeni, her halde, Şennaherib'in Kutsal Kitap'ta adı geçen tek Babil kralı olmasıdır. Dağın tepesinde dört büyük dikme taş ve bunların üzerinde çivi yazısıyla yazılmış kabartmalar vardır (Bak. II. Bölüm). Dört ana yönden yüz yüze bakan bu taşlar, şimdi çok bozulmuş durumdadır ve ulaşılması, fotoğraf alınması çok güç bir yerdedirler.

İmparator Diocletianus zamanında Cezire ile Mukus, Roma'nın ileri karakollarıydı. İnsanın buralarda gezerken Roma işgalinin izlerini, yolları, kaleleri görmesi ilgi çekici oluyor. Engebeleriyle gözü okşayan Hizan vadisinde Roma yapısına benzeyen, çok sağlam kalmış bir kale bulunmaktadır. Burası, büyük bir olasılıkla, Ermenistan ve Mezopotamya tampondevletleri arasındaki Roma'ya bağlı Moksena eyaletinin başkenti olmuştur. Bu harabeler 250 yarda kare genişliğinde bir hisarı temsil etmektedir. Başlangıçta duvarlar 25 ayak yüksekliğinde ve 15-20 ayak kalınlığında idi. 60'ar ayak arayla yarı

daire ve kare biçiminde birtakım kuleler sıralanmış olup bunlar duvarlardan yüksektedirler. Bu kulelerin çevresine Selçuk yapısı başka harabeler dağılmış ve Kürtler kulübelerini bunlara dayamışlardır.

Dickson'un sözünü ettiği, Kürdistan'daki dev boyutlu yapıların daha derin olarak incelenmesi, Kürt tarih-öncesi ve eskiçağı konusunda daha açık bir görüş edinmemize olanak verebilir. Nitekim Rus arkeologları, Transkafkasya'daki benzer kalıntıları incelerken, bu bölgelerin Khaldlar tarafından fethediliş dönemindeki (İ.Ö. 8. ve 7. yüzyıllar) yapısı üzerinde bazı sosyolojik sonuçlar elde etme olanağını bulmuşlardır. Bundan kıyas yoluyla, kuşkusuz salt bir varsayım olarak, Urartu'daki (bugünkü Kürdistan'ın bir kısmı) dev yapılı kalıntılarla çağdaş olan insanların toplumsal ve politik örgütlenişi üzerinde bazı tahminler yapmak yanlış olmaz. Arkeolojik malzemeler ve çivi yazısıyla yazılmış Khald yazıtları, böylece Transkafkasya'da, başlarında bir reis (*ipan* ve *işan*) bulunan ayrı ve bağımsız birtakım toplumsal grupların varlığını göstermektedir. Yazıtlarda bazan aşiret adlarına rastlanmaktadır; ama bu yazıtlar, genellikle bir ülkenin ele geçirilmesinden ya da bir kent halkının esir edilmesinden söz ederler. Bu nedenle, o zamanlar Transkafkasya'da aşiretler bulunmadığı varsayılmaktadır. Hayvancılık, ekonomik yaşamda en başta gelen uğraştı. Khald metinleri, savaş ganimeti olarak yalnızca insan ve hayvanlardan sözederler. Birbirine oldukça yakın bulunan dev yapılı hisarlar, daha doğrusu oturulan kısımlar, bir zamanlar çoban bir kavme ait olmuştu. Oturulan yerler, komşuların talanına açık bulunduğundan, taştan örülme sağlam surlarla çevriliyordu. Reisin ikametgahı çoğu zaman hisarın en uç kısımlarında bulunur. Kendisine ait savaşçıları bulunan

reis, halk kesiminden ayrılmakla birlikte ayrı bir sınıfa mensup değildir. Nitekim Transkafkasya'daki kral mezarları, göçebe İskitlerin mezarları gibi halk kesimine ait mezarlardan farklı değildir. Ancak bu mezarların yapısı köleliğin var olduğunu düşündürmektedir. Esasen, kocaman blokların taşınıp dizilmesi, kölelerin emeğine dayalı olması gereken çok çetin bir uğraş gerektiriyordu. Hayvanlar üzerinde bir özel mülkiyetin varlığından sözettirecek belirtiler yoktur. Bu durum bizi, reisin hayvanlar üzerinde özel mülkiyete sahip olmasının toplumsal grupların çözülüp dağılmasında kesin rolü oynamış bulunduğu varsayımına götürür. Kısacası, burada toplumsal yapı, gens nitelikli bir toplumun dönüşüm evresindeki yapısı görünümünü taşır; bu evre de feodal sistemi doğurur (Bak. İ.İ. Mesçaninov, *Transkafkasya'da Dev Yapılı Kaleler,* Maddi Kültür Tarihi Akademisi Bülteni, 1932, cilt XIII, s. 4-7).

Böylece, çok eski çağlardan bu yana, maddi kalıntıların yorumlanmasına dayanan arkeologların keskin görüşü, o zamanki toplumsal ilişkilere bazı ışıklar getirmektedir. Nitekim, yazıtlarının okunamaması yüzünden incelenmesi daha da zorlaşan Girit toplumu hakkında da aynı şekilde -özellikle Glotz-'un Ege uygarlığı üzerindeki övgüye değer eseri sayesinde bilgi edinmişizdir (Şimdi bu yazılar çözülmüştür, B.N.). Şu halde, Kürdistan'daki kazılarını ve araştırmalarını hızlandırarak, Kürtlerin -özellikle ana yurtları olduğunda birleşilen Yukarı Dicle ve Güney Toroslar bölgesindeki- ataları üzerinde bizi aydınlatmak arkeologlara düşmektedir[1]

---

1 Kürdistan arkeolojisi üzerinde özellikle Lehmann-Haupt, Belck, Streck, Billerbeck çalışmışlardır. Medya ise Diakanov tarafından incelenmiştir.

Esasen, sırf bugünkü maddi hayatın dikkatle gözlemlenmesi bile, bazan, birtakım adetlerin süregeldiği yolunda bazı ilgi çekici saptamalar yapılmasına olanak vermektedir. Örneğin Millingen de (adı geçen eser, s, 129-134), böylelikle, Kürdistan'da nasıl Ksenophon'un "Anabasis" [Onbinlerin dönüşü] adlı eserinde anlattıklarına tıpatıp benzeyen, şarap saklamaya mahsus beton sıvalı sarnıçlar keşfettiğini anlatır. Bu keşfini de haklı olarak şöyle yorumlar: "Günümüzde, Kürdistan ve Ermenistan halkları arasında, atalarının niteliklerini meydana getiren aynı özel görenek ve davranış tarzlarını bulmak çok önemli bir olgudur. Bu olgu, dünyanın başka kesimlerinde oturan ulusların hemen hemen kökten bir dönüşüme uğradıkları halde, uyuklayan doğunun hep aynı noktada kaldığını kanıtlar. Bir inanç bir başka inancı yıkmış, bir fatih bir başka fatihe boyun eğdirmiştir; ama eski zaman Medleri, Ermenileri ve Kardukları torunlarında yine yaşamaktadırlar. Nasıl jeolojide fosil kalıntıları diye adlandırılan unsurlar zamanın ve kimyasal çözüntünün yok edici etkilerine meydan okur görünüyorlarsa, ulusların tarihinde de, tarihin fosil kalıntıları olarak, toplumsal yıkılışlar ve ırk çözülüşlerinden sonra da yaşayan birtakım adet ve görenekler vardır."

Aynı yazar, başka vesilelerle de, örneğin, aynı zamanda ahır olarak kullanılan Kürt evini anlatırken ya da Kürt çobanlarının, tıpkı Onbinlerin yaklaşması üzerine Kardukların yaptığı gibi, nasıl şaşırtıcı bir hızla aralarında haberleşip tehlikeye karşı tedbir aldıklarını anlatırken (buna Lehmann Haupt ta işaret eder) yine Ksenophon ve Karduklar çağına dönmektedir.

Öyle ki Kürt çevrelerinde arkeolojik ve etnolojik araştırmalar ilerledikçe biz kronolojik boşlukların doldurulacağına inanıyoruz; nitekim bu konuda, İ.Ö. 8-7. yüzyıllardaki Khald-

lar, İ.Ö. 6. yüzyıldaki Kirtiler, İ.Ö. 4. yüzyıldaki Karduklar ve Suriye kroniklerinde sözü edilen, İ.S. 4. yüzyıldaki Kartewayalar ile müslüman kaynaklarının bize tanıttıkları Kürt aşiretleri arasındaki şimdiki halde bir boşluk, bir büyük kopukluk vardır.

Kaldı ki Kürdistan'ın panoraması da zaman boyunca nice sarsıcı dalgalanmalar gösterir! Charmoy'nın *Şerefname* çevirisine yazdığı önsözde belirttiği gibi; Orta Kürdistan'ın güney-doğu kesimine sırasıyla şunlar egemen olmuştur: Ahemeni'lere bağımlı Ermeni Haykan Hanedanı; Büyük İskender; Ermeni Arsakileri; Markus Antoniusla Kleopatra'nın oğlu Aleksandros; kah Partlara, kah Romalılara tabi olan Arsakiler; Ardeşir ve Şapur Sasanileri; Galerius'tan Jovianus'a kadar Roma imparatorları; sonra yine Sasaniler; Bizans İmparatoru Thedosius; Sasanilerin bağımlılığındaki Ermeni Arsakileri; yeniden Bizanslılar; daha sonra, ilk Arap fatihleri; Araplara tabi olan Ermeni Artzruni prensleri; nihayet, 990-1096 yılları arasında hüküm süren ve ilk bağımsız Kürt hanedanı olan Mervaniler. Bu hanedanın yerine Hlat (Ahlat), Diyarbekir ve Erzurum'da Şaharmenler sülalesi geçmiş (1100-1207), Transkafkasya'daki Ani'de ise Mervanilerin çağdaşı Şeddadiler egemen olmuştur (951-1088). Sonra yeniden, birbiri arkasına doğulu fatihler gelmiştir: 11. yüzyılda Selçuklular sahneye çıkarlar. 1049'da Selçuklular, daha sonraları Dersim adını alan Hordzen ormanlarına kadar ilerlemişler, ama Bizans valisi Philaretos Varajnuri tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Selçuklular, vassal'ları haline gelen Kürt emirlerine yurtluk olarak timar'lar (ikta'lar) dağıtıyorlardı. Selçuklular Şeddadileri Gence'den attılar ve bunlara Ani'yi bıraktılar. Daha sonra Kürtler Moğollarla döğüşmek zorunda kaldılar: Önce

13. yüzyılda Hülagu Han'a, sonra da 1400'e doğru Timurleng-'e karşı. Hatta bir keresinde Timur, Kürdistan'da Amadiya [İmadiye] önünde çok kötü bir durumda kaldı. 14. yüzyılda, Kuzey Mezopotamya'dan Güney Ermenistan'a ve Zagros sıradağlarına doğru bir Kürt akını oldu. 15. yüzyılda, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri zamanında Bitlis Emiri, kızını Karayusuf'la evlendirip onun müttefiki oldu. Ama Akkoyunlu Uzun Hasan zamanında Kürdistan (Hasankeyf, Bitlis, Cezire, Seert [Siirt] ve Hakkari), 1460'la 1470 arasında işgale uğradı. Nihayet, 16. yüzyılda batıdan yeni istilacılar olarak Osmanlı Türkleri geldi ve 1514'te Urmiye gölünün kuzey-batısındaki Çaldıran'da Türklerin İranlıları yenmelerinden bu yana Kürdistan'ın kaderi Türkiye'ye bağlanmış oldu. Ön Asya tarihinde bilinen bu bir yığın ad ve çağın böyle hızlıca sıralanışı bile okuyucuya, Kürt tarihi oluşumunun genişliğini göstermeye yeter. Burada bu oluşumun son derece ilgiye değer, sürükleyici çeşitliliğini sadece sezdirebiliriz. Kürt tarihi ise yazılmayı beklemektedir...

§ 2. Mekanda Kürt Yayılışı

Mekan içinde Kürt yayılışına gelince; okuyucu bunu, bu eserin II. Bölümünü okuduktan sonra yeterince öğrenmiş olmalıdır. Bu nedenle burada bir özet yapmakla yetineceğiz: Kürtler, yüzyıllar boyunca, Medya'daki ilk yurtlarından ufkun her doğrultusuna doğru küme küme dağılmışlardır, öyle ki şimdi batıda bulundukları en uç nokta, Antakya ve Halep yöreleridir; doğuda ise Kürtler, Afganistan sınırındaki Horasan'da bulunmaktadırlar; buraya Büyük Şah Abbas ve Nadir Şah zamanında nakledilmişlerdir. Hatta Atrek Türkmenleri arasında da henüz iyi incelenmemiş Kürt adacıkları bulun-

duğu söylenmektedir. Kürtlerin en kuzeydeki (kısmen Türkleşmiş) kesimleri Sovyet Azerbaycanı'nda olup, bunlar, 1923'de Şuşa, Cevanşir ve Kubatlı kasabalarından alınmış bucaklarla kurulan Kürdistan kasaba bölgesinde *(uyezd)* otururlar; bu Kürtler, 1589 Türk-İran savaşına katılan unsurların torunlarıdır; nihayet, güneyde Kermanşah yolu, Kürtlerin en uç sınırıdır.

Burada, zaman ve mekan içinde dağılıp karışmış, bugünse dört devlet (Türkiye, İran, Irak ve Sovyetler Birliği) arasında, hatta Suriye'yi de eklersek, beş devlet arasında bölünmüş bulunan pek kalabalık Kürt aşiretlerinin tümünü sayıp sıralamaya olanak yoktur. Aşiretlerin adları ve bazan da yurtları, yüzyıllar boyunca çok değişikliklere uğramıştır. Türkiye ve İran'daki Kürt aşiretlerinin 16. yüzyıla ait ilk tablosunu veren, *Şerefname*'dir. Gerçi bu tarihten önce de, Müslüman tarih ve coğrafya eserlerinde, Ön Asya tarih yıllıklarında belli bir rol oynamış bulunan bazı Kürt aşiretlerinden yer yer sözedildiği olur; ama bütün bu bilgiler üzerindeki ilk sistemleştirme denemesini *Şerefname*'de buluruz. Bu esere göre, bütün Kürtler dört büyük ana dala ayrılmaktadır[1] 1- Kermanc; 2- Lor; 3-

---

1 P. Rondot, daha önce de kaç kez sözünü ettiğim titiz ve çok yararlı incelemesinde, küçük aşiret klanlarını Kürt aleminin iki büyük ana bölümü olan Millere ve Silivlere (Zilanlar) bağlama yönünde ilginç bir sorun ortaya atmaktadır. Ben aslında bu bölümlerin Rondot'nun dediği gibi "klasik" olduğu kanısında değilim. Bilinen başka bölümler de vardır. Bu bakımdan, bana, özellikle lehçeleriyle birbirinden ayrıldıkları anlaşılan dört temel gruptan söz edilmiştir: Lur, Kelhur, Soran ve Goran. Yine de Rondot, Kürdolojideki bu soruna parmak basmakta haklıdır. Rondot "Kürtlere ilişkin araştırmaların bugünkü düzeyinde henüz elimizde bu konuyla ilgili bir ipucu bulunmadığına" işaret eder ve şöyle devam eder:
"Bununla birlikte, Milli aşiretinin reisleri tarafından, Milanlar ve Silivanlar (ya da Zilan'lar) hakkında Sir Mark Sykes'a ve başka gözlemcilere verilen bilgilere değinilebilir. Bu kaynaklara göre, Milanlarla Zilanları, baştan beri temelinden ayrı ve çok farklı biçimde gelişmiş gruplar olarak görmek gerekir: Doğudan gelmiş olan

Kelhur; 4- Guran. Yine bu esere göre, Kermanclar, Van Gölü'nden İran'daki Ardelan eyaletine kadar uzanan bölgede otururlar. Guranlar Ardelan'da tarımcı sınıfı meydana getirirler; bunların yanısıra, Ardelan'ın güneyinde ve Kermanşah'ın kuzey-batısında birtakım göçebe aşiretler de vardır. Guranların güneyinde Kelhurlar, daha güneyde Lorlar bulunur. Bu Lorlar, esasen kendilerine özgü bir lehçe konuşmakta ve doğubilim uzmanları onları Kürt saymamaktadırlar.

1856'ya doğru, Lerch (Bak. I. Bölümde anılan eseri), o tarihte tarayabildiği bütün Avrupa ve doğu kaynaklarını bir bir titizlikle elden geçirerek, Türkiye, İran ve Rusya'daki Kürt aşiretlerinin listelerini çıkarmış olup, bu listeler eserinde aşağı yukarı 60 sayfa tutmaktadır (63-121). Lerch'den bu yana kimse böyle bir çalışmaya girişmemiştir. Ancak yine de, Kürdistan'ı gezmiş ve gördüğü aşiretlerin bir listesi ile bir haritasını çıkarmış bulunan Mark Sykes'in anılmaya değer İngilizce bir incelemesi vardır ki (*The Kurdish tribes of the Ottoman Empire,* J. R. Anthrop. Soc., XXXVIII, 1908) bu konudaki son dikkatli tesbiti kapsamaktadır (Bir de, *Rus Çarlık Coğrafya*

Zilanlar, yüksek dağlarda sert mizaçlı göçebeler olarak kalmışlardır ve eski Kürt geleneklerine bağlıdırlar; Arap aslından gelen Milanlar ise, daha ince ruhlu ve zeki olup, bu nitelikleri sayesinde daha nüfuzludurlar. Bu ikinci grubun kardeş kavgaları yüzünden *Ganuri* ve *Banuri* diye iki parçaya bölündüğü söylenir; birincisine, yukarı Kürdistan'daki Hesenan, Heyderan gibi aşiretler, ikincisine ise güçlü yabancı grupların (özellikle Rwala Araplarının) bir araya gelmesinden oluşmuş Milli aşiret konfederasyonu dahildir.
Kürt aleminin diğer yörelerinde de buna benzer bölünme ve birleşmeler görülmektedir; ancak bugünkü bilgilerimiz içinde bunları açıklığa kavuşturmak çok zordur. Örneğin, bir Zilan grubu olan *Botan*lar da böyle iki bölüme ayrılmış mıdır?
"Demek ki Kürt klanlarının kökeni, doğal nitelikleri ve gelişimi oldukça karanlık kalmaktadır. Bu bakımdan, aşiret yaşamını daha iyi tanıyabilmek için, bu çetin konuyu sistemli biçimde araştırmanın yararını ne kadar belirtsek azdır" (*adı geçen eser*, s. 26-27).

Derneği Kafkasya Şubesi'nin 1897 tarihli *Bülteni*'nde Albay Kartsev'in Rusça bir haritası vardır, ama bazı bakımlardan bu harita Sykes'inki kadar tam değildir). Son olarak, Minorsky'nin *İslam Ansiklopedisi*'nde yayınladığı, çeşitli Kürt bölgeleriyle ilgili monografileri de anmak gerekir. Yine bu yazar, 1914'de Türkiye ve İran sınır tesbiti komisyonunda Rus komiseri sıfatıyla incelemek fırsatını bulduğu Türk-İran sınırının her iki yanındaki Kürt aşiretleri üzerine ayrıntılı ve değerli bilgiler verir. Ancak bu incelemeler, Rus Dışişleri Bakanlığı'nın gizli "Malzemeler"i arasında yayınlanmıştır ve bu yüzden herkesin kolayca elde edebileceği belgeler değildir[1]

Bu kadar kabarık bir belge yığınını, kısa bir biçimde de olsa özetlemek olanağı bulunmadığı için, bunlardaki bazı belirgin göze çarpıcı olguları, Soane'in kılavuzluğunda ana hatları içinde ortaya sermekle yetineceğiz; Soane'in söylediklerini de, gereğinde, başka kaynaklardan alınma bilgilerle tamamlayacak, ya da düzelteceğiz. (bak. Harita, 8).

A. ORTA KÜRDİSTAN (TÜRKİYE) AŞİRETLERİ

1. Hakkari ve Bitlis

İlk önce, eski Kürdistan'ın merkezi olan Bitlis ve Hakkari bölgesine (Yukarı Büyük Zap ile Dicle ve Cezire İbni Omar'a kadar Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölge) bakarsak, Hakkari aşiretini buluruz. Hakkari aşiretinin derin hocaları

---

1 H.L. Robino *(Report on Kurdistan*, 1911) Ardelan aşiretlerine ait birçok liste verir. Beyrut'ta çıkan Kürt gazetesi *Roja Nû*'nun 1946 yılına ait 66. ve 68. sayılarında, "Naskırına Kurdıstanê" başlığı altında, Türkiye, Irak ve İran'daki aşiretlerin tam listeleri yayınlanmış bulunmaktadır ve nihayet bu sonuncular da Tahran'da çıkan *Bahtiyar* gazetesinde özet halinde yer almıştır (Bak. *Orient-Occident*, CCLXXX, 15 Haziran 1954, *Fransızca Belgeler*, Başbakanlık).

Harita 8

kuzeyde Bayazid'e kadar yayılmışlar ve şehrin nüfusunu çoğunlukla bu aşiret oluşturmuştur; ayrıca bu şehir Ravanduz-'a ve daha güneye prensler vermiştir. Diyarbekir'in 14. yüzyılda Timurlenk tarafından ele geçirilmesinden sonra Hakkari bölgesine vali olarak Emir Kara Osman atanır. Bu dağlık ülkenin zor zaptedileceğini gören Kara Osman, buraya, Hakkari'deki feodal klanla bir evlilik bağı kurarak sokulmaya çalışır. Böylelikle yöredeki aşiretleri kendisine yaklaştıran bu emir, Kürdistan'da Timur'un otoritesi zayıflayınca, görüşleri ve niyetleriyle gerçek bir Kürt haline gelir. Onun soyundan gelenler ise Hakkari'nin eski klanına yeni bir parlaklık verirler, prens unvanını alırlar ve büyük bir tantana içinde Bitlis'te iktidarlarını kurup, otoritelerini 19. yüzyıla kadar sürdürürler.

Yukarıda Soane'in Hakkari üzerine anlattıklarını aktarmış bulunuyoruz; ama şurasını belirtmek isteriz ki *Şerefname*'de anlatılanlar bunlardan tümüyle farklı olup, biz de Şerefname'yi tercih ediyoruz. Soane, Süleymaniye ve Ardelan Kürtleriyle daha güneydeki Kürtleri iyi tanıyordu; ama kuzey Kürtleri üzerindeki bilgileri bu kadar sağlam değildir. 1328'de Zengi Atabekleri tarafından Amadiya'dan kovuluşlarından sonra Yukarı Büyük Zap kıyısındaki Culamerg'de (Çölemerik) oturan Hakkari aşireti reisleri Abbasi soyundan geldikleri iddiasındaydılar. Bu sülalenin Şerefname'de adı geçen ilk prensi İzzeddin Şir'dir. Bu bey, 1387'de Van kalesinde Timurlenk'e karşı direnmeye çalışmış, ama yerine Kara Osman adlı birinin geçirilmesi hiç bir şekilde sözkonusu olmamıştır (?). Hakkari'nin bu ilk sülalesi Domboli aşireti tarafından devrilip mülkü elinden alınmıştır; ama sonra, Nesturilerin yardımıyla yeniden bir başka mahalli prens ailesi başa geçmiş ve Şembo unvanını almıştır. Kuzeyde bu ailenin iktidarı, mer-

kezi Başkale olan Albak ilçesine kadar uzanıyordu. Bunların son temsilcisi olan Nurullah Beg, Türkler tarafından iktidardan atılıp mülkü elinden alınmış ve 1845'te Başkale, Halime Hanım adlı bir kadın tarafından Osmanlı makamlarına teslim edilmiştir.

Bitlis prensleri, soylarının İranlı Sasani hanedanından geldiğini iddia ediyorlardı, oysa aşiretleri Ruzegi adını taşıyor ve 24 klandan oluşuyordu. Burada, daha önce de (VI. Bölüm) belirttiğimiz üzere, feodal şefle aşireti birbirine karıştırmamak gerektiğine yeniden işaret edelim. Nitekim, bir feodal şef, Kürt, Kürtleşmiş, hatta Hıristiyan unsurlardan oluşabilen birçok aşiret üzerinde hüküm sürer. Aşiret reisi olması yalnız kendi aşireti için söz konusudur; zaten, iktidarını yürütmesi için gereken silahlı gücü de çoğu zaman bu aşiretten sağlar. Hatta kendisinin Kürt olmaması da mümkündür, örneğin yukarıda (VI. Bölümde) gördüğümüz Erivan serdarı gibi, bir Kacar da olabilir. Bitlis prenslerine gelince, bunlar Sarasbegler adını taşımışlardır. Bu beyler, Bitlis'te gerçek bir feodal şatoya sahip bulunuyorlar (bak. IV bölüm) ve 20-25 bin atlıdan oluşan bir ordu toplayabiliyorlardı. Osmanlı Sultanı ve Şah, Bitlis'in Halep-Tebriz yolu üzerindeki stratejik durumu dolayısıyla bunlarla dost geçinmeye çalışıyorlardı. 17 yüzyılın sonundan beri, bu sülaleden gelen her yeni prens, Bab-ı Ali'ye usulen küçük bir hediye gönderiyordu (Bak. H.F.B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies,* cilt II, s. 191-192). Bu beyler öylesine güçlendiler ve aşiretlerle öylesine akkıllıca anlaşmalar yaptılar ki Ceziret İbni Omar'da, Amadiya'da, Culamerg'de ve Ravanduz'da begler ve prensler hep Hakkari aşiretinden çıkar oldu. Soane, Amadiya ve Culamerg için bu söylediklerinde belki haklıdır; ama Cezire ile Ravanduz, yerli

prenslerle yönetilmiş ve bu prensler, her türlü dış güçten bağımsız olarak, ulaşılmaz toprakları üzerindeki İran ve Türkiye'nin egemenlik iddialarına kulak asmadan hükümlerini yürütmüşlerdir. Bu prenslerin otoritesi altında Bitlis, çok önemli bir merkez haline geldi. Bu aşiretin diğer Kürt toprak-ları üzerinde iktidarını genişletmesini, Sultan Selim'in Hakkarili bir Kürt olan parlak veziri İdrisi'nin nüfuzuna bağlamak gerekir.

2. Ermenistan'daki Kürt Aşiretleri

Genel olarak düşünülürse, Türkiye'de feodal rejimin gerilemesinin ve Türk beylerinin gücünün azalmasının Kürtler için yeni gedikler açtığına şüphe yoktur; ama daha özel olarak, Kürtlerin Ermenistan'a kitle halinde yerleşmesi, Türk hükümetinin kesin sonuçlu bir politik tasarrufu ile mümkün olmuştur. 1514'te Çaldıran ovasındaki Türk zaferinden sonra İdrisi, Heyderanlıları ve onlarla birleşmiş aşiretleri, Türkiye'nin İran ve Gürcistan'la olan yeni sınırlarını savunmaları için bu sınırlar boyunca kuzeyde Ermenistan'a nakleder. Bu aşiretler, Türk devletinin hizmetinde bir çeşit devamlı milis meydana getirmeleri şartıyla, vergiden bağışık tutulurlar. Ancak, 1829, 1854 ve 1877 savaşları sırasında, Kürtler kaypak bir tutum gösterirler ve Türklerin kendilerine bağladıkları umutları boşa çıkarırlar (Lynch, *adı geçen eser*, cilt II, s. 541-542). Ne türlü olursa olsun, şurası belli ki Kürtlerin Ermenistan'a yerleşmesi o dönemden başlamıştır. Ancak Minorsky'nin kanısınca, Kürtler kuzeye çok daha önceki bir tarihe doğru yayılmışlardır[1] En başta göçebe oluşlarından, kısmen de, Hıristiyanlar

---

1 Özellikle 12. yüzyılda, yukarıda değindiğimiz Şahamenler.

üzerinde baskısını gösteren Müslümanlığın yandaşları oluşlarından. Örneğin, ünlü Selahaddin-i Eyyubi'nin Ravend aşiretinden olan atalarının daha 10. yüzyılda Erivan bölgesindeki Dwin yakınlarında göçebelik etmekte oldukları bilinmektedir. Şunu da hatırlatalım ki Şerefname'ye göre, yukarıda gördüğümüz Rozegi aşireti Bitlis'le Hazo'yu David adlı bir Gürcü prensinin elinden almıştır. Aynı kaynağa göre, Bitlis'te Kürt hanedanının kuruluşu 837'de olmuştur. Bu olayın, daha geç bir tarihte meydana geldiğini kabul etsek bile, en geç 10-11. yüzyıllarda olması gerekir. Böylece Kürtler. Ermeni Krallığının bazı kısımlarını azar azar ele geçirmişlerdir; bu krallık da 11. yüzyılda ortadan kalkmıştır. Demek ki Kürtlerin Ermenistan'da oturdukları birçok yerler kendi öz toprakları değildir; ama bu, yüzyıllardan beri süregelen tarihsel bir süreçtir. Lynch'e göre, Ermenistan'daki (Erzurum vilayetindeki) belli başlı Kürt aşiretleri şunlardır: Zireki, Cibranlı, Zirkanlı, Zilanlı, Hasananlı, Heyderanlı, Adamanlı, Sipkanlı ve Mamakanlı (Mamakanlıların Mamikonyan Ermeni aslından geldikleri ileri sürülmektedir). Rus yazarı Averianov aynı aşiret adlarını sayar ve ayrıca şunları ekler: Cemadanlı, Celali (ileri sürüldüğüne göre, bu aşiret de Kürtleşmiş Ermenilerden olup, Kotanlı, Soranlı, Saganlı, Hasananlı, Keçananlı, Dutkanlı, Kapdekanlı ve Cinankanlı diye sekiz klana ayrılmıştır), Kaskanlı, Şadeli, Bedeli, Korucan Kızılbaşları (Çarıklı, Balaban, Bal-Uşagı, Keçilan ve Lolanlı).

Bitlis prensleri, 16., 17 ve 18. yüzyıllarda güçlerinin doruğuna ulaşmışlar ve kimi zaman İran'ın ya da Türkiye'nin az çok hükümranlığını tanıyarak, kimi zaman da bu devletlerin, ne bahaneyle olursa olsun işlerine karışmalarına izin vermeyerek, bağımsızlık içinde yaşamışlardır. Bu ailenin son

prensi olan Şerif Bey, 19. yüzyılın ilk yarısında, Türkiye'nin Kürdistan'ı hükmüne baş eğdirmek için bütün çabasını harcadığı sırada, Türklere yıllarca karşı koymuştur. 1849'da esir edilen bu bey İstanbul'a sürgün edilmiş ve o zamandan bu yana Bitlis, bir Türk valisiyle yönetilmiştir.

Hakkarililer, böylece başkentlerinden yoksun kalmış olmalarına rağmen, yine de, günümüze değin (yani Kemalist rejimden önce) öz yurtlarının dağlık kesiminde kimsenin tedirgin edemediği güçlü ve tanınmış bir aşirettirler. Türkler, bu sınır bölgesinde onların sadıklığına bel bağlayabilmek için, kendilerine karşı daha uzlaşıcı bir tavır takınmışlardır.

Burada bir parantez açarak şurasını belirtelim ki Soane bütün bunları 1914-1918 Dünya Savaşı'ndan önce söylüyordu. O zamandan bu yana durumda değişiklikler olmuştur. 1. Dünya Savaşı sırasında bu sınır aşiretleri, Türkiye'nin yanında kutsal cihada katılmışlar ve bölgedeki Hıristiyan Nesturi aşiretleriyle savaşa tutuşup bunların yurtlarını yakıp yıkmışlardır. Savaşın bitiminden, 1925'den sonra gerçekleşebilen Türkiye/Irak sınırının tesbitine değin bu ihtilaflı bölgede durum bir hayli karışık olmuştur. Bugünse Türkiye'nin politikası, yeri gelince söz konusu edeceğimiz gibi, artık Kürt bağlılığına güvenemez görünmektedir. Hakkarililerde, iktidara geçiş tarzına ilişkin ilgi çekici bir adetten söz edilir. Eğer o yörenin hanı yönetimi yürütmekte ehil görülmezse, bir eşraf meclisi toplanır. Bu kurul durumu inceler ve eğer han'ın iktidardan indirilmesini onaylarsa, önüne bir çift çizme konur. Bunun anlamı, söz konusu kişinin bunları giyip toplantıyı terketmesi ve böylece başka birinin iktidara getirilmesine razı olması gerektiğidir. Ancak düşürülen hanın toprağı ve mülkü elinden alınmaz.

Hakkari yakınlarında, Dersim[1] kasabasında (Harput vilayeti) Zaza Kürtleri vardır ki bunlar, haklarında yüzyıllardan beri kendi dağlarında oturmakta olduklarından başka bir şey bilinmeyen ayrı bir aşiret oluştururlar. Soane, bu konuda şunları söyler: Bu Zazaları ziyaret edemediğime çok üzülüyorum, çünkü bunların lehçesi, Farsça ve Kürtçe ile aynı Ari gruptan olmakla birlikte, ne birine, ne de ötekine benzer. Bunlar Yukarı Dicle üzerinde otururlar. Gezginler bu aşiretten "ufak boylu garip bir yabani kavimcik" diye söz ederler. Bunlardan benim rastladıklarım, gerçi ürkek, güvensiz davrandılar, ama bana her zaman rastladığımız tipte ufak boylu, mert ve çalışkan insanlar olarak göründüler; aralarında mavi gözlü, sarı saçlı olanların oranı da yüksekti.

B. GÜNEY KÜRDİSTAN (IRAK) AŞİRETLERİ

1. Babanlar

Türkiye'nin kuzeydeki sınırlarını korumak için Ermenistan'da uyguladığı sistem, (şimdi Irak'a dahil olan) Güney Kürdistan'ın Sultan IV. Murat tarafından ilhak edilmesinden sonra burada da uygulandı, ancak soydan geçme Kürt begleri, İstanbul hükümetinin kendilerine beylik beratı vermesiyle bölgede iktidarlarını yine sürdürdüler. Ama 18. yüzyıl başında, Şehrizur eyaleti adı verilen bu bölge (bak. II. Bölüm) doğrudan doğruya sultanın Irak genel valisinin egemenliği altına konuldu; bundan böyle, bu eyalete bağlı altı sancağı oluşturan Kerkuk, Erbil, Koy-Sancak, Karaçolan, Ravanduz

---

1 Dersim üzerine şimdi elimizde, kitabını Türkçe yazdığı için özür dileyen Dersimli bir yazarın, konuyu sonuna kadar inceleyen bir eseri vardır: *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Vet. Dr. M. Nuri Dersimi, Halep, 1952.

ve Harir'deki Kürt beglerini bu kral naibi atadı. Bu beyler, Bab-ı Ali' den *miriman* rütbesini, hatta bir şeritli paşa unvanını alıyorlar ve Türklere, gerek düşmanlarını geri püskürtmeleri için askeri yardımda bulunacaklarına, gerekse Irak eyaletindeki Türk birliklerinin yem ve malzeme ihtiyaçlarını karşılayacaklarına söz veriyorlardı. Buna karşılık olarak da, hükümete verilecek diğer bütün vergi ve resimlerden bağışık tutuldular.

Kürdistan'ın bu kesiminde, daha özel olarak, Bebe ya da Baban aşiretinden söz edelim. Bu aşiret, Şerefname'de rastlanan şimdi soyu tükenmiş Soran aşiretinin varisi olmuştur. Babanlar, adlarını, 1678'e doğru Türklere İran'la mücadelelerinde büyük hizmetler etmiş bulunan reisleri Pişderli Bebe Süleyman'dan almışlardır. Bu aileye mensup beylerden biri olan İbrahim Paşa, 1786'da Melik Hindi bucağının yerine bir kent kurdu, bu kente Irak genel valisi Buyük Süleyman'ın şerefine Süleymaniye adını verdi ve böylece burası, Babanlar klanına mensup beylerin ikametgahı haline geldi. İstanbul Mebuşan Meclisi üyesi olan, Jön-Türklerden İsmail Hakkı Bey gibi, V Bölümde adı geçen Hamdi Bey Baban da bu aileye mensuptu. Hamdi Bey, ailesi ve aşireti hakkında dikkate değer bir dizi belge toplamıştır. Burada üzülerek kaydetmek isterim ki birkaç yıl yanımda sakladığım bu belgeler, daha sonra, İngiliz hükümetince el konulan mülkünü geri almak için o günlerde Londra'da açtığı bir davayla uğraşmakta olan Hamdi Bey tarafından geri istenmiştir. O zamandan beri bu belgelere ne olduğunu bilmiyorum. Baban soyundan başka kimseler de, Bağdat hükümetinin çeşitli kabinelerinde üye olarak yer almışlardır.

2. *Hemavendler*[1]

Bu yörelerde bir de Hemavend federasyonu vardır. Bu aşiret, *başıbozuk* (düzensiz süvari) olarak 1877-1878 Türk-Rus savaşına etkin biçimde katılmış ve Bazian (Çamçamal) bölgesinden kendisine toprak verilerek ödüllendirilmiştir. Bu aşiret eşkiyalık eylemleriyle ünlüdür. Dickson bunlar hakkında şöyle der: "Kerkuk'la Süleymaniye arasındaki yöre korkunç Hemavend Kürtlerinin bölgesidir. 200 tüfekli bu göçebe aşiretin gururu, kısrak, tüfek ve çapul dışında her şeye küçümsemeyle bakmasındadır. Bunlar, bütün öbür Kürtlerin ve o çevrelerin kara belası olan vahşi bir kavimciktir" "Birkaç yıl önce (Dickson bunları 1910'da yazıyordu), Türk hükümeti bu aşirete karşı bir cezalandırma hareketine girişti. Türk müfrezesinin uzun manevralarından sonra bunlardan birkaçı yakalanabildi ve Afrika Trablusu'na sürüldü. Bu kişiler, reislerinden birinin bana gururla anlattığına göre, sürgün yerlerine varışlarından üç hafta sonra kaçmışlar ve ta oralardan İran sınırına dek yürüyerek gelmişler (Bak. VI. Bölüm). Bunlar, yarı Arap biçimi giyinirler, Araplar gibi kısrağa binerler ve at ticareti yaparlar. Yüksek yaylalardaki Kürtlerse, bilindiği üzere, yalnızca aygırlara binerler ve kısrakları binilmeye değer görmezler. Hemavendler yüzünden bu bölgede yolculuk tehlikeli bir iştir. Biz, yine de, bunların reislerinden birinin ve adamlarının beraberinde bu bölgeye yolculuk ettik. Bu adamlar çok övüngen idiler ve güçleriyle, kuvvetleriyle bizi etkilemeye çalışıyorlardı; ama gerçekte bunların silahlı Çingenelerden pek fazla bir üstünlükleri yoktur. Çadırları pistir ve içle-

1 "Hemavend" deyimine Pehlevi metinlerinde rastlanmaktadır.

rinde bu bölgedeki zenginlerin sahip olduğu konforun pek azını bulabilirsiniz."

C. İRAN KÜRDİSTANI'NDAKİ AŞİRETLER

1. Mukriler

Şimdi Türk topraklarını terkedip güney doğuya doğru dönelim. Bu yönde, İran'daki Mukri ve Ardelan aşiretlerini buluruz. Urmiye Gölü'nün güneyindeki bölgeyi kaplayan Mukri aşireti kuzey Kürtlerinin güney dalını oluşturur. Mukriler, fonetiği ve grameri en iyi oturmuş görünen bir Kürt lehçesi konuşurlar. Bunlar kendi lehçelerinin en eski Kürt lehçesi olduğu iddiasındadırlar. Bu lehçenin eskiliği öbür lehçelerden fazla olmasa gerektir; ama eski biçimleri olduğu gibi korumakta olması, öbürleriyle yapılan kıyaslamada örnek sayılmasına olanak vermektedir[1]

Şehrizur Bebe'lerine akraba olan Mukri aşireti, 15. yüzyılda Seyfeddin adlı bir reisin yönetimi altında Sauc-Bulag bölgesinde ortaya çıkmıştır. Burada Cabuklu Türklerinden Deriyas (Şehriveran) kasabasını almış, sonra da Dola Barik, Ahteçi, El Tamur ve Sulduz kasabalarını işgal etmiştir. Seyfeddin'den sonraki dördüncü kuşakta, Emire Beg, 1583'de Sultan III. Murat'tan, Urmiye gölünün doğusundaki Maraga'ya kadar Musul, Şehrizur, Erbil yörelerini içine alan çok geniş bir arazinin yönetimini almıştı. Bu beyin oğlu Heyder Han zamanında Mukriler, egemenliklerini Maraga, Aceri ve Leylan kasabalarına, Miyandoab şehrine ve Maraga yakınla-

1 Mukrilerdeki toprak rejimi Rawlinson tarafından anlatılmıştır (*Notes on a journey...*, J.R.G.S, 1841, X. 35-36): 1/15 Baba Emira ailesi; 1/10 ağa; 1/5 ekici.

rındaki Saru-Kurgan tabyasına kadar yaymışlardı. Mukri hanları, Baba-Emire veya Baba-Miri adını taşıyan beş aileye ayrılırlar. Bunlarla birlikte, Mukri Kürdistanı'nda, uzun zamandan beri yerleşik olan Debokri aşireti de yaşamakta olup, bu aşiret, daha sonra fatih olarak gelen Mukrilerin baş eğdirdiği ora yerlilerinin torunları olsa gerektir. *Debokri* adının da *demukri*'den türeme bir kelime olması imkansız değildir (Bak. *Malzemeler,* s. 435 ve 465).

Mukri aşireti şimdi pek kalabalık değildir, ama özellikle batı ve güney-batıdaki komşu aşiretlerle birleşmiştir ve gerek adamlarının yiğitliği, gerekse başkentçikleri olan merak uyandırıcı Sauc-Bulag'da yüzyıllardır hüküm süren serdarları ya da valilerinin güçlülüğü sayesinde büyük bir üne sahiptir. Şah Abbas da, Nadir Şah da, Feth Ali Şah da, savaş eylemlerinde hep Mukrilere güvenmişlerdi. Bu şahlardan en büyüğü olan birincisi, silahlı kuvvetlerinin en büyük kesimini oluşturan Kürtlerden destek almış, birçok Kürdü askeri yüksek kumanda mevkilerine getirmiş ve söylendiğine göre, özellikle batıdaki zaferlerinden bir çoğunu saflarındaki Kürtler sayesinde kazanmıştır. Nitekim, 1624'de böyle olmuş, Mukri Kürtlerinin çekirdeğini oluşturduğu Şah Abbas ordusu büyük bir savaşta Türkleri bozguna uğratmıştır. Bu aşiret, eşkiyalıklarıyla tanınmış Bilbas aşiretine komşu olması nedeniyle her zaman savaşa hazır durumda bulunuyor, bazan da Bilbaslara karşı cezalandırma seferleriyle görevlendirildiği için bunlarla sık sık çarpışmak zorunda kalıyordu. Aslında Mukrilerle Bilbaslar kuşkusuz aynı kökendendirler ve aynı aşiretin sadece birer kolunu meydana getirirler. Nitekim Bilbaslar da, Mukriler de Bebelerle akraba olup aynı lehçeyi konuşurlar. Bilbaslar, İran'da, Mangur, Piran, Mamaş ve Ocah-ka-Hıdri adlı kolları

bulunan güçlü bir aşirettir (Bak. Malzemeler, s. 435-437).

Mukri reisleri arasında Budak Han'ın ayrıca büyük bir ünü vardır. Adaletinden dolayı kendisine İkinci Anuşirvan [Nuşirevan] adı verilmiştir (Bu Sasani kralı tarihe Adil adıyla geçmiştir). 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başları arasında yaşamış olan bu han, ilk önce, İran'a bir kral (Kerim Han) veren Kürt Zend ailesinin davasını gütmüş, ama sonunda Kacarlar tarafından yenilmiştir. Ancak sonradan Kacarlarla birlik olmuş, bunlar da onu, Feth Ali Şah zamanında Mukri emiri olarak tanımışlardır. Mukrilerden başka kişiler de o dönemde Kacarların hizmetine girmişlerdir; bunlardan Mecid Han *serheng* rütbesini kazanmış, İsmail Ağa Debokri de İran şahının sarayında *yasavul* olmuştur. Budak Han, iki kez Bilbaslara karşı girişilen cezalandırma seferlerine katılarak, İran veliahtı ve Azerbaycan genel valisi Abbas Mirza'nın gönderdiği hükümet birlikleriyle işbirliği etmiştir.

Kacarların tarihinde adı geçen bir başka Mukri reisi de, Baba-Miri ailesinden olup, Muhammed Şah ve Nasreddin Şah zamanında sivrilmiş bulunan Serdar Aziz Han'dır. Bu reis, Budak Han'ın Kacarlarla uzlaşması sırasında Tebriz'e giden bazı Kürt soylularıyla birlikte ilk önce bu kentte kendini göstermeye başlamıştır. Daha sonra, bazı diplomatik (Herat görüşmeleriyle ilgili) ve idari (Şiraz'daki karışıklıklarla ilgili) görevlere getirilerek bunları başarıyla sonuçlandırmış ve Şah Nasreddin devrinin başında "acudanbaşı" rütbesiyle Tahran askeri valiliğine atanmıştır. Rus veliahtının Erivan'ı ziyareti sırasında, veliahta şahın iyi dilek ve hediyelerini sunmak üzere yine Aziz Han gönderilmiştir. Erivan'a giderken yolu üzerindeki Zencan'da Babilerin isyanıyla uğraşmak zorunda kalmış ve gerekli tedbirleri almıştır. Dönüşünde Tebriz'e

uğrayıp oradaki bir takım askeri işleri halletmiş ve Tahran'a dönünce de şahın emriyle, başkentteki güvenlik hizmetlerini düzenlemiştir. Bu hizmet, oğlu Ali Han'ın kumandası altında Sauc-Bulag Mukrileri, Kerend Kelhurları ve Afşar'lar tarafından sağlanıyordu. Bunun ödülü olarak Aziz Han, İran ordusu başkomutanlığına atandı. Ancak daha sonra, Sadrazam Mirza Ağa Han'ın çevirdiği dolaplar yüzünden, İran'da bağımsız bir Kürdistan kurmak için Ruslar ve İngilizlerle birleşip komplo tertiplemekle suçlandı. Gözden düştü ve Bukan'daki mülküne çekildi. Tahran'daki "Çar-rahi Aziz Han" adlı bir yol kavşağı, bu başkentte onun anısını sürdürmektedir.

Soane, eski Pers'in büyük peygamberi Zerdüşt'ün doğduğu ve ilk kez vaaza başladığı yerin Mukri toprağında bulunuşunu da[1] kayda değer bulur. Şimdi Taht-ı Süleyman adıyla tanınan ilginç harabeler, Medya'nın başkenti eski Şiz şehrinin kalıntıları da burada, Mukri topraklarının kuzey kesiminde bulunmaktadır[2]

Bu harabeler, Sayin-Kala dolaylarındaki Afşarlar eyaletindedir. Burası, aynı zamanda Kuzey Ekbatan da denilen, Partların Antonius'u bozguna uğrattıkları bölgedir. Harabeler 9 bin ayaklık bir yükseklikte bulunmaktadır. Halk, Hazreti Süleyman'ın *cinler* ve *div*'lerle (devlerle) çevrili sarayının burada bulunduğuna inanır (Bak. I. Bölümde Kürtlerin kökeni ile ilgili doğu efsaneleri). Efsaneye göre, Saba kraliçesinin kuş kemiklerinden yapılma ve Taht-ı Belkis adı verilen şatosu da,

---

1 Zerdüşt'ün doğup büyüdüğü yer hakkında bugün daha çok bu yerin Doğu İran olduğu görüşü egemendir.

2 Bak. V. Minorsky, *Roman and Byzantine Campaigns in Atropotane* (BSOAS, cilt XI, kısım 2), özellikle 4. parag.: The firetemple of Shiz.

10 bin ayak yüksekliğindeki, buraya yakın bir dağ tepesindedir (Saba'nın yeri hakkındaki bir başka görüş de, bu yerin, Urmiye Gölü'nün güney batısında bulunan simdiki Uşnu olduğu yolundadır; bak. Bittner, *adı geçen eser*, VI. Bölüm). Şu var ki tarihsel açıdan Taht-ı Süleyman adının, 13. yüzyılda Kürdistan'da hüküm süren Süleyman Şah Abu'dan gelmesi de mümkündür. Burası vaktiyle Medya'nın başkenti olmuş, Kurus, Krezüs'ün hazinelerini burada muhafaza etmişti (Bak. Wilson, *İranlıların yaşamı ve adetleri*, s. 161)[1]

Bu yörelerle ilgili birçok efsane bilen Mukriler, bu efsaneleri, en halis Kürtlerin kendileri olduklarına birer kanıt olarak gösterirler. Ancak, bunların kendilerinin de Med asıllı olduklarına ilişkin (Bak. I. Bölüm, Minorsky'nin tezi) daha açık, ama farkında olmadıkları bir kanıt vardır ki bu da, Soane'in kanısınca, bizzat Zerdüşt'ün konuştuğu Avesta diline en çok yaklaşan kendi dilleridir.

2. Beni-Ardelanlar

Mukrilerin güney komşuları, çağımızda ünü daha yaygın olan ve İran tarihinde Mukrilerden daha parlak bir rol oynamış bulunan bir kavimcik oluştururlar. Bunlar Beni-Ardelanlar adıyla anılmakta olup, başkentleri, İran'da Öz Kürdistan diye bilinen eyaletteki Senneh adlı küçük ve şirin kenttir (Bak. II. Bölüm). Ardelan eyaletinde, geçmişinin 14. yüzyıla kadar çıktığı söylenen ve Ardelan'ın eski prenslerinden sonra gelen soylu ve çok yetenekli bir aile hüküm sürmüştür. Bu aile,

---

1 Bu bölgenin tarihi, son zamanlarda Sakkız yakınındaki Ziwiye hazinesinin bulunuşundan bu yana zenginleşmiştir. (Bak. I. Bölümde sözü geçen Y. Godard'ın makalesi).

soyunun, Hakkari aşiretinin bir kolu olan Hasankeyf Kürtlerinden Selahaddini Eyyubi'ye[1] dayandığı iddiasındadır. Senneh çok eski bir şehirdir. Civarında bulunan, çoğu Sasani devrinden kalma bir yığın yazıt bunu gösterir. Senneh'in güney batısındaki bölge, yani Holwan, Zohab ve bugünkü Kasr-ı Şirin, Sasani krallarının ikametgahları olmuştur. Eski Holwan'ın yıkıntıları Zohab bölgesindeki Serpol yakınında bulunmaktadır. Bu ilçe İran/Irak sınırı boyunca uzanır; kuzey sınırı Sirvan ırmağı, güney sınırı Elvend ırmağıdır (Bak. II. Bölüm). Sasaniler devrinde, Kasr-ı Şirin kurulup da Ferhad Bi-Surun kayasına yazılar kazındığı zamanlarda büyük bir Holwan şehri vardı. İ.Ö. 400 yıllarına doğru Holwan ve eyaleti, Şehrizur'a kadar uzanıyordu.

Ardelan hanları, birkaç yüzyıl boyunca tam bir bağımsızlık içinde hüküm sürdükten sonra, İran şahlarından Ardelan valileri unvanını aldılar ve Ardelan bundan böyle şahlara karşı her zaman kusursuz bir bağlılık gösterdi. Senneh klanına mensup hanların bağımsızlığı bu değişiklikten pek zarar görmedi, çünkü onlardan istenen tek itaat gösterisi bir miktar asker vermeleriydi ki, bunu da her zaman yerine getirmişlerdir. Tanınmış bir reis olan ve ünü bu bölgede günümüze değin canlı kalmış bulunan Amanullah Han'ın oğlu Husrev Han zamanına kadar Ardelan, savaşlarda İran'la bir vassaldan çok bir müttefik olarak işbirliği etmek suretiyle bağımsızlığına hemen hiç dokundurmamıştır.

---

1 Yanlış, Selahaddini Eyyubi'nin aşireti Ravend ya da Ravadi olup, bu aşiretin asıl yurdu Aras bölgesinin kuzeyi idi. Aşiret daha sonra güneye inmiştir. Selahaddin'in erkek kardeşi Musul yakınındaki Tekrit'te yaşamıştır. Bu konuyu açıklığa kavuşturan son bir çözümleme çalışmasını V Minorsky'ye borçluyuz: 1953'te Cambridge Üniversitesi'nin himayesi altında yayınlanan *Kafkasya Tarihi İle İlgili İncelemeler, III* adlı çalışmaları içindeki *Selahaddin'in Tarihi-öncesi* başlıklı yazısı.

Çiçiyanov tarafından Prens Çartoryisky'ye verilen, Vilçevsky'nin de değindiği (*adı geçen eser*, VI. Bölüm), 29 Ocak 1805 tarihli bir rapordan öğrendiğimize göre, bu valinin önemi, İran krallığı içinde hayli büyüktü. "İran'ın, kendisini meydana getiren ve doğrudan doğruya şahların keyfi yönetimine bağlı bulunan hanlıklar ve beylerbeyi mülkleri dışında, yöneticilerine İran dilinde "vali" adı verilen dört genel eyaleti vardır: Arabistan, Gürcistan (Gürcistan krallığı), Luristan ve Kürdistan. Türk topraklarına ve Bayazid'e komşu olan bölgeler bu Kürdistan eyaletine ait olup, şimdi Kürtlerin oturduğu Bayazid de vaktiyle Kürdistan valisine bağlıydı. Sözü geçen dört valinin şahların sarayında birtakım unvanları ve görevleri vardı. Bu valilerin şahın Ardebil'de taç giymesi sırasında yerine getirdikleri görevler şunlardır: Arabistan valisi *ciga* denen serpuş tüyünü, Gürcistan valisi kılıcı, Luristan valisi tacı, Kürdistan valisi de kılıcı taşımaya yarayan, elmasla süslü iki omuz şeridini tutmak zorundaydı.

Öyle ki bu yüksek makam sahibi kişilerden biri tarafından tanınmazsa şah taç giyemez. Valiler, şahın yokluğunda han unvanları verebilmek ve hanlıklar kurabilmek gibi üstün bir hakka sahiptirler. Bu hakkı kıdemliliğe göre kullanırlar, yani ilk önce Arabistan valisi gelir, ondan sonra, Gürcistan, üçüncü ve dördüncü olarak da Luristan ve Kürdistan valileri gelir. Yaşça büyükleri sağken daha küçük olanlar bu hakka sahip değillerdir.

Bu küçük krallık, yüzyıllar boyunca, daha güçsüz olan bütün eyaletleri ve aşiretleri kendisine katarak, gücünü Cafların, Mukrilerin ve Ravanduz prenslerinin sınırlarına kadar genişletmiştir. Bu eyaletler şunlardır: Cvanru, Aoraman, Merivan, Baneh, Sakkız, Hasanabad ve Ispandabad ilçeleri. Bu-

gün bunların hepsi Ardelan içinde olup Senneh ya da Senendaj eyaletinin ilçelerini *(bölük)* oluşturmaktadırlar. İran Aoramanı iki kısma ayrılır: Zohab'ın doğusundaki Şahu dağlarının devamı olan karla kaplı büyük sıradağın doğusunda bulunan Aoramanı Taht ve sıradağın batı (Irak tarafındaki) yamaçlarında bulunan Aoraman-ı Luhun. Merivan ilçesi daha doğuda olup Zeribar gölünün su ayrımı çizgisinin ötesindedir. Doğuda bu ilçe İmam dağlarıyla ayrılan iki vadi oluşturur; batıda ise iki vadi birleşerek Zeribar gölünün çevresini saran bir ova meydana getirir (*Malzemeler*).

Bu ilçeler arasında Aoraman en ilgincidir. Bu eyaletçik, aslında bağımsız olup, kendi reisleri olan ve İran'ın ulusal kahramanı Rüstem'in torunları olduğunu iddia eden mağrur bir ailenin yönetimine bırakılmıştı. Bu yöre halkı ayrı bir dil konuşur ve kendisine Kürt değil, Aorami adını verir. Gerçekten de, dilleri ve diğer özelliklerine bakılırsa, Aoramilerin halis Kürt sayılmaları olanaksız gözükür. Guranlar gibi bunlar da diğer İran kavimlerinden birinin kalıntılarından ibaret görünürler (Bak. *Malzemeler* ve VI. Bölümdeki Guranlarla ilgili kısım).

Aoramiler, dağların düğüm oluşturdukları bir noktada, dört yanları sağlam doğal duvarlarla korunmuş halde yaşarlar. Yurtları kadar görünümleri ve karakterleri de apayrıdır.

Efsanelerine göre, Med kralı Darius, bunların atası olan Aoram'ı, Kuzey İran'ın Demavend taraflarındaki yurdundan kovmuştur; Aorizm, erkek kardeşi Kandul'la birlikte Medya'ya kaçarak bu ücra dağlarda bir sığınak bulmuş ve burada yerleşip Aorami aşiretini meydana getirmiştir.

Ardelan hanları, üstünlük kazandıkları dönemde, Aoramileri kovmaya ve hüküm altına almaya çalışmışlar, ama başa-

ramamışlardır. O kadar ki sınırın her iki boyunda da yaşayan aşiretler içinde Aorami aşireti, bugün de (1914), kimseden çekinmeden dağların yamaçlarını hala özgürce seyredebilen tek aşirettir, çünkü bunların reisi Ali Şah bugüne değin Aoram şatosunda, adı dışında her yönden bağımsız kalmıştır. Aoraman'ın kuzeyindeki Merivan ve Baneh kasabaları, kendi bey ve hanlarının otoritesi altında kalıyorlar ve salt Kürt olduklarından, üstelik pek güçlü de olmadıklarından, hiçbir zaman Aoraman kadar baş derdi olmuyorlardı. Merivan begleri, bugün de olduğu gibi, Aoraman yöneticileriyle her zaman savaşıyorlardı; ama Ardelan ailesine karşı -bu aile her zamanki otoritesini koruduğu sürece- hep tam bir itaat göstermişlerdir.

Senneh sarayı 19. yüzyıla kadar varlığını korumuş olup, hanları arasından en tanınmışı da herhalde Amanullah Han'dır. 19. yüzyılın ilk yirmi yılında Ardelan valisi olan bu adam, küçük başkentine bir payitaht havası vermeye özendi.

Kacar aşireti İran tahtını ele geçirmeye çalıştığı zaman, Senneh ailesi kaderini bu aşirete bağlayıp onunla bir dostluk ve ittifak anlaşması yaptı. Böylece Kacar hanedanına açıkça bağlılık gösteren bu aile, sözüne sadık kaldı ve talihsiz Lutf Ali Han Zend'le yapılan savaşlarda silahlı destek sağladı; Lutf Ali Han'ın bozguna uğrayıp ölmesi tahtı Kacarların elinde bıraktı.

Amanullah'ın oğlu Husrev Han, Feth Ali Şah'ın kızı Veliye Hanım'la evlendi. Enerjik bir karaktere sahip olan bu kadın, kocasının ölümünden sonra yönetimin dizginlerini elinde tutmaya devam etti. Yerine geçen Golam Şah Han (1865), Ardelan'ın son valisi oldu. Bu hanın ölümünden sonra Nasreddin Şah, akrabalık ve hükümdarlık haklarını kullanıp, valiliğe varis olacaklar için öyle şartlar öne sürdü ki iş askıda

kaldı. Bu arada genç hanlar bir karar verilmesini beklerken, şah, hiç umulmadık bir anda Kürdistan valiliğine enerjik bir adam olan amcası Mu'tamedüddevle'yi getirdi. Ardelan halkı, daha önce de başında bir Kacar prensesini görmeye alışmış bulunduğundan, ayrıca yerli hanedan da nüfuzunu büyük ölçüde yitirmiş ve çöküntü dönemine g'rmiş olduğundan, bu duruma fazla bir direnme göstermedi. Böylelikle Mu'tamedüddevle Senneh'de durumunu kolayca sağlamlaştırdı. Ama Aoraman'a doğru dönünce, orada çok farklı bir durumla karşılaştı. Zaten eskiden Ardelan hanedanına da kolay kolay başeğmeyen Aoramiler, İran'a tabi olmanın, yaşama tarzlarına yaradılışlarının hiç de götüremeyeceği birtakım ağır koşullar yükleyeceği kanısına vardılar.

Bu yüzden Mu'tamedüddevle, Aoraman sultanı Hasan Han 'ı ancak uzun ve çetin bir mücadele sonunda itaat altına alabildi; hatta bu sonuca ulaştığı zaman bile, bu aşiret kendi-sini o denli saydırdı ki yöneticilik yetkisi Hasan Han'ın oğluyla kardeşine verildi.

Bugün (1914), Aoraman'ın bir kısmı Türkiye (şimdi Irak) topraklarında, daha büyük olan öbür kısmı da İran topraklarında bulunmaktadır. Bunların yöneticileri, her ne kadar yer yer ismen bu devletlere bağımlı iseler de, niyetleri ve eylemlerinde bağımsız kalmaktadırlar; hele İran Aoramilerinden Ali Şah kimseye kulak asmamaktadır. Soane'in bu satırları yazdığı tarihte vergileri toplamak ve işleri bir düzene sokmak için Ali Şah'a karşı Senneh'ten bir sefer tertiplenmişti. Pehlevi rejiminde ise Aoraman artık serkeşlik heveslerine kapılmamaktadır.

Ardelan ailesi, iktidarı kaybetmiş olmakla birlikte, ününü yine sürdürmekte ve İran hükümetinin himayesi altında

mevkiini korumaktadır. 1917'de, ailenin büyüğü ve çok kültürlü seçkin bir kişi olan ihtiyar Fahrülmülk, Arabistan bölgesinde Şuster ve Dizful valisi idi ve kendisinin 25 yaşında bir varisi vardı."

Senneh'in Soane tarafından özetlenen mahalli tarihi üzerindeki bu toplu bakış göstermektedir ki Türkiye'de (Bitlis, Cezire, Amadiye, Ravanduz vb.) olduğu gibi İran'da da, bazı Kürt aileleri, kendilerine, merkezi iktidara bağımlılığı çoğu zaman sadece isimde kalan gerçek prenslikler yaratabiliyorlardı. Şerefname'den Bitlis prensliğinin iç yaşamını ve dış eylemlerini çok iyi öğrenmekteyiz. Bu kaynak, Ardelan'a da birkaç sayfa ayırmıştır; ayrıca ben de, Ardelan hakkında, bir İran elyazmasına dayanan özet bir kronik yayınlamış bulunuyorum *(Revue du Monde musulman)*. Aynı konu Paris'teki Milli Kütüphane'de bulunan bir başka İran elyazmasında da ele alınmıştır. Bu elyazmalarını karşılaştırdıktan sonra gördüğüm gibi, iki metin arasında ana hatları bakımından pek fark yoktur. H.L. Rabino da, daha önce sözü geçen gizli raporunda, Senneh tarihinin yoğun bir özetini verir.

3. Caflar

Şimdi yönümüzü, bütün Güney Kürdistan'da amansız ve yaman savaşçılar diye ün salmış Caflara çevirelim. Soane, Ardelan'a komşu olan bu aşiretin tarihi hakkinda şimdiye kadar hemen hiç bir şey bilinmediğini söyler ve Kürdistan'ın en güney ucundaki Kızıl Rubat'ta oturan, aşiretin yönetici ailesine mensup Muhammed Ali Beg Puştamal'ın yetkili sözlerine göre bu tarihi şöyle anlatır:

Bu aşiret, 1700 yıllarına kadar, Ardelan'ın yukarıda sözü geçen eyaletlerinden biri olan ve Ardelan valilerinin otoritesi

altında bulunan Cuanru'da oturduğuna inanır. Bu tarihte ise, Ardelan valileri, ister çok verimli Cuanru eyaletine göz diktiklerinden, ister Cafların gittikçe büyüyen gücünden ürktüklerinden, bu eyaletin yönetiminde otoritelerini pekiştirmeye çalıştılar. Ne türlü olursa olsun, şurası belli ki, aralarında bir savaş koptu ve bir çarpışmada Caf reisiyle kardeşi ve oğlu esir düşüp öldürüldü; aşiretin öbür reisleri ise Süleymaniye Kürt paşasının himayesiyle kaçtılar; yalnız, doğdukları toprağa bağlılıkları istilacılara karşı olan kinlerinden daha ağır basan birkaç küçük aşiret yerlerinde kaldılar. Ancak bu aşiretler arasından da bazı kollar, özellikle Kadir Mir Vaysiler, Tayşaylar, Kalkaniler, Yusif Yar Ahmediler, Kuyikler, Nirciler ve Gurgkayışlar, kibirli Ardelan valilerinin sultasına katlanamadıklarından, Guranların yanına sığındılar ve onların adını aldılar, öyle ki şimdi bunlara Caf-Guranlar denilmektedir.

Süleymaniye'nin Kürt paşası Caf reislerini himayesine aldı ve Caf klanlarının, ilkbahar ve sonbahar aylarında şimdi işgal etmekte oldukları güzergahlar boyunca, yani kuzeyde Penc-vin'e doğru, güneyde ise Kızıl Rubat ve Hanekin'e kadar göçebelik etmelerine izin verdi. Bu klanlar böylece Türk uyruğu (bugün Irak uyruğu) oldular ve şimdiye kadar da öyle kalmışlardır. Bu büyük aşiretin (ya da aşiretler konfederasyonunun) nüfusu aşağı yukarı 100 bindir ve bugün (1914), reisleri olan Mahmud Paşa, birkaç saatte 4 bin atlı toparlayabileceğini söylemektedir.

Caflar, kışın Sirvan ırmağının batısında, Hanekin-Karatepe-Salahiye hattı ile Karadağlar arasında, ayrıca Şemiran'da ve Şehrizur ovasında yaşarlar. Bir kısmı (aşağı yukarı 2 bin aile) yerleşiktir, bir kısmı da (aşağı yukarı 8 bin aile) yarı göçebe olup, baharda kuzeyde Senneh'e, güneyde ise Sakkiz'e kadar

göçerler. Bunlardan, 300 yıl kadar önce Cuanrụ'dan Sirvan ırmağı havzasına ilk göç eden kişi, Zahir Beg adında bir bey oldu. Ondan sonra başkaları da göç etmiş ve daha 1638'e doğru Caflar, Padişah IV. Murad'a Bağdat'ın zaptında yardım etmişlerdi; ödül olarak da aralarında pek sevilmeyen Muradiler unvanını aldılar. Cuanru eyaletinde bunlardan 4 bin kadar aile kaldı ve aşağı yukarı 1500 aile Guranlar arasına yerleşti (*Malzemeler,* s. 193-196).

İran Gezileri ve Maceraları adlı kitabında J. P. Ferrier (1845), bize, buraya tam uygun düşecek, gerçekleri canlı olarak yansıtan birkaç gözlem sunmaktadır.

Örneğin, Hanekin kervansarayını anlatırken şöyle demektedir: "Burada her zaman, civardaki kasabaların yağmacı halkından oluşan telaşlı bir kalabalık itişir durur... Bu kalabalıkta Caf, Sincavi'yi dirsekler, Bilber (?), Bahtiyari ve Lur'la yan-yana bulunur" Ferrier, aşiretlerin adları ve ırksal kökenleri üzerinde yanılabilir (Caflara... Araplar denilmektedir), ama şöyle demekle çok doğru bir gözlemde bulunmaktadır: "Bu adamların, silahlarının gösterişliliği ve güzelliği ile garip bir tezat meydana getiren yırtık pırtık elbiselerini sırtlarında öyle bir soylulukla taşıyışları vardır ki seyretmekten usanmazsınız. Üstündeki pırtıların tümünü satılığa çıkarsanız on metelik etmeyecek haydudun biri, çok pahalı bir tüfeğin sahibidir"

Ferrier, bir İran süvari kumandanının Caf aşireti üzerine haksız bir saldırısını da anlatır; kumandanın "bundaki amacının da, onlardan bir vurgun yapıp kendi kesesini doldurmak ve şaha uydurma bir rapor göndererek onu, yiğit, gayretli ve akıllı bir bende olduğuna inandırmak" olduğunu ekler. Oysa Caflar, vergilerini eksiksiz ödemişlerdir; "yalnız, Şah Abbas

Han (söz konusu kumandan) ikinci kez vergi alıp bunu cebine indirmek istediği için, adamın bu garip isteklerini reddetmişlerdi" (s. 25-28).

1909 sonbaharında ölen son Caf reislerinden Osman Paşa, aşireti güçlendirdi ve valilerin sarayına nazırlar vermiş eski bir Ardelan ailesinden Adile Hanım ile (bak. V. Bölüm) evlenerek aşiretinin refahını artırdı. Bu hareketi Türklerde hoşnutsuzluk, İranlılarda minnettarlık yarattı; İranlılar kendisine bir şeref unvanı ve kılıcı vererek İran uyruklu bir kadını eş seçmesini takdirle karşıladılar.

Caf paşaları, onurlu ve kibirli, az konuşan adamlardır, ama çok çabuk harekete geçerler. Son yüz yıl boyunca öylesine çabuk ve kesin tedbirler almışlardır ki aşiret içinde az önce anlattığımız ilk bölünmeden sonra başka bölünme olmadı. Büyük Kürt aşiretleri arasında Caflar, belki de iç dengesini korumasını bilen tek aşirettir; öyle ki çeşitli kolların reislerinin anlaşmalı hareket etmesi sayesinde bu aşiret gelişti, daha çok refah ve güç kazandı.

Gerçekten de, Kürt yaşamının daha önce de işaret ettiğimiz karakteristik bir niteliği vardır ki Türkiye'yi ve İran'ı büyük Kürt istilalarından korumuştur, yoksa durum başka türlü olurdu: Bu nitelik, aşiretlerin kendi aralarında barış içinde yaşayamamalarıdır. Aslında bu nitelik, dünyanın her yanındaki öbür dağlı kavimlerin de oldukça genel bir karakteristiğidir.

Soane bundan sonra Guranlardan söz eder (Bak. VI. Bölüm).

Bütün Kürt aşiretleri arasında Guranlar, Batı İran ve Güney Kürdistan'da gezginlerin dikkatini en çok çeken aşiret olduğundan, belki de en tanınmışıdır. Bütün Guranlar, Caflar-

la birlikte aşağı yukarı 10 bin aileden oluşur. Kışın Zohab ovasında ve bu ovanın güneyinde yaşarlar, yazınsa Ricab ve Mahideşt'te Serpul'dan Kerind'e uzanırlar. Bu aşiretin oluşumunda Kelhurların da payı olsa gerektir, çünkü Kelhurlar, genellikle yerleşik tarımcı halka verilen Guran adını benimsemişlerdir (*Malzemeler*, s. 183-184).

Ancak Soane, bu aşiretin etnolojik bir incelemesi yapılırsa, Guranların belki de Kürt olmayıp daha çok İranlı ya da Lor olduklarının ortaya çıkacağı kanısındadır. Kürdistan'ı Luristan'dan ayıran sınır boyunca ne Kürt, ne de Lor olan birçok aşiret vardır ki bunların konuştuğu lehçede eski Fars dili olan Tacik dilinin bir kalıntısı yaşamaktadır[1]

Bugün mevcut bir görüşe göre, vaktiyle bu ülkede Guran adı verilen ve söz konusu lehçeyi konuşmuş olan yerleşik bir halk oturmuştur; günümüzde Aoraman, Kandule ve Rijo'daki yerleşik aşiretler de birkaç ayrım dışında aynı lehçeyi kullanmaktadırlar. Vaktiyle Ardelan ailesinin klasik dili olan bu dil, şimdi de öyledir; Senneh ve dolaylarında bol bol yazılmış ve yazılmakta olan şiirlerde de yine bu dil kullanılmaktadır. Şimdi "Aorami" ya da "Şehrizuri" denilen ve Kürtçeden ayrı olan bu dil, son zamanlarda O. Mann ve Benediksen tarafından incelenmiştir. Guran lehçesi ailesine mensup görünmektedir. Eskiliği bugünkü Farsçayı geçmez *(Malzemeler,* s. 356).

Durum şudur ki yerleşik Guranların çoğu hala bu dili kullanırlar, göçebe kesimse salt Kürtçe olan bir dil konuşur;

---

1 Bak. ayrıca O. Mann-Hadank, *Mundarten der Guran*, 1930. Tacik dili, Soane'in dediği gibi, eski Farsça olmayıp bugünkü Sovyet Tacikistanı'nda konuşulan İran lehçelerinden biridir (B.N.).

bunun nedeni de, birtakım şartlar yüzünden bazı küçük Caf ve Kelhur aşiretlerinin Guranlara sığınmak ve onların adını almak zorunda kalmalarıdır.

"Sultanlar" ailesinin yönetimindeki başta gelen aşiret çok eskidir ve doğrudan doğruya Behram Gur'un soyundan geldiğini iddia eder. Behram Gur, bilindiği üzere, İran Sasaniler hanedanından bir kraldı ve 420-440 arasında hüküm sürmüştü. *Gur* Farsçada "yaban eşeği" anlamına gelir. Behram Gur da ünlü bir avcı olduğundan, İran şairi Ömer Hayyam (1040-1123) şu dörtlüğü yazmıştı:

"Behram ki ömrünce gurlar avladı -Gör şimdi onu da bir gur avlamış" (Farsçada gur, mezar, çukur anlamına da gelir).

Nitekim Behram, bir yaban eşeği avında üstü açık bir kuyuya düşerek ölmüştür.

1639'den sonra, Türkiye ile İran daha kesin bir sınır andlaşması imzaladıkları ve Caflarla öteki aşiretler de onlara katıldıkları zaman, [Kerindin kuzeydoğusuyla, Dalahu tepesinin güneydoğusunda bulunan (*Malzemeler,* s. 166)] başkentleri Gahvare'den, Guranlar büyük bir otorite ile yönetimlerini sürdürdüler. Onlar, destanlarıyla şiirlerinin ününü her yana yaydılar; öyle ki bundan ötürü Kürtler bazı şiir türleri için *Guran* adını kullanırlar.

Ancak, şu son zamanlarda Guranlar, bu aşiret reislerinin zayıflığı yüzünden otoritelerini yitirdiler ve eylem alanını Kelhur aşiretine bırakarak tamamiyle silindiler. Şimdi bu Kelhur aşireti, tek bir soy adı altında birleşmiş küçük aşiretlerden oluşma sağlam bir topluluk meydana getirmekte ve böylece en kuvvetli döneminde bulunmaktadır.

4. Kelhurlar

Yüzyıllardan beri Kelhurlar, İran Kürdistanı'nın sınıra doğru ve Kermanşah yönündeki en güney ucunda oturmaktadırlar. Yerleşik ve göçebe olan Kelhurların 25 kolu vardır. Bu kollardan bazıları kış yaz sürekli yerleşme merkezlerinde oturmakta, bazıları da, yoksullaştıklarından, hayvanlarını da, topraklarını da kaybetmiş bulunmakta ve çobanlık, uşaklık *(nowker),* ortakçılık gibi işler görmektedirler. Kelhurlardaki kolların çoğunluğu göçebe bir hayat sürer ve hayvancılıkla uğraşırlar. Bu konumları, olağan yıllarda, onları tahıl üretiminden alıkoymaz; tahıl ürünlerinin yaklaşık üçte birini Kermanşah'ta pazarlarlar. Ayrıca bir kazanç yolları da, Bağdat'tan Kermanşah'a kadar topraklarından geçen kervanlardır; Kelhurlar bunun için 21 karakol kurmuşlardır ve her karakoldaki bekçiler *(kara-suran)* yük başına bir kran alırlar. Bunların 1. Dünya Savaşı'ndan önce reisleri Davud Han'dı. Büyük bir otorite sahibi olan bu adam, basit bir işportacı iken aşiretin başına geçmesini bildi ve Guranların otoritesini ellerinden aldıktan, bazı küçük aşiretlere, örneğin Sencabilere de tamamiyle başeğdirdikten sonra, bütün yörenin mutlak hakimi oldu. Ayrıca, evlenme yoluyla soylu ailelere, örneğin Poştikuh valileri ailesine akraba oldu. Gilan kentini güzel yapılarla donattı ve meyve bahçeleri kurdu. 1912 Haziranı'nda, tahtta hak iddia eden Kacar prensi Salaruddevle tarafından, Ferman Ferma'nın hükümet kuvvetlerine karşı çarpışırken Sahne'de öldürüldü *(Malzemeler,* s. 162-166).

Sencabilerin göçünün canlı bir tablosunu yine Ferrier çizmekte (s. 30-31) ve İranlıların bir davranışından şu sözlerle acı acı yakınmaktadır: "Çığ gibi inen İranlılar, bu yoğun kitleye çarparak birçok hayvanı uçurumlara yuvarlamışlardı. Körpecik kuzular, atlar ve danalar bu kayalardan bazılarına

takılmıştı; bu hayvancıkları böyle, boşlukta bir süre yuvarlandıktan sonra, paramparça olmuş görmek içler acısıydı" Ama Ferrier'nin kervan arkadaşı Molla Ali bu davranış tarzını doğal bulmuştu: "Bu milletin ancak adı Müslümandır, çünkü bunlar ne namaz kılarlar, ne abdest alırlar, ne oruç tutarlar; mollalara da aşar falan vermezler. Benim inancıma göre, bunların topunu kesmek Allah ve Peygamber nezdinde büyük sevap olur..."

Kelhurlara gelince, bunların bugünkü durumu, Yarbay A.R. Pitt tarafından *Daily Telegraph* gazetesinin 28 Eylül 1946 tarihli sayısında yayınlanan bir makalede anlatılmaktadır. Bu makalede "Gerek geçmiş ve şimdiki İran hükümet yetkililerinin yaptığı baskı ve zorla el koyma eylemleri yüzünden, gerekse Kermanşah'taki rakip ailelerin ve meteliğine kıyamaz toprak sahiplerinin dolapları yüzünden, köylü kitlesi çok yoksullaşmış ve bugünkü ekonomik durumu alabildiğine kötüleşmiştir" denilmektedir. Bu makalede aynı zamanda, bu aşiretin reisi Abbas Han'ın da sözü edilmektedir. Diğer birçok aşiret reisleri gibi, o da, aşiret halinde yaşayan hanların otoritesini kırmaya ve onları merkezi hükümetin otoritesine boyun eğdirmeye çalışan Rıza Şah tarafından 1926'da hapse atılmıştı. 1941'de salıverildikten sonra, 1944'te kendisini Kermanşah milletvekili seçtirmeyi becerdi. Aşiretlerin 1946 sonbaharında Tahran'a karşı giriştikleri hareket sırasında Abbas Han'ın da belli bir rolü olmuştur. (Bak. *Orient-Occident,* 15 Ekim 1946, sayı 722, *La Documentation française).*

Yukarıdaki sayfalar, okuyucuya, Türkiye ve İran'daki birkaç büyük Kürt aşiretinin kaderi üzerine hızlıca bir göz atma olanağını vermiştir. Kürt ulusal hareketine ayırdığım bir bölümde, burada şöyle bir değinip geçtiğimiz bazı noktalara yeniden döneceğim; ama şimdiden okuyucuyu uyarmalıyım ki

1. Dünya Savaşı'nın ertesinde Ön Asya'daki siyasal durumun çok hızlı bir gelişim göstermesi nedeniyle, Kürt aşiretlerinin statüsü de derin değişikliklere uğramıştır. Özellikle Türkiye ve İran'da hükümet otoritesi o ölçülerde artmıştır ki bütün bağımsızlık hevesleri çok şiddetli misillemelerle karşılaşmıştır. İran'da çok iyi gördüğümüz üzere, 1. Dünya Savaşı ertesinde Şıkkak aşiretinin reisi İsmail Ağa Sımko, ilk önce şartların elverişliliği sayesinde otoritesini Urmiye Gölü'yle Türk sınırı arasındaki bütün bölgeye yaymayı başarmış, ama sonunda yenilgiye uğrayıp kaçmış ve 1922'de Uşnu dolaylarında öldürülmüştür. İngilizler de, Irak'a yerleşirken, Kürtlerle uğraşmak, özellikle kendini "Kürdistan Padişahı" ilan eden Mahmut Paşa adlı biriyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu girişim gibi, Musul'un kuzeyinde Barzan Şeyhi'nin giriştiği bir ayaklanma da bastırılmıştır. Türkiye'de ise Şeyh Sait 1925'te bir isyan hareketi başlatmış, ama bu da, aynı ülkede birkaç kez daha çıkan diğer Kürt ayaklanmaları gibi, başarısızlığa uğramıştır. Ben bunlardan herhangi bir sonuç çıkarmak istemiyorum; sadece şunu kaydetmek istiyorum ki Kürtlerdeki aşiret ve feodalite yaşamının belli bir dönemi kesin olarak tarihe karışmış görünmektedir; köhnemiş Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Kacarların anarşik İran'ında bu yaşamı elverişli kılan ortam artık kalmamıştır; doğu, modernleşip dönüşüme uğramakta ve gözlerimizin önünde, ilgili bütün milliyetlerden büyük bir uyum çabası ve sebat isteyen yeni bir siyasal gelişim evresine girmektedir. Kürtler 1914-1918'de Kutsal Cihad'a katılmakla hiçbir şey kazanmadılar. Önderlerinin şimdi, herhangi bir tarafa katılmadan önce çok iyi düşünmeleri gerekir.

NOT: Yukarıdaki açıklamalarda, Soane'in anlattığı 1914 dönemi göz önünde tutulmalıdır.

Kürt hanedanlıklarının altı çizilmiştir. [Merwaniler gibi]

Harita 9 - XII. Yüzyılda Ön-Asya'da Kürdistan

Harita 10- 1448'e doğru Ön Asya'da devletlerin durumu.
(W. Hinz'e göre: Irans Aufstieg zum Nationalstaat im XV. J., 1936.)

VIII. BÖLÜM

KÜRT VE DEVLET, KÜRT ULUSU

1. Devletle Ulus Arasındaki Ayrım

Diğer bölümlerde, dilinden ve etnik kökenlerinden söz ettikten sonra, Kürdü, coğrafi, sosyal, ailesel ve aşiretsel çevresine yerleştirmeyi denemiştik. Şimdi Kürdün, ulus probleminin de ortaya çıktığı daha üst bir düzeydeki, yani devlet düzeyindeki kaderi konusuna geliyoruz. O halde burada Kürt tarihi sözkonusudur. Bu tarih gerçi başlıbaşına bir cilt yazılmasına değerdi. Ancak, Kürt yaşamının bütün yönlerini tasvir ederken önemini gözden kaçırmamakla birlikte bu tarihin genişliği karşısında, hızlı bir inceleme ile yetinmemiz zorunludur.

Herşeyden önce de fikirlerimizi tesbit edelim. Devlet, hukuksal otorite ilkesine dayalı siyasal bir olgudur. Ulus, birliğini, psikolojik bir ilke olan ortak bilince borçludur. Devlet, ulus gibi, doğuda ve batıda farklı bir evrim geçirmiştir. Bu evrim, içlerinde şurada burada hukuksal ve ahlaksal anlayışların oluştuğu birtakım koşullara bağlıydı.

Batıda, önce ırk, dil, örf vb. ortaklığının oluşturduğu topluluklar, kişiliklerinin yavaş yavaş bilincine varırlar. 18. yüzyılın sonuna doğru bu topluluklar kendi iradeleri bulunan, birbirlerinden ayrı birer oluşum olan uluslar halinde kesin olarak kurulurlar.

2. *İslamda Devlet ve Ulus*

İslamda, başlangıçta dinsel bilinç ulusal bilinçten önde gelir. Bir yanda Müslüman topluluğu olan Darul-İslâm vardır, öte yanda şavaşılması gereken yabancı bir alan olarak Dar-ul-Harb vardır. Evrenselci (ümmetçi) İslam, her türlü ırk kavramının üstündedir. Buna rağmen, gerek ayinlerin, gerekse bütün kamusal işlemlerin dili olan Arapçayı tek bir dil olarak empoze etmekten geri kalmaz, nitekim Kur'an aynı zamanda hem bir kutsal kitap, hem de bir kanunnamedir. En yüksek otorite olan Halife, Allah'ın iradesini temsil eder. Bireye gelince, onun haklarından çok Allah karşısındaki ödevleri üzerinde durulur.

Müslümanlığın bu devlet anlayışının ana çizgileri, İslamlık yayıldıkça değişikliklere uğrayacaktır. Gerçekten de İslamlık, kendine özgü gelenek ve özellikleri bulunan (İranlı, Türk, Moğol) unsurları içine alacaktır. İran, 16. yüzyılda Sünnî İslamlığın karşısında Şia'cı bir devlet halinde ortaya çıkar. Türkiye ise, Sünni meşruluğa bağlılığını vurgulayacaktır: 1. Selim, Halife ünvanını alacaktır.

Şurası muhakkak ki ulusal fikir ikinci plana itilmiş olarak kalıyordu. Bu fikrin ortaya çıkması ancak 19. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Tam gelişmesine ise 1914 Savaşı ertesinde ulaşacaktır. Bizim konumuz burada bu gelişmenin aşamalarını incelemek değildir. Bizi ilgilendiren Kürttür.

Görmüş olduğumuz gibi, Kürdün bir topluluğun üyesi olarak davranışını ve zihniyetini belirleyen şey "aşiret" içgüdüsü, yani korunma içgüdüsü idi. Kürt, kuralını en yüksek yasa olarak gördüğü aşiret potasında yoğrulmuştur. O, kişiliğini, dilini, örf ve adetlerini aşirete borçludur; aşiretten aynı za-

manda dar bir zihniyet almıştır. Aşiret sınırları içine çakılı olan bu zihniyet, onun devamlı bir ulusal devlet tasarlamasına ve gerçekleştirmesine engel olur.

3. İslamın Siyasal Evrimi İçinde Kürtler

İslam tarihinde bir "doğum hazırlığı" dönemi olmuştur. Bu dönemde Türker ve İranlıların, daha sonra da Moğolların, 13. ve 14. yüzyıllarda çeşitli girişimleri görülmüştür. Kürtler bu girişimlerden yararlanmamışlardır. Gerçi aktif olarak olaylara katılmışlardır, ancak rakip ve iktidara aday taraflardan kimi zaman bazılarıyla, kimi zaman ötekilerle birleşmişler, Halifeler, Buyiler, Daylamiler, Selçuklular vb. arasında manevra yapıp durmuşlardır. Bunun suçu, Kürtlerin aralarındaki o uğursuz anlaşamamazlıktır.

Bir doğu efsanesi, Kürt başarısızlığını kendine göre şöyle açıklar: Hz. Muhammed ortaya çıktığı zaman, dünyanın bütün beyleri ona boyun eğdiklerini bildirmeye koşarlar. Türkistan'da hüküm süren Oğuz Han bu iş için, Zemin adlı Bağdatlı bir Kürt beyini peygamberin yanına gönderir. Delici bakışlı ve kara tenli bu devi gören Muhammed, korkuya kapılıp adamın milliyetini sorar. Kürt olduğunu öğrenince bu denli korkunç bir düşmanı bir gün birleşik bir kavim haline getirmemesi için Tanrıya dua eder. İşte efsaneye göre Kürtlerin sonsuz anlaşmazlıklarının kaynağı budur! (Bk. Marr, *Çelebi,* S. 126.)

Gerçekte Kürtler, ırkdaşlarından Eyyubi hanedanının kurucusu Selahaddin'in (1169-1250) kendilerine sunduğu fırsatı kaçırmışlardır[1] Yine Kürt olan Kerim Han Zend, İran tahtını

1 Selahaddin konusunda bk. Prof. Minorsky'nin şu son düzeltici açıklaması:

işgal ettiği zaman da durum böyle olacaktır·(1760-1779). Zend hanedanının hasımları olan Kacarlar, bazı Kürt unsurlarının (Ardelen, Mukri) desteği ile onun hakkından gelecekler-dir. *Şerefname*'den, Kürt reislerinin kimi zaman İran şahıyla, kimi zaman da Türk sultanıyla birleştiklerine birçok örnekler gösterilebilir.

Kah birine, kah ötekine tabi olan Kürtler, kendilerinin olmayan bir dava uğruna güçlerini tüketmişlerdir. Meğer ki onları, Şiilere karşı savaşan gayretkeş Sünniler saymayalım (?). Kürt yazarı ve yurtseveri Hüseyin Hüzni, *Gonce-i Behar* adlı incelemesinde, İslamlığın yurttaşlar üzerindeki uğursuz etkisinden yakınır ve Kürt tarihinin bu yüzden bozulduğunu söyler. Arap uygarlığının Kürtler üzerindeki baskısını kendisi de Guran olan Profesör Reşid Yasemi, kesin bir olgu sayar (Bk. *Kürt* adlı Farsça eseri, s. 178, not).

4. Kürt Ulusal Duygusu

Bununla birlikte, Müslüman bir Kürt seçkin zümresinin yanında, bir başka seçkin zümre vardır. Bu konuda, Hicretin 1061 yılında (17. yüzyılda) doğmuş büyük Kürt ozanı Ehmedê Xani'yi anmak yeter. *Mem-û-Zin* adlı başlıca yapıtında Kürdistan'ı simgeleştiren bir tutukluyu anlatan ozan, tutsak yurdu kurtarmak için girişilecek çabalar ve yolları gösterir:

"Tanrının Kürtlere reva gördüğü kadere şaşarım... O Kürtler ki kılıçla şan kazanmışlardır... Nasıl olup da dünya egemenliğinden yoksun kalmış ve başkalarının boyunduruğuna

---

Selahaddin'in Tarih Öncesi, Kembriç Üniversitesinin Doğubilim Dizisi'nde yer alan **Kafkas Tarihi İncelemeleri**, 1953.

girmişlerdir?... Türkler ve İranlılar Kürt duvarlarıyla çevrilidir... Ne zaman Araplar ve Türkler seferberliğe girişseler, kan deryasında boğulan hep Kürtler olur... Her zaman bölünmüşlerdir, her zaman anlaşmazlık içinde olup birbirlerine baş eğmezler... Eğer birleşseydik, o Türk, o Arap ve o Acem bizim uşaklarımız olurdu."

Eğer 11. yüzyılda bir Xani yaşamış olsaydı, Kürt tarihi bir başka yön alabilirdi. Ulusal bir devletin oluşumu için gerekli olan ruhla donatılmış bulundukları halde Kürtler, böyle bir devletten yoksun kalmışlardır ve adeta potansiyel halde bir ulus, devletsiz bir ulus oluşturmaktadırlar; oysa devlet, ulusun en üstün ölçüde tanınmasıdır.

Böylece, görüyoruz ki aşiretsel dağınıklık, İslamlığın uluslaşmayı önleyici etkisi Kürt devletinin kurulması aleyhinde rol oynamıştır. Şimdi, bu kayıt altında, Kürdistan'ın siyasal tarihinin incelenmesine girişebiliriz. Bu inceleme, ne yazık ki büyük çapta bir tarih kopukluğu taşıyacaktır, çünkü antik çağdaki Kürdü İslamlaşmış torunundan ayırmaktadır. Gerçi bu savaşçı kavmin, Roma, Bizans, Sasani krallarına silahlı birlikler sağladığını (Bk. bölüm I, "Bergama'daki Kürt Ücretli Askerleri") varsayabiliriz, ama onun savaş başarıları hakkında kesin belgelere sahip değiliz. Çok olasıdır ki, bu kavim Zerdüşt dinine bağlıydı, nitekim bu dinin bazı kalıntıları halk inançlarında yaşamaktadır. Nihayet, Profesör N. Marr'ın da (bölüm I.) düşüneceği gibi, Kürdün, Ön-Asya kaynaklı iken Hint/Avrupalılaşan dilini de bu karanlık dönemde değiştirmiş olması mümkündür (?).

Bunlar birtakım tahminlerdir. Ancak Müslümanlık dönemi için bile, Kürt tarihi yazılmayı beklemektedir. Bu konuda henüz bölük-pörçük incelemeler dönemindeyiz. Elimizde

Kürt tarihine ilişkin bir tek eser vardır: 16. yüzyılın sonlarına doğru Farsça yazılmış[1] olup, Iraklı devlet adamı Muhammed Emin Zeki'nin 1938'de Kürtçe olarak kaleme aldığı ve 1945'te Muhammed Ali Avni'nin Arapçaya çevirdiği eserle tamamlanan *Şerefname*. Aynı yazar, aynı tarihte, ünlü Kürt kişileri üzerine bir derleme de yayınlamıştır. Ayrıca mahalli Kürt tarihleri de vardır. (Ben, bunlardan Ardelan valileri ile ilgili olan birini *R.M.M.*'de özetledim). Bu tarihlerden bir çoğu herhalde henüz yayınlanmamıştır. Çağdaş bir Kürt yazarı olan Revanduzlu Hüseyin Hüzni, bunlardan birkaçını kitaplarında anar. Bu yazar, yaşamının son yıllarını Kürt tarihini incelemeye ve monografiler yayınlamaya hasretmiştir; bunun için de birtakım malzeme ve elyazmaları, sözlü rivayetler kullanmış ve Arap, Kürt, İran kaynaklarını taramıştır. İranlı yazarlar arasında, S. A. Kasravi Tabrizi (M.R.A.S.) anılabilir; bu yazar, İran ve Transkafkasya'daki Kürt hanedanlarını (*Şehriyaranı/gomnam,* 1950) incelemiştir; ayrıca, yukarıda sözü geçen Profesör R. Yasemi'yi de anmak gerekir. Sovyet Kürt uzmanı O. L. Vilçevsky, bildiğimize göre, Kürdistan'ın sosyal evrimi konusunda toplu bir eser hazırlamaktaydı, ama sonucun ne olduğunu bilmiyoruz. Ancak, Kürt incelemelerinin piri denilebilecek kişi, Profesör V. Minorsky olup (Bk. *B.S.O.A.S.*'daki çalışmalarının bibliyografyası, cilt XIV, kısım 3) bu bilginin adını özellikle anmak gerekir ve eserleri bu alanda birer otoritedir.

İşte, bütün bu bilginlerin araştırmaları sayesinde, burada,

---

1 1860'ta Petersburg'da Fransızca çevirisi ile birlikte yayınlanmıştır. M. A. Avni tarafından son yayını Kahire'de yapılmıştır.

Müslüman devletlerin tarihi içinde Kürtlerin kaderinin bir özetine girişebiliriz. Bu özet üç döneme ayrılacaktır. Birincisi, 6-15. yüzyıllar arasında, Arap istilasıyla Moğolların son torunları arasında yer alır. Bu dönemde hanedanlar doğar ve batar; şans kılıcın ucundadır; birkaç Kürt reisi bundan yararlanacak, ama devamlı hiçbir şey yaratamayacaklardır. İkinci dönem, 16. yüzyılın başından 19. yüzyılın ortasına kadar sürer; Türkiye ve İran, kendilerine bağlı birkaç Kürt beyliğini içine alan, nisbeten billurlaşmış devletler oluştururlar. Üçüncü dönem de, bu feodal beylerin ortadan kalkmasından başlayarak Jön-Türk ve İran devrimlerinde son bulur; Kürt ulusal hareketinin ilk belirtileri ortaya çıkar.

Bu dönemde kaydadeğer belli başlı noktalar arasında, ilk önce, Kürtlerin, Holvan, Tekrit (607-616), Musul, Cezire ve Güney Ermenistan'ın istilası sırasında Araplara karşı gösterdikleri yırtıcı direnişi saymak gerekir (Bk. İbnül-Asir, Taberî, Baladori). Bunun nedenini belki de dinsel alandan çok sosyal alanda aramak gerekir. Kürt aşiretleri, otlaklar için mücadelelere sahne olan Kürt-Arap temas hattında (bk. harita) görüldüğü gibi, Arap aşiretlerine karşı direnmekteydiler. Dikbaşlı Kürtleri yola getirmek, okşayıp yumuşatmak için kız alıp verme diplomasisi bile denenecektir: Son Emevi hükümdarı Mervan Hakim'in annesi Kürttü.

İslamlığı kabul ettikten sonra bile Kürtler, birçok isyana katılmışlardır (875'te Zenci kölelerin ayaklanması). Hüzni *(Mijui devri imaret*'te), Harunu Reşit (786-809) devrinde bir şövalyeyi düelloda yenen Faris adlı Cezireli bir Kürt savaşçısının ve Efşin Muhammed adlı birinin öyküsünü anlatır: Sözkonusu Efşin Muhammed, Tolunoğullarına (868-905) karşı savaştıktan sonra Halife Muvaffak'tan Şehrizur'la Azerbay-

can'ı almıştır ve bu güzel mülkü Abbasilerin zararına daha da genişletmiştir.

5. Kürt Tarihinin 7. ve 15. Yüzyıllar Arasındaki İlk Dönemi

Belli bir süre devam eden ve tarihçe tanınmışlığı bulunan Kürt sülaleleri arasında Şeddadileri analım. Bu sülale, 951'e (Hicrî 340) doğru, Selahaddin'in de mensup olduğu Ravadi aşiretinden Muhammed Şeddad bin Kartu tarafından kurulmuştur. 1072'de (Hicri 465) sülale, Gence ve Ani kolları olarak ikiye ayrılır. Ani, sırasıyla Gürcülerin (1124-1126), sonra Şeddadilerin (1126-1161 ve 1165-1174) eline geçer. Şeddadileri, Selçuklu Melik Şah ortadan kaldırmıştır. Bu sülale konusunda Kasravi'nin güzel bir incelemesi ve Minorsky'nin daha da derin bir incelemesi vardır (*Bk. Kafkas Tarihi İncelemeleri, I. Gence Şeddadileri Üzerine Yeni Aydınlatıcı Bilgiler, II. Ani Şeddadileri, Kembriç Üniversitesi Doğu Dizisi* içinde, cilt 6, 1953). Şurasını belirtmek gerekir ki, bu Kürt prensleri, çoğunluğu Ermeni olan bir nüfus üzerinde hüküm sürmüşlerdir. Dikkate değer mimari eserler bırakmışlardır. "Binbir Kilise Şehri" denen Ani'deki, mahalli üslupta yapılmış iki cami de bunlar arasındadır. Gerek Gence'de, gerekse Ani'de İran kültürü egemendi. İşte Şeddadilerin tarihi, hem ince zevkli, hem de İslamlık ideali adına silah şakırtılarıyla dolu bir yaşam tarzı içinde kendini göstermektedir.

959'da (Hicri 348) Cibal eyaletinde (Bölüm II.), Barzikan klanı reisi olan ve Buyilerden Rüknüddevle'ye hizmet eden Hasanveyh bin Hasan tarafından bir başka Kürt sülalesi kurulmuştur. Rüknüddevle, kendisine Kürt çapulculuklarından şikayet edildiği zaman, "Kürtler de yemeğe muhtaçtır..." diye cevap veriyordu. Arap tarihçileri, 1015'de (Hicri 406) Buyi

Şemsüddevle tarafından iktidardan ve mülklerinden atılan Hasanveyhilerin kişisel ve siyasal meziyetlerinden övgüyle söz ederler[1]

Üçüncü ve en tanınmış sülale, Ebu Ali bin Mervan bin Dustak tarafından kurulan ve 990'dan (Hicri 380) 1096'ya (Hicri 489) kadar süren Kürt Mervaniler sülalesidir. Bu sülalenin mülkü Diyarbekir ülkesine, bazı Ermenistan şehirlerine, ayrıca bir süre için (1025/1031) Urfa'ya kadar uzanıyordu. İbnül-Azrak-ül-Fariki'nin Meyyafarkin şehri konusundaki, British Museum'da ve H.F. Amedroz tarafından kullanılan (*J.R.A.S.*, 1903) Arapça bir elyazması sayesinde, bu sülale iyi tanınmaktadır. Amedroz'un incelemesinin gösterdiğine göre, reislerinin Kürt kökenli oluşu dışında, bunların tarihinin o devirdeki diğer birçok Müslüman prensliğin tarihinden hiç bir farkı yoktur. Bunlarda özgün bir Kürt niteliği aramak boşuna olur. Selçuklu devleti birkaç entrika sayesinde Mervani hanedanına son vermiştir.

Mervanilerden Ebu Nasr Ahmed (Hicri 402-453), biraz sefahata düşkün olmakla birlikte, becerikli, adil ve aydın bir prens olmakla tanınmıştır. İktidarı, kendisine aynı anda şu üç hükümdar tarafından yetki verilmesiyle başlamıştır: Halife, Buyi hükümdarı ve Bizans Kralı Islav Vasil. Böylece, bu Kürt prenslerinin sözde bağımsız iktidarının hangi himayeler altın-

1 Hasanveyhi sülalesinin torunları, M. Emin Zeki'nin söylediğine bakılırsa, (Bk. Arapça yayını 1945'te yapılmış **Tarih** adlı eseri, s. 388), İran'daki Bradost Prensliği'nde yerleşmişlerdir. Minorsky **(Göttingische Gelehrte Anzeigen,** sayı 3-4, 1953. s. 190-203), Bedr bin Hasanuya'nın eğitici rolünü belirtir: Bu adam aşiretini sertlikle yönetiyor, en küçük bir kabahati bile, duruma iyice hakim olmadıkça, bağışlamıyordu (Bk. **Miskaveyh'in Sürdürücüsü,** Eclipse. III, 288)

da yürüdüğü görülmektedir. Sosyal yapı açısından da, "azatlı" bir Kürtten söz eden bir pasaja işaret edelim. Bu durum, Kürt aşiretinde (Bölüm VI), köylü ("guran") unsuru yanında, herhalde azatlanmış bulunan köle Kürtlerin de var olduğunu düşündürür.

Şimdi de şu hanedanları analım: Cibal'de, Hicri 380 ile 510 (1116) arasında hüküm süren Banu Annaz Hanedanı (Bk. Cl. Huart, *Syria,* 1922); 11. yüzyılda Fars'ta hüküm süren ve Kürt kökenli oldukları tartışmalı olan Şabankara Hanedanı (Bk. Kürt kökenli oldukları görüşünü savunan Yasemi'nin *adı geçen eseri,* S. 167-170 ve 192.); Büyük Loristan atabekleri olan Hazaraspi Hanedanı (1148-1339). Her ne kadar *Şerefname* Lorları Kürt sayıyorsa da, bu noktada ihtiyatlı olmayı gerektiren nedenler vardır.

Nihayet, tartışma götürmez şekilde Kürt olan Eyyubi Hanedanı (1169-1250), çoğunluğu Türklerden oluşan bir orduya sahip bulunuyor, otoritesi ise, Mısır ve Suriye'ye, kısmen de Mezopotamya'ya ve Van Gölü üzerindeki Hilat'a kadar uzanıyordu.

Şerefname'nin yaptığı sınıflama ile yetinilirse, sözkonusu hanedanlar, birinci kategoriye girerler ve bütün krallık *(saltanat)* imtiyazlarından yararlanırlar. Buna göre, bu kategoriye şunlar girer: 1. Diyarbekir ve Cezire prensleri; 2. Dinaver ve Şehrizur prensleri (Hasanveyhiler) 3. ve 4. Büyük ve Küçük Loristan Hazaraspileri (Fazluiler); 5. Eyyubiler[1]

---

1 Muhammed Emin Zeki (**Tarih**, S. 28). 14 Kürt hanedanı sayar. Bunlardan benim listemde yer almayanlar şunlardır: Azerbaycan Salarileri (Hicri 300-420); Küçük

Yukarıda konuya yaptığımız kısa değinmenin genel olarak gösterdiğine göre, İslamlığın ilk yüzyıllarında Kürtler, halifeliğin ve onun rakiplerinin kaderinde ünlü ve aranan bir savaşçı unsur olarak belli bir rol oynamışlardır. Selçuklular devrinde, hiç değilse Profesör N. Marr'ın *(Çelebi)* kanısına göre, "bağımsız, gururlu ve yılmaz savaşçılar olan Kürtlerin, özellikle, yine çok savaşçı bir kavim olan Türklerde korkulu bir saygı uyandırmamaları olanaksızdı" Marr, aşağı tabakalarda Kürt kanıyla Türk kanının yoğun bir karışmaya uğradığını da öne sürer. Ayrıca, Küçük Asya Türklerinin gerek etnik, gerek kültürel tipinin oluşmasında, o zamanlar onlara sosyal bakımdan en yakın olan Kürt kavminin etkisinin doğal olarak bulunacağını da ekler. Bunun yanında Kürt-Hristiyan karışmaları da oluyordu (Bk. benim *Kürtler ve Hıristiyanlık* adlı incelemem, Revu d'ethn. et de trad. popul). Minorsky, bir Ermeni rivayetine göre, Gürcistan kralının emrinde ünlü birer komutan olarak hizmet gören Zahari ve İvan adlı iki Ermeni prensinin Kürt kökenli olduğunu hatırlatır (Bk. Kafkas Tarihi İncelemeleri: "Ani Şeddadileri"):

"Thamar (1184-1213), zaferlerini en başta, aileleri Gürcüce Mxargrdzeli "Longimani [Uzun elli]" adını alan general Zakari ve İvan'a borçlu olmuştur. Her bakımdan doğru görünen bir rivayete göre, bunların ataları, Babirakan aşiretine (xel) mensup Mezopotamyalı Kürtlerdi. Resmi bir yazıta göre, generaller, babası Zakari, dedesi I. Avag-Serkis olan II. Serkis'in oğulları idi"

Loristan Atabekleri (Hicri 570-1250); Ardelan prensleri (Hicri 617-1284); Zend (Hicri 1169-1202); Horasan prensliği (Hicri 643-785); Belucistan Brahuileri (Hicri 1172-1300).

Esasen, Kürt çevrelerinde meydana gelen etnik ve kültürel kaynaşmalar ne olursa olsun, Kürtlerin kendi aşiret çerçevelerinden çıkıp da kent ya da devlet hayatına katıldıkları anda, en başta göze çarpan nokta -bunu ne kadar tekrar etsek azdır- İslamın etkisidir. Hüzni *(Avriyeki paşava),* Erbil'in soydan geçme valilerinden, Bektagini ailesine mensup Muzafffereddin Kökbörü'nün pek ilgi çekici bir portresini çizer. Her ne kadar bu adam, isminin de gösterdiği gibi, Kürtleşmiş bir Türk ise de, Hüzni ondan bir Kürt olarak sözeder. Bu kişi, devri için (12. yüzyıl) çok dikkate değer bir Müslüman sosyal politikası izlemekteydi; ancak eserimizin çerçevesi bu konu üzerinde fazla durmaya olanak bırakmamaktadır. Bir Kökbörü'nün ortaya çıkardığı Kürt-Türk kaynaşması sorunu, henüz yeterince açıklığa kavuşturulmuş görünmemektedir. Ancak şu var ki, Kürt yıllıkları gözden geçirildiği zaman, insan, tümüyle Kürt ortamına uydurulmuş Türk ad ve lakaplarının çokluğuna şaşar.

Esasen, tıpkı Ön-Asya'nın öteki kavimleri için olduğu gibi Kürtler için de, İslamlık, uzun zaman, onların siyasal ve sosyal evrimini belirleyen büyük bir uygarlaştırıcı güç olmuştur. Bu konudan aşağıda, Kürt dinsel yaşamıyla ilgili bölümde sözedilecektir.

Moğolların ortaya çıkmasıyla Kürtlerin rolü daha silikleşir. Hüzni (*Avriyeki paşava*), Ebu Farac'dan naklen, Hulagu'nun Bağdat'a yaklaşması sırasında iki Kürt reisinin önemli kuvvetlerle ona karşı durmaya çalıştıklarını, ama yenilgiye uğradıklarını anlatır. Erbil şehri (Kürtçede Hewlêr), Hulagu'ya yetmişbin gümüş miskal ödenerek geri alınabilmiştir.

Ancak, Hulagu'nun Bağdat'a saldırmadan önce Süleyman

Şah'ın emrindeki Kürtlerin desteğini sağladığı söylenir. (Bk. Abbas İkbal, *İran Tarihi*, Cilt I, S. 182). Bu kişi, Küçük Loristan Atabeki Hisameddin Halil'in rakibidir. Süleyman Şah, Halife El-Mu'tasım-billah'ın, hasmı da Moğolların desteğine sahipti. Hisameddin Halil bu iç savaşta hayatını kaybetti. Ama kardeşi ve halefi Bedreddin Mes'ud, Bağdat'ın alınmasında Hulagu'nun yanında yeraldı; Süleyman Şah da bu savaşta öldü (A. İkbal, *aynı eser*, S. 450). Şurası esasen kayda değer ki, kaynaklarımız, Süleyman Şah'ın etnik kökeni konusunda birbirinden farklı görüşler ileri sürmektedirler. A. İkbal onu "saygıdeğer bir Kürt reisi" diye nitelerken, M. Emin Zeki'nin Kürt tarihinin Arapça nüshasını yayınlayan Muhammed Ali Avni ise onun, Eyvai adlı Türkmen aşiretinin reisi olduğunu söyler. (*Tarih-üd-düvel vel-imarat-ül-kürdiyye*'nin 153. sayfasındaki not)[1]. Genel olarak varsayılabilir ki, Moğolların Kürtlere karşı tavrı şundan ileri geliyordu: Celaleddin Mingburni, direnişinin son evresinde Kürdistan'da eylemini sürdürüyor ve Curmagun Noyan'ın yönetimindeki Moğol ordusu tarafından kovalanıyordu (A. İkbal, *adı geçen eser* S. 136).

Kürtler dağlarına çekilirler ve tetikte beklerler. Kürtlerin oturduğu eyaletler, Moğol emirlerinin yönetimi altında yavaş

---

1 12. yüzyıl sonundaki Türkmen-Kürt karışmaları konusundaki bk. C I. Cahen, **13. Yüzyılda Küçük Asya Türkmenlerinin Tarihi İçin Notlar**, J.A., 1951, fasikül 3. s. 352. Aynı yazarın, **14. Yüzyıl Diyarbakır Tarihine Katkı** adlı, J.A., 1955, fasikül 1'de yeralan ilgi çekici bir incelemesi, bu devirdeki Kuzey Dicle Kürt aşiretleri hakkında bilgi verir: Moğollara düşman oldukları halde bu aşiretler en başta kendi aralarında didişmektedirler. Nihayet, 15. yüzyılda Türkmen hanedanlarının yönetimi altında, Van Gölü havzasında (Ostan, Hakkari, Bitlis, Hizan) yaşayan Kürtlerin durumu konusunda bk. Prof. V. Minorsky, **Thomas of Metsop (1378-1448) on the Timurid-Turkoman War, in Muhammed Shafi Presentation Volume,** Lahore, 1955.

yavaş düşer. Ancak Şerefname, yine de, Timur tarafından Kürt reislerinin haklarının tanındığı hallerden sözeder. Akkoyunlu Türkmenler (15. yüzyıl), büyük Kürt ailelerini sistemli bir şekilde yoketmekle, Kürtler için Moğollardan da zararlı olduklarını göstermişlerdir (Bk. VII. Bölümdeki ilgili pasaj).

Harita 11- Kürt yayılmasını gösteren, Ön-Asya'nın siyasal haritası.

IX. BÖLÜM

KÜRT VE DEVLET (devam)

6. Kürt Tarihinin İkinci Dönemi: 16. Yüzyılın Başından 19. Yüzyılın Başına Kadar, Türkiye ve İran'da Feodal Rejim

Bu dönem içinde büyük Türk ve İran devletleri kesin olarak kurulmuşlardır. Bu yüzden Kürtler için bağımsızlıklarını elde etme şansı daha az olmuştur. Onbir Sünni Kürt reisi, Hoy'da, ateşli bir Şii olan Safevi hanedanının kurucusu Şah İsmail'in huzuruna çıktıkları zaman, Şah İsmail hemen hepsini hapse attırmış ve onların yerine kendi taraftarlarını atamıştır. Buna karşılık padişahlar daha diplomatça davranmış ve İranlıların büyük bir bozguna uğradığı 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kürtleri kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardır.

Esasen, soydaşlarını Türk devlet sistemine sokmakla görevlendirilen, Bitlisli bir Kürt, Hakim İdris olmuştur. Böylece Diyarbekir eyaletinde, Kürt reislerince yönetilen sekiz sancak *(akrâd beyliği)* bulunmuştur. Ayrıca beş *Kürt hükümeti*, soydan geçme hanedanlarını korumuşlardır. Bu sistem, Malatya'dan Bayazıt ve Şehrizur'a kadar bütün Türkiye Kürdistanı'na yayılmıştır. Onaltıncı yüzyılda yaşamış Türk seyyahı Evliya Çelebi bize bu konuda görgü tanıklığı eder. (Bk. Minorsky'nin E.I.'de çıkan *Kürtler* adlı makalesi ve benim Kürt feodalitesi

konusundaki incelemem, *R.M.M,* cilt LX, 1925).

Kürt yurtseverleri (Bk. örneğin, Süreyya Bedirhan, *Türkiye'ye Karşı Kürdistan'ın Davası,* Princeton, N.J., 1928, s. 27-28), 1514'te Türkiye ile yirmiüç Kürt devleti arasında bir dostluk ve ittifak andlaşması yapılmış olması üzerinde dururlar. Bu yazarın belirttiğine göre, bu andlaşmadan itibaren yüzelli yılı aşkın bir süre boyunca Kürtler Türkiye'ye karşı yükümlülüklerini yerine getirmişler ve Türkiye'nin bütün savaşlarına katılarak onbinlerce kurban vermişlerdir.

Türk ve İran devletlerinin sahneye çıkışı Kürt tarihinde yeni bir aşamayı gösterir. Bundan önceki bölümde söylediğimiz gibi, bu devletler Batı kamu hukuku ilkelerine göre örgütlenmemişlerdir. Merkezi iktidarın niteliği, devletin çeşitli kısımları arasındaki bağ, mahalli otoritelerin yetenekliliği ve sorumluluk derecesi, hatta siyasal sınırlar, bir devletten diğerine çok büyük ölçüde değişiklik gösterir; bunun dışında, belki normal yönetim dönemlerinden de daha sık görülen ara yönetim, savaş vb. dönemleri haliyle mevcuttur.

Kısacası, böyle bir ortamda Kürtler, keyiflerince örgütlenir ve bu müzmin anarşi haline razı olurlar[1] Burada, hem *Şerefname*'deki birinci kategoriye mensup "bağımsız" hanedanlar, hem de görünüşte tabilik bağlarıyla yönetilen ikinci kategoriden feodaller ya da sadece az-çok güçlü aşiret reisleri sözkonusudur. Şerefname, feodaller arasında şunları anar: 1. Arde-

1 Petruşevsky (**adı geçen eser**, s. 291, 332, 335), Azerbaycan'daki Kürt isyanlarına değinir, özellikle de Hoy ve Salmas'daki Hicri 1025 (1616) ve Hicri 1156 (1743-1744) isyanlarını, ayrıca Tebriz ve Mugan bölgelerine yayılan, 1709-1715 arasındaki Savuc Bulak isyanını anar. Bu isyanlar ağır vergiler yüzünden patlak vermiştir.

lan valileri; 2. Hakkari yöneticileri (Şenbolar); 3. Amadiya yöneticileri (Behdinanlar); 4. Cezire yöneticileri (3 kol: Azizan, Gurgil ve Finek); 5. Hısn-keyf yöneticileri. Bu feodaller para *(sikke)* basmışlar ve adlarına *hutbe* okutmuşlardır. Üçüncü kategori, daha önemsiz dereceden kalabalık bir bey grubunu kapsar. Dördüncü kategoride ise, sadece, yazarın da dahil olduğu Bitlis prensleri sözkonusudur.

Kürdü siyasal açıdan çok katı yargılamamak gerekir. Onun içinde yetiştiği okul, devlet karşısındaki hak ve ödevleri konusunda doğru bir anlayış edinmesi için gerekli ilkelerden hiç birini ona aşılamamıştır. Moltke (*Mektuplar*..., s. 277-279), aşiret Kürdünün, modern ulusal toplumun temeli olan şu üç kuruma karşı köklü biçimde serkeş davrandığını haklı olarak belirtir: Mecburi askerlik, vergi ve gümrük.

Her ne olursa olsun, merkezi otoritenin Kürt işlerine karışmasının Türkiye'de 1683 Viyana bozgununa rastladığı söylenebilir. Sultan Süleyman özellikle Diyarbekir'e, Kürt feodalleriyle İstanbul arasında aracı hizmeti görecek bir genel vali atamıştır. Süreyya Bedir Han'ın belirttiğine göre, daha sonra, "böl ve yönet" politikası her zamanki başarısıyla izlenmiştir. (*Adı geçen eser*). Kürt yurtlukları (tımarları) Türk eyaletleri haline çevrilmiş, aşiret reisleri ancak sözde kalan bir özerkliğe sahip olmuşlardır. Bu süreç, 19. yüzyılın ortasına doğru Sultan Abdülmecit devrinde en belirgin haline gelmiştir. Son direnme hareketi, 1847'de Cezire Prensi Bedir Han'ın girişimi olmuş, bu prens, Türkleri bir dizi bozguna uğrattıktan sonra kuzeninin ihanetine uğrayarak hayatını kaybetmiştir.

İran'da, Hazaraspi Lor hanedanının sönmesinden sonra, tek bağımsız Kürt reisleri olarak kalan Ardelan feodal prensleri, yavaş yavaş imtiyazlarından yoksun edilmiş ve 1860'ta

yerlerine bir Kacar geçirilmiştir. 18. yüzyılda, Nadir Şah'ın son Safevilere karşı savaşlarıyla ve Kacarlar, Bahtiyarlar, Afşarlar, Zendler arasındaki boğuşmalarla dolu geçen ara yönetim döneminde Kürtler, olaylara aktif olarak katılmışlardır; Hüzni, bunu *Kürd ve Nadir Şah* adlı ve *Navdarân-ı Kurdan* adlı eserlerinde anlatır. Kürtlerin, Kerim Han Zend'in (1760-1769), bu adil, insancıl ve sanatsever hükümdarın şahsında iktidara gelişi, geçici bir ara durumdan ibaret kalmıştır.

Hüzni, daha az önem taşıyan tarihi kişiler arasında, bize, Mir Muhammed'in *(Miran-ı Sorân)* ilginç bir portresini çizer. Bu adam, 19. yüzyılın başında (Hicri 1229-1254 arası) Ravanduz'da otuzbin kişilik bir orduyla hüküm sürmüştür. Bu Mir-'in kendi adına hutbe okuttuğundan söz edilmemektedir, ama para bastırdığı belirtilmektedir. Mir Muhammed fetih yoluyla, batıda Nisibin ve Mardin'e kadar (Musul ve Süleymaniye hariç) uzanan Kürt topraklarını ilhak etmiştir. 1826'da bağımsızlığını ilan etmiştir. İran ve Mısır ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Türklerden İnce Bayrakdar Muhammed Paşa ve Diblomatlı Mustafa Reşit Paşa ile uğraşmıştır. Moltke, Mısır Paşası'nın isyanının Türkiye'de yarattığı şaşkınlıktan yararlanmasını bilen Kürt feodali tipini temsil eden bu ilginç asiye karşı Babıalinin, ordusunu büyütmek için nasıl Kürtlerden zorla adam toplamaya çalıştığını anlatır.

7. Kürt Tarihinin 19. Yüzyılın Ortasından 1. Dünya Savaşı'na Kadarki 3. Dönemi, Türkiye ve İran'da Feodal Rejimin Ortadan Kalkması

Vilçevsky'e göre (Bk. bölüm VI), Kürdistan'da feodal rejimin çökmesi, Kürt beylerinin, uyruklarını fazla sömürmek le sonunda bizzat kendi askeri güçlerinin temellerini kun-

daklamış olmalarından ileri gelmiştir. Aynı zamanda bu beyler, Kürt çevresindeki ekonomik dönüşümlere uymasını bilememişler, bu dönüşümlerden *Obabaşı*'lar yararlanmıştır. Bu toprak "kapitalistleri", feodalitenin çözülmesine yol açmışlardır; feodalitenin de vaktiyle Kürt topluluklarının gens'e özgü yapısının kaybolmasına sebep olması gibi. Son olarak buna, Süreyya Bedir Han'ın andığı sebepleri, yani gerek padişahların, gerekse şahların merkeziyetçi politikasını da eklemek gerekir.

Şu halde, Kürdistan'ın, 19. yüzyılın ortasına doğru varlığının yeni bir evresine girmesi, bu ekonomik ve siyasal güçlerin birlikte etkisi ile olmuştur; bu yeni evre, bazı durumlar bir yana bırakılırsa, günümüze kadar sürmektedir.

Kürdün geleneksel reislerinin soydan geçme otoritesinin sarsıldığı ve bu kadrolar yerine, Kürtleri devletin normal hayatına sokabilecek bir başka iktidar koymak yolunda ciddi hiç bir şey yapılmadığı sıralarda, Kürt ne durumda bulunuyordu?

19. yüzyılın sonuna doğru Kürdistan'ı gezmiş olan Kont de Cholet bu konuda bazı bilgiler verir. Örneğin, Türkiye'de yapılmış hukuksal reformun etkileri konusunda şunları söyler (*Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya*, Paris, 1892, s. 235-237).

"...Bizimkinden kopya edilmiş olan bugünkü organizasyon, içte sakin ve uysal halk toplulukları karşısında iyi işlemektedir, ama sadece korkunun güdebileceği ve zaten defalarca asi olup, ihzar müzekkerelerini de, bu müzekkereleri getiren jandarmaları da umuruna takmayan dağlılar karşısında hiçbir yarar sağlamamaktadır. O zavallı savcı her yıl aşağı yukarı elli kişiyi idama mahkum ettirir, ama bunlar yine de

sağ salim dolaşırlar..."

Yine Cholet'de, Türk ve İran sınırları arasında yaşayan Hemavend aşiretinden bazı reisler üzerine hoş bir hikaye buluruz. Yolcuların ödünü patlatan, kervanları soyan bu kişiler, yine de, hediyeler sayesinde resmi makamlarla uzlaşmayı, hatta zaman zaman kendileri de idari mevkiler işgal etmeyi başarmaktaydılar!

Bu koşullar içinde, söylemek zorundayız ki, yöneticiler, layık oldukları nitelikte yönetilenlere sahip olmaktadırlar. Kürdistan'ın toplumdışı bir ocak olmaktan çıkması için, onu, Kacarlar İranı'ndan, ya da son çöküntüsünden önceki Osmanlı Türkiyesi'nden başka bir ortam içinde bulundurabilmek gerekirdi. Kürtlere karşı o zamanlar nasıl davranıldığını gösterecek birkaç örnek verelim.

Şeyh Ubeydullah isyanından (1885) sonra, Emir Nizam (700 yıldan beri Gerrus valilerini yetiştiren eski bir aileye mensup İranlı bir kumandan) Kürt reisi Hamza Ağa'yı çağırır ve Kur'an üzerine yemin ederek, yeryüzünde kaldığı sürece kendisine hiçbir kötülükte bulunmayacağını söyler. Bu arada çadırının içine bir çukur kazdırır ve Hamza Ağa içeri girince bu çukura saklanarak işareti verir: Çadırı boydan boya kurşunlar deler ve Kürt can verir. Emir Nizam'a göre yemin bozulmamıştır, çünkü sözü kendisini yer üstünde olduğu sürece bağlamaktadır. Oysa o, yer altına girmiştir. Mindoab'da bir şenliğe çağrılan Bilbas reisleri de böyle katledilmiş ve ünlü Yezdanşêr de Türkiye'de yine böyle yakalanmıştır.

Kürtlerde güvensizliğin niçin yerleştiği ve niçin mensup oldukları siyasal topluluklarla kaynaşamadıkları böylece anlaşılmaktadır.

Türklerin, Kürtleri belli bir disipline baş eğdirmek ve düzene alıştırmak üzere Hamidiye denen başıbozuk alayları kurmak yolundaki girişimi üzerine de birkaç söz edelim. Bu fikri ortaya atan Şakir Paşa'dır. 1892'de İstanbul ve Bağdat'ta *"aşiret mektepleri"* kurulmuştur. Göçebe Kürt ve Araplara Türkiye'ye bağlılık ilkeleri aşılamak amacını güden bu okullar kısa ömürlü olmuştur. Bu asker sağlama yeniliğine gelince, bunun gerçekleştirilmesi Mehmet Zeki Paşa'ya verildi. Cholet, bu paşayla Erzurum'da karşılaşır. Kendisi de asker olduğundan, bu tasarıdan kuşkuyla söz eder *(adı geçen eser,* s. 172-173)

Yetkili birçok kişi, bu askeri stajın, onların savaşçı içgüdülerini daha da fazla uyandırarak... isyan ettikleri zaman, onlara sahip olmadıkları bir taktik ve silahlanma yeteneği vermesinden korkmaktadırlar..."

Esasen Türkler de, sonunda, Hamidiye başıbozuklarının düzenli *hafif süvari* haline dönüştürülmesi gerektiği inancına varmışlardır.

Kürtlerle Selçukluların aynı sosyal düzeyde ve çoğu zaman müttefik oldukları dönemden bu yana neler, neler geçmiş!

Hamidiye Alayları konusunda Alman subayı E.J.Graf von Westarp'ın da bazı değerlendirmeleri vardır. *(Unter Halbmond und Sonne,* s. 153-154). Yirmi yıl kadar sonra Kürdistan'ı gezen bu subay da bu konuda daha az kuşkucu değildir. Süvariyi etkili bir savaş aracı haline getirmek için, askeri ve taktik bir eğitim görmüş şeflerin yönetimi altında uygun bir hazırlık gereklidir. Oysa Hamidiye Alayları, ilk üç yılda sadece 2-6 aylık dönemlerle, sonraki 9 yılda ise iki aylık dönemlerle hizmette tutulmuşlardır.

Bilindiği üzere, Türkler tarafından silahlandırılan Kürtler yazık ki özellikle Abdülhamid'in Ermenilere karşı politikasında kör aletler olarak kullanılmışlardır. Daha uyanık Kürtler, bu iğrenç politikanın sebepleri konusunda pek aldanmıyorlardı. Örneğin Şeyh Ubeydullah'ın (1885), kendisine Urmiye Hıristiyanlarını kılıçtan geçirmeyi öneren taraftarlarına şu cevabı verdiği söylenir: "Biz Kürtler, Türkler için, ancak Hıristiyanlara karşı bir ağırlık unsuru olarak gerekliyiz. Hıristiyanlar kalmayınca, Türkler işkencelerini bize karşı yönelteceklerdir"

Daha yakın bir dönemde (1928) Süreyya Bedir Han, andığımız eserinde şöyle yazar:

"1927 Ekiminde, Kürt halkını temsil eden *Hoybun* (Ulusal Komite) ve Ermeni halkının temsilcileri, Türkü ortak düşmanları bilerek ve çıkarlarının birliğini kabul ederek genel bir uzlaşmaya vardılar. Irkımın adına ben, yiğit Ermeni halkına derin sempatimi ifade ediyor ve onların, bağımsız ve birleşik bir Ermenistan yolundaki meşru ulusal isteklerine saygı duyduğumuza inanmalarını istiyorum."

Jön-Türklerin Kürtlere karşı davranışı üzerinde bilmem durmaya gerek var mı? Kürtler konusundaki Rusça eserinde Minorsky bu davranışı kınamaktadır.

Yazık ki İran'da da Kürtler lehine olumlu hiçbir girişim gösteremiyoruz. "Belki de Kürt tarihinin en büyük trajedilerinden biri şudur ki aynı ırktan gelen, aynı dinden olan ve aynı sosyal ve kültürel mirasa sahip olan İranlı ile Kürt, aralarındaki önemsiz tarikat farkının yarattığı açıklığı giderememişlerdir." (*Kürdistan'ın Davası*, s. 27).

Esasen İran'da Kürt sorunu, hala çözüm bekleyen daha

genel aşiretler sorununun bir parçasıdır. Demorgny Projesi (R.M.M., c. XXII ve XXIII, Mart ve Haziran 1913) ölü doğmuş bir metin olarak kaldı. Rıza Şah yönetiminin aldığı tedbirler, pek başarılı olmuşa benzememektedir. (Bk. örneğin, Fars aşiretleri konusunda Mohammed Behmen Begi'nin *Aşa-ir-i Fars* adlı Farsça eseri, Tahran, Hicri 1324 (1945) ve Bilova'nın *Rıza Şah Krallığında Toprak Mevzuatı* adlı Rusça incelemesi, Recueil sur les problémes nationaux et coloniaux, s. 168-189).

*

İkisi birlikte yürüyen devlet ve ulus fikirleri bakımından, Kürtlerin kaderi, gördüğümüz gibi, şimdiye değin bu iki siyasal varlık unsurunun tam bir kaynaşmasına ulaşmamıştır. Oysa bu kaynaşma olmaksızın bir kavim (Profesör N. Marr'ın deyimiyle) "tarihçe unutulmak" tehlikesiyle karşı karşıya kalır.

Gerçi Kürt, bir devletin kurulması için zorunlu olan otoriteden yoksun değildir ve hatta 11. ve 12. yüzyıllarda birkaç prenslik kurmuştur. Ama ulusal fikir, "bir ve bölünmez" bir ulus oluşturma iradesi onlara yabancı kalmıştır. Hep Müslüman karakterde Araplaşmış ya da İranlılaşmış kişisel hanedan başarıları sadece isim bakımından Kürt olmuştur.

Aşiretlerin coğrafi dağınıklığı, reislerinin daha geniş bir çıkar anlayışına yükselemeyişi, disiplin ve birlik yokluğu, ortak bir Kürt bilinci bulunmayışı ve özellikle İslamlığın -uygarlaştırıcı yönü de inkar edilemez olmakla birlikte- ulusallıktan uzaklaştırıcı etkisi, şimdiye değin Kürtleri ulusal devletlerini kurmaktan alıkoymuştur.

Ancak yine de, önce aşiret içinde hissedilmez şekilde

yoğrulan, sonra da feodaller arasında oluşan Kürt ulusal kişiliğini görmemek mümkün değildir.

Özet olarak, Türkiye ve İran'da varlığı tanınmamakla birlikte, bir Kürt ulusunun var olduğuna inanıyoruz; bunun inkarı ise, feodal dönemin sonundan bu yana bu kavim için alınan bütün tedbirleri etkisiz kılmıştır. Bundan sonra ele alacağımız Kürt ulusal hareketinin incelenmesi, bu hareketin birbirini izleyen aşamalarının, yöntemleri ve programının ne olduğunu gösterecektir.

Öte yandan, şunu da gözden kaçırmayalım ki, Kürtlerin kaderinin esas olarak bağlı olduğu Türkiye, İran ve Irak da, bütün Doğu ülkeleri gibi, kendi yönlerinden ulusal bir devlet anlayışına doğru ilerlemektedirler.

X. BÖLÜM

KÜRT ULUSAL HAREKETİ

1. Bu Sorunu İncelemenin Yararı

Bu konuya girerken konunun nazik karakterini hiç de gizlemiyoruz. Kürt, kendi öz devletini kurmaya yetenekli midir, layık mıdır? Bu devlet yaşayabilir mi? Bir barış ve güvenlik unsuru olacak mıdır? Yoksa onun sahneye çıkışı, tersine, Ortadoğu'daki durumu daha da karıştırmaktan başka bir sonuç vermeyecek midir? Cevaplar değişebilir, ama Kürt ulusal sorununun bir çözüme ulaşması gereği hiç bir şekilde ortadan kalkmaz. Çünkü Kürt ulusal iradesinin bütün belirişlerini sadece birer serkeşlik ya da haydutluk eylemi olarak görmek hem yanlış, hem de haksız olur. Ulusal hareketlerin tarihi bize, bu hareketlerin, ancak silahı ele alarak başladığını göstermektedir. Bunların başarıya ulaşması bu "haydutları" birer "ulusal kahraman" haline getirmektedir.

Esasen Kürt hayatının çeşitli yönlerini inceledikten sonra, araştırmalara devam ederek bu halkın evriminin bugünkü aşaması üzerine bir şey söylememek bu kitabın amacını yerine getirmemek olurdu.

2. Ulusal Hareketin Üç Aşaması

Kürt ulusal hareketi şimdiye kadar üç evreden geçmiştir.

Önce, bir serkeşlik, sosyal kargaşalık, ayrıcalıklarını kıskançlıkla korumak isteyen feodallerin ayaklanması dönemi vardır. Jön-Türk hareketiyle birlikte Kürtlerin, ulusal özelliklerini tanıyacak bir statü elde etme yönünde bazı örgütlenme girişimlerinde bulunduklarına tanık oluruz. Bu, ikinci evredir. Ve nihayet, 1. Dünya Savaşı ertesindeki üçüncü evrede Kürt problemi uluslararası alana getirilir (Sevr Antlaşması, Lozan Antlaşması). Bugünkü evre, Kürt Ulusal Komitesi'nin (Hoybun) 1927'de kuruluşundan başlar ve bundan böyle bu komiteyi hareketin sorumlu organı saymak gerekir (?).

Şimdi olayları bu ana çizgilere göre özetleyelim.

A. BİR GENEL PLAN OLMAKSIZIN YAPILAN AYAKLANMA VE İSYANLAR

1. Abdurrahman Paşa İsyanı (1806)

(Bk. Rich, *Narrative...* cilt I, s. 384). Süleymaniye şehrinin kurucusu (1786) İbrahim Paşa Baban'ın yeğeni olan Abdurrahman Paşa, Koy-Sancak'taki Türk valisini hançerledikten ve kendi yerine Sülemaniye valiliğine atanan rakibi Kürt Halit Paşa'yı yendikten sonra, İran'a geçer. Şah'tan yardım görmesine rağmen, Halit Paşa'nın oğullarının desteklediği Türkler tarafından yenilgiye uğratılır ve İran'a sığınır. Savaştaki başarıları halk türkülerine geçmiştir *(Bk. O. Mann, Die Mundart der Mukri-Kurden*, Bölüm II, s. 454-460, Berlin, 1909).

2. Bilbasların Ayaklanması (1818)

Rus askeri raporlarına göre (Veliaminov'un Ermolov'a gönderdiği 24 Nisan 1818 tarihli rapor ve Ermolov'un Nesselrode'ye gönderdiği 10 Ağustos 1818 tarihli mektup), veliaht Abbas Mirza, asilere baş eğdiremez ve büyük kayıplara uğrar.

Aynı döneme doğru, 1815'de, Bayazit ve Van Türk paşalıklarındaki Kürtler ayaklanırlar; bunlara İran'da (Erivan, Nahçivan, Hoy) göçebelik eden Kürtler de katılır. Ayaklanma Erzurum Seraskeri tarafından bastırılır. Vilçevsky'e göre *(adı geçen eser*, s. 157-158), burada sadece birkaç reisin entrikası değil, kitle halinde bir ayaklanma sözkonusudur. Gerek soydan geçme efendileri, gerekse yöneticiler tarafından ezilen, büyüyen bezirganlık yüzünden yıkıma sürüklenen, en sonunda da savaşlarla telef olan bu göçebeler, askere alınmaları nedeniyle kol gücü olarak da azalmışlardır.

1818, 1820, 1822 yıllarında gerek İran'a, gerekse Türkiye'ye karşı ayaklanmalar çıkmıştır. 1825'de bir İran kalesindeki garnizon Kürtler tarafından kılıçtan geçirilmiştir.

3. Rus-Türk Savaşı (1828-1829) Sırasında Kürtler

Ravanduz, Botan, Behbehan ve Hakkari prenslikleri çatışmaya katılmaktan kaçındılar. Bayazitli Kürt Behlül Paşa Ruslarla birleşmeye çalıştı, ama başaramadı. Muş'taki Emir Paşa, Türk bağımlılığından kurtulmaya uğraştı. Vilçevsky bunun nedenini Rus dostluğuna değil, en başta, Kürt feodallerinin uyruklarını askere alma imkansızlığıyla karşı karşıya kalmalarına bağlar. Bunlar, zaten çok azalmış bulunan el emekçisini, artık, topraktan koparamıyorlardı.

Bu sosyal gerginlik yanında ulusal istekler de belirmeye başlar. Vilçevsky, bunları "haydutluk" ve "barbarlık"la nitelemenin haksızlık olacağını söyler. Vilçevsky'nin andığı Trotter'e göre (*Küçük Asya Kürtleri*), 1828-1829 Savaşı sırasında Kürtler duruma hakimdiler. Birbirinden ayrı ayaklanma yuvaları, sonunda birleşerek büyük bir başkaldırı ateşi yaktılar. Bu hareket, baskı ve haraç alma eylemleriyle göçebe ekonomisi-

ne zarar veren Kürt ya da Türk feodallerine karşı yöneltildi. Kırsal burjuvazinin embriyonu olan *obabaşı* bu ayaklanmaların kışkırtıcısı oldu. Bununla birlikte, Kürt ulusal bilincinin ilk önce seçkin tabaka arasında reisler ve onların çevresi içinde billurlaşıp, sonra kitleler içine işlediğini unutmamak gerekir. Burada rol oynayan tek faktör ekonomik faktör olmamıştır.

4. Kürtler ve Mısır İsyanı (1832-1839)

Başka birkaç Kürt reisinin de kendisine katıldığı Ravanduzlu Mir Muhammed, Türklere karşı ayaklanma fırsatını yakaladı. Türkler acilen Sivas'tan Muhammed Paşa'yı gönderdiler. Bu paşanın askerleri, Bağdat ve Musul paşalarının askerleriyle birleşerek çoğaldı. Yenilgiye uğrayan Mir Muhammed, İstanbul'a götürüldü, sonra affedildi. Başka bir rivayete göre, dönüşte öldürüldü. O zamanlar Türk ordusuna bağlı genç bir yüzbaşı olan Moltke, Kürt asileri için duyduğu sempatiyi saklamaz. Örneğin, teslim olmak üzere Hafız Paşa'nın huzuruna gelen Said Beg'in teslim oluşundan şöyle söz eder *(adı geçen eser*, s. 264):

"Onun güzel bir kaleyi teslim etmekte olduğunu ve kendi başını kurtaracağından da emin olmadığını düşündüğüm zaman, paşaya yaklaşışındaki ve el öpmeye duruşundaki serbest ve emin tavra hayran olmaktan kendimi alamıyordum."

Ayaklanmalar birbirini izler. 1839'da Nisibin'de Türklerin bozguna uğramasından sonra, Süleymaniye'de Mahmut Paşa isyan eder. Yerine başka bir vali geçirilen paşa İran'a sığınır. 1843'deki Rus-İngiliz müdahalesi bir Türk-İran savaşını önler.

5. Bedirhan Beg'in İsyanı (1843-1846)

Bu isyandan söz eden yazarlar (Minorsky, Soane, Adamov, Wigram), bunu daha çok, Hakkari Nesturileri üzerinde Bedirhan ve Nurullah Beg'in giriştikleri baskı ve haraca kesme hareketlerinin sonucu olarak görürler. Bu beyler Topal Paşa karşısında yenildiler (Bedirhan, yukarıda gördüğümüz üzere, kuzeninin ihanetine uğradı). P. Rondot'nun görüşüne (*Aşiretler..*, s. 6) katılarak diyebiliriz ki bu olay, sosyal bakımdan birbirlerine çok benzeyen Kürtlerle dağlı Hıristiyanlar arasında "bir mezhep meselesinden çok bir aşiret meselesi olmuştur" Bedirhan soyundan gelenlerde yeni bir hengame (Bk. *Kürt Sorunu*, Dr. Bleç Şirguh, Kahire, 1930, s. 14-17). Bedirhan, Nisibin'den sonraki Türk şaşkınlığından yararlanarak nüfuzunu Van, Musul, Sauc-Bulak, Urmiye ve Diyarbekir'e kadar yayar. Aralarında Acara ve Kars Begi Kör Hüseyin'le Ardalan Emiri'nin de bulunduğu birçok büyük Kürt reisinin ittifakını sağlar. İşte tam 1845'de hazırlıklarını yaptığı sırada Nesturiler isyan ederek Bedirhan'a vergi ödemeyi reddetmişlerdir. Bedirhan onları yeniden itaat altına almak zorunda kalır (Nesturiler konusunda, bk. benim E.İ.'deki sözkonusu makalem).

Her halükarda, Bedirhan'ın din konusunda bir asimilasyon politikası güttüğünü kanıtlar görünen Ermeni tanıklıkları vardır. Bedirhan, kendisini Türk egemenliğinden kurtulmuş bölgelerin manevi reisi sayıyordu (Bk. Agop Şahbaz'ın İstanbul'da, 1911'de Fransızca olarak basılan *Kürt-Ermeni Tarihi* ve İstanbul'da yayınlanan *Hayrenik* dergisinin Ocak 1930 sayısındaki bir makale).

Bedirhan uzun yıllar Girit'teki Kandiye'de ve Şam'da sür-

gün yaşadı, 1868'de Şam'da öldü (Bk. *Tarih-i Lutfi* s. 227).

6. Yezdan Şêr İsyanı (1853-1855)

Bu isyan, o zaman Rusya ile savaşta olan Babıali'nin içinde bulunduğu zorluklardan yararlanılarak Hakkari ve Botan'da çıkarılmıştır. Yezdan Şêr, önce Bitlis ile Musul'u, sonra da Van'la Bağdat arasındaki bütün bölgeyi ele geçirdi. Nesturiler onun bayrağı altında toplandılar. 1885'de Yezdan Şêr, İngiliz konsolosluğunun ajanı Nimrud Rassam'ın vaadlerine kapılarak yakalandı ve İstanbul'a götürüldü. Abdurrahman Paşa Baban gibi, o da bir ulusal kahraman haline gelmiştir. Kürt halk türküleri anısını sürdürür. (Bk. *Kurdische Sammlungen, Erzählungen und Lieder in Dialekt des Tür Abdin*, Prym ve Socin, Petersburg, 1887, s. 64 ve gerisi).

7 Nehri Şeyhi Ubeydullah'ın İsyanı (1880)

Jön-Türk hareketinden önce çıkan bu son önemli isyanın amacı Kürdistan'ın bağımsızlığı idi. Bu isyan, Şemdinan'la sınırdaş olan İran topraklarında (Urmiye, Binab, Maraga) patlak verdi ve bir ara Tebriz bile tehdit altında kaldı. Kürtler sonunda Türkiye'ye geri çekilmek zorunda kaldılar. İran hükümeti şiddetli protestolarda bulundu; bunun üzerine Türkler ve İranlıların ortaklaşa askeri müdahalesi ile asi şeyhin eylemine son verildi. Önce İstanbul'a götürülen Şeyh Ubeydullah sonra Mekke'ye sürüldü; Jön-Türk devriminden sonra oradan yalnızca, daha sonra Türk Ayan Meclisi üyesi olan küçük oğlu şeyh Abdülkadir geri dönebildi. (Bk. İngiliz *Mavi Kitap*'ı, 1881, no 5; Albay Kamsarakan'ın Rusça eseri, Urmiye kuşatmasıyla ilgili olarak, ayrıca benim Afşarlar konusundaki incelemem, *J.A* , Ocak-Mart 1929, s. 100-105).

Bir de, Bedirhan'ın oğulları Emin Ali ve Mithat Bey'in, bir pusuya düşürülmeleriyle sonuçsuz kalan isyan girişimlerini ve de Milli Kürtleri reislerinden İbrahim Paşa'nın bu yoldaki girişimini hatırlatalım (Bk. Rondot, *adı geçen eser,* s. 34-39 ve E. Banse, *Auf den Spuren der Bagdadbahn*, bölüm VI, *in Schatten Ibrahims Pasha,* s. 76-94). Bazı Kürt aşiretleri örneğin Mutkiler, Türk otoritelerine karşı uzlaşmaz tavırlarıyla tanınmışlardı.

B. ULUSAL HAREKETİ ÖRGÜTLEME DENEMELERİ

1. İstanbul'da İlk Siyasal Kürt Örgütü (1908)

Arap yurtseverlerinin ve bizzat Jön-Türklerin durumunda olduğu gibi, hareketin öncülerinin biribirleriyle ilk ilişki kurmaları ve ulusal kurtuluş taleplerinin billurlaşması bir gazete etrafında olmuştur. 1898'de (Hicri 1315) Kahire'de, Kürtçe-Türkçe olarak iki dilde yayınlanan *Kürdistan* gazetesi, sonradan Cenevre ve Folkestone'a göç etmiş, Jön-Türk döneminde yine İstanbul'a dönmüş ve 1914 savaşı sırasında yeniden Kahire'de çıkmıştır. Gazetenin yazarları değişmiş, ama hepsi yine Bedirhan ailesinden Emir Mithat, Emir Abdurrahman ve Emir Süreyya beyler olmuştur. Öte yandan Şeyh Abdulkadir de, 1908'de, bir yardımlaşma ve ilerleme derneği organı olarak *Hetav-i Kurd* ("Kürt Güneşi") gazetesini çıkarmıştır. Bu derneğin ayrıca bir eşi kurulmuştur. Çünkü iki klan, yani Bedirhanilerle Nehri Seyyidleri hemen rekabete geçmişler, birbirlerini casuslayıp ihbar etmişlerdir. Böylece gazete askıda kalır. Birleşik yürütülmeyen hareket dağılır. Abdürrezzak Bedirhan Rusya'nın niyetlerini yoklamaya gidecek, sonra Paris'e yerleşecektir. Ailenin diğer üyeleri ise Mısır'a gidecek-

lerdir. Şeyh Abdülkadir'in taraftarları olan Halife Selim ve Ali Ağa Bitlis'te bir isyan çıkaracaklar, ama isyan zalimce bastırılacaktır. 1909'da Jön-Türkler, dernekleri ve Çemberlitaş'taki Kürt okulunu kapatırlar. Buna rağmen 1910'da. *Hêviya Kurd* ("Kürt Umudu") adlı yeni bir dernekte toplanan bir grup öğrenci ve hukukçu, *Roj-i Kurd* ("Kürd Günü") adlı aylık bir dergi yayınlamaya başlarlar. Böylece atılım başlamış görünmektedir ve 1914 savaşı öncesinde bu atılım fikir alanında yolunu aramaktadır.

2. 1914-1918 Savaşı Sırasında Kürtler

Savaş, bu ilk örgütlenme ve ortak bir ulusal kamuoyu oluşturma denemelerini durdurur. Kutsal Cihad'a çağrı, bir kez daha, Kürtlerin savaşçı iç güdülerinin İslamlık kisvesi altında gerçek ulusal çıkarlarına tam karşıt bir yöne çevrilmesine olanak verir. Türkler Kürtleri kendi askeri amaçları için kullanmak isterler, ama bir yandan da onları yakından gözetlerler. Bu konuda, savaş sırasında idam edilen Kürt yurtseverleri ile ilgili uzun bir liste çıkarılabilir.

"Cihad'ın İncelenmesine Katkı" adı altında ben, 1935'te Brüksel'de toplanan VI. Dinler Tarihi Uluslararası Kongresi'ne bir bildiri sunmuştum. Ayrıca 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Uluslararası Doğubilimciler Kongresi'nin Organizasyon Komitesi'ne "Cihad Konusunda Bir Kürdün Tanıklığı" adlı bir bildiri göndermiştim. Bu bildiri "kayboldu"

Bilindiği üzere Bedirhanilerden Botanlı .Kamil Bey, 1916'da Tiflis'te, Çar'ın Kafkasya Genel Valisi ve Türk cephesinde başkumandan olan Grandük Nikola nezdinde Kürt ulusal davasını anlatmakla aktif şekilde uğraşmıştır. Rus hükümetinin belli bir Kürt politikası yok gibiydi. Kürt sorunu,

bağımsız bir Ermenistan yönündeki perspektiflerle karışmaktaydı. 1917 yılının sonuna doğru, benim Urmiye'deki konsolosluk makamıma *İstihlas-ı Kurdistan* ("Kürdistan'ın Kurtuluşu") cemiyetinden bir haberci geldi ve bana Seyyid Taha'nın bir mektubunu verdi. Bu mektupta, Kürdistan'ın kurtuluşu için Türklere karşı ortak bir eylem üzerinde anlaşmak amacıyla kendisine Rus komutanlarıyla bir görüşme sağlamam isteniyordu. Rus esaretinden kaçmış bulunan Seyyid Taha, Şeyh Abdülkadir'in yeğeniydi. Bu şeyh ise 1917'e kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Mekke'deki Melik Hüseyin'in yanına kaçmıştı. 1925'te Türk makamları kendisini Diyarbakır'da idam ettiler. Oğlu Seyyid Abdullah aynı dönemde Musul'da tutuklandı.

Benim koleksiyonumdaki Kürt metinleri arasında, hocam Molla Said'in, soydaşlarının Türkler ve Ruslar karşısındaki tavrı ile ilgili 1917 tarihli bir açıklaması vardır. Bu aydın ve ince Kürt, açıklamasında, yırtıcı Kürtleri kazanmak için her şeyden önce onları reislerinin boyunduruğundan kurtarmak ve sefaletlerine bir çare bulmak gerektiğini ima etmektedir. Bu açıklamada Sovyet meslektaşım Vilçevsky'nin teziyle karşılaşmaktayız. Kültürlü ve aklı başında bir Kürdün kaleminde vurgulanan bu sosyal hak talepleri yönündeki görüş dikkate alınmaya değer.

Genellikle bilinmeyen bir olgu vardır ki üzerinde sözetmeden geçemeyiz: 1914-1918 savaşı sırasında Kürtlerin kitle halinde sürülmesi. Bu sürgünler, Rus ilerlemesi karşısında tahliye kisvesi altında yapılıyor ve Kürtleri, Türk köylerine dağıtarak, geleneksel reislerinden koparak, ulusal benliklerinden uzaklaştırmak amacını güdüyordu. Bu şekilde sürgüne gönderilen 700 bin kişi arasından çok sayıda ölenler oldu. Sağ

kalanlar yurtlarına döndüler.

Türkiye'nin bozguna uğraması sırasında Kürt reisleri, 1919 Mayısı'nda Malatya yakınlarındaki Kahta'da toplanarak anti-Kemalist bir hareket yaratmak isterler. Halep'teki İntelligence Service Şefi Albay Bell, oraya gelip hükümeti adına onları bu işten vazgeçirmek ister ve Müttefikler adına Kürt ulusal taleplerinin dikkate alınacağını vaad eder. Sevr Antlaşması hazırlanmaktadır...

Bu antlaşmanın Kürt ulusal hareketi için taşıdığı önemi incelemeden önce, ulusal eylemin komiteler kurulması şeklinde yeniden ele alınışına değinmek yerinde olur. Örneğin Emir Süreyya, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Kahire'de bir Kürt Bağımsızlık Komitesi kurmuştur. İstanbul'da Emir Emin Ali, Kamuran Ali Beg, Ayan Üyesi Abdülkadir ve diğer kişiler *Kürt Teali Cemiyeti*'ni ("Kürt Kalkınma Derneği") kurmuşlardır. Bir süre sonra *Kürt Millet Fıkrası* ve *Kürt Teşhilatı İçtimaiye Cemiyeti* ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal İstanbul'u işgal ettikten sonra bu örgütler, faaliyetlerini bırakmamakla birlikte dağılmışlardır. 1927'de, *Hoybun* Ulusal Komitesi'nin kuruluşu sırasında bütün bu örgütler onunla kaynaşmışlardır.

C. KÜRT İSTEKLERİNİN ULUSLARARASI ALANDA BENİMSENMESİ

1. 10 Ağustos 1920 Tarihli Sevr ve 24 Haziran 1923 Tarihli Lozan Antlaşmaları

Sevr Antlaşması, ölü bir metin olarak kalmış olmakla birlikte, yine de kuşku yok ki Kürt sorununun evriminde çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tarihte ilk defa olarak bir diplomatik belge, "Kürt unsurunun hakim olduğu bölgeler için

bir mahalli özerklik" öngörüyordu. (Kısım III, madde 62-64): O tarihten bu yana sorunun uluslararası bir nitelik kazanması kesinleşmiştir. Kuşku yok ki Sevr Antlaşması yerine geçirilen Lozan Antlaşması'nın, azınlıklar konusunda uzman olan Profesör A. Mandelstam'ın dediği gibi, "medeni ve siyasal haklarda eşitlik şartını yalnız Müslüman olmayanlar için koyması" (madde 39) iyi olmamıştır. *(Azınlıkların Korunması*, Devletler Hukuku Akademisi, Hachette, 1925).

2. Musul Sorunu

Lozan Antlaşması, Türkiye Kürtleri için ne kadar haksız ve eksik olursa olsun, yine de, Musul sorununu ortaya koymuş olması ve 1924 Ekimi'nde "Brüksel Hattı" denilen geçici bir sınır çizgisi saptadıktan sonra, Milletler Cemiyeti'ni bu Kürt bölgesi üzerinde bir anket yapmaya zorlamış (bk. hüküm 2, madde 3) olması bakımından çok önemli bir rol oynamıştır. Kont P. Teleki, M. Wirsen ve Albay Paulis'ten oluşan anket komisyonunun 16 Temmuz 1925'de Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunduğu rapor, Milletler Cemiyeti'nin 25 yıl süreyle bir manda yönetimi kurmasını öneriyordu. İdari mekanizma, adalet, eğitim Kürtlere bırakılacak ve Kürtçe resmi dil olarak tanınacaktı.

Şurasını hatırlatalım ki raporun tartışılmasından önce, Şubat-Nisan 1925'de Şeyh Said Kürt isyanı patlak vermişti. Bu rastlantı, Musul vilayetinin Irak'a bağlanması yönündeki İngiliz tezini güçlendirdi. İsyan, aynı zamanda, Lozan'daki Türk heyetinin, Müslüman azınlıkların "Türk rejimi altında kaderlerinden tamamiyle memnun oldukları" yolundaki beyanını da yalanlamış oluyordu.

Her ne olursa olsun şurası kesin ki 16 Aralık 1925'de

Milletler Cemiyeti Konseyi, Türkiye ile Irak arasında sınır olarak Brüksel Hattı'nı kabul etti; aynı zamanda Irak üzerindeki manda 25 yıl için İngiltere'ye verildi. İngiliz hükümeti, Kürt halkına raporda tavsiye edilen statüyü vermek üzere gerekli tedbirleri hazırlamaya davet ediliyordu. .1926 Şubatı'nda, Irak Başbakanı Bağdat Parlamentosu'nda şunları söylüyordu: "Kürtlere haklarını vermeliyiz. Kendi dilleri onların resmi dili olmalı ve çocukları okullarda bu dili öğrenmelidir"

Irak Kürtlerinin, bir çeyrek yüzyıl önce ilan edilen bu statüye şu 1955 yılında tamamiyle kavuşmuş olduklarını söyleyebilmeyi ne kadar isterdik!

3. *"Hoybun"un Kuruluşu ve Yeni İsyanlar*

Şeyh Said İsyanı'nın zalimce bastırılmasından sonra, 1925-1930 yılları sadece görünüşte sakin geçti. 1927 ilkbaharında bir köyde toplanan bir kongre, "Hoybun" ("kendi kendisi olma, özbenlik") adında bir Ulusal Komite kurdu. Bunun üyeleri Kürdistan'ın bağımsızlığı için mücadeleye devam etmeye yemin ettiler. Eski bir subay olan İhsan Nuri Paşa, mücadeleyi organize etmekle görevlendirildi. Üs olarak Ağrı Dağı'nı seçerek bu mücadeleyi inceden inceye hazırlamaya başladı.

Böylece 1930 ilkbaharından itibaren bir dizi yeni Kürt isyanı çıktı[1] Burada ayrıntılar üzerinde durmadan bu isyanları saymakla yetineceğiz. Ancak ayrıntılar da çok ilgi çekicidir. Özellikle 1930 isyanı İran ile Türkiye'yi, Kürtlerin zara-

1 1930 Ağustosu'nda Zürih'te toplanan II. Enternasyonal Kongresi'nde Kürt sorunu bir Ermeni önerisi sayesinde sözkonusu edilmiştir.

rına olarak yakınlaştırmaya yaradı. (Ağrı'daki sınır hattının düzeltilmesi ile ilgili 23 Ocak 1932 tarihli anlaşma). Bu isyanın aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde de yankısı oldu. (Sovyetler'in Türkiye lehine tavır takınması). Eski Çekacı Agabekof, 1930'da Fransızca olarak yayınlanan hatıralarında, Tebriz Başkonsolosluğu'nda memur Minasyan adlı biri tarafından yönetilen, Kürtler arasındaki Sovyet faaliyetleri üzerinde birtakım "açıklamalar" yapar. Bu açıklamalara ne ölçüde değer vermek gerektiğini bilmiyoruz.

Mareşal Franchet d'Esperey, Ortadoğu'dan dönüşünde, 1930 isyanı konusunda şöyle konuşuyordu *(Le Matin*, 1 Ocak 1931): "Kürt ayaklanması söylenildiğinden çok daha vahim olmuştur ve henüz bastırılamamıştır. Kürtler, M. Kemal'e düşman olan bazı Türklerce desteklenmekte ve gerici unsurlar başlarını kaldırmaktadırlar"

Gerçekten de, 1930 sonu ile 1931 başında Menemen'deki Nakşıbendi dervişleri çevrelerinde anti-Kemalist bir hareket patlak verdi. (Şeyh Sait de bu tarikata mensuptu). *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınladığı bir dizi makalede Burhan Asaf Bey, Ermeni-Kürt "entrikaları" (Papazyan ile Bedirhaniler arasındaki temasları) yeriyordu.

1932'de, af vaadi üzerine Irak'tan gelen, Şeyh Sait'in oğlu Salahaddin, Erzurum'da askeri mahkeme tarafından yargılandı. Bu kişinin ayrıca Dersim İsyanı'na karıştığını göreceğiz. 1933'te Diyarbekir civarında, Şeyh Fahri'ye karşı bir "polis harekatı"na girişildi. 1934'te bunun sonucu olarak bir dizi idam, müebbet hapis cezası verildi.

1934 ile 1937 arasında (Kürt şeyhi Bediüzzaman'ın katılmasıyla 1935 Mayısı'nda ortaya çıkan Isparta "komplo"su ve 1935 Haziranı'nda Muş'ta meydana gelen Kürt "vergi grevi"

hariç olmak üzere) nispeten uzun süren bir ölüm sessizliği dönemi vardır. Bunun nedeni, 5 Mayıs 1932'de Kürtlerin sürülmesi ve dağıtılması yönünde bir kanun çıkarılmış olmasıdır. Kürtler, nüfusun yüzde 5'i oranında Türk köylerine dağıtılacaklardı. Şehirlere yerleştirilen reislerin diğer Kürtlerle ilişkide bulunması yasaktı. Bu kanun esasen 1914 savaşı sırasında uygulanan kanunun hükümlerini, yeniden ele almış oluyordu. Kürt hayatiyeti, yine de, Türklerin idari gayretkeşliğinden daha güçlü olduğunu bir kere daha göstermiştir, öyle ki bu önlemlerin etkileri Kürdistan'ın nüfus durumunu değiştirememiştir ve bugün bu nüfus çok tatmin edici bir düzeydedir.

1937'de Dersim-Tunceli İsyanı çıkar. Batı, Türk tezini benimser: "Uygarlık" "barbarlık"la savaşıyor... İhtiyarların, kadınların ve çocukların kaçıp sığındıkları ormanları ateşe vererek ve mağaraların ağızlarını tıkayarak... (Yürek paralayıcı ayrıntılar için, bk. sözü geçen Kürdistan Tarihinde Dersim adlı kitap).

4. İran'da Kürtlerin Durumu

İran'da yaşayan Kürtlerin durumu üzerine kısa bir bakış, bize, bu ülkede sorunun özel bir görünüm altında ortaya çıktığını gösterir (bk. yukarıda IX. bölümdeki Süreyya Bedirhan'ın kanısı). Kürtlerle İranlıların aynı etnik kökenden gelmelerinin, akrabalar arasında geçerli düşmanlık nedenleri olamayacağının vurgulanması, resmi demeçlerde ve basında her zaman tekrarlanagelen şeylerdir. R. Yasemi'nin Farsça eseri de aynı sonuca varır. Ancak Tahran, Ağrı yöresinde Celali Halid Ağa'nın veya Uşnu yöresinde ünlü İsmail Ağa Simko'nun (bu Kürt reisi hakkında bk. Westarp, *adı geçen eser*, s.

212-224) ya da 1932'de Aoraman'da Cafer Ağa Soltan'ın karışıklık çıkarma girişimlerini yine de şiddetle bastırmaktan geri kalmamıştır. Daha sonra Kürt-İran ilişkileri maalesef adamakıllı bozulacaktır. Yeri gelince bundan söz edeceğiz.

5. *Irak'ta Kürtler*

İsyanlar, Kürtlerin statüsünün ilke olarak uluslararası garantiler altında bulunduğu Irak'ta özellikle ayrı bir önem kazanır. Alman coğrafyacısı Profesör S. Passarge "bu sertleşmiş, iradesi güçlü, gerçeklik duygusuna sahip çobanlar kavminin, sayıca azlığına rağmen, bütün Irak'ta siyasal yönetimi ele geçirmesinin şaşırtıcı bir şey olmayacağına" inanmaktadır (*Mısır ve Arap Doğusu*, s. 63). Bununla birlikte, 1920 Ekimi ile 1922 Martı arasında İngiliz Yüksek Komiser'inin Irak yönetimiyle ilgili raporunun da gösterdiği üzere, Kürtler Kral Faysal'ın seçimlerine hiç katılmadılar. 24 Aralık 1924'den itibaren, bir İngiliz-lrak bildirisi "lrak Kürtlerinin bir Kürt hükümeti kurma haklarını" tanıyordu. Bilindiği üzere, Irak'taki İngiliz politikası bir dizi yoklama, ilerleme ve gerilemeden ibaretti (bk. ayrıca: R. Pinor, *Doğu Hummaları)*. Kürtlerin tavrı bunlardan etkilenir. 1919'la 1930 arasında, Süleymaniye'de Şeyh Mahmud Berzenci'nin İngilizlere karşı mücadelesiyle karşılaşıyoruz. Kendisini "Kürdistan Şahı" ilan eden bu şeyh, kah esir düşerek, kah affa uğrayarak ya da kaçarak İngilizlerle bıkıp usanmadan dövüştü ve sonunda 1931'de Bağdat'ta gözetim altında ikamet cezasına çarptırıldı. (Bu konuda olayların canlı tanığı olmuş bir kişinin bir kitabı vardır: G.F. Müller, *Einbruch ins verschlossene Kürdistan*, Reatlingen, 1937). "Lozan'da işlenmiş hatanın çapı, Şeyh Mahmud'un teslim oluşu türünden olaylar sayesinde ölçülebilir."

(Dépéche Coloniale, 20 Mayıs 1931 sayısı).

1932 Mayısı'nda, Irak'a özgürlüğünün verilmesi yönündeki İngiliz önerisinin Milletler Cemiyeti'nde incelenmesi sırasında, Paul-Boncom, Kürtler için idari özerkliğe yakın bir azınlık rejimi kurulabileceğini beyan etti. Böylesi, ileride kontrol işini kolaylaştırmış olurdu. Öyle görünüyor ki "bağımsız" bir Irak'ı destekleyen İngiliz politikası, Milletler Cemiyeti'ndeki Mandalar Daimi Komisyonu'nun vesayetinden kurtulmak ve Bağdat'ta istediği gibi davranabilmek arzusundan ileri gelmekteydi (bk. ayrıca: Baron E. Nolde, *Irak, Tarihi Kökenler ve Uluslararası Durum,* Paris, 1934).

Hiçbir geçerli garanti olmaksızın mandanın terkedilmesinden sonra (bk. *İngiltere'nin Asurilere İhaneti*, Yusuf Malik, 1935, The Assyrian National League of America), yeni bir Kürt isyanı bu defa kuzey dağlarındaki Barzan'da patlak verdi. Royal Air Force (Kraliyet Hava Kuvvetlerinin giriştiği misillemeler sonunda 79 Kürt köyünde 1.365 ev yıkıldı. Buna karşı birkaç İngilizin sesi yükseldi. (14 Mayıs 1931'de Profesör Gilbert Murray'in, 21 Mayıs 1931'de Sir Arnold Wilson'-un ve Temmuz 1931'de eski yüksek komiser Sir Henry Dobbs'un *Times*'a mektupları; ayrıca, Sir Francis Humphry'-nin 1931 Kasımında Mandalar Komisyonuna verdiği rapor).

"Kendimi İngiliz uşaklarına teslim etmektense açık düşmanlarım olan Türklere teslim olmayı yüz kere yeğ tutarım" Barzan şeyhi, İngiliz siyasal komiseri Yüzbaşı Holt'a böyle diyecektir. Kısacası, Irak'taki Kürt-Arap ilişkileri adil bir çözümden uzak kalmıştır ve az çok şiddetli münferit olaylara yol açacaktır. (Haziran 1933, Temmuz 1935). İnsanda, Irak'ın bağımsızlığından beri Kürtlerin bu ülkede hemen hemen savaş halinde yaşadıkları izlenimi uyanmaktadır. Genç bir Alman

gezgini (bk. yukarıda adı geçen eser), 1936 yılında Irak'ın Kürt kesimini gezebilmiş ve Bağdat'ta Şeyh Mahmut'la uzun bir görüşme yapmıştır. O sıralarda Kürt bölgesini ülkenin geri kalan kısımlarından gerçek bir askeri kordon ayırmaktaydı. 1937 Haziranı'nda, Süleymaniye'de bir ayaklanma girişimi olduğu öğrenilmiştir: Dört Kürt reisi tutuklandı. Aynı yılın Eylülü'nde Kürt asıllı general Bekir Sıdkı tarafından bir askeri hükümet darbesi yapılmış, bu general bir yıl sonra katledilmiştir. 1941'de Irak'ı İngilizler'e karşı ayaklandıran Reşid Ali Geylani de Kürt asıllı idi (Nureddin Mahmud da Kürt asıllıdır). Şurası gerçek ki bir Kürt lejyonu onun emrine girmiştir.

6. *Suriye'de Kürtler*

Suriye'deki 250 bin Kürde gelince; bunlar hakkında P. Rondot'nun mükemmel incelemesi sayesinde (Akdeniz ve Afrika Fransası, 1939, s. 81-136) bilgilere sahibiz. Bu incelemeyi, bazı noktalarda Madam V Vacca'nın incelemesi tamamlamaktadır. (*Notizie biografiche su Uomini politici, ministri e deputati Siriani* [Suriyeli politikacılar, bakanlar ve milletvekilleri hakkında biyografik notlar], *Oriente Moderno*, 1937). Fransız mandası döneminde Kürtler belli bir politik rol oynayacak durumda olmamışlardır. Olsa olsa, Türkiye sınırı boyundaki varlıkları arasıra birtakım komplikasyonlar doğuruyordu. Türkiye'nin kaygılarını yatıştırmak için Fransız Yüksek Komiseri, Bedirhan kardeşlerin büyüğü Prens Süreyya hakkında bir sınırdışı etme kararı aldı; bu prens de, bundan böyle, yine hep ulusal davaya kendini adamış olarak, 1938'de ölümüne değin Paris'te yaşadı. Şurasını ayrıca belirtelim ki Fransız mandası döneminde Kürt kültürel faaliyeti, Hawar Dergisi ve

yayınlarının pazarlaması sayesinde ortaya çıkabilmiştir.

Suriye Kürtleri, Iraktaki, kendileriyle teması olmayan bölgeleri ilgilendiren hareketten hiç bir şekilde etkilenmemişlerdir. Buna karşılık, Anadolu olaylarından derin bir sarsıntıya uğramışlardır. (Bekri Kotraşa'nın 1937'de Milletler Cemiyeti'ne çektiği, Dersim'deki Türk terörünü protesto eden telgrafı).

7. Sovyetler Birliği'nde Kürtler

Son olarak, Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler hakkında birkaç bilgi verelim. Trans Kafkasya'daki Kürtlerin tüm sayısı 100 bini geçmese gerektir. Ancak bu bölge, Sovyetlerin milliyetler politikası sayesinde, yabancı ülkelerdeki Kürtler için bir çekim merkezi meydana getirebilecek durumdadır. Günümüzde en fazla Kürtçe eserin Erivan'da yayınladığını, bir Kürt gazetesinin, bir Kürt öğretmen okulunun, bir Kürt tiyatrosunun da yine bu kentte bulunduğunu söylersek abartma yapmış olmayız. Kollektifleştirilmiş Kürt köylerinde, ilkokullar, kitaplıklar, radyolar, tarım makinaları, kooperatif birlikleri bu köylerin görünümünü derinden değiştirmektedir.

Burada, Ereb Şemo'nun *Kürt Çobanı* (tarafımızdan Fransızcaya çevrilen bu kitap tekrar Kürtçeye çevrilmiş ve Beyrut'ta yayınlanmıştır.) ya da *Kızıl Çiftçi* (1930) gibi, bu azınlıkla ilgili Sovyet faaliyetini kavramamıza imkan verecek Kürtçe yayınlardan birkaç alıntı yapamadığımız için üzgünüz. Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerde gerçekleşen gelişmenin yararını kabul etmekle birlikte, aşiret yapısını kırmaya yönelen politikanın, varlığını bu yapı sayesinde sürdürmüş olan Kürtlüğe (folklor, destani şiir, giysi, geleneksel adetler gibi Kürt benliğini oluşturan şeylere) zarar vermek tehlikesini taşıyıp taşı-

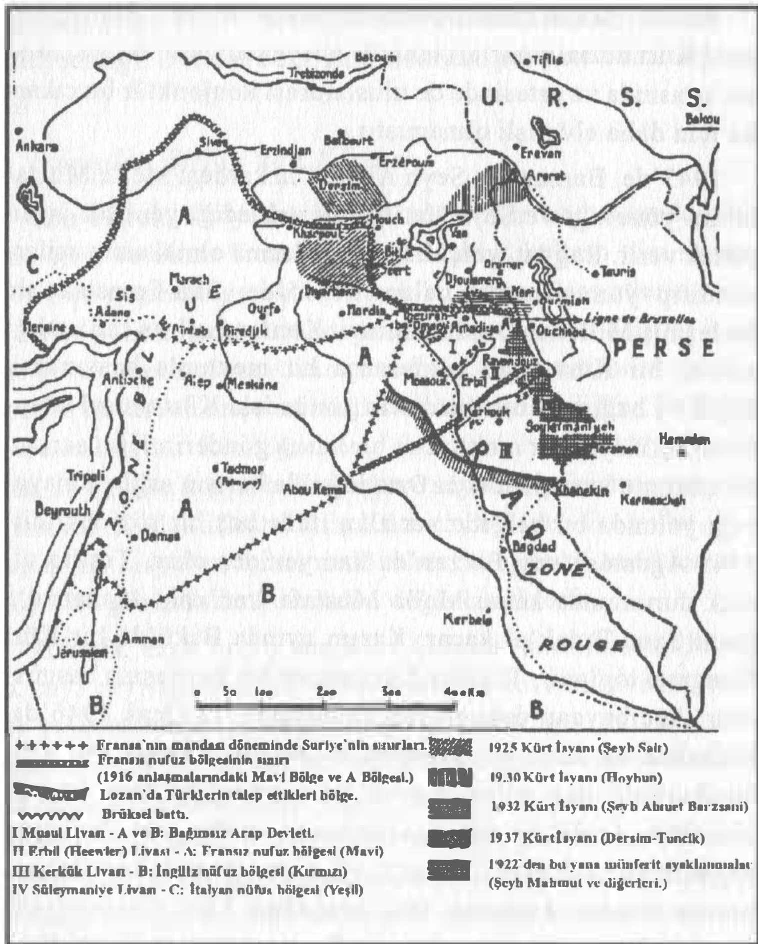
madığı sorulabilir.

D. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI (1940 - 1945) SIRASINDA VE SONRASINDA KÜRT SORUNU

Birinci dünya çatışmasının ertesinde Wilson Prensipleri nasıl Kürt ulusal çıkarları lehinde işleyemememişse, ikinci çatışma sırasında ve ertesinde de uluslararası konjonktür bu çıkarlar için daha elverişli olmamıştır.

1943'de, Barzan'da, Şeyh Ahmed'in kardeşi Molla Mustafa'nın yönettiği ve Şeyh Latif'in desteklediği yeni bir isyan patlak verir. Bağdat, gerçek hiçbir anlaşma olmaksızın asileri kandırıp yumuşatmaya çalışır. 1945'de, San-Fransisko'da Birleşmiş Milletler Örgütü Kurucu Konferansı'nın toplandığı sırada, bir Kürt Ligi, konferansa bir mektupla başvurarak özgür ve bağımsız bir Kürdistan yönündeki Kürt ulusal taleplerini açıklayan bir muhtıra ve bir harita gönderir. Kürt sorunu bir çözüme kavuşmadıkça Ortadoğu'da barışın sağlanamayacağı yolunda bu belgede yer alan ifade boş bir söz değildir. 1945 Ağustosu'nda Barzan'da kan yeniden akar. Teslim olmak durumunda kalan Molla Mustafa İran'daki Mahabad'a (yani Sauc-Bulak'a) kaçar. Kasım ayında Bakü'de bir Kürt Kongresi toplanır. Türkiye Kürtlerinde bir kaynaşma başgösterir. Azerbaycan'daki olaylar sonucunda, 13 Ocak 1946'da, Mahabad'da Kadı Muhammed'in başkan olduğu bir Kürt cumhuriyeti ilan edilir. Ancak bu cumhuriyet kısa ömürlü olacaktır. Aralık ayında Azerbaycan yeniden İran devletine bağlanır ve Mahabad Cumhuriyeti, acımasız misillemeler pahasına ortadan kaldırılır (bk. *Mahabad Kürt Cumhuriyeti, Ferchie Roosevelt Jr.*'un *Middle East Journal*'ın Nisan 1947 sayısındaki makalesi).

O günlerde Kürt reislerinde iki eğilim kendini göstermektedir. "Gençler" Sovyetler'in desteğine güvenilebileceği kanısındadırlar. "Yaşlılar" ise Sovyetler'le her türlü eylem birliği düşüncesinden nefret etmektedirler (Le Monde, 8 Mayıs

Harita 12- Nüfuz bölgelerini ve Kürdistan'daki Kürt isyan odaklarını gösterir harita (1925-1937).

1946). Bu dönem hakkında, P. Rondot'nun her zamanki gibi net ve objektif olarak verdiği bilgilere sahibiz. Kadı Muhammed'in İran'daki Kürdistan Gençler Derneği, Irak'ta yayınlanan Komünist Misakı Anayasası (*En Terre d'lslam'da,* 2. trimestr üç aylık 1946 2. üç aylığı trimestr'i). Ayırca, muhafazakar milletvekillerinden Mr. Philips Price'ın *Times*'a gönderdiği, Sovyetler'in politikasını öven 24 Nisan 1946 tarihli mektubuna değinmek de ilgi çekici olur! Onun kanısınca, Kürt sorununu ekonomik görünümü yönünden ele alarak, aşiretlerin yoksulluğunu gidermek için çalışarak, bu soruna yalnız Sovyetler bir çözüm yolu bulmuştur. Mr. Price, Irak hükümetinin, Barzan Kürtlerini kurşunlamak yerine, beyaz kömür bakımından zengin olan bu dağlardaki su kaynaklarını değerlendirmeye koyulması, bölgeyi sürekli bir barış haline kavuşturabileceğine inanmaktadır.

Diğer yandan, esasen İkinci Dünya Savaşı ardından savaş, enflasyon, askeri ihtiyaçların zorlamasıyla, Amerikalılarca ödenen yüksek ücretlerin birdenbire kesilmesinin etkisiyle, Sovyetler'i beklemeksizin tüm Ortadoğu'nun sosyal bir kaynaşmasının içine girdiği hususuna parmak basmak gerekir (bk.*Middle East Currents* [Orta-Doğu Akımları] *Economist*'-in 3 Ağustos 1946 tarihli sayısı).

Kürt siyasal problemini yerli yerine koyma yönündeki bu denememizin sonucunda, Kürtlere karşı duyduğumuz içten sempatiyi saklamıyoruz. Aynı zamanda, 2. Dünya Savaşı'n-dan bu yana İran'da, Türkiye'de ve Arap ülkelerinde sürdürülen modernleşme ve ulusal ruh oluşumu sürecinin ilgi çekiciliğini inkar edemeyiz.

Bizce, bu konuda en büyük engel ve Kürtlerle anlaşma zorluğu buradadır. Eski feodal ayaklanmalardan bu yana bir

evrim geçirmiş bulunan Kürtler, şimdi açıkça ilan edilen ilkeler adına ulusal hak taleplerinde bulunmaktadırlar. Bu yüzden, Kürt sorununun, teorik ve kısmi bir şekilde de olsa, uluslararası alanda tanımış olması oranında, bu taleplerin kulak ardı edilmesi ya da reddedilmesi daha da zorlaşmaktadır. Problem böylece onulmaz bir şekilde ortaya konulmuştur.

Ancak işbirliği yönündeki siyasal bir tersine dönüş çıkmazdan kurtulmaya imkan verir. Zorunlu gerekli jest ilgili hükümetlerden gelmelidir, ama sorumlu Kürt reisleri de iyi niyet ve güven göstermelidirler.

Soruna etkili bir çare (ki bu çare elbet ülkeden ülkeye değişecektir) bulmakta gecikildikçe, her türlü entrikaya meydan boş bırakılmış olacaktır[1]

N. B. Vilçevsky'nin 1945 tarihli bir incelemesinden aldığımız aşağıdaki tablo, 1913-1934 arasında Sovyetler Birliği dışında yapılmış Kürt yayın faaliyetinin gidşatın göstermektedir.

Periyodik olmayan yayınlar şunları kapsamıştır: 41 bilimsel, sosyal, edebi eser; 22 tarihi eser; yasa ve yönetmeliklerle ilgili 14 eser; 13 dini eser; 11 dilbilim eseri; 2 askeri eser.

*

Tarihlerine yeter uzaklıktan eğilmem sayesinde, eserimde Kürtler ve Kürdistan hakkında doğru bir fikir vermeye çalıştıktan sonra; henüz bilmediğim birçok ayrıntıları olabilecek yakın olayları irdelemekte tereddüt ediyorum.

---

1 Bk. Uluslararası Diplomasi Akademisi tarafından yayınlanan **Diplomatik Sözlük**'ün IV. cildindeki, Kürtler üzerine sözü geçen makalem.

	1913	1914	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	Tarihsiz	TOPLAM
Periyodik olmayan yayınlar		-		1	5	3	3	1	2	3	9	15	5	7	7	8	6	11	12	1	103
Peryodik yayınlar	1	1	2	1	2	2	4	1	2	2	3	1	-		-	1	1	-			12

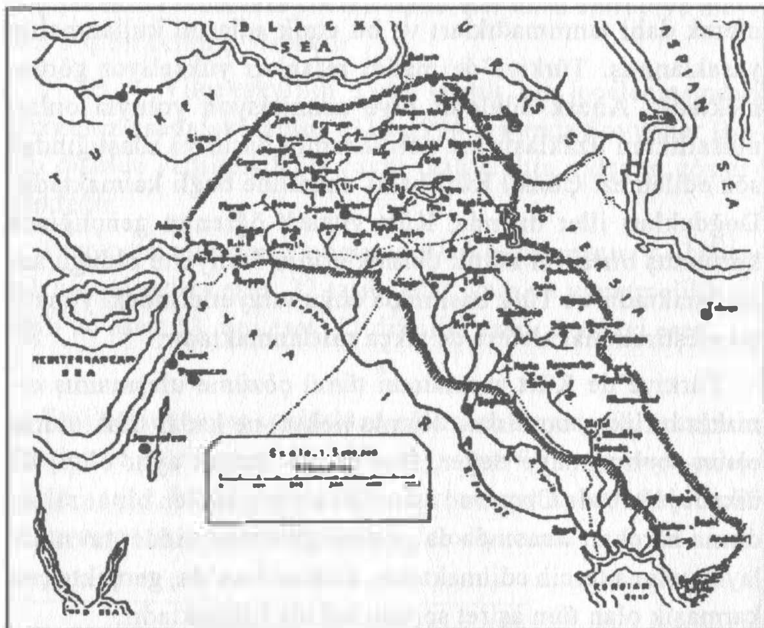
Kesin kimi verilere göre, Kürtlerin hala ulusal bir azınlık olarak dahi tanınmadıkları ve bu etnik adlarını kullanmaları yasaklanmış. Türkiye'de maddi refahları yükseliyor görünmektedir. Ancak böyledir diye asimilasyon yoluyla onları ulusallıktan uzaklaştırma politikasının başarıya ulaştığından söz edilemez. Çünkü Kürt halkı anadiline bağlı kalmaktadır. Doğdukları iller dışında, Kürt yüksek öğrenim gençliğince kurulmuş birtakım kültür derneklerinin faaliyette olduğu anlaşılmaktadır ve Türk basınında doğu vilayetlerindeki yönetimi eleştiren makalelere de sıkça rastlanmaktadır.

Türkiye'de Kürt surununun tümü çözüme ulaşmamış olmakla birlikte, bu birkaç olumlu nokta -ne kadar ufak olursa olsun- belirtilmeye değer, İran'da da durum aynı olup, bu ülkede, 1950'de Civanrud aşiretine karşı girişilen bir cezalandırma harekatı sırasında da görüldüğü üzere, şiddet tavrı anlayış yoluna tercih edilmektedir. Esasen İran'da, gerçekte çok karmaşık olan tüm aşiret sorunu askıda kalmaktadır.

Nitekim, Harward'da Arapça profesörü olan William Thomson şöyle demektedir (*Milliyetçilik ve İslam*, Orta Doğu

Enstitüsü, Waşington, 1952): "Açıkça anlaşılmaktadır ki Türkiye ve İran'ın liderleri, milliyet problemini ilk olarak ortaya çıkaran Polonya'nın paylaşılmasının verdiği dersi unutmuşlardır, ya da belki bu dersin kendi durumlarına uygulanabileceği inancında değillerdir. Kendi varoluşlarının temeli ve haklılığı üzerinde derince düşünmemişlerdir."

İran'da, Rıza Şah'ın aşiretler politikası, özellikle hükümdarlığının başlangıcında, aşiret reislerinin yerlerinden sürülmesi, topraklarının ellerinden alınması, aşiretlerin zorla iskana tabi tutularak göçlerin yasaklanması ve koca Kürt aşiretlerinin (örneğin Kelbağı aşiretinin, yerlerinden sökülüp çok

Harita 13- 1945 San Francisco Konferansı'na sunulan harita

uzaklara yerleştirilmesi şeklinde belirmiştir. Bu davranışların ülke ekonomisi için uğursuz sonuçları, hükümeti, Rıza Şah yönetimini, son yıllarında bu sert politikayı yumuşatmak zorunda bırakmıştır. 1941'de şahın tahttan çekilmesinden sonra durum eski haline döndürülerek, sürgündeki reisler ve nakledilmiş aşiretler yerlerine iade edilmiştir. Daha sonra, 1946'da, Mahabad misillemelerinin acı bunalımı meydana gelmiştir. Şimdi ise, öyle görünüyor ki İran kamuoyu, artık Kürtlere düşmanlık göstermemekte, Tahran'da çıkan *Bahtiyar* gazetesinin bir makalesindeki şu parçaya bakılırsa, Kürtlerin askeri değerleri takdir edilmekte ve vatansever tutumları kabul edilmektedir (1954):

"Merkezi iktidarın aşiretlere sempati ile eğilmesi için, İran'a yabancı askeri uzmanların gelmesi gerekmiş, aşiret bölgelerinin coğrafi önemi bu uzmanların dikkatini çekmekten geri kalmamıştır; ancak İran'ın 2. Dünya Savaşı'ndan beri geçirdiği sarsıntıların da aşiretlerimizin hayatı ve durumu üzerinde etkileri vardır. Onlara, yabancı ajanların, Irak, İran ve Türkiye topraklarından bir kısmını içine alacak bir "Büyük Kürdistan" kurulması yönündeki bütün çabalarına rağmen vatanseverliklerini kaybetmedikleri için minnettar olmalıyız... Kürdistan aşiretleri bütün ayartmalara karşı durmuş, tersine, yabancı ajanların faaliyetine karşı Tahran hükümetini güçlendirmede yardımcı olmuştur".

Şöyle ki, Kürtler kendi ulusal sorunlarını Birleşmiş Milletler'e ancak Birleşmiş Milletler'e üye olan bir devletin aracılığıyla götürebilirler. Bu davanın, Milletler Cemiyeti'nde görüşülen diğer davalardan hiçbir ayrıcalığı yoktur. Gerçekten Uluslararası Adalet Divanı'na bir sorunun götürülmesi sadece konseye üye olanlara aittir. Konseye üye olmayan devletler ve

azınlıkların üyeleri sadece bilgi edinme ve başvurma hakkına sahiptirler. Bu nedenle Kürdistan konseye başvuramaz ve konseyden müdahale etme isteminde bulunamaz.

Irak'taki Kürt aydınları, Kürtlerin kültürel ve ekonomik çıkarlarını ihmal eden Bağdat hükümetini itham etmektedirler. Karşı çıkışlarını şu şekilde dile getirmektedirler: "Bağdat bizim için nedir ki? Yabancı bir dil konuşan yabancı bir kent. Bir başka halk olan biz Kürtler, her zaman dağlarda yaşadık. Onbinlerce yıldan beri Kürtlerin yaşadığı Kürdistan'da serbestçe yer değiştirebilen biz çoban kabileler için Türkiye ve İran sınırlarının anlamı nedir? Sınırın bir tarafında İranlı Kürtlerin, öteki tarafında Iraklı Kürtlerin yaşadığı ve dağın bir eteğinde kabilenin yarısının, öteki eteğinde de aynı kabilenin diğer kısmının yaşadığını onlara nasıl anlatmak gerekiyor?." Soruya, Bağdat Parlamentosu'nda milletvekili olan genç Kürt avukat Mesut Muhammed Dicleli'nin cevabı şu: "Eğer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Irak Kürtlerine Sovyet çerçevesi içinde büyük bir Kürdistan kurma yetkisini verirse, Irak Kürtlerinin tepkisi ne olabilir? Buna cevap vermek güçtür. Bağımsız Kürdistan'ın kurulması için hiçbir ülke hükümetinin yardımını reddetmeyeceğiz." (bak. New York Times, 7 Temmuz 1954).

Birçokları için Türk-İran anlaşmasının sonucu Kürtler hakkında Bağdat ile Ankara'nın görüşlerinin aynı olması ile açıklanabilir. Oysa Arap Birliği bu sorunla çok az ilgilenmiştir. Örneğin Suriye Kürtleri bireyselliklerini koruyarak Araplarla aynı ölçüde özel bir statü istemeden siyasal hayata etkin bir biçimde katılmışlardır.

İstemeyerek bu cildin çerçevesini geçmemek için bölümleri içeren tarihi olayların açıklanmasını kısaltmaya mecbur kaldık.

Şubat 1955 [B.N.]

BÖLÜM : XI

KÜRTLERDE MANEVİ HAYAT - DİN

1. Kürt Dindarlığının Özelliği

Önceki bölümlerde, Kürdü aile ve aşiret ortamı içinde tanıtmaya çalışmış, onun ulusal ve siyasal sorunlar karşısındaki tavrını belirlemek istemiştik. Kendine ulusal bir devlet kurma olanağı vermemiş olan inişli çıkışlı tarihindeki bütün kararsızlıklara karşın, güçlü kişiliğini yüzyıllar boyu korumuş olduğunu kimsenin inkar edemeyeceği bu kavmin ayırıcı özelliklerini ortaya koymayı başardığımızı umuyoruz.

Çeşitli görünümler altında Kürtlerin hayatını çözümlerken, daha önce de, bu hayatta İslamiyetin oynadığı role değinme fırsatını birkaç kez bulmuştuk. Görmüştük ki, Kürtler, Müslüman-Arap nüfuzuna karşı, hiç değilse reislerinin kişiliğinde, büyük ve güçlü bir direnç gösterdikten sonra, yeni inanca katılmışlar, halifeye hizmet etmişler, Haçlılara karşı etkin bir biçimde karşı koymuşlar (Selahaddini Eyyubi), İslam uygarlığını benimsemişler (Mervaniler, Şeddadiler), XVI. yüzyıldaki Türk-İran mücadelesinde, bölünmeci Şiiliğe karşı Sünni ortodoksluğunun yanında yer almışlar, daha sonra da Abdülhamid'in pan-İslamist siyasası içinde elverişli bir araç olarak görünmüşlerdir. Bu böyledir diye, başka birçok Doğu kavimleri gibi, Kürtlerin de, İslamiyeti benimsedikten sonra, kendi

dinsel geçmişlerinden vazgeçtiklerini, dinsel plandaki manevi hayatlarının bütünüyle yabancı bir öğretinin egemenliği altına girdiğini, Kürt halkının dehasına özgü orijinal hiçbir katkı taşımaksızın, yalnızca bir uyarlanma ve kaynaşma niteliği gösterdiğini ileri sürmek de sorunu iyice basite indirgemek olur. Üstelik, bereket versin, gerçek durum böyle değildir. Açıklamış olduğumuz başka alanlarda olduğu gibi, dinsel alanda da, Kürt, iyice belirgin kişiliğini ortaya koymaktadır; işte bu bölümde okura bunu anlatmağa çalışacağız. Burada, özellikle, önce Kürt ortamında belirdiği biçimiyle İslamiyeti, sonra gerçek anlamda Kürt dini olarak Yezidiliği, daha sonra bütünüyle Kürt olmayan ama Kürtlerin de büyük ölçüde katıldığı Ehl-i Hak mezhebini inceleyeceğiz, en sonunda da hurafe ve halk inançları konusunda birkaç söz edeceğiz; çünkü bir halkın dinsel hayatının bütünü incelenirken bunlara değinmemek doğru olmaz. Gerçekten de, kutsal kitaplarda ortaya konmuş ve tanrıbilim uzmanları tarafından yorumlanmış dinsel öğretiler ve ayinler, kültürlü bir seçkinler topluluğunun tekelinde kalmakta, onların kendilerine zorla kabul ettirdiği reçeteleri izleyen halk kitleleri ise, kuşaktan kuşağa geçen ve resmi kurallara göre belki daha da büyük uyum tutturan eski bir gelenekler ve inanışlar temeli üstünde yaşamaktadır. Halk ruhunun derinlerinde yaşayıp giden bu eski dinsel düşünceler, araştırmacılara karşılaştırma olanakları sağladığından, ilgili ortamdaki manevi hayat konusunda kuşku götürmez bazı görünümler ortaya koyduğundan, ayrıca yararlıdır.

2. İslamiyet Karşısında Kürt Tavrı

İsterseniz, önce, Kürdün İslamiyet karşısındaki (bu halkın çoğunlukla Müslüman olduğu kabul edilmektedir) tavrının ne olduğunu ortaya çıkaralım. Daha önceki bölümlerde var-

dığımız sonuçlarla söyleyebiliriz ki (bu konuda özellikle VIII. bölüme bakınız), İslamiyet, Kürt tarihinin tarihsel gelişiminde büyük ölçüde belirleyici rol oynamış ve Kürt ortamında kendi adına savaşmaya her zaman hazır bir topluluk bulmuştur; İslamiyet adına ve onun yayılması adına Hevlêr Begin'in soyundan gelen Muzafereddin gibi din kurallarını hayat kuralları olarak ele alan ve toplumsal görevlerinin gereklerini ona bağlayan sofu kişiler çıkmıştır. Ayrıca, *Şerefname*'de, örnek olarak verdiğimiz Erbil Begi kadar tutkuyla İslami erdemler konusunda yetişmedikleri halde, camiler yapmada, medreseler kurmada, hayır kurumları vakfetmede ondan daha az gayretli görünmeyen birçok Kürt kişiliği sıralanmaktadır.

A. SEÇKİNLERDEKİ İSLAMİYET VUKUFU

İşte bunu pekiştiren birkaç alıntı.

Herşeyden önce, Selahaddin'in (Eyyubi) bütün eyleminin Kürdistan dışında oluşmasına karşın, bu büyük Kürdün Müslümanlık için ortaya koyduğu eserlere bir bakalım: Özellikle Kahire'de, birkaç *medrese*, bir manastır ve bir hastane yaptırmış ya da onartmıştır: İmam Şafii'nin mezarının yanında Karafe Medrese-tül Kübra ve Sügra, İmam Hüseyin'in mezarı olarak bilinen yerde Ma'ziye Medresesi; Şafii Zeynuttucar Medresesi; "Abbas bin Salar" sarayının yerinde Maliki, Hanefi medreseleri; İsmailiye Halifesi Said-üs Sada sarayının yerinde, bir Haneka, kendi sarayının çevresinde bir darüşşifa onartmıştır (*Şerefname*, Kahire baskısı, s, 96-97). Kudüs'te de bir medrese ve bir Haneka yaptırtmıştır. Öte yandan, Selahaddin, bütün mal varlığını hayır işlerine, insancıl işlere harcamıştır. Öldüğü zaman, hazinesinde 47 dirhem gümüşten başka bir şey bulunmadığı söylenmiştir.

Şerefname'nin yazarı, onun ataları ve kendisi tarafından, Bitlis'te İslami bilgiyi geliştirmek ve hayır işleri için yapılmış çalışmalar üstüne bize doğru bilgiler vermektedir. Altı medrese kurulmuştur: İhlasiye (burada çağının teoloji ve astronomi otoritesi Şemseddin Mevlana Muhammed Şeranşi ders veriyordu); Hacı Bekiye (mistik-sofi Mevlana Muhammed Zarki); Edrisiye (Mevlana Abdullah Rec; "Kara Molla" adıyla da anılan bu hocanın özel bir manevi otoritesi vardı); Katibiye, Şükriye, Şerefiye medreseleri (burada da Şafii otoritesi Mevlana Hıdır Bebi ders vermekteydi). Ayrıca öğrenciler için bir manastır ya da yatılı okul niteliği taşıyan bir Şemsiye Zaviyesi vardı. Bitlisli Şemseddin bir Müslüman Saint François'sı olarak ün yapmıştı. O abdest alırken, yabani kuşlar ve hayvanlar avucundan su içmeye gelirlerdi (Şerefname, s. 455-495).

Bu büyük Kürt İslam merkezleri (okur, bunlara Muzaffereddin yönetimindeki Erbil'i de ekleyebilir) dışında, belki onlar kadar önemli olmayan, ama Kürdistan'da çok iyi bilinen birkaç yeri daha analım. Burada Cezire, İslam teolojisi konusunda ün yapmış bazı doktorların yurdu olarak birinci planda görülebilir; bu doktorlar özellikle Bedir bin Şah Ali Beg zamanında korunmuşlardır; sayıları da o dönemde iyice artmıştır (*Şerefname*, s. 171). Mevlana Muhammed Beg, M. Ebubekir, M. Hasan Sürci (ya da Sürçi, çünkü bu adın Hakkari'deki aşiret adından geldiği kanısındayım); M. Zeyneddin Bebi, M. Seyit Ali. Bu bilginlerden dördüncüsü *batıni* bilimler kadar *zahiri* bilimlere de vukufu dolayısıyla ün yapmıştı. İkincisi de, gücendirildiği için, Cezire'yi terketmek istemiş, ancak, başta Beg olmak üzere, kentin bütün ileri gelenleri, yalvar yakar olarak onu bu isteğinden vazgeçirmişlerdi. Bu üstadların verdikleri hakem kararları (*müsnifat*), Müslüman

Kürt hukukuna girmiş bulunmaktadır. Cezire'deki durumu özellikle dikkate değer bulmaktayız, çünkü bu bölge Yezidiliğin merkezlerinden biri olmuştur. Zaho kenti de Kürt vukufunun merkezlerinden biriydi; Kürdistan ulema'sının büyük çoğunluğu buradan çıkmıştır. Bununla birlikte, *Şerefname*, bu konuda adlar vermiyor (s. 147). Hizan'da, yerel Kürt Begi Emir Malik oğlu Emir Davud, kendi adını taşıyan Davudiye medresesini kurmuştur. Kürtlüğün temel kenti olan (Hüzni'ye göre) Ahlat'ta, büyük bir fikri gelişme vardı: Nasreddin Tûsi tarafından çağrılan Mevlana Muhyiddin Ahlati (*Şerefname*, s. 460), bu kentteki Maragha gözlemevinin yapılışında (XIII. yüzyıl) hazır bulunmuştur. Pelengan'da da (*Şerefname*, s. 409), Şah Tahmasp'ın kızıyla evli olan Gaybullah oğlu Muhammed Beg bir medrese ve bir cami yaptırmıştı.

Yalnızca *Şerefname*'nin yardımıyla ortaya çıkardığımız bu liste tam olmaktan uzaktır kuşkusuz; ama Kürdistan'ın, okullar, inanç, dinsel düşünce ve duygulara dalma yerleri kurma yönünden başka Müslüman bölgelere göre hiç de geri kalmadığını göstermeye yetmektedir.

Nitekim, ben de, 1935'te, Brüksel'de toplannan, *XVI. Uluslararası Antropoloji Kongresi*'nde, *"toplumsal-ekonomik bir envantere dayanarak folkloru sınıflandırma denemesi"* başlık lı bildirimde, Mem û Zin üstüne şöyle diyordum (s. 9): " Şiir bütünüyle iyice ortodoks bir Müslüman espri içindedir. Sık sık tekrarlanan dua sözlerine, tanrı çağrılarına bol miktarda rastlanmaktadır; Kur'an üstüne edilmiş yeminin kutsal karakteri yüceltilmektedir"

IX. bölümde birçok kez sözünü ettiğimiz Socin'in derlemesinde, Müslüman espriyle iyice yüklü öyküler, şiirler de bulunmaktadır. Burada, özellikle, Müslümanlarla Hıristiyan-

lar arasındaki bir savaşı anlatan ve Peygamber'in, Ali'nin, onun oğulları Hasan ile Hüseyin'in, Halid ibni Velid'in, Ömer ibni Hattat'ın adlarını anan "Sezeban" şiirinden söz edeceğim. Socin'in de belirttiği gibi bu öykü iyice Araplaşmış niteliktedir (II. Abteilung, s. 175). Peygamberin Siyah Atı'ndan söz eden başka bir öykü ise Kürt kaynaklıdır (II. Abteilung, s. 192).

Müslüman El-Ezher Üniversitesi'nin müderrisleri arasında Kürtler de vardı. Bana, bunların arasında, kimyacı olup bu alanda bir el yazması eser bırakmış bulunan Abdüselam el-Mardini'nin adından söz edilmişti. Ayrıca elimde 1934'te (Hicri 1352) Kahire'de yayımlanmış bir jeoloji eseri var. Bu kitabın yazarı, Mevlana adı, Sennehli Kürt Medümû takma adı altında bilinen Seyit Abdürrahim el-Hüseyni'dir. XIX. yüzyılın ortalarında yaşamıştır. Bu eserin bir kısmı Kürtçe (*Gurani*), geri kalan kısmı da Farsça ve Arapça olarak yazılmıştır. Yine Sennehli bir Kürt olduğu sanılan yayımcısı Muhyiddin Sabri Neimi de, 36 yıl El-Ezher'de incelemeler yapmış ve İbni Sina, Ar-Razi, Gazali üstüne çalışmalar yayımlamıştır.

B. KÜRT SÜNNİLİĞİ

Kürt, Sünni-Şii çatışmasına karşı kayıtsız kalmamış, bu çatışmada bölünmeye karşı ortodoks görüşün yanında yer almıştır; tıpkı Türkiye ve İran arasındaki savaşlarda çoğunluk la birincisinin safında savaşmış olması gibi. Bu konuda bir analiz incelemesinden ve Kürtçe bir metnin çevirisinden meydana gelen bir kitabımız vardır; *Sünniliğin Kürt Gözüyle Bir Savunusu* başlıklı bu kitap, "Rocznik Orientalistyczny"de yayımlanmıştır (1933, c. VIII, s. 116-160). Kitapta bir Kürt dervişi Kerbela Şiilerinin üstadlarıyla çekişmeden yana olduğunu kesinlikle belirtmektedir.

O incelememizde, Kürt-İran ilişkilerinde, mevcut dinsel karşıtlığın, bir İslamcının orada her şeyden önce arayacağı dogmatik yararı da gözden kaçırmaksızın, toplumsal koşulların farklılığıyla (Kürtlerin, aşiretçi, dağlı, göçebe oluşu; İranlılarınsa kentçi, yerleşik ve ovalılıkla karakterize olmuş niteliği) ortaya çıkan, çok şiddetli bir çelişki haline geldiği zaman, nasıl özel bir dinsel katılık kazandığını söylüyorduk. Elimizdeki Kürt metnini yalnızca teorik bir görüş açısından değil, bütün büyük gelişimi içinde incelemeye giriştikten sonra hemen dinsel kaygıların dışına çıktığımız da görülecektir.

Kürt bu kin duygusunu Aceme (Şii İranlı) karşı olduğu gibi Türke (Sünni Türk) karşı da besleyecektir; çünkü onun zihniyetinde ağır basan şey, nisbeten yeni bir olay olan İslamiyet cilası değil de, aşiret adamının, hiç bir zaman boyun eğmemiş dağlının yırtıcı soyaçekimi olmaktadır. Kendisini uygarlaştırmaya, nasıl uzlaşacağını bilmediği siyasal bir organizmanın, bir "site"nin çerçevesine sokmak isteyen bütün güçlere karşı inatçı ve sürekli mücadelesinde, bağımsızlığından ödün vermemektedir Kürt. Kürtteki bu zihniyet görünümü ancak çok yavaş ölçüde değişikliklere uğramaktadır; bakışlarımızı saptırmamak için bu noktayı zorunlu ve vazgeçilmez bir ölçü olarak aklımızda tutmamız gerekiyor.

Kürtler ve İranlılar arasındaki ilişkilerin temelini yalnızca dogmatik Şii-Sünni ayrılığı yaratmış değildir; ve olayların gözlemine dayalı analizimizi ileri götürünce göreceğiz ki, Kürt dervişçiliği, ortodoks Sünni görüşün savunuculuğu konusunda kendinden beklenen rolü de oynamamıştır.

Kuşkusuz, derviş birliklerinin, bu arada da Kürtlerinkinin, belli bir anda Abdülhamid'in pan-islamist siyasasına bir araç olarak hizmet ettiğini biliyoruz. Daha sonra, Büyük Savaş

sırasında (Birinci Dünya Savaşı, ç.n.) Cihad fikrının Kürt şeyhleri arasında çömezler bulmuş olduğunu da biliyoruz. Ama, müritçiliğin Kürt çevrelerinde, halife-sultan'ın kişiliğine bile kolayca yönelebilen savaşçı, anti-Türk bir karakter kazandığını da bir incelememizde belirtme olanağı bulmuşuzdur[1] Büyük Savaş sırasında, Cihad partizanı Kürt şeyhlerinin yanında, ona inançla karşı çıkanları da görmüştük. Nihayet, savaştan sonra, 1926 büyük Kürt isyanının lideri bir Nakşibend olmuştur; ve daha sonra Türkler tarafından alınmış tedbirler, yalnızca, ailelerinin bütünü Kürt olmayan bölgelere doğru sürülen Kürtleri değil, geçmişte Türk devleti içinde oynadıkları rol ne olursa olsun, bütün derviş birliklerini de, bu arada Bektaşileri de hedef tutmuştur[2] Bu gözlemlerden de çıkarabileceğimiz gibi, resmi Kürt Sünniliği bu halkın gerçek özlemleriyle büyük bir iç çelişki içindedir.

C. KÜRT MİSTİSİZMİ, ŞEYHLERİN ETKİSİ

Kürtte eylem halinde beliren, ayrıca onu ilkel bir biçimde açımlayan dinsel düşüncenin, özellikle derviş birlikleri içinde geliştirilmiş mistik düşünce olduğunu söyleyeceğiz[3] "Dogmatik açıdan, Ulema"nın resmi kabulüne hiç bir zaman mazhar olamamış[4], ama toplumsal açıdan ortama iyice uyarlanmış bir mistisizmdir bu (Kürdün bu dinsel tavrının gücünü açıklayan bir öğe). Bu da, önce Nakşibendi

---

1 **Kürtler Kendileri Anlatıyor, Bulletin de l'Asia française**, Mayıs 1925, sayı 231

2 Aşağıdaki yazımıza bakınız: **Musul'da Kürt Sorunu, (Kwestja Kurddsyjka a Mosul)**, Przeglad Wspolczesny, sayı 50-51, 1926, Krakov.

3 V. Minorsk, **Kürtler**, Rusça, Petrograd, 1915, s. 22-23.

4 L. Massignon, **Essai sur le lexique technique**, Paris, 1922; s. 93-96. Yazar, "Ulema"nın mistikler karşısındaki tavrını ele almaktadır.

öğretisine, sonra da, bugün Kürt aşiretleri arasında iyice yaygın bulunan Kadiriliğin kurucusu Abdülkadir El-Geylani'nin[1] öğretisine uygun biçimde gerçekleşmiştir. (Kadiriliğin Kürt aşiretleri içinde yaygınlık kazanmasının nedeni, belki de, Abdülkadir El-Geylani'nin kendisinin de Kürt kökenli oluşuna bağlanabilir). Kürt dervişçiliği aşiret planında örgütlenmiştir. Gerçek öğretiyi elinin altında tutan ve çevresi çömezlerle *(müritler)* sarılmış olan şeyh, o öğretiyi kendi evinde *(Haneka)* öğretmekte, yorumlamaktadır. Müritlerin en iyileri ilerde aşiretler nezdinde temsilci (*halife*) olacaklardır. Böylece Kürdistan, bir uçtan bir uca, aşiretlerin coğrafya durumuna uyun bir biçimde, bir "mistik hücreler" ağıyla kaplanmıştır.

Öte yandan, hatırlarsak, bu şeyhler okurumuzun da meçhulü değillerdir. Aşiret hiyerarşisini ya da Kürt ulusal hareketini ele aldığımız sayfalarda da onlara rastlamıştık. Ama bu kişiliklerin Kürdistan'daki önemini daha iyi belirtebilmek için, bu bölümde konunun üstünde biraz daha durmanın uygun olacağı kanısındayız. Sözgelimi, başlıca Kürt şeyh aileleri hangileridir? İlk olarak akla "Sadat-e Nehri" diye anılan Şemdinan ailesi geliyor (bk. VI. bölüm). *Asie française*'de, Mayıs 1925'te yayımladığım incelemeyi hatırlayalım.

Bu ailenin kökeni Abdülkadir El-Geylani'ye dayanır; onun oğlu Şeyh Abdülaziz, Kadiri görüşleri yaymak için Akra'ya gelmiştir. Şeyh Abdülaziz, Akra'da ölmüştür; mezarı bugün de bir "ziyaretgah" olarak dolup taşmaktadır. Onun oğlu Şeyh Ebubekir gidip Hariki bölgesinde Stuni köyüne yerleşmiş; ölümünden sonra oğlu Şeyh Haydar, sonra da ailesi, üç dört

---

1 M. A. Ayni ve F. J. Simore-Munir: **Büyük Bir İslam Azizi: Seyit Abdülkadir Geylani, 1076-1168,** Paris, 1938; **Grandes Figures Orientales,** VI.

kuşak orada oturmuştur. Daha sonra, Molla Hacı zamanında, bu aile, Humaru'da, Melayan köyüne gidip yerleşmiştir. Birkaç kuşak da, önce orada, sonra da, Demane Sufla köyünde Molla Salih zamanına kadar oturmuştur. Oğullarının Kadiri öğretisini bırakıp Nakşıbendi öğretisini benimsemeleri de bundan sonra olmuştur. Bu ailenin Nehri'ye (Şemdinan merkezi) yerleşmesinin tarihi de aynı zamana rastlar. Nehrili şeyhlerin soyağacı aşağı sayfadaki tablodaki gibidir.

Nakşıbendi dervişleri arasında, siyasal bir rol üstlenmek istemeksizin, müritleri üstünde çok güçlü bir manevi etki yaratmış olan Süleymaniyeli Mevlana Halid'i anmak yerinde olacaktır.

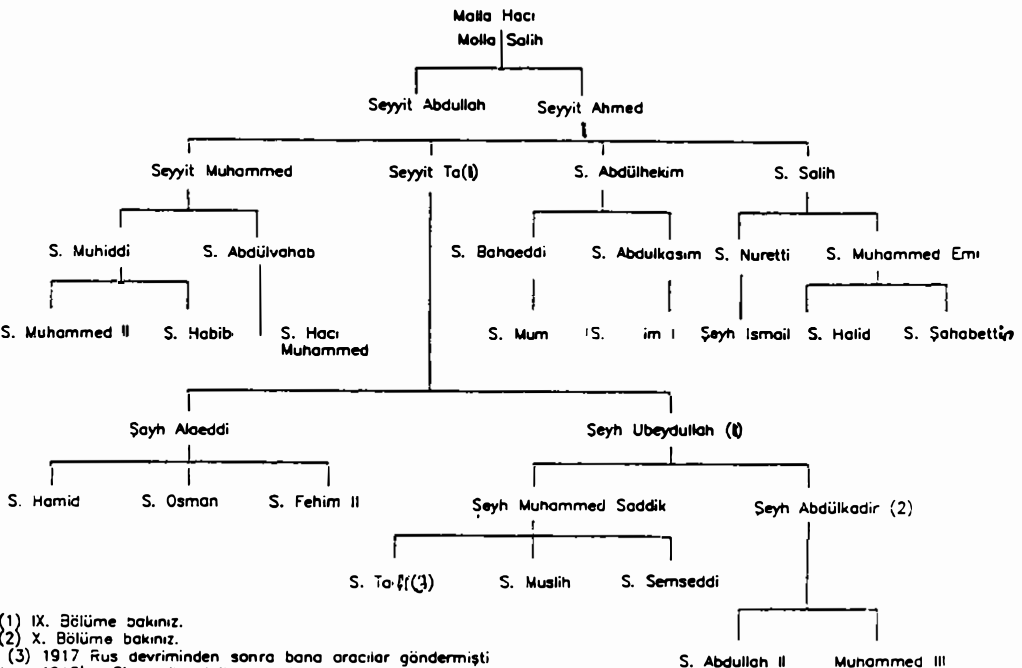
Şehrizur[1] bölgesinden, sıradan bir Kürt'tü bu; bir medresede öğrenim gördükten sonra, Molla Halid olmuş ve Süleymaniye'de dersler vermiştir. Bir gün rüyasında basit bir derviş olan Şeyh Abdullah Dehlevi ona şöyle buyurur: "Ya Halid, Hacca git; Kabe'de oturmuş, üstündeki bitleri ayıklayıp kıran tıpkı bana benzer bir derviş göreceksin; onun bu durumuna kızma, yalnız abasının eteğini şöyle bir salla; istediklerini elde etmende sana yardımcı olacaktır" [2] Halid bu rüyaya hiç önem vermez ve aradan yıllar geçer.

Gördüğü rüyayı iyice unutmuş bulunan Halid, Hacca gittiği zaman, Kabe'de, üstündeki bitleri ayıklamakta olan o dervişi görür, kızar ve ona bir uyarıda bulunur: "Hangi din kuralında var bu uygunsuz iş?." Dervişse ona yalnızca şu karşılığı verir:

---

1 Şehrizur, Musul vilayetine, Süleymaniye sancağına bağlıdır.

2 Bilindiği gibi Sufilikte küçük düşürücü davranış çok aşırıya kaçabilir. Örnek olarak R. A. Nicholson'un **Studies in Islamic Mysticism** (İslami mistisizm üzerine çalışmalar) adlı eserinin 16.sayfasındaki bir bölüme göz atalım: "Birgün ata binmiş giderken, atım dışkı çıkardı. Çevredekiler bundan yararlanmaya çoktan razı, gelip yerdeki at dışkısını toplayıp kaflarına ve yüzlerine sürdüler. (Abu Said İbn Abi'l Xeyr Mesnevi'nin anlatışı)."

(1) IX. Bölüme bakınız.
(2) X. Bölüme bakınız.
(3) 1917 Rus devriminden sonra bana aracılar göndermişti Ama 1918'de Simko ile birlikte saldiriya geçti. Urmiye Hristiyan askeri birliklerce işgal edildi. Daha sonra Irak'a kaçmıştır.

"Ya Halid, gördüğün rüyayı unutmuşsun; şimdi hemen Dehli'ye gitmezsen, senin için kurtuluşun yolu çok uzun olacak" İyice utanan Halid, Süleymaniye'ye döner ve uzun yolculuğuna hazırlanır. Ulema, ona bunu yapmamasını öğütler; zaten yeterince bilgin olmuş olduğunu söylerler. Ama hiç bir uyarı işe yaramaz ve Halid yola çıkar.

Yolu üstündeki, Şemdinanlı Seyit Abdullah'ın "müderris" olarak bulunduğu Nehri'yi ziyaret eder (soyağacı tablosuna bakınız). Seyit Abdullah ona şöyle der: "Niçin gidiyorsun oraya? Nafile bir iş bu! Daha doğrusu zorunlu bir iş, ben de seninle geleceğim" Halid'in karşılığını İranlı şair aşağıdaki mısralarda şiirleştirmiştir:

Edib-ẹ men celiss-e men şeved der halge-ye rindan

Be guşeş gûer resanem naley-e mestaney-e hodra.

Yani: "Saçma sapan sarhoş sözlerimi efendimin kulağına fısıldarsam, o da benim oturduğum sofraya oturacaktır".

Dehli'ye gider, Şeyh Abdullah'ın yanında yalnızlık ve yoksunluk içinde birkaç yıl geçirir, sonra yine Süleymaniye'ye döner. Nakşıbendi öğretisinin mürşidi olur; ama adının iyice yaygınlık kazanması çok kişinin kıskançlığını ve düşmanlığını da üstüne çeker; bu düşmanların içinde en etkilileri Süleymaniyeli Şeyh Maruf ve Balekli Molla Mehmed'dir.

Bunlar Mevlana Halid'in Kürdistan'da oturuşuna karşı şöyle bir muhakeme yürütürler: "Kürtler basit ve saf adamlardır; şimdi Nakşıbendi zaviyelerini büyük bağışlarla beslemeye başlayacaklar, onlar da giderek zenginleşecekler. Bunun sonucu olarak, din işlerinde olduğu gibi dünya işlerinde de büyük güçlükler doğacaktır. Bu Nakşıbendi şeyhlerinin

çocukları, babalarının zenginliği sayesinde, büyük bir rahatlık ve lüks içinde yetişeceklerdir. Gururlu ve kendinden emin bir insan kuşağı yaratacaklar, bu kuşak atalarının ilkelerini ve yalın hayatı unutacaktır. Din işleri ikinci plana atılacaktır; dünya işlerine de burunlarını sokmaya itilecekler ve şeyh ünvanlarıyla iktidarı ele geçirme özlemi içine gireceklerdir. Basit tabaka üstündeki nüfuzlarını kötüye kullanarak, onları gerçek dinden saptıracaklar ve onları, yalnızca korku ve yalnızca kendilerine boyun eğme içinde tutmayı düşüneceklerdir. Bencil planları hükümetin hoşuna gitmeyecek, Kürdistan'a aralıksız olarak askeri birliklerin gelmesine yol açacak, ortalıkta ne dirlik ne düzenlik kalacaktır"

Mevlana Halid'in düşmanları böyle düşünüyorlardı ve sonunda da onun öldürülmesi gerektiği sonucuna vardılar. "Bir adam kötüyse, ya da bir adam iyi bile olsa, çevresinde uyandırdığı etkiler sonuçta Kürdistan için uğursuz olaylara yol açabiliyorsa, onu öldürmek çok doğaldır, çünkü *irtikab ul-qabih li daf'i l'aqbahi vacibun* (daha kötü olayları önlemek amacıyla yapılıyorsa, kötü bir şey yapmaya izin vardır).

Kısacası, bu karar Mevlana Halid'e duyuruldu, o da, dürüst bir adam olarak, hiç karşı koymadı; kalkıp İstanbul'a gitti. Başkentte hocalığıyla öylesine başarı kazandı ki, ulema ona Arabistan'a gitmesini öğütledi. "İnsanlar orada inançlarında daha katıdırlar ve yeni öğretilerin etkisine girmeye daha az elverişlidirler" Mevlana Halid, Suriye'de birkaç yıl vaazlar verdikten sonra orada öldü; mezarı Salihiye'dedir (Şam'ın dış mahallesi). Bu öyküyü kendisinden dinlediğim üstadım Molla Said sözlerini şu cümleyle bağlamıştı: "Dindar ve dürüst bir adamdı; ama Kürdistan'a ektiği tohumlardan, bu ülke yararlanmadı"

Şimdi de Kürdistan'da başka nüfuzlu şeyh ailelerine bakalım.

Peygamberin aşireti olan *Kureyş* kökeninden geldiğini ileri süren Şeyh Kak Amedi'nin oğulları da Süleymaniye'de büyük ün yapmışlardır. Onun oğlu olup aynı kentin *naqib*'liğini yapan Şeyh Said (1906'da Musul'da öldürülmüştür), Abdülhamid zamanında, İranlı Kürtler arasında, "bu anlaşmazlık bölgelerine" Türklerin sızmasını kolaylaştırmak için aktif bir propaganda yürütmüştür (bk. X. bölüm). Bununla birlikte, üstadları tarafından katledilerek hayatını kaybetmiştir. Kardeşi Şeyh Maruf tek kelime Türkçe bilmiyordu! Şeyh Said'in oğlu Şeyh Ahmed, babasının öldürülmesinden sonra Hemavendlere sığınan (bk. VII. bölüm) ve orada Barzan şeyhleriyle de birleşerek (bk. aşağıdaki açıklamalar ve X. Bölüm) Türklere karşı bir isyan hareketini başlatan ağabeyi Şeyh Kadir'e oranla çok az tanınmıştır. Türkler bu hareketi bastırmak için büyük güçlükler çekmişler ve sonunda Şeyh Said'in *naqip* ünvanını ve bütün mülkünü kardeşi Şeyh Maruf'a bırakarak işin içinden çıkmışlardır. O da, kardeşinin ölümünü hazırlamış olan Türklere karşı daha az bir hınç içinde olmamıştır.

Aoraman'da (bk. VII. ve X. bölüm), nüfuzlu aile, Tavile ve Beyare köylerine yerleşmiş olan Şeyh Osman ailesidir. Şeyh Osman'ın iki oğlu vardı: Şeyh Muhammed ve Şeyh Ömer. İkincinin oğulları Şeyh Necmeddin ile Şeyh Alaeddin ile birincinin oğlu Hüsameddin, bugün bu soyu temsil etmektedirler. Mukri, Mamaş ve Mangur aşiretleri arasında sözleri çok dinlenmiştir. Nakşibenddirler.

Kerkük'te, Kadiri topluluğuna bağlı Şeyh Ali Talabani'nin oğlu Şeyh Muhammed Ali ünlüdür. Zengene Kürt aşiretlerinin bir bölümü Talabani adını taşır. Söz konusu şeyhler de belki buradan gelmektedir. Ayrıca, Kuretu ve Sirvan kavşağında,

Guri-Şala köyünde, bu aşiretin kırsal kesimde kalmış başka şeyhlerinin de oturduğunu ekleyelim: Şeyh Hamid ve Şeyh Nasreddin.

Kerkük'te ayrıca, Şeyh Abdurrahman Zadeh Seyit Ömer'in kişiliğinde Seyit Abdurrahman'ın oğullarını temsil eden ve Şafii mezhebine bağlı aileyi de anmalıyız (bu mezhep Kafkasya'ya ve Dağıstan'a da yayılmıştır). Seyit Abdurrahman, XIX. yüzyılın 40 ve 50. yıllarında bütün Kürdistan'ın en etkin dinsel kişiliklerinden biri olmuştu. Otoritesi altında, söylendiğine göre, her yere yayılmış ve propagandasının uysal araçları olarak görev yapan ellibin *mürit* vardı.[1]

Amadiya'da, Behdinan'da, Kadiri öğretisi, Şeyh Nureddin Berifki ailesi tarafından temsil edilmiştir. Kendisinin oğlu olmadığı için, şeyhlik ünvanı ağabeyine geçmiştir.

Bitlis ve Van bölgesinde, Şeyh Muhammed Küfrevi'nin oğlu Şeyh Bahaeddin'e rastlayacağız. Hakkari bölgesinde ise Şeyh Fehim Arvasi'nin oğulları, özellikle de 1914 savaşından önce Başkale'de yaşayan Şeyh Taha'nın oğlu Şeyh Abdulhakim görülmektedir.

P. Rondot Şam Fransız Enstitüsü'nün yayın organı *Bulletin d'Etudies Orient*'da (1936, sayı VI) yayımladığı "Eski Asya'nın Dağ Kabileleri" başlıklı incelemesinde, "Yerel şeflerin kızlarıyla yaptığı ustaca evlilikler sayesinde elde ettiği feodal ve aşiret nüfuzuyla iki katına yükselen dinsel nüfuzuna dayanarak başlattığı ve büyük bir zenginlikle desteklettiği 1926 isyanının kahramanı" Şeyh Said'in ailesinin bağlı bulunduğu

1 Seyit Abdurrahman, Dağıstanlı ünlü Şamil'in ve onun Ruslara karşı yürüttüğü mücadelenin çağdaşıdır. Bu iki dağlı Müslüman kişilik arasında ilişki olup olmadığının araştırılması (aynı tarikat kurallarına bağlı olduklarından, mümkündür de bu) ilginç olacaktır.

Palu şeyhleri üstüne de bazı ayrıntılı bilgiler veriyor bize.

Nihayet, Akra'da ve Zibar'da iki Nakşıbend aile daha biliniyor. Bunların birincisi, Şeyh Abdüsselam Barzani'nin soyundan gelenler (bu konuda *Kürtler Kendilerini Anlatıyor* başlıklı incelememde kısa bir tarihsel özet vermiştim) ve onun torunu olup Büyük Savaş sırasında Türklerin buyruğuyla katledilen ve dedesiyle aynı adı taşıyan oğlu tarafından temsil edilmektedir. Oğulları ileri yaşta olduğu için şeyhlik ünvanı X. bölümde öyküsünü anlatmış olduğumuz kardeşi Şeyh Ahmed Barzani'ye geçmiştir. İkinci aile ise Becili köyünde oturmakta olup bugün Şeyh Badi Becili'nin oğlu Şeyh Muhammed tarafından temsil edilmektedir. Becili şeyhleri de, Şemdinan şeyhleri gibi büyük servetleriyle ün yapmışlardır. Siyasal açıdan, merkezi Kürdistan iki nüfuz bölgesine ayrılmış bulunmaktadır: Nehri (Şemdinan) şeyhlerinin ve Tavile ve Biyare (Aoraman) şeyhlerinin nüfuz bölgeleri. Bu yörelerin coğrafi anlamda en ulaşılmaz iki noktası söz konusudur burada.

Dinsel planda, şeyhlerin, derviş birliklerinin (ki bunların Kürdistan'da en yayılmış olanları Nakşıbendiler ve Kadirilerdir) reisleri olduğunu gördük. Buharalı Pir El-Hoca Muhammed Bahaeddin tarafından kurulmuş olan ve "altın zincir" diye anılan birincisi, en eski mistik topluluklardan biridir (von Hammer, Geschichte des Osmanichen Reiches, I. s. 138); şeyhlerine *Havacegan-ı azizan* denmektedir (bk. Ferheng-i-şu'uri, s. v. Naqchbend). Hammer'e göre Nakşıbendiler kendi zincirlerinin ilk halkası olarak Ebubekir'i görürler, oysa öbür derviş birlikleri için bu halka peygamberin damadı Ali'dir (dervişlerin hayatı konusunda birçok yapıt arasında özellikle Vambery'nin *Sittenbilder aus dem Morgenland* adlı kitabına bakınız, Berlin, 1876). Bununla birlikte Nakşıbendi öğretisi

Kürdistan'da Kadirilikten sonra yayılmıştır...[1]

Dervişliğin ya da sofiliğin ayrıntılarına burada giremeyeceğiz[2] Derviş olmak isteyen kimseler (*mürid), mürşid* tarafından yönetilen birçok sınama derecelerinden (*tarikat*) geçerler; bunlar, istiğrak durumu içinde, manevi yönden temizlenirler ve Tanrı'ya dalmak, onunla bir olmak (unio mystica) için çalışırlar. Bu duruma ulaşmak için uygulanan dinsel dış pratikler, mistik bir anlam taşıyan özel dualardan *(zikir, telkin)* ibarettir; zaman zaman bunlara bazı jestler, hatta danslar da eşlik etmektedir. Bu toplantılar, Kürdistan'daki Sauc-Bulag, Nehri, Barzan, Berifkan, Becil vb. gibi merkezlerde *tekke* adı verilen dua evlerinde yapılmaktadır.

Şeyhlerin hem dinsel hem de siyasal nitelik taşıyan etkilerini sürdürmek için *halife* adı verilen ajanların kurduğu ağın yardımı sağlanmıştır. 1914 savaşı sırasında bunların birçoğu gösterilmişti bize. Aoraman şeyhlerinin halifesi, Seyit Zenbil'in oğlu Baba Hakim'di; Baba Miri, Mukri serdarlarının yerleşme yeri olan Bukan yakınlarında aynı adı taşıyan bir köyde oturmaktaydı (bk. VII. Bölüm). Şeyh Yusuf Şemseddin ve Sauc-Bulag yakınlarındaki Şerefkend köyünde, bir Mevlana tarafından temsil edilmekteydi. Baba Hakim'in nüfuzu Begzade, Debokri ve Govrik aşiretleri üstünde yayılmaktaydı; Mamaş ve Mangur aşiretleri üstünde de Mevlana'nın etkileri vardı. Ayrıca Sauc-Bulag yakınlarında, Kovs-Abad köyünde

1 Uşnu'da Nakşıbendi ve Kadiri rekabeti konusunda bakınız; Bittne, 1096'da Kadiriliği kurmuş olan Abdülkadir el-Geylani (ya da Ceylani) Irak Başbakanı Reşid Ali el-Geylani'nin atasıydı.

2 Bu konuda, otorite olan L. Massignon'un çalışmalarına, özellikle de onun **La passion d'al-Hosayn İbn Mansour al-Hallaj** adlı incelemesine bakınız.

Türkler tarafından idam edilmiş Kadiri şeyhi Baba oturmaktaydı. Tarikatının bir risale'sini göndermesini sağlamak için ona mektup yazmıştım; ancak onun trajik sonu, ilişkilerimizi sona erdirmişti. Nihayet, Balek'te, Garuşinka geçidi yanında, Şeyh Kemaleddin'in oğlu Şeyh Celaleddin yaşamaktaydı; 1914 savaşı sırasında kendisini etkin bir biçimde Cihad uğruna çalışmalara vermişti. Kürt mistik tarikatlerinin bu siyasal-dinsel organizasyonu olayında bizi asıl ilgilendiren nokta, İslamiyetin düzelmesini ve Halifeliğin itibarının yükselmesini düşleyen dervişlerin faaliyetinin (Kürtlerin Türk Sultanına karşı bağlılığı konusunda daha önce belirttiğimiz sınırlar içinde), pan-islamist bir propaganda karakterine bürünmekte olmasıdır[1] Şeyhler, kendi çevrelerine her türlü yabancı etkinin sızmasına göz yummayan bir tutum içindeydiler. Bu duygu, onlarda, İslamiyet kaygılarının yanısıra, kişisel yararlarını düşünmekten ve günün birinde Kürdistan o soyut durumundan çıkarsa kaçınılmaz bir biçimde nüfuzlarını da yitirecekleri korkusundan doğmaktaydı. Molla Said (bk. IX. bölüm) bu konuda, daha önce de gördüğümüz gibi, böyle bir kuruntuya kapılmıyordu. Yine de bu gözlemleri genellememek gerekir. Bütün şeyhler hırs ve zenginleşme amacı peşinde değillerdi. Aralarında manevi kaygılar içinde yaşayanlar,

---

1 **Kürtler Kendilerini Anlatıyor** başlıklı yazımıza bakınız. "Onlar (Kürtler) silah satın almaya başlamışlardı. Çok iyi biliyoruz ki, Kürdistan'daki bütün aşiretler içinde en vahşileri Zibariler, Şirvaniler ve Mizurilerdir. Şeyh Muhammed'e sayıları 5 bini aşkın, çok bağlı birlikler sağlamışlardır. Bunlar, hepsi bir araya gelince, kimsenin karşılarında duramayacağını açıklamışlardı. "Musul'a gideceğiz, orayı alacağız; sonra Şam'a yürüyeceğiz, Şam'dan da İstanbul'a saldıracağız; şu hiç bir şey olmayan küçük Hamid'i bacağından asacağız, tahtından alaşağı edeceğiz onu. Yerine Mehdi Hazretlerini getireceğiz. Peygamberin temsilcisi o olması gerekir."

Müslüman olmayanlar karşında ve siyasal sorunlarda hoşgörüyle hareket edenler de vardı. Barzan ve Baba şeyhlerinin Türklerin eliyle yıkılışının nedeni de, işte, özellikle bu hoşgörüye ve onların Cihad-ı Mukaddes'ten yana propaganda yapmaktan uzak durmalarına bağlanabilir.

Kürt ortamı üstüne yapılacak her incelemede, şeyhlere, onların nüfuzuna, sempatilerine ve antipatilerine, müridlerinin sayısına vb. yer vermek zorunludur. Dikkatimizi onlara çevirmekle, aynı zamanda, arkasında İslamiyetin çeşitli gizlerini saklayan örtüyü de biraz olsun kaldırmış olmaktayızdır, çünkü şeyhlerin etkileri kimi zaman Kafkasya'da (Şamil ve müridleri), kimi zaman Fransız Afrikası'nda (bir sürü *zaviye*'siyle) ve İtalyan Trablusu'nda (Bugünkü Libya; Senusi) hissedilmektedir. Bütün bu durumlarda rastladığımız olgular aynı niteliği taşımaktadır. Kürtler, şeyhlerinin. tek bir sözü üzerine hemen silaha sarılmaktadırlar. Okur, Kürt ulusal hareketini anlattığımız bölümlerde bunun birçok örneğini görmüştü (IX. ve X. bölümler). Büyük Savaş sırasında, Urmiye gölünün güneyindeki hemen bütün aşiretler (İran parlamentosunun ters yöndeki bildirilerine karşın), Cihad-ı Mukaddes adına, şeyhleri tarafından, hatta kimi zaman aşiret reislerinin isteklerine sırt çevirerek ayağa kaldırılmıştı (sözgelimi Mamaçların Karani Ağası). Ayrıca, aşağıda bir örneğini de verdiğim bir noktayı belirtmek isterim: Kürtlerin kendi aralarındaki iç mücadelelerde, düşman aşiretinin ne camileri, ne mollaları, hatta ne de Kuran'ı savaş kudurganlığının dışında kalmakta; aşiretin çıkarı, hemen bütün dinsel kaygıların da, Müslüman kardeşliği düşüncesinin de üstünde yer almaktadır.

Bütün bu olaylar bize şu noktayı belirtme olanağı verir

gibidir: Kürt ruhu, dinsel görünümüyle ele alındığında, Sünni ortodoksluğun doğrultusunda değildir. Bu konuda, Müslüman öğretisine ilişkin birkaç Kürtçe yazıyı anabiliriz: Elimizdeki örneklerden de anlaşılabileceği gibi, Müslüman Kürdün belirgin özellikleri, hak mezheplere biraz aykırı düşen, ya da genellikle aykırı düşen bir mistisizmde toplanmaktadır[1] M. Driver bu konudaki incelemesinde açıkça şunları söylüyor[2] "...kimi zaman İslamiyetin pagancı batıl inançlara ve tuhaf ayin usullerine karışmış bir biçimine rastlanmaktadır; bunların çoğunda da Zerdüştçülüğe, Budizme ve başka eski dinlere benzeyen noktalar vardır; İbn-el-Athir bunları "müşrikin" olarak adlandırmakta, çok tanrılı, putatapar nitelikte bulmaktadır (*Kamil*, III, 37)" Bütün bu gözlemler bir Türk özdeyişinde özlü bir biçimde dile getirilmiştir; bu özdeyişte, hiç bir kaçamağa yer verilmeksizin, şöyle denilmektedir: "*Kürt, gavura göre Müslümandır*"

D. CİHAD-I MUKADDES

Ne var ki, Kürt, bu kötü Müslüman, İstanbul'un yaptığı Cihad çağrısına karşılık vermekte hiç de az sabırsızlık göstermiş değildir. Gerçektir bu (1923'te, Paris'te toplanan Dinler Tarihi Kongresi'nde sunduğumuz bildiride belirtilen bazı noktalar hariç tutulursa)[3]; ama; İran'da bile, Türklerin amacıyla birleşen ve Cihad bayrağı altındaki belli-başlı savaşçı

---

1 Bu konuda çok değerli meslektaşımız ve dostumuz Profesör V. Minorsky'nin Ehl-i Hak mezhebiyle ilgili çalışmalarına bakınız. Minorsky, bu mezhebin Avroman'da, Perdiver yöresindeki kutsal makamını ziyaret etme olanağını da bulmuştur.

2 **The Religion of the Kurds**, BSOS, II, 2 (1922)

3 **B. Nikitine'in Koleksiyonundaki Kürt Metinlerinde Dinsel Temalar,** Ekim 1923'te Paris'te toplanan Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi'nin oturumları, c. II, s. 415-434, Paris, 1925, H. Champion.

takımı meydana getiren Kürtler için dinsel kaygılar pek bir şey ifade etmemekteydi; çünkü onlar, Cihad'da, her şeyden önce, Hıristiyan topluluklara karşı kendi savaşçı güdülerini doyurmaya elverişli bir fırsat bulmaktaydılar. Urmiye'de Rus konsolosluğu görevimiz sırasında, o hüzünlü gözlem olanağını elde ettiğimiz biçimde, Cihad-ı Mukaddes davasını burada yine ortaya sürecek değiliz![1] Uluslararası siyaset konusundaki yüksek yeteneği herkesçe kabul edilen, aynı zamanda doğubilimcisi, hukukçu ve diplomat olan seçkin yurttaşımız ve dostumuz M. André Mandelstam, yayımladığı yapıtta[2] Cihad'ın Türk Sultanı tarafından ilanı gerçeğini analiz etmiştir. Bu arada, Profesör C. Snouck Hurgronje'un İslamiyetçilerin Nestor'u olarak ileri sürmüş olduğu tanımı da unutmayalım. Müslüman Doğu'da çalışmaya çağrılmış doğubilimciler yönünden büyük bir önem taşıyan bu dosyayı tamamlamak için aşağıdaki başlığı taşıyan ve Doktor Gottfried'in kaleminden çıkmış kitapçığı da anımsayalım: *Wesen, Wandel und Wirken des Heiligen Krieges des Islams,* Kaiserl, Generalkonsul Z. D[3]. Bu kitapçıkta, birçok konunun yanısıra, Profesör Snouck Hurgronje'un fikrinin onaylandığı da görülüyor:

"Evet, savaşın kutsallığı Hıristiyan düşüncesine göre o kadar derine iniyor ki, İslamların kutsal savaşı da Almanlardan soruşturuluyordu, acaba Hıristiyan olmayanlarla silahlı eylem birliği yapmakla günah işlenmiyor muydu..."

---

1 **Revue des Sciances Politiques** dergisinde (1921), **Les Assyro-Caldéens, une petite nation victime de la guerre** başlığı altında yayımlanmış incelememizde bu konuda kısa bir özet vermiştik.

2 **Le Sort de l'Empire Ottoman** (Payot Yayınevi, Paris, 1917).

3 **Der Neue Orlent**, Halle a. d. s. 1918, XIII.

Cihad-ı Mukaddes'in "bilimsel" öncülleri ne olursa olsun, Lord Curzon'un pek haklı olarak "Pers Lombardiyası" adını verdiği Urmiye bölgesinin yakılıp yıkılması anlamını taşımıştır. Kağıtlarımız arasında, Urmiye'de bu dönemin tarihine ilişkin iki elyazması belgeyi muhafaza etmişizdir: 1- İranlı bir mollanın son savaş sırasında bize vermiş olduğu ve son savaş sırasında İran'daki Cihad'ın meşruluğunun Şii görüş açısından çürütülmesiyle ilgili bir metin; 2- Urmiye'de, 19 Aralık 1914'ten Mayıs 1915'e kadar (Türk-Kürt işgali sırasında) meydana gelmiş olayların kısa bir tasviri; bu metin o dönemde valilik görevi yapan, Afşar ileri gelenlerinden Azim-us-Saltaneh Serdar tarafından yazılmıştır[1] Burada, Türklerle birlikte İranlı "mücahidiin"dan birkaç kişinin de bulunduğunu, bunların arasında Mehdi Bakir, Mirza Ağa Balvuri, Hacı Pişnamaz, Zenveri Gaffer Han, Gafgazi Amir Aslan Han vb. gibi adların da olduğunu belirtmekle yetineceğiz (Mücahid adı İran'da devrimcilere, bir Cihad-ı Mukaddes olarak görülen ulusal bağımsızlık mücadelesine girmiş savaşçılara verilmektedir). Bu mücahidlerin bir de önderleri vardı: Urmiyeli Afşar ileri gelenlerinden Mecid-Üs-Sultani. "Halil Beg'in çıkışından sonra, bu mücahid efendilerin ve onların şeytan adamlarının yaptıkları işleri ne kalem tasvir edebilir, ne dil anlatabilir..." İranlı mücahidlerin, Şiiliğin ancak savunma biçimi altında bildiği Cihad-ı Mukaddes desteği bahanesiyle kendi yurttaşlarına yaptıkları zulümleri hatırlayan yazarımızın içine girdiği öfke ve hoşnutsuzluk duygusunu anlamak mümkün[2]

---

1 J. A., Ocak-Mart 1929, 108.

2 Eylül 1935'te, Brüksel'de toplanan Dinler Tarihi Uluslararası Kongresi'ndeki **Cihad'ın İncelemesinde Katkı** başlıklı bildirimize bak.

Okurun bu kitapta artık iyice içli dışlı olduğu Molla Said, benim isteğim üzerine, Kürtlerde dinsel sorunlara değinen belli sayıda metinler hazırlamıştı. Bu derin bilgili Kürt Müslümanı, Nehri şeyhleriyle içli dışlı bir hayat sürmüş ve onların gerçek yüzlerini öğrenmişti. Ayrıca, iyi gözlemci ve iyi anlatıcı nitelikleriyle, benim için, kendi yurttaşlarının dinsel hayatının birçok çizgisini not etmiştir. Bu metinler bana, yukarıda sözünü ettiğim *Kürtlerde Dinsel Temalar* başlıklı bir bildiri hazırlama olanağı vermiştir. Şimdi, Müslüman Kürdün bazı yanlarını kusursuz bir biçimde ortaya koyan bu metinlerden birkaç bölümü aşağıya almanın yararlı olacağı kanısındayım.

Bunlarda, sözgelimi "mistik" öğretimin nasıl yapıldığını görüyoruz. Aşağıdaki parçada Barzan şeyhlerinden biri anlatılmakta.

"Şeyh Muhammed (Abdüsselam'ın halefi) iyi yetişmiş bir mollaydı; Kürdistan'da böylelerine söylendiği gibi bir "yarı molla"ydı. Kekemeydi. Ama o da öğretime başlamış ve müridlerinin sayısı gittikçe artıp durmuştu. Her salı ve cuma günleri, erkekler ve kadınlar Barzan'da toplanmakta, Şeyh de onlara "teveccüh" göstermekteydi. Kürtlerde dinsel görenek şöyledir: Şeyh, müridlerinin arasında oturur, tarikatının şeyhlerinin bütün soyunu sopunu anlatır; o sırada çömezler gürültü yaparlar, köpekler gibi ulurlar ya da eşek gibi anırırlar. Kısacası, diye ekliyor Molla Said, uygarlığa, güzel geleneklere ve mantığa aykırı bir şey söz konusu burada."

Adı geçen şeyh, böylesi kaba, ama dinleyicilerinin zihniyetine yine de iyi uyarlanmış yöntemlerledir ki Kürtleri kendine boyun eğdirmenin yolunu bulmuştu. Gerçekten de, Şeyh Ubeydullah, Rumiler (Türkler) tarafından Hicaz'a sürgün edildikten sonra, Şeyh Muhammed'in nüfuzu büyümüştü. Ci-

varlardaki aşiretlerin ağaları çoğunlukla onun otoritesini tanıdılar. O zaman, müridler, Mehdi sözcüğünü yeniden ileri sürmeye, hadislere göre, Mehdi'nin adının aynı zamanda Muhammed olması gerektiğini söylemeye başladılar. Böylece bizim şeyh de gerçek bir Mehdi olup çıktı. Cihad-ı Mukaddes-'e ve Musul'a karşı sefere böyle karar verilmiştir. Karşı çıkanlar da öldürülmüştür... Zibari aşiretinde, o aşiretle aile bağları olan, bilgin, vukuflu, onurlu olarak tanınmış bir adam vardı; Molla Perisey. Şeyh Muhammed'in müridleri işe ilk onunla başladılar; parça parça ettiler onu, parçalarını yaşlı bir ceviz ağacının oyulmuş gövdesinin içine koyarak yaktılar. Katiller, hep bir arada o ağacın çevresinde dolandılar, sopalarıyla ağaca vurarak şöyle bağırdılar: "İşte Hacı iti için Cihad-ı Mukaddes" Öbürleri ise şu nakaratı tutturmuşlardı: "Evet, hiç bir fark yok arada ve senin kaderin daha önce Allah tarafından yazılmıştır"

Aşağıda, Becil şeyhinin, Becil ve Barzan şeyhleri ve aşiretleri arasında bir insan kaçırma yüzünden çıkmış kanlı bir çekişmede hakem olarak ortaya çıkan Nehrili Şeyh Muhammed Sıddık'a verdiği karşılığı okuyacağız; burdan da anlaşılıyor ki, Kürt ortamında dinsel kaygı ve düşünceler her zaman yüksek bir çıkara, her şeyin üstünde olan aşiret çıkarına bağlıdır.

Ben bir şey diyemem, ey efendim. Sen her şeyi biliyorsun, seni vekilim tayin ediyorum bu işte, vereceğin karar başım üstünedir. Benim uğradığım maddi zararlar hesaplanamayacak kadar ağırdır, ama bunları unutuyor ve her şeyi senin şerefli kararına havale ediyorum. Burada adlarını bile ağza almak istemediğim bu rezil aşiretin ve bu kötü ruhlu ailenin bana ettikleri namussuzca işler, onur kırıcı işler de var ayrıca.

Burada senin tarafsız kararını istiyorum. Bilirsin ki, onlar Kuran-ı Kerim'e bile acımamış ve onun sayfalarını çöpe atmışlardır! Benim mescidimi kirletmişlerdir! Küpelerini almak için karılarımın ve cariyelerimin kulaklarını kesmişlerdir! Senin vereceğin her türlü kararı şimiden *kalben* ve *lisanen* kabul ediyorum"

Molla Said, *Cihad* ilan edildiği zaman, bu çağrının yanlış olduğunu ileri sürmekten korkmayan Kürt aydınlarından biri olmuştur. Tutuklanıp Türk yargıcının önüne çıkarıldığında, Cihad-ı Mukaddes'e karşı *fetva* vermiş olmakla suçlanmıştır. Molla Said mahkemede kendini şu cümlelerle savunmuştur: "Tutalım ki fetvalar verdim, aına bunlardan ötürü, dinsel yasalara göre de (*şer'an*), hükümet yasasına göre de *(kanunca)* sorumlu tutamazsınız beni. Çünkü bizim *Şer'*iye'mizde, savunmasız ve suçsuz insanların öldürülmesini isteyen bir hususa rastlamadım. Öte yandan, hükümet yasası da bugüne kadar adam öldürmeyi buyurmuş değildir; tersine, daha çok, hakların savunulmasını gözeten bir tutum içinde olmuştur... Fetva verildiği ve irade buyurulmuş olduğu konusuna gelince, Şeyhülislam'ın ilim ve merhametinin de, Halife'nin adalet ve bağışlayıcılığının da, Hazreti Peygamber zamanından bugüne kadar ellerine silah almamış ve savaş yapmamış olan zavallı *raiyet*'in (Nasturi Hıristiyanlar) öldürülmesini ve mallarının yağma edilmesini isteyen bir fetva verebilmekten, bir buyruk çıkarabilmekten çok, çok uzak olduğuna inanmaktayım"

Benim Kürt üstadım, 1915'te, Musul'a götürülürken, yolda, partizanları tarafından serbest bıraktırılarak hayatını kur-tarmıştı. Daha sonra, 1918'de öldürüldü. Molla Said, başka bir vesileyle de "Kafkas Cephesi Tarihinde Rusların da, Türklerin de, iyi bir siyasa gütmediklerini" (Kürtlere karşı demek istiyor) belirtmişti.

Molla Said'e göre, Kürtler yalnızca Ruslara iyi kabul göstermekle kalmayarak, aynı zamanda, anti Türk duygularla dolu oldukları için, Kafkas ordusunun askeri faaliyetini de kolaylaştırıcı bir durumdaydılar. Gerçekten de, Kürtler, ancak Rus birlikleriyle temasa geldikten ve Ruslarca desteklenen Hıristiyanların (Ermeniler ve Kaldeliler) gidişatından zarar görmeye başladıktan sonradır ki tavır değiştirmişler ve bütün güvenlerini yitirmişlerdir.

"Yağmurdan kaçmak isterken doluya tutulmuşlardır". Rus ordusu Kürt halkının canını yakmakla, Osmanlılara öyle hizmet etmiş, onlara karşı öyle büyük bir Kürt bağlılığının doğmasına yol açmıştır ki bunu Sultan Reşad da, Enver Paşa da, hiç bir zaman sağlayamazdı... *El-harbu hudatun* (savaş hile demektir). Kişinin, amacına ulaşması için, mümkün olduğu kadar, hoşa gitme, ödünler sağlama yöntemlerini kullanması gerekir; ve ancak bu yolda bir başarı sağlamaması durumunda iş kavgaya, savaşa dönüşmelidir. Peygamber şöyle demiştir: *Ahiru-l-haili-s-sayfu*. Türklerin arasına girmiş birkaç Alman subayı, ceketlerinin astarları üstüne *La ilahe illallah ve Muhammed Resulullah*'lı işaretler dikmişlerdi. Kuşkusuz, Almanlar, Hıristiyanların (ve Türkleri yok etmek isteyen İslam düşmanlarının) başında gelmektedir. Ama önemli değil bu. Onlar, anlık bir uyum, bir uzlaşma sağlamak için, bu (sahte) işaretleri icat etmişler ve dünyanın her yanındaki 350 milyon Müslümanı memnun kılmışlardır. "Basit insanların zekası, gözlerindedir" Halk tabakası, duyumlarını izler. Bir şey hoşuna gidiyorsa, benimser onu; o şey gerçekte kötü de olsa.

Türklere gelince, onlarla savaşmaya karar verdikleri zaman, Ermeni ve Asuri topluluklarının, Kürtlerle kardeşlik

içinde bulunmaları ve Ruslara karşı sağlam ve ortak bir duvar örmeleri bakımından, o toplulukların iyice memnun ve güvenli bir duruma getirilmesi zorunluydu. Türkler Kafkasya'yı alamamışlardır, ama Rusların birçok Osmanlı toprağını işgal etmesine de olanak vermemişlerdir.

Ne yazık ki, şimdi, Molla Said'in Müslüman din adamları üstüne büyük bir incelikle anlattığı ve Kürdün alaycı esprisini ortaya koyan hiciv metinlerini burada anamayacağım. Buna karşılık sünni Müslüman olan Kürdün başka inançlar karşısındaki tavrının ne olduğuna değineceğim. Kürt-İranlı çatışmasının nasıl yorumlanması gerektiğini daha önce öğrenmiştik; kanımca, bu çatışmada dinsel inançlar toplumsal ve siyasal düzen farklılıklarına göre çok daha az rol oynamaktadır. Burası doğru, ama siyasal kaygılar nedeniyle asi Kürt reisleri, Türkiye'ye karşı İran Şahı'nın desteğini aramakta gecikmeyeceklerdir (Abdurrahman Paşa örneğini hatırlayalım. Bölüm IX.); öte yandan, İran Kürtleri, sapkın olarak değerlendirdikleri şahın gereğinde sadık uyrukları olduklarını açıklayabileceklerdir (X. bölüm)! Kürt tarihi konusunda bilgilerle donattığımız okur her iki durumu da iyi kavrayacaktır: İki büyük devlet arasında yerleşmiş bir ulus olarak, her şeyden önce, hayatın sürdürülmesi söz konusudur. Ulusal çıkar, Kürtlerin hayatında görece bir yer tutttuğunu birçok kez belirttiğimiz İslamiyete bağlılıktan daha ağır basmaktadır.

3. Kürdün Yahudilere Karşı Tavrı

Okur, Kürdün Yahudiler karşısındaki tavrı konusunda pek bir şey bilmemektedir; oysa önemli bir yanı vardır bunun da; çünkü ilginç ve genellikle pek iyi bilinmeyen Doğu "Yahudiliği"nin görünümlerinden birine bu noktada rastlıyoruz. Kaf-

kasyalı dağlı Yahudiler Farsça bir diyalektle konuşmaktadırlar *(Tat);* İran'da, Ester Hatun'un mezarı dolaylarında ve İsfahan gettosunda (Cubara), hatta daha uzakta, Buhara'ya kadar Yahudiler bulunmaktadır; Kürdistan'da da, kasabalarda ve köylerde, her zaman Yahudi topluluklarına rastlanmaktadır. Bu İsrail oğulları bir Doğu Aram diyalektiyle, yani Asur-Kalde Hıristiyanlarının konuştukları dialektle konuşmaktadırlar. Giyim konusunda Kürtlerden pek az farklılık gösterirler. Ticaretle ve küçük zanaat işleriyle uğraşmakta ve ırklarına özgü doğuştan nitelik sayesinde, bu alanlarda başarı kazanmaktadırlar. Belki de bunun için, bazı durumlarda, onların bu yöntemleri oldukça sert eleştirilere neden olmuştur; sözgelimi Şemime Hamadani'nin eserinde (bk. III. bölüm) böyle bir eleştiriyi buluyoruz. Ama, Yahudilerin, öfkeli bir ağa nezdinde kız istemek gibi bazı nazik diplomatik işler gördüklerini de biliyoruz (bk. V bölüm). Socin'e, Yezdan epopesini Yahudi kökenli bir ozan olan Pinhas'ın anlatması olayı da, onların Kürtlerin hayatıyla nasıl sıkı sıkıya bütünleşmiş olduklarını gösteriyor zaten (bk. VII. bölüm). Nihayet, 1840 yıllarında dağlı Nesturileri ziyaret ettikten sonra, onların Babil tutsağı Yahudilerin ("los tribes") torunları olduğu sanısına kapılan Amerikalı misyoner Grant'ın hipotezine de burada değinmeden geçmek istemiyorum. Bununla birlikte Molla Said'in bana anlattığı bir öykü Yahudilerin Kürdistan'daki varlıklarının hiç de tehlike dışında kalmadığını gösteriyor[1]

---

1 Bu konuda Fallischan'da (Moldavya) oturan yazar ve gezgin Israel Joseph Benjamin II'nin yazdığı **Doğuda Beş Yıl Yolculuk, 1846-1851** adlı esere bakınız, (Paris, 1856). Kitapta, bir Müslümana sokakta çamur sıçrattığı için Erbil'de katledilen bir Yahudiden söz edilmektedir. Ayrıca, yolculuk ederken Erbil'de ölen bir hahamın cesedinin topraktan çıkarıldığı, parçalandığı anlatılmaktadır. Musul yakınlarında,

Bu olay, Amadiya dolaylarındaki aşiretlerin kan bağı yoluyla reisleri olan Mirsevdinan beylerinden birinin, büyük bir olasılıkla geçen yüzyılın ilk yarısında, Kürdistan'da Türk otoritesinin kuruluşundan önce başa geçmiş Sadık Beg'in zamanında ortaya çıkmıştır. Bize anlatılan öyküye göre, Yahudilerin, her pazar günü, ırmak kıyısında Süleyman'ın, kendilerini güçlü kılacağına inandıkları kılıcını aradıklarını öğrenen Sadık Beg, hizmetkarlarına onların dolaştıkları yere eski bir kılıç saklamalarını buyurmuş. Bir yandan da, çevresindeki herkese, Yahudiler efsanevi kılıçlarını buldukları zaman onlara karşı numara yapmalarını, gerçekten güçlenmişler gibi boyun eğmelerini tenbih etmiş. Kılıcı bulan Amadiya Yahudileri birkaç gün bir yanılsama havasına girmişler, sonunda da korkunç bir biçimde yok edilmişler.

Yine de belirteyim ki, Kürt, genel olarak, Yahudiye karşı bir aşağılama tavrı yanında, bir hoşgörü içindedir. Kürtler arasında şu cümle iyice yaygındır: "Yahudi olmadım, olmayacağım" (ez ne bima cû; xwe nakema cû). Ama ırksal ya da dinsel aşağılamanın toplumsal yönden olan aşağılamaya göre daha hafif olduğu kanısındayım; savaşçı bir kimsenin o niteliği hiç taşımayan birine karşı olan aşağılama tavrı söz konusudur.

Bize Kürdün dinsel ve ulusal çevresindeki (daha önce, VIII. bölümde de belirttiğimiz gibi bu iki terim Müslüman Doğu'da çoğunca birbirine karışmakta, iç içe geçmektedir) bütün yabancı ögeler karşısında tavrını görme olanağı veren bu kuşbakışı geziyi yaparken, önceki bölümlerde incele-

---

Alkoş'ta, Yahudiler, ilk Pentecate gecesinde Nahum Peygamberin mezarı başında dinsel bir tören yaparlar.

diğimiz Kürt-Hıristiyan ilişkilerine değinmekte de gecikmeyeceğim (bk. IV ve IX. bölüm). Şu konuda aldandığımı hiç sanmıyorum: Cihad-ı Mukaddes, bazı dönemlerde (Haçlılarla Selahaddin arasındaki savaşlarda, Şeddadilerle Ermeniler, Gürcüler, Bizanslılar arasındaki savaşlarda) belki Kürtlerin Müslüman fanatizmiyle zorla kabul ettirilmiştir; ama Hıristiyanlık dünyasının da İslamiyete karşı aynı biçimde din adına savaştığını bizim de hiç unutmamamız gerekmez mi? Bununla birlikte, günümüzde, yetkili kişilerin (Şeyh Ubeydullah, Süreyya Beg Bedir Han, Molla Said) düşüncelerinden de öğrendiğimiz gibi, Kürtler, bu türden her eylemin kamuoyunun gözünde kendilerini düşürdüğünü ve bağımsızlık hareketlerine çomak soktuğunu anlamış bulunmaktadırlar. Kürtler, tarihleri içinde Hıristiyanlarla iyice kaynaşmışlardır. Profesör Marr'ın Yezidilik konusunda yapmış olduğu derin analizde bunun ilginç kanıtlarını göreceğiz. Ben ayrıca, Kürtlerin bir kısmının bir zamanlar Hıristiyanlığı benimsediğini[1] gösteren birkaç bilgiyi de bir araya getirmeye çalıştını; böylece büyük yurttaşımın onca parlak bir biçimde ileri sürdüğü görüşe karınca kararınca bir katkıda bulunmak istedim.

4. Kürtlerin Yezidilere Karşı Tavrı

Nihayet, Kürdistan'da, Kürtlerce benimsenmiş dinsel inançlardan biri olan Yezidiliğe rastlıyoruz. Marr'a göre, zaten, Kürtlerin İslamiyeti kabulden önce çoğunlukla benimsedikleri din bu olmuştur. Onun bu konudaki analizine geçmeden önce, Müslüman Kürtlerin Yezidi kardeşleri karşısındaki

---

1 Bak. **Revue de l'Histoire de Religions'da** yayımlanmış **Kürtler ve Hıristiyanlık** başlıklı yazımız, 1922.

tavrını belirleyen bir öykü anlatmak, böylece de Kürt İslamlığı konusundaki gözlemler dizisini tamamlamak istiyoruz. Ayrıca belirtmeliyim ki, burada, aşiretler arasındaki savaşlardakinin tersine, barışçıl bir tartışma söz konusudur. Kürtler, aşiret savaşlarında, Yezidileri ya öldürmekte, ya da köle yapmaktaydılar (bk. Mirani-Soran, Huzni'li)[1]

Daha çok mizahi bir nitelik taşıyan ve başlığı *Hekayeta Ali Begi ve Melayêd Huseynan ve kuçekêd dazeynan* olan öykümüzde Müslüman din adamları (Melayêd Huseynan) ile Kürdistan'da *Kuçek* adı verilen Yezidi rahipler arasındaki bir tartışma anlatılmaktadır. Tartışma o dönemde Yezidilerin reisi olan Ali Beg Dazaye'nin kasrında yapılmıştır (*Dazeni* Kürtçedir, Dazaye Suriye'de kullanılır, aynı sözcüğün Arapça'da tekili *Dazin*, çoğulu *Davazin*'dir). Ali Beg bu tür karşılaşmalar düzenlemeye son derece meraklı bir adamdı ve tartışma sırasında eksiksiz bir tarafsızlık içinde olurdu. *Kuçekler* bu oturumda, Şeyh Hadi'nin esinlerine uygun bir biçimde, melekler, göklerde tahtlar, büyük balıklar vb. gördüklerini ileri sürüyorlar, böylece manevi yol göstericilerinin kehanetlerini kanıtlamak istiyorlardı. Mollalar ise İslam dininin alışılmış kanıtlarını ortaya koymaktaydılar: Tanrı elçisi olarak ortaya çıkan bir peygamber; onun, getirdiği dogmayı kanıtlamak için kendi varlığından vazgeçmeye hazır oluşu; kelam ve kelamın bilge ve doğru kişilerin yüreklerine yayılışı ve etkisi... Ali Beg tartışmayı izledikten sonra hizmetkarlarına sofranın kurulma-

1 Yezidilerin oturduğu bölgeler: Şeyhan nahiyesi (Musul bölgesinde); Musul'un 160 km. doğusundaki Cebel Sincar'da; Diyarbekir ve Halep dolayları; nihayet, Sovyet Ermenistanı ve Tiflis dolayları. Sayıları ise yaklaşık olarak 60-70 bin'i aşmamaktadır. Oysa yarım yüzyıl önce bu sayı 120-150 bin dolaylarındaydı.

sını buyurdu. Mollaların önüne bol pilav ve nefis, yağlı koyun eti konuldu. Kuçeklere ise yalnızca pilav verildi. Bunlar pilava ellerini sürmediler ve ev sahibine içerlediler. O zaman, Ali Beg, onların tabaklarında, pilavın altında, mollalara verilen etlerden bulunduğunu açıkladı. Şöyle dedi onlara: "Demin göksel işaretlerin esinleyici görünümlerinden söz etmiştiniz. Ben de sandım ki pirincin altındaki eti de hemen keşfedeceksiniz."

5. Yezidilik

A. YEZİDİLİĞİN KAYNAĞININ İSLAMDA OLDUĞU GÖRÜŞÜ

Bu görüş, R. Lescot'nun sorunu eksiksiz bir biçimde ele alan *Suriye ve Cebel Sincar Yezidileri Üstüne Anket* adlı eserinde ortaya atılmıştır (Şam Fransız Enstitüsü, c. IV, 1938). Yezidiliğin kurucusu, 1073-1078 yılları arasında Suriye'de doğan ve doksan yaşlarında ölen Şeyh Adi (Kürtçede Hadi) bin Misafir'dir. Şeyh Adi, ömrünün ilk yarısını geçirdiği Bağdat'ta birçok önemli kişiye, bu arada da Abdülkadir el-Geylani'ye rastlamıştır. Şeyh Adi, kendi öğretisini açıklayan bir iki yazılı eser de bırakmıştır. Lescot'ya göre, bunlarda İslamiyet ilkelerinden hiç ayrılmamakta ve Yezidi dogmasının ortaya çıkışını etkilemeye elverişli hiç bir özel çizgi izlememektedir. Bununla birlikte, Adi'nin yorumlarına göre her şeye kadir göksel gücün Tanrı olduğunun, Şeytan'ı ve kötülüğü de onun yarattığının ileri sürüldüğünü unutmamamız gerekir. "Kötülük, Tanrı'nın iradesinden bağımsız bir biçimde var olsaydı, o zaman Tanrı güçsüzdür demek olacaktı; oysa güçsüz bir varlık Tanrı olamaz."

Mısır'da yaşamış bazı Kilise Babaları'nın (sözgelimi Zosime ve Pandore) görüşlerine göre eski yerlerini yitirmiş melekler, insanlar için acı çekmekteydiler; tıpkı ateşten insanlığın yararlanmasını sağlamak istediği için cezalandırılmış olan ateş hırsızı Promete gibi (bk. D. Merejkoski, *Doğu'nun Esrarı*, Belgrad, Rusça, s. 70-79, 70 ve 82).

Adi, Bağdat'tan sonra, Hakkari'de, Laleş'te bir Hıristiyan manastırının yıkıntılarına yerleşti. Nefsine hakim oluşu, yoksulluk içinde yaşayışı ve mucizeleriyle bütün o eyalette kendisine tam bir nüfuz sağladı. Ölümünden sonra müridleri arasında iki karşıt grup meydana geldi: Ortodoks Müslümanlar, aykırı azınlıklar. Bir yüzyıl süren iç mücadelelerden sonra, bunların ikincisi Kürdistan'da, birincisi Mısır'da ve Suriye'de üstünlük sağladı. Böylece Yezidi öğretisi, XIII. yüzyılın sonlarında oluşmuş bulunuyordu; ancak henüz Şeytan'a tapmayı önerme tavrı yoktu; bu tavır daha sonraki bir dönemde başlayacaktır.

Ümeyye halifesi Yezid'in imamet'ine inanış ve Adi'nin kutsallığına inanış: Yezidilik sisteminin bellibaşlı çizgileri bunlardır işte. Ayrıca, henüz yeterince incelenmemiş batıl inanç kalıntıları da söz konusudur belki. R. Lescot, bu konuda, benim de aynı düşünceyi paylaştığım *Sünniliğin Kürt Savunusu* adlı eserimden söz etmektedir. Gerçekten de, Yezidiliğin Müslüman kökeni olduğu görüşünü ileri süren büyük İslamiyet uzmanı Michel Angelo Guidi'nin eserini hiç de azımsamadan, bu kalıntıların büyük önem taşıdığına inanmaktayım. Zaten bu yüzdendir ki N. Marr'ın Yezidiliğin bütün çevresiyle olan ilişkileriyle birlikte incelenmesi gerektiği görüşünü yeniden ele almayı zorunlu görmüşümdür.

Burada, R. Lescot'nun her okurun edinebileceği eserinin

ayrıntılarına girişmeyecek ve yalnız ondan birkaç nokta almakla yetineceğim. Çağdaş Yezidi inancı (dünya işlerini, yardımcısı olan yedi meleğe emanet etmiş bir tek Tanrı) ile ilgili olarak hemen belirtelim ki, listesi değişen melekler arasında Şeyh Mansur el-Hallac'ın adına da rastlanması oldukça ilginçtir. Öyle görünüyor ki Müslüman mistikler ve Yezidiler arasında bir temas olmuştur; R. Lescot da işte bu noktayı hesaba katmakta (yukarıda *a.g.e.*, s. 40, not 2).

Hallaciya mezhebinin son temsilcileri Hicri V yüzyılda, Adi'nin kurucusu olarak bilindiği Kadiriye tarikatının içinde erimişlerdir. Ayrıca, R. Lescot, Yezidilerin, Şeytanı, Tavus-u Melek'i (Mandalar, Dürzüler, Tahtacılar tarafından da tanınan) niçin yücelttikleri konusunda düşünürken, V ve VI. yüzyıllardaki Müslüman mistiklerin İblis'in mahkum edilişi sorunu üstünde kafa yorduklarını söylüyor. Abdülkadir el-Geylani, el-Hallac, İbni Arabi, Ahmed el-Gazali, Şeytan'ın, Adem'in önünde secde etmeyi ve ona saygı göstermeyi reddederken, bu kusuru sadece Tanrı'ya karşı duyduğu büyük sevgiden ötürü işlediği kanısındaydılar (burada, yukarıda sözünü ettiğimiz bazı Doğulu Kilise Babaları'nın düşüncelerine yaklaşılıyor). Bu mistikler, Şeytan'ın sonsuz lanetlenişi yerine, müminlerin onu yüceltmelerini önermekteydiler. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Şeytan'a inanma konusundaki ilk kayıt XVII. yüzyıldadır; oysa Yezidiler üstüne ilk yazılı tanıklıklar XII. yüzyıla inmektedir.

Bu inancın yükümlülüklerini (dualar, perhizler, bayramlar, kurbanlar, yasaklar) ele alan paragrafa, Osetlerde Kötülük Tanrısı'na bir kuzu kurban edildiğini de ekleyeceğim. *(La civilisation du Caucase,* A. Byhan, Payot, 1936, s. 222-223). İki halk da İranlı kökenden geldiğine göre, İranlı bir düşün-

ceyi mi aramak gerekir burada? Yezidi misyonerlerinin *(keval)* yıllık turnelerinde yanlarında taşıdıkları tavus biçimindeki metal heykellere *(sincak)* gelince, Osetlerde de buna benzer bir "horoz-ruh" vardır; cenaze levazımı arasındadır. Öte yandan Yezidi tavusu kimi zaman da *"horoz"* olarak anılmaktadır (yukarıda *a.g.e.* s. 72, n. 2, tavuğun yasaklanışı konusunda).

Kısacası, R. Lescot, Yezidiliğin Müslüman kökenli olduğu konusundaki görüşünü buradan çıkarmaktadır. Ayrıca İslam öğretilerinin yanında İran kökenli inançların ve batıl inanışların bulunduğunu söylemektedir; ona göre İran kökenli bu inançlar ve batıl inanışlar "yavaş yavaş ön plana gelmiş, Yezidiler de giderek vaktiyle Müslüman olduklarını unutmuşlardır."

Ben kendi payıma, Yezidi Kürtlerin hiçbir zaman Müslüman olmadıkları kanısını taşımaktayım (bu konuda Th. Menzel'in "bu bağdaştırıcı ve tuhaf dinin" bütün öğelerini sıralayan *Yezidiler* başlıklı yazısına bak, E. I.). Aşağıda okuyacağımız N. Marr'ın görüşü ise, benim kanımca, Yezidi Kürtleri gerçek "ortamlarına" yerleştirmektedir. Adi'nin öğretisi, Kürt müridlerinin kendi istedikleri gibi çeşitli durumlara uyarlanarak hiç de Müslüman olmayan o aykırı biçimiyle yayılmıştır; çünkü Kürt ortamı bu koşula iyice hazır durumdaydı. Daha Adi'nin ortaya çıkmasından önce de, Kürtlerin temelde hiç de Müslüman olmayan, ama çeşitli etkilerle olgunlaşmış (N. Marr bize bunun zenginliğini, karşılıklı bağımlılık ve temas noktalarını göstermektedir) kendi öz inançlarından çıkardıkları dinsel görüşlerden ve uygulamalardan meydana gelen bir Kürt ortamı vardı. Yezidilik, dinsel evrim aşamalarından sadece biri olmuştur. Burada önemli olan nokta, genel perspektifi gözden kaçırmamak ve Kürt ortamını bütün girdisi

çıktısıyla hesaba katmaksızın sorunu sadece Yezidilikle sınırlamaktadır. Ben, ayrıca, R. Lescot'nun şu gözlemine de tam olarak katılıyorum: "Kürt folkloru konusunda yeterince belge toparlanıp bir araya getirildiği gün, Yezidilik üstüne bugünkü bilgiler de bütünüyle değişmiş olacaktır" (yukarıda, *a.g.e.*, s. 81, n. 2).

Yezidiliğin dinsel hiyerarşisi (şeyh, pir, fekir, keval) konusunu inceleyen R. Lescot, onu Şeyh Adi tarafından kurulmuş çileci (ascétique) topluluğa bağlamakta ve onda sofi geleneğinin sürüp giden bir ucunu bulmaktadır; bu konuda daha derine gidilebilir miydi acaba? Kürdün aşiret yapısını (şeyhlerin, halifelerin ve mirlerin, ağaların vb. görevlerinin yan yana sıralanışını) ve Hıristiyan toplulukların olası etkilerini düşünüyorum da..

R. Lescot, sonuç olarak, kast sisteminin Yezidi toplumunun orijinalliğini meydana getirdiğini söylüyor. Manevi reisler, çoğunca, dünyevi reislere göre daha yüksek bir otoriteye sahiptirler. Lescot'nun bu gözlemi benim de her zaman altını çizmeye çalışmış olduğum görüşü çok güzel bir biçimde desteklemektedir. Kürtlerde dinsel kavrayış aşiret zihniyetiyle yan yana yürümektedir. İkisi de iç içe geçmekte ve birbirini derinden derine etkilemektedir.

Yezidilerin savaşçı erdemleri ve başarıları konusunda Socin de (II. Abteilung, s. 260), Ahmed Çerşaşki tarihi de (*a.g.e.*, s. 270, lirik bir türkü) bize bilgiler vermektedir. Muhammed Emin Zeki'nin eserinde de Dazenilere, yani Yezidilere ayrılmış bir bölüme rastlıyoruz (Tarih, s. 399).

6. Profesör Marr'ın Gözüyle Yezidilik

Şimdi Profesör Marr'ın Yezidiliği yorumlayışına geçiyorum.

A. ÇELEBİ SÖZCÜĞÜ

Prof. Marr, incelemesinde, Çelebi sözcüğü üstünde durmakta, bu sözcüğün ilk kez XIV yüzyılda Selçuk Türklerinde ortaya çıktığını, Kürtlere onlardan geçtiğini, onların da bu sözcüğü Aramların "resim, put" anlamına gelen Çelem Çalma sözcüğünden almış olduklarını saptadıktan, dilbilim açısından hiç bir güçlükle karşılaşmadığı bu aşamadan sonra, bu deyimi yaratan toplumsal ve etnik ortamın analizine giriyor.

"Gerçekten de," diye söze başlıyor Prof. Marr, *"Çeleb* (Çalab, Tanrı) sözcüğü Yafetik, özellikle de Güney Yafetik kökenli ise ve ondan çıkan *Çelebi* sözcüğü yalnızca "Tanrısal" anlamına gelmeyip aynı zamanda *iyi soydan gelme, soylu, senyör, aile reisi* anlamları gibi ayrıca *müzisyen* (türkücü), *şair,* daha sonra *okumuş, bilgili, kültürlü, onurlu, ince, kibar,* nihayet *beyefendi* anlamlarına da geliyorsa, şurası belli ki başka hiç bir kanıt aramadan o sözcüğü yaratmış olan halkın tarihinin önemli bir bölümünü onda bulabiliriz. Ayrıca, bunca tartışmalı nitelikteki bu sözcüğü yaratan halk için şu saptamaları yapabiliriz: 1- Bu halk, Yafetik (Japhétique, Yafes oğullarına ilişkin İndo-Avrupa kökenli) dünyanın güney sınırlarında oluşmuş bir dine bağlıydı; 2- İyice belirgin toplumsal bir örgütlenme içindeydi ve birçok sınıftan, hiç değilse iki sınıftan meydana gelmekteydi: Kan soyluları ve sıradan topluluk; 3- Soylular sınıfı içinde, eskiden, Tanrı'nın yafetik adıyla çağrılan, önemini bununla kazanan bir klan bulunmaktaydı; ve soylulara inanç bu kutsal klanın içinde yoğunlaşmaktaydı; 4- Bu inançla birlikte okumuşluk niteliği, türkü ve müzik de yine o önceliği olan klanın ayrıcalığını temsil etmekteydi; 5- Bu klanı her yönden ayrıcalıklı kılan bu durum, ona, yavaş

yavaş, toplumsal bir örgütlenişe sahip olan o halk içinde, özel bir soyluluk ünü sağlamakta ve onun dinsel adlandırılışına bir sınıf özü, ya da genel planda toplumsal bir öz taşıyan bir anlam katmaktadır; 6- Kendi yapısı içinde ve yazılı kaynaklar dışında, bu olgunun geliştiği bu halk VII. yüzyıla doğru önemli ölçüde Selçuk Türkleriyle kaynaşmış, onların dillerine binlerce yıllık ulusal tarih boyunca gelişim geçirmiş bulunan *Çeleb* (Çalab) ve *Çelebi* sözcüklerini de getirmiştir. Bu tartışmalı sözcüğün içindeki gizli tarihin sahibi olarak Kürt halkını ancak bir olasılıkla mı gösterebiliriz? Burada da ayrıca karmaşık bir sorun karşısında kalıyoruz."

Marr, *Çelebi* sözcüğü üstüne yaptığı bu güçlü analizden çıkış yaparak ve araştırmasını derinleştirerek, Yezidiliğin, Ön-Asya toprağı üstünde oluşan ve ancak eleştiri duygusuyla ve çok geniş bir görüş açısıyla donanmış bir din tarihçisinin o gerçek labirentin içinde kendine bir yol belirleyebileceği o çok çeşitli inançların birbiriyle iç içe geçmiş, karşılıklı etkileşimlerle kaynaşmış kalıntılarının şaşırtıcı mozayiği içinde tuttuğu yeri bir gözlemler bütünüyle önümüze sermektedir. Biz burada Marr'ın düşüncelerini ve vardığı sonuçları özetlemeye çalışacağız. Şimdi, daha sonra yine bu noktaya dönmek üzere, türkülerin ve ozanların Kürdün manevi ve toplumsal hayatında tuttuğu yerle ilgili olarak daha önce söylediklerimize geçeceğiz (bk. VI. bölüm). Sadece şunu hatırlatalım ki, Marr bunlarda İslamiyetten önceki Kürt paganizminin mirasını görmektedir.

B. ÖN-ASYA'DA ESKİ İNANÇLAR

Marr'a göre, Kürt ortamındaki bugünkü dinsel bölünme ve inanç farklılığı, Hıristiyanlığın ve İslamiyetin eski Ön-Asya

inançları karşısında kazandıkları (ama her zaman kesin ve dönüşsüz olmayan) zaferlerin bir sonucudur. Buna karşılık, öyle görünüyor ki, özellikle Kürt halk dini, kendi yönünden yenilgiye uğramış olmayı kabul etmemekte, hatta zafer kazanmış dinlerin içinde sapkın olarak adlandırılan şu ya da bu hareketler yoluyla darbelere yol açmaktadır. Sözgelimi, Hıristiyan Ermenistan'da "Güneşin Çocukları" (arevordik) dahil, çeşitli aşırı ve bağnaz dinsel yollara, usullere tanık oluyoruz; bunların payen Kürtlerle karşılaştırılması, bize, ülkenin dinsel hayatının tarihinde yeni ufukların açılacağını vaadetmektedir. "Elbet, Yezidileri, Ermeni Kilisesi'nden bir zamanlar ayrılmış bulunan sapkınlar olarak gören eski Ermeni araştırmacılarının, Çamçıyan'ın ve Aboviyan 'ın görüşlerine katılamayız"[1] Ama bunun tersi de, yani Kürt Yezidiliğiyle ya da ona özdeş bir inanışla aynı özde bir payen halk dininin etkisi altında kalmış Ermeni Kilisesinde sapkınlık-ların ortaya çıkmış olması da mümkündür[2]

Bakın Marr bu durumu nasıl görüyor:

"Türklerin Ön-Asya'da görünmesinden çok önce, Ermeni Kilisesi içinde, Ermenistan sınırlarını aşıp bütün Bizans'ı geçen, ta Batı'ya kadar yayılan, çeşitli adlar altında sürdürdüğü yolunda türlü türlü biçimler içinde beliren tehlikeli bir dinsel hareket ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında, Ermenistan'-

---

1 Bak. M. Wagner, **Reise**, s. 259 ve devamı. Eghiazarov bu düşünceyi kabul etmemekte haklıdır. (**Bref essai ethno-jurid, sur les Yezidis**, s. 179-180). Başkaları, sözgelimi F. Nève de bu mezhebi İran kökenli olarak düşünmektedirler (**Exposé des guerres du Tamerlan, d'après la Chronique du Medzoph**, Bruxelles, 1860, s. 65).

2 İlginç bir saptama da Yezidilerdeki üç günlük oruçla Ermenilerin bugüne dek kaynağı da, adı da açıklığa kavuşturulamamış olan **aradjavoratları** arasındaki benzerliktir. Daha önceleri Gürcülerde de vardı bu.

da, tarihsel bir sıra içinde mesegnay ya da öşitler, polisyenler, tondrasyenler, tülayyenler vb. sayılabilir. Ermenistan dışında da, Doğu'dan Batı'ya, yine tarih sırasıyla, polisyenler ve öşitler, bogomiller ya da fundaciyajitler, albijuvalar ve katarlar vardır. Bogomilciliğin de sıkı sıkıya bağlı olduğu temel öğreti, polisyencilik, bilindiği gibi Suriye'ye kadar, özellikle de Ermenistan'da yayılmıştır; Ermenistan'daki kökleri de yerel dinlerin yarattığı koşullar içinde silinip gitmiştir.

Başka birçok koşul içinde demin andığımız koşullar, Kürtlerin de yurdu olan Ermenistan'da, payen bir halk dininin varlığıyla belirmiş olabilir; ve bu payen halk dini Yezidiler arasında günümüze dek varlığını korumuştur. Ünlü Alman tanrıbilimci Auguste Neander'in bogomilcilikle Yezidiliği karşılaştırarak vardığı sonuçlar bu açıdan büyük bir önem taşımaktadır (Über die Elemente aus denen die Lehren der Yeziden hervorgegangen zu sein scheinen, gelesen in der Ak. d. Wiss., 20 Haziran 1850, Berlin). Bu inceleme birçok yönüyle bugün aşılmış ve eskimiş olduğu halde, Marr, orada bu konuyla ilgili bölümü ayrıntılı olarak ele almıştır.

Neander, Şeyh Adi ile Adiment'i aynı kişi olarak düşünüyordu; onun Yezidilikle Manişeizmi yaklaştırma çabaları bir temele dayanmamaktaydı. Kuşkusuz, Yezidilerde güneşe tapma belirleyici bir çizgi olarak görünür, ama bu olguda Manişeizmin etkisini görmek de mutlaka gerekmez. Yahudi Esenyenler mezhebi konusunda Joseph Flavius'tan öğrendiğimize göre, öbür mezhepler daha çok Parsizmin etkisi altında kalmışlardır: "Bu yüzyılda, Güneş yükselene kadar, aralarında günlük hayatla ilgili hiçbir işlem yapmazlar; bu arada atalarından kalma dualarla güneşe seslenerek yükselmesi için dua

ederler"

Burada, sorunun tersine dönmeğe hazır bir biçimde olduğunu da belirtmeliyim. Avrupalı gözlemcilerden biri şöyle diyor: (L. Krajevski, *Le culte de "Satan", Mercure de France,* 15 Kasım 1932):

"Yezidi hiçbir zaman dua etmez. Bununla birlikte Güneş için bir istisna yapıldığını da belirtelim. Güneş doğduğu zaman Yezidi üç kez onun önünde secde etmek ve şunları söylemek zorundadır:

"- Güneş üstümde yükseldi. Ey sefil kişi! Kalk da ibadetini yap. Tanrı birdir ve Şeyh Adi Tanrı'nın dostudur. Selam Şeyh Adi, Gökkubbenin altında o bulunmakta ve Yezidi soyunun Şeyh Adi'nin kolları arasından çıktığına tanıklık etmektedir."

Bundan sonra, ilk ışınların değdiği yeri öper ve toprağa Şeyh Adi'nin ziyaretgahını temsil eden bir taş diker, onu üç kez çevirir. Bunu yaparken başka bir dine bağlı hiçbir kimseye bakmayacaktır.

Bununla birlikte Emir Kamuran Ali Bedir Han verdiği tebliğde *(Atlantis,* 54, VII-VIII, 1934) Yezidilerin güneşe taptıklarına inanmıyor. Yine de, "ateşli Yezidilerin ağaç fidanlarının gövdeleri üstüne düşen sabah güneşini öptüklerini" söylemekten geri kalmıyor; küçük, ama hiç de önemsiz olmayan bir ayrıntı bu.

Nihayet, elimizde bir tanıklık daha var; buna göre IV yüzyılda, Hıristiyan misyoner Subhaleraman, güneşe tapan Kürtlere din değiştirtmekteydi (bk. *Kürtler ve Hıristiyanlık* başlıklı incelememiz, *Revue de l'Histoire des Religions*). Bütün bu belirtiler karşısında, Kürtlerde bazı Zerdüştçü kalıntıların bulunduğunu kabul etmek doğru gibi görünüyor.

Kürt epik poemi *Mem-û-Zin*'de şöyle bir olay geçmektedir: Prens Mem, okul çağındayken, bir arkadaşıyla oynarken, içine hiç gün ışığı sızmayan bir yere girer; duvardaki bir taşı kırarlar; böylece içeriye gün ışığı dolar. Çocuklar şöyle bağırırlar: "Bir Tanrı bu!"; ve ışığı yakalamak isterler. Daha sonra, hocaları onlara güneşin ve ayın, gecenin ve gündüzün ne olduğunu, Tanrı'nın tek sahip olduğunu açıklar. Buradaki güneşin tanrısal rolüne ilişkin ima da oldukça anlamlıdır![1]□.

Yine Neander'e dönelim. Marr'a göre bu yazar daha sonra, Yezidilerde de bulduğumuz bir çizgiden söz etmektedir: Güneş ışınlarının pak almayan şeylerin üstüne düşmesini görmekten korkmak. Kısacası, Neander, manişeizmin değil, daha çok eski Doğu dinlerinin, özellikle de Yahudilikle karışmış parsizmin etkilerinin söz konusu olduğu düşüncesindedir. Yezidilerin öğretilerindeki önemli yan, başlangıçta iyiliğin olduğu gibi her türlü kötülüğün de bağlandığı bir Ruh düşünmeleridir; o Ruh yalnızca Tanrı'dan ayrılmıştır. Hatta ona daha da çok inanmaktadırlar; çünkü sonunda bu Ruh'un Tanrı'yla uzlaşacağı kanısındadırlar. Bundan şu sonuç çıkıyor: Yezidilere göre kötü Ruh, yaradılış sırasında İyi'nin karşısına zorunlu olarak çıkmış olması gereken belirli bir ilke değil, bilinçaltı hareket eden bir doğa gücü olarak vardır. Şurası açık ki, onların öğretilerinde, temelde, Mir-Nerseh'in ünlü bildirisinde ima etmiş olduğu gibi bir Kötülük teorisi yoktur. Burada üstünde durduğu teorinin temelinde bütün bütüne ayrı bir dünya görüşü yatmaktadır: Kötülük, Tanrı'dan ayrılmadan ileri gelen, ama sonuçta, genel

1 Zerdüştçü kalıntılar **Yassena**'da dabelirtilmiştir (yukarıda **a.g.e.**, s. 123). Fr. Spiegel, Dersimli Duçik Kürtlerinde Anahita ve Mitra dinlerini kök alan inançlar buluyor (**Eranische Altertumskunde**, II. Band, s. 65-66).

planda, yine Tanrı'yla uzlaşmaya gidilecek bir özgürlük belirtisi olarak vardır. İkinci olarak, Yezidi mezhebine özgü bir nitelik söz konusudur. O da şudur: Lanetlenmiş, eski yerini yitirmiş olan Şeytan'ın başlangıçtaki mevkii, görevi özel bir inanışın temeli olmaktadır. Neander'e göre benzeri bir olguya başka herhangi bir mezhepte rastlansa da, sözünü ettiğimiz nokta son derece özel bir nitelik taşımaktadır. Bundan şu sonucu rahatça çıkarabiliriz: Ya Yezidilerin bu mezheple dış bir bağlantıları vardır, ya da her iki mezhep de ortak bir kaynaktan çıkmaktadır. Öte yandan, bu özel çizgiye, Trakya'da, Bizans devletinde ve onun çevresindeki ülkelerde ortaya çıkmış olup dualarından ve vecde geliş belirtilerinden ötürü kendilerine evkhitai[1] ya da enthusiastai[2] denen bir Hıristiyan tarikatinde de rastlıyoruz.

Neander daha sonra Öşitlerin öğretisinin derin bir incelemesine geçiyor. Öşitleri Michel Psellos'un yaptığı araştırmayla tanıyoruz, ve onun verdiği bilgiler bunların Yezidilerle akrabalığını ortaya koymaya yetiyor. Biz burada bütün bu ayrıntılara giremeyeceğiz. Neander, iki öğreti arasındaki bütün temas noktalarını bulduktan, ayrıca bazı ayin usullerini karşılaştırmalı olarak inceledikten sonra, bogomilizmle öşitizm arasındaki ve bu sonuncuyla polisyanizm arasındaki bağlantıları saptamaktadır. Marr'ın da bu konuda belirttiği gibi, Ermenistan'da ve Suriye'de Kürt aşiretlerinin yerleştikleri bölgelerde polisyanizmin köklerini araştırmaya giriştiğimiz zaman, eskiliği tartışılmaz bir dinsel öğretinin itici

---

1 Kendinden geçerek coşmak (Ç)

2 İçinde Tanrıyı taşımak (Ç)

rolüyle karşılaştık: Günümüzde Kürt aşiretlerinin bir kısmında yine de katıksız bir biçim altında sürüp giden Yezidiliktir bu.

C. ERMENİSTAN'DA PAYEN KÜRT MAYASI

Marr, aynı Payen halk dini mayasının Küçük Asya'daki Müslüman dünyasına doğrudan doğruya Kürt kitlesi tarafından atılmış olabileceğini saptıyor. Kürt kitlesi, halk dinleri hareketleriyle mücadelesinde yitmiş, tükenmiş olan resmi Hıristiyan dininin yıkıntıları üstünde yeni bir Müslüman hayatın doğduğu bir sırada Selçuk ortamına akmıştır. Bu yeni dinsel dünya burada, İzoryen dağlarından Kuzey-Batı Ermenistan dağlarına kadar bir yay gibi uzayan o ünlü çizgiyle sınırlanacak biçimde oluşunca kendisine karşı zafer kazanmış İslamiyete karşı, yine bildiğimiz bir halk dini hareketiyle temsil edilen bir savaşçı tavır buldu önünde. Profesör V D. Smirnov 'un[1]'da keşfettiği gibi, içinde Manişeizmin cisimlendiği dervişlik söz konusudur burada. Biz burada dervişliği soyut, genel ve kozmopolit biçimde değil, bizi ilgilendiren yörelerdeki doğuş biçimiyle ele alıyoruz. İkili (düalist) ilkeye dervişlikte de rastlanıyor; ayrıca elbise rengindeki simgecilik[2], başlığın *(külah)* biçiminin ve renginin önemi[3], çembere bağlanan mistik anlam[4], ışığının gizli rolü[5], müziğin eşlik ettiği meclisler ve vecde gelişler... Bütün bunlar Yezidilikte de görülen ortak çizgilerdir. Kuşkusuz, bir edebiyat kültürüyle belirlenmiş olan

---

1 **Le christianisme des Turcs et le soufisme derviche,** s. 127.

2 **John Brown, The Dervisches or oriental spiritualism,** Londra, s. 53.

3 a.g.e., s. 56

4 a.g.e., s. 54

5 a.g.e., s. 57, 65.

mevlevi dervişlerinin düzeni (XII. yüzyılda Konya'da oluştuğu biçimiyle), kendi gelişimini Yezidiliğin yalnız dinsel ayinlerinin sınırları içine kapatamazdı. Bütün bu yörelerde, ayinlerin ve hiyerarşinin dışında, Tanrı'yla doğrudan doğruya alışveriş yoluyla, insanın iç hayatının yenilenmesi fikri hakimdi. Komşu Ermenistan'da, X. ve XI. yüzyıllar, kilisenin halk dini hareketlerine karşı çetin mücadeleleriyle geçmiştir. Bunlar arasında, bizi ilgilendiren; XI. yüzyılda Harklı (Bayazıd'ın paşalığı) Jacob tarafından yayılmış olan dervişliktir. Bunların çoğunlukla halktan gelen soyluları gibi çömezleri de, yalınayak, kaba yün kumaştan elbiseler içinde, hayatın temizliği, oruç, kefaret ve kusursuzluk üstüne vaazlar veriyorlar, din adamlarını ve resmi kilisenin ayin usullerini inkar ediyorlardı[1] Dinsel önyargıların üstüne çıkan, bu yüzden de, yalnızca Hıristiyan topluluklar için bulaşıcı nitelik taşımayan güçlü bir halk dini hareketi söz konusuydu. Selçuklular zamanında, Konya'daki gibi, tarih ve yer olarak belirlenmiş dervişliğin temellerini kalkıp Hindistan'da ya da İskenderiye'de aramadan önce, coğrafik olarak birbirine bunca yakın ve tarih olarak da birbirinin ardından gelen iki dinsel hareketin kaçınılmaz ilişkilerine ışık düşürmek daha gerekli olmaz mı? Onlarla ilgili olaylara gelince, bu olayları açıklarken, XI. ve XII. yüzyılların Küçük Asyası'ndaki Ermenistan'a bağlamaya başladığımız o "büyük dinsel etki"yi gözden kaçırmamak gerekir[2]

Sivas'taki ve Konya'daki Selçuk derviş ocaklarının, Batı değil Doğu halk dini geleneklerinin, bunların da en yakınları-

---

1 Bak. M. Wagner, yukarıda a.g.e., II, s. 262-263.

2 Bak. Gerhard Ficker, **Die Phundagiagiten, Ein Beitrag zur Ketzergeschichte der byzantinischen Mittelalters**, Leipzig, 1908, s. 194, n. 1.

nın etkisi altında ortaya çıktığını da varsayabiliriz[1] Sofilerin *ışk* (aşk) sözcüğü ile *Ahdi Cedid*'deki *agape*'in özdeş olduğunu kanıtlayan Whinfield'in yaptığı gibi, dervişliğin kaynağını Hıristiyanlığa götürme yolundaki genel eğilim konuyu açıklamakta yeterli değildir[2] Sorun, kalın çizgileriyle belirlenmiş felsefi din öğretilerinde kullanılan ve soyut olmaktan ileri gitmeyen benzer kavramların köklerini arama sorunu değildir; kendilerini somut biçimlerle donatmış olan yer ve zaman öğeleriyle belirlenmiş dinsel hareketler arasındaki akrabalık bağlarını araştırmak söz konusudur. Rabia adlı sofu kadının 752'de Kudüs'te oturmuş olması olayının Selçuk sofiliğinin kaynağı sorununun çözümünde bir rolü varsa, Celaleddin'in -ki onun gittiği yerlere göre yargılar vermek kaçınılmaz gibi görünüyor- kendi mizacına uygun düşen Ermenistan'la kurduğu ilişkileri de söz konusu etmeli miyiz? Çünkü Celaleddin, birçok yerde olduğu gibi, Erzincan'da da dört yıl oturmuştur[3]

Müslüman olmayan Kürtler arasında, bugüne dek, Yezidiliğin dışında, az ya da çok ölçüde Yezidilikle soydaş bir Paganizmin kalıntıları olan çeşitli halk dini inanışları mevcut olmuştur. Bir kısım Yezidiler kendilerine Dazan adını vermektedirler; Profesör Chwolson, Bar-Dayçan'ın müritleri

---

1 Bak. Prof. V. Barthold, **Encyclopédie de l'Islam,** I, 1913, s. 852, m. **Tchelébie**): "Kürt Paganizminin, Müslümanların dini üzerinde, özellikle de Küçük Asya'daki dervişler üzerinde açık bir etkisi olmuştur; bu durumu, İran'da büyük bir yayılma göstermiş **Ehli Hak** adıyla tanınan Kürt mezhebine benzetmek te mümkündür."

2 Whinfield, **Methnevi of Djelaloud-Din Roumi.** Nicholson'a göre, Whinfield, sofiliğin Hıristiyanlığa olan borcunu abartmaktadır (bk. **Selected Poems from the Divanı Shamsi Tabrizi**, Cambridge, 1898, XXXV, n. 3).

3 Nicholson, **a.g.e.**, s. XVII.

olan Dayçanileri tanımak istemiştir[1] Daha ötede, dinlerinin gereği olarak Yezidi Kürtlerle akraba olmaları gereken Ali İlahiler oturmaktadır. Konya'daki dervişçiliğin kurucusu Celaleddin'in etki alanı içinde yaşayan Erzincan'ın güneyinde, Dersim dağları yükselir (bk, X. bölüm); burası, belli bir süre Müslüman olarak kabul edilen, gerçekte ise Yezidiliğe yakın bir dine bağlanmış olan Kürtlerin elinde kalmıştır. Bunlara kimi zaman Tujik, kimi zaman Kızılbaş denmektedir. XIX. yüzyılın 50 yıllarına kadar bağımsız bir hayat süren bu Kürtler 30-40 bin savaşçıyı silah altına alabiliyorlardı. Elbet, Antik Çağ'da, Yezidiliğin çok daha fazla müridi vardı. Kürtler, İslamiyeti tanıdıktan sonra, güçlerini gitgide kaybederken, Yezidilik de önemini yitirmeğe başlamıştır. Ama şu da var ki, aynı Kürtler, yeni inanç içinde, atalarından gelen, doğuştan kazanmış oldukları dinsel halk inançlarından da kopamıyorlardı. Konya'da dervişçiliğin doğuşunu, uzun bir süre önce İslamiyete kucak açmış ve Türkleşmiş bulunan Kürtlerin aşiret inançlarının bir rönesansı, bir kalıntısı olarak düşünebilir miyiz acaba?

Özetlersek, Marr'a göre, Yezidilik, Kürdün İslamiyetten önceki gerçek dinidir ve bu halk Müslümanlıkla tanıştıktan sonra çok şey yitirmiştir. Sözünü ettiğimiz bilginin ileri sürdüğü kanıtlar, görüşünü (1911'de ileri sürmüştü bu görüşü) destekleyen güçlü belgelerden hiç de yoksun değil; çünkü Marr, büyük bilimsel gücünün yardımıyla, Ermenistan'da ve Küçük Asya'da Kürtleri çevreleyen ve belki de onlarla yaptığı temasların sonuçlarını da kapsayan dinsel ortam tarafından

---

1 Chwolson, **Die Szabier**, s. 812.

oluşturulmuş etkiyi ortaya koymağa çalışmaktadır. Yezidilik konusunda, bizimkine daha çok yaklaşan ve yukarıda değinme fırsatını bulduğumuz başka görüşler de var. Biz, Marr'ın, Kürt uzmanlarının ve dinsel düşüncelerin hayatına merak duyan her okurun ilgisine layık görüşlerinin gelişimini (ayrıca, Rus bilgininin bu incelemesi Batı'da bilinmiyor) göstermek istiyorduk.

D. KÜRTLER HİNT-AVRUPA KÖKENLİ DEĞİL

Marr, kendi görüşlerini pekiştirmek için, Kürtlerin kökeni sorununu ele alma gereksinimi duymuş ve onları Asyalı, Alarodyen, ya da kendi deyimine göre Yafetik (eski Kaldeliler, Maneenler, Elamlılar, Ermeniler, Gürcüler, vb.) olarak adlandırılması uygun bir etnik bütüne bağlamak istemiştir. Kısacası, Hint-Avrupa (Ari) ya da Sami[1] olarak özeşleştiremediğimiz Ön-Asya tarıhince iyice kanıtlanmış olan bütün bu öğelere bağlanıyor Marr. Biz bunların ortak özellikleri konusunda tam bir anlaşma içinde değiliz, bu yüzden de ayrıntılar üzerine tartışma yolları açılmış sayılmaz. Okur, bu sorunlara

---

1 "Yezidi aşiretleri arasında iki farklı tipi ayırmalıyız: Bunlardan biri, kendilerinin de ifade ettikleri gibi, özellikle gelişmiş bir saç ve sakal biçimiyle Asur-Sami yapısındadır; öteki de daha çok Hint-Cermen karakteri taşımaktadır. Her halükarda, onlarda, ülkede eskiden oturan kavimlerin kalıntılarının bulunabileceğini söyleyebiliriz. Eski Van Ermenileriyle bazı fizyolojik benzerlikleri de var; onlarda bir Ermeni yapısının bulunduğunu inkar edemeyiz" (Th. Menzel. **Enc. Isl**'da **Yezidi** maddesi). Yukarıdaki son cümle çok önemli (B.N.). Ama Menzel'in şöyle dediğini de görüyoruz: "Yezidi hareketi, Suriye'deki Ümeyyeler döneminde doğmuş gibi görünüyor. Kendi aralarında hala geçerli geleneğe göre, XIV. yüzyılın sonunda, Timur döneminde, Basra'dan ve Aşağı Fırat bölgesinden gelmişler ve yavaş yavaş XV. yüzyıldan önce ele geçiremedikleri Sincar'a ve Kürdistan'a doğru ilerlemeye başlamışlar ve orada Kürtleşmişlerdir." Bu yeni Kürtleşme görüşünün tutarlı bir desteği olduğunu sanmıyoruz. Şeyh Adi'nin X. yüzyılda vaazlar verdiği Hakkari çok eski bir Kürt ülkesidir (B.N.).

ayırdığımız birinci bölümde, Kürtlerin Hint-Avrupa kökenli olduğunu ileri süren görüşlerde bile bazı kuşkular bulunduğunu, Asya kökenini ileri süren görüşe açık bırakılmış noktalar olduğunu görmüştür. Marr işte bundan yararlanıyor ve *bugünkü* Kürt dilinin Hint-Avrupa karakterinin saptanmasında fazla acele edildiğini söylüyor. Onun bu konuda formülleştirdiği ihtiyat paylarından daha önce söz etmiştik. Şimdi bile, diye devam ediyor Marr, Kürtler içinde tanınmış olan iki sınıfı, hatta iki ayrı etnik tipi gözden kaçırmaktayız (bk. VI. bölüm). Hint-Avrupa kökeni konusundaki görüş kabul edilmiş midir? Michaelis, Schlötzer, Frederich, Heeren gibi ilk sırada yer alan Avrupalı bilginler, henüz kuşku içindedirler; Ernest Renan tarafından günümüzde genellikle benimsendiğini söylediği bu görüş, Lassen ve Karl Ritter tarafından "kanıtlanmıştır" Ancak bir şeyin genellikle benimsenmiş olması her zaman bilimsel kanının doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Ermenistan'da yalnız Hint-Avrupa tabakanın organik durumda olduğu söylenmemiş midir? Ya da, daha önemlisi, Gürcüler ya da onlarla akrabalık bağı olan halklar gibi, Ari de, Sami de olmayan onca eski etnik toplulukların varlığı bütünüyle görmezden gelinmek istenmemiş midir?

O halde Kürtlerin Hint-Avrupacılığı tamamen tartışma götürmez değildir. Başarısız olmakla beraber Yezidiliğin içinde özellikle Samiliğe değin birşey bulmaya da çalışıldı[1] (Marr keza yezidiliği çok zayıf bir düşünce düzeniyle kusursuz bir

---

1 Chwolson'dan sonra Lidzbarki de (Z.D.M.G., c. II, s. 598) Yezidi putu **Melek Tavus'ta Tamuz** sözcüğünün bozulmuş Kürt diyalektini buluyor. Ama bu yaklaşımı daha özel bir biçimde niteleyen Clermont-Ganneau, hiçbir bayramın "Tammuz Tanrısı'nın özel ayı olan" Temmuz'a rastlamadığını belirtmektedir (**Rec. d'archéol, orient**, c. III, s. 86).

Kürtlükle karıştırıyor). Şimdiki halde tek bir şey belirgin olarak ortaya çıkmaktadır: Yezidiliğin içinde bu çevrelerin çok eski bir din doktrininin kalıntısının varolduğunu görüyoruz. Bundan bağnaz dediğimiz doktrinlerle ve genellikle salt halka değin gizli doktrinlerle hısımlığı olan bağlar ne kadar çok bulunursa kaybolmuş ari öncesi yerel tanrı kültürünün burada o kadar çok kanıtlarının varolduğu görülür. Bu Ari-öncesi tanrı inancı daha önce ortaya çıkmıştı ama, resmi destekten yararlanan yabancı doktrinlerle mücadele ediyor ve kendini savunmak için Hint halk yığınları içindeki hep yeni güçlerden yararlanıyordu. Bu bağlar bir yanda Mezopotamya'ya diğer yanda Ermenistan'a giden yolun varlığını ortaya çıkarıyor.

Burada izlediğimiz araştırma için, Yezidilikte Kaldelilerden Aramanlere devredilmiş çizgiler taşıyıp taşımadığını bilmek bütünüyle önemsiz bir şey değildir. Bu konuda Marr tarafından *Kardukoy* ve *Kartvels* arasında yapılmış karşılaştırmayı (bk, I. Bölüm) ve onun, Asyalı ilkel Kürt dilinin yerine bugün konuşulmakta olan Hint-Avrupa kökenli bir dilin geçtiği konusundaki varsayımını hatırlayalım. Ayrıca, çağdaş Yezidiliğin içinde, bir yandan Mandeizmle, Sabeizmle vb. akrabalık bağı bulunan, öte yandan Ermenistan'da ortaya çıkmış çeşitli sapkın öğretilere ve Gürcistan'a kadar uzanan daha uzak bir kesimdeki dinsel hayat olgularına bağlayabileceğimiz özel türde halk inançlarından birini bulmamız için Marr'ın gözlemi yetecektir[1]

---

1 Bu açıdan, açıklamasız kalmış sabéien (zabarklı) teriminin (Chwolson, Die Sabier, II. 24. 37, s. 191, n. 179) Yafetik kültür ortamında, özellikle de Ermeni ve Gürcü kiliselerinde yerli Paganizmin bir kalıntısı olarak kullanıldığını belirtmek ilginç

Çok daha önce, Yezidiliğin mandeizmle akrabalığını ortaya koyan ve Yezidilerde eski Paganizmin kalıntısını bulan bilgin ise Profesör Chwolson olmuştur (Die Sabier, I, s. 292, 648-650). Marr, Chwolson'un yaptığı gibi, Yezidileri Şemsiye tarikatıyla özdeş göstermenin (belki de) erken bir iş olacağını söyler; ama, Sabéienler dahil, bütün bu yerel, temelde dinsel öğretiler arasında belli bir akrabalık bağı olduğu da gözden kaçmamaktadır. Ama biz, yine de, Aramen toprağında en iyi biçimde yaşamayı başarmış olan bu Yafetik-Sami dinin, bugün bir Hint-Avrupa diliyle, özellikle İran kökenli (Kürtçe) bir dille konuşan bir ulusça muhafaza edildiğini söyleyeceğiz. Buradan, doğal olarak, günümüzdeki teolojik terminolojisinin İran kökenli olduğu ve daha eski başka bir terminolojiyi tasfiye ettiği sonucu çıkıyor; o eskisinin Sami ya da Yafetik oluşu pek önemli değil.

Marr'a göre, bu eski terminolojiden günümüze yalnızca Çeleb (Tanrı) sözcüğü, o sözcüğün Kürtçede "i" harfi eklenmişi (Çelebi, Tanrısal, Tanrı'ya ilişkin, Tanrı'ya bağlanmak dileğinde olan) kalmıştır. Bu sözcük Sabéienlerde ay sözcüğüyle birlikte, *selem-sin* (ay putu) birleşik sözcüğü biçiminde kullanılır[1] Yezidi ayinlerinde ay inancının belirli çizgileri bulunduğu için, Kürtçe Çeleb sözcüğü doğrudan Aramen kaynağına bağlanmak istenmiştir. Buna göre, *tselem* sözcüğü *"sin"* (ay) eklenerek Kürtçeye dönüşmüş olmaktadır.

E. KÜRTLERİN YAFETİZMİ

Ay inanışı bizi Yafetik ortama götürüyor. Strabon, İberya

---

olacaktır. Bak. Marr, **Le baptême des Arméniens, des Géorgiens, des Abkhazes et des Alans par saint Grégoire** (Arapça çeviri), Zap de la Sect. or. de la Soc. archéol. russe, c. XVI. (1904-1905), s. 203).

1 Chwolson, Coğrafyacı Yakut'tan söz eder, **a.g.e.**, II, s. 551.

sınırında Ay Tanrı'ya inanıştan söz etmektedir[1] Bunun bazı işaretlerini Ermenistan'da da buluyoruz. Böyle de olsa, Yezidiler *Çeleb* Tanrı'ya tapındıkları için, çok doğal olarak kendilerine *Çelebi* adını verebileceklerdi. Burada, Yezidilikle akrabalık bağı olduğunu gördüğümüz Polisyenlerde, Öşitlerde, Bogomillerde bu sözcüğün mümkün paralel biçimleri üstünde durmayalım, ama yine Yezidilikle akraba olan *Ali İlahi* tarikatının adının altını çizelim; bu ikinci terim doğrudan doğruya Arapçadan çevrilmiş olabilir (anlamı: Tanrısal) ve *Çeleb*'le aynı özü taşımaktadır, Profesör V A. Jukovsky'nin incelemiş olduğu Ali İlahilerde[2], inancın ilk sırasında *Hoda* "Tanrı" sözcüğünden çıkmış bir ad olan *Hevendekor*'un tanrısallığı yer almaktadır. Ayrıca, Jukovsky'ye göre, "gerçek" Ali İlahilerde ya da Suriye'deki Nusayrilerde Ali'nin bizzat Tanrı olduğunu unutmamak gerekir. Bu yorum, bugün Yezidiliğin müritlerinin adlandırılması konusunda Marr'ın düşüncesini büyük ölçüde etkilemektedir. Ona göre, Yezidi sözcüğü, eski biçimi Farsça tanrı anlamına gelen *(ized) Yezid* sözcüğüne "İ" harfi getirilerek Kürtçeye geçirilmiştir. Kısacası, *Yezidi* sözcüğünde, Yafetik *Çelebi* sözcüğünün ayağını kaydıran İran kökenli bir terim bulmaktayız[3] Türklerde bu terim dervişçi-

---

1 Sorun, 23 Mart 1906'da, **Eski Gürcistan'da Payen İnanışı** konulu, Rus Arkeoloji Derneği'nin bir toplantısına sunduğu bir bildiriyle, Prens Cavakov tarafından ele alınmıştır. Bk. Zap. I. XVII (1906), s. XXX.

2 Doğrunun adamları tarikatı -Ehli Hak- İran'da (Zap. II, (1887), s. II).

3 Burada bu düşünceyi destekleyen Marr'ın kanıtlarını anmadan geçmek zorunda kaldık. Bununla birlikte Th. Menzel'in *İslam Ansiklopedisi*'nde *Yezidi* maddesinde şöyle yazdığını belirtelim: "Yezidilerin kendilerinin de yeni bir sözcük olduğu duygusunu taşıdıkları Yezidi adının, Yazid bin Muaviye ile de, Yazid bin Unaysa ile de bir ilgisi yoktur... Modern Farsçadaki *İzed "Melek, Tanrı"* sözcüğünden çıktığı söylenebilir." [B.N.].

likle belirlenmiş ortamlarda kendini muhafaza etmiştir. Ermenicede de rastlıyoruz ona. Kürtçede özel bir anlamı korumuştur: Gezgin bir çalgıcı. Aynı sözcüğün hem bir soyluyu, hem bir gezgin çalgıcıyı ifade etmesini, Kürtçe *Begzade* (bk. VI. bölüm) sözcüğünde de buluyoruz; bu sözcük hem "begin oğlu", hem de "göçebe çingeneler, şarkıcılar, oyuncular" anlamına gelmektedir. Burada rastladığımız "göçebe" niteliği, bizi, Yezidilikle temas noktaları yukarıda açıklanmış olan dervişler ortamına götürüyor. Bu konuda daha da ilginç bir gözlemden söz edelim; gezgin çalgıcı anlamıyla *Çelebi* sözcüğü, Farsçadaki "müzik aleti" anlamındaki *Çeleb* sözcüğünden de gelmiş olabilir; *Çeleb*, Farsçada, "birbirine vurulan iki bakır levha, gürültü, üşüşme, kalabalık" anlamlarını taşımaktadır. Bu Farsça terimlerin anlamını, Arapça *Çelep* sözcüğünden bağımsız olduğu oranda, Payen Tanrı *Çeleb* onuruna yapılan "dinsel toplantılar"la açıklamak çok daha doğal bir yol olacaktır. Nitekim, Profesör Jukovsky, Ali İlahiler tarikatını anlatırken, toplantılardan, kesilen kurbanlardan, bir müzik aletinin ve el çırpmalarının eşlik ettiği türkülerden söz ediyor. Marr'a göre de, buradan, yani Çeleb'in özel olarak aydınlık bir Tanrı'yı, bir Ay Tanrı'yı anlattığı noktasından hareket edilirse, o zaman bakır levha, dinsel bir müzik aleti kullanılması özel bir anlam kazanacaktır.

F. ÇELEBİ VE YEZİDİ SÖZCÜKLERİ EŞANLAMLI SÖZCÜKLERDİR

Böylece, Marr'a, *Çelebi* sözcüğünü Türklerin Kürtlerden aldıkları, Kürtlerde bu sözcüğün çeşitli anlamlarla zenginleşmiş olduğu, aşiret sorunu içinde soylu, iyi huylu vb. anlamla-

rını kazandığı yolundaki varsayımını pekiştirmek için yapacak fazla bir şey kalmamaktadır. O zaman, Marr, her şeyden önce, *Yezidi* sözcüğüne genellikle bağlanan anlamın, onun dıştan yapılan yorumundan çıktığına dikkat ediyor. Bununla birlikte, gerçekte, burada söz konusu olan, bütünüyle tarikat değil de, kendini Yezid'in ahfadı olarak gören ve içinden şeyhleri, o dinsel topluluğun reislerini çıkaran klandır[1] Bu üstün klan da ayrıcalıklı bir sınıf konumuna geçmiştir. Febvre'ye göre, Yezidiliğe bağlı Kürt aşiretleri iki sınıfa ayrılmakta, bunlardan biri siyah, öteki beyaz elbise giymektedir[2] Birincisi kendisini ayrıcalıklı olarak görmekte, rahipler kastını da o meydana getirmektedir. Halk inanışı üstünde yüksek bir denetim uygulayan bu kastın, başkalarının gözünde soyluluğun özel itibarını taşıyacağı açıktır. Bütünüyle aşiret örgütlenmesine sahip bir halk içinde, bu saygınlık, hiçbir zaman azalma tehlikesiyle karşılaşmaz; din değiştirme durumunda bile. Gerçekten de Müslüman Kürtlerde, yeni manevi hayatın koşulları içinde, bu yönetici klanların geleneksel iktidarına bağlılığın hiç azalmadığına tanık oluyoruz. Benzer bir durumu Araplarda da görmekteyiz. Payen döneme hakim olan Kureyş klanı, bu ayrıcalıklı rolünü İslamiyetten sonra da uzun süre muhafaza etmiştir.

Kürtlerde, bu ayrıcalıklı klan, eskiden *Yezidi* adını değil, *Çelebi* adını taşımış olmalıdır; bu da, bu sözcüğün öbür anlamları arasında, "prens, kişizade, soylu" anlamını önümüze sermektedir. Biliyoruz ki Yezidilerin toplumsal yapısı günü-

1 Neander'e göre Febvre, a.g.e., s. 116.

2 .R. Lescot, yukarıda a.g.e., Siyah, Yezidiliğin bir çeşit keşişleri olan ve rahipler örgütüne katılmayan **fekiran** kastının rengidir. [B.N.]

müze dek teokratik ilkeler üstüne kurulmuştur; halk, dinin yarattığı birkaç kapalı kasta bölünmüştür[1] Yezidiler kendi aristokrasilerinin safkan niteliğinden ötürü böbürlenmektedir[2] Bugüne dek, Kürtlerde, *Çelebi* adının sınıf ya da klanını bulamadığımız doğrudur; ama ne yazık ki, Quatremère'in de[3] daha önce belirttiği gibi, "Kürt aşiretlerinin ad dizini çok büyük değişikliklere uğramıştır" (bk. VI. bölüm).

Çelebi sözcüğünün, Türkçede de taşıdığı *ev sahibi* anlamına gelince, bunu da şöyle açıklayabiliriz: Ayrıcalıklı klan, durumu sayesinde, başlangıçta, özellikle *mülk sahibi* rolünü de oynamaktaydı. Aynı şekilde, her yerde gözlemlendiği gibi, *gentilhomme, gentleman* sözcükleri de şu ek anlamları taşımıştır: a) soylu, şerefli; b) kibar, ince; c) iyiliksever; d) kültürlü. Bu son sıfat konusunda bir ihtiyat payı ayırmak gerekir. Zamanın akışı içinde tamamiyle yitmiş olmasına karşın, Yezidiliğe bağlı Kürtlerde edebiyat eğitimi vardı. Gezginler, Yezidilerin, *furkal* adlı kendi kutsal kitapları[4] olduğu konu-

---

1 Bak. Eghiazarov, **l'Extrait des notes de. M. Siouffi sur les Yezidis** (Zap. de la Sect. du Caucase de la Soc. géogr., Tiflis, 1891. XIII, fasc. 2, s. 264-266). Ayrıntılar bu yapıtın şu bölümündedir: **Bref essai ethno-jurid. Sur les Yezidis**, s. 194 ve sonrası, s. 200 ve devamı.

2 Bak. Chabot, **Notice sur les Yezidis**, J. A., 1896, bir Asur kroniğine göre: "Bizde hiçbir karışıklık yoktur, kendi rakiplerini ve mollalarının belirlenmesinde kökeni hesaba katmayan Hıristiyanların ve İsmailiyetilerin tersine, bizde emir her zaman emirin oğlu, şeyh şeyhin oğlu, hoca hocanın oğlu olmaktadır."

3 **Notice sur les Curdes**, s. 59. Bununla birlikte O. Mann'da, ("**Stamm der Tschelebi**"), Ardebil dolaylarından, yani Kürtlerden değil, Türklerden söz ediliyor [B.N.].

4 Bu kitaplar, **Kitab-ül Cilva** (Esinler Kitabı) ve **Mushaf Reş**'tir (Kara Kitap). Buradaki "Kara" sözcüğü "saygıya değer" anlamına kullanılmış görünüyor. Th. Menzel bu kitaplar konusunda fazlaca kuşkulu görünmekte; çünkü bunlar Arapça yazılmıştır; oysa din dili yalnızca halk dilidir, yani Kürtçedir. Bununla birlikte, Hoybun'un **Kürt Sorunu** broşüründen (sayı 6, s. 13, n. 2) şunu çıkarıyoruz: "Yezidinin kutsal din kitabı Kürtçedir... Şeyh Adi'nin bütün törenleri... yapılan bütün

sunda bilgiler vermektedirler. Bir Yezidi şeyhi, 1842'de, eski Ninova dolaylarında, misyoner Grant'a[1], kendilerinde eğitimin ancak belli bir klan içinde yayıldığını ve o klan üyeleri dışında kimsenin okuma öğrenmediğini söylüyordu. Edebiyat eğitiminin aynı *Çelebi* klanına kalıtsal bir ayrıcalık sağlıyor olduğu da düşünülebilir; çünkü onun, oynadığı dinsel rolün gereği olarak yetişmeye gereksinimi vardır. Nihayet, bir alaylı nüansıyla birlikte, bir *gentilhomme*'un bir kişizade, şık bir kimse olarak düşünüldüğü de anlaşılıyor. *Çelebi* sözcüğünün bu anlamına, Suriye'de halk arasında Arapçası da söylenen bir halk türküsünde rastlanıyor[2]: *Halebi çelebi, Şami şumi, Masri harami* (Halepli kibardır, Şamlı yas kuşudur, Mısırlı haramidir).

Vaktiyle Kürtçe olan *Çelebi* sözcüğünün içerdiği bütün anlamları gözden geçirdikten, sözcükteki kutsal ve törensel niteliği saptadıktan sonra, Türkçeye geçen Marr, görüşünü desteklemek için şu sonuca varıyor:

"Bu sözcük tüm görünümleriyle, *in nuce* olarak, Kürt halkının tarihini kapsamaktadır; ancak doğrudan doğruya yazılı kaynak bulunmamasından ötürü, bu tarihi, kendisine karşın, Antik Çağ'dan oraya yansımış olup hala yaşamakta bulunan bütünüyle halka ilişkin, dilbilimsel ve dinsel olgulardaki kalıntılar ve yoğrulup kalmış parçalar aracılığıyla ve "paleontolojik" bir biçimde yeniden kurmak zorunda kaldık."

---

dualar gibi Kürtçe yapılır... Günümüzde de, Müslüman olsun Yezidi olsun, Botan Kürtleri en büyük yemini bı **Mushafê Reş kavile Cezirêde** (Cezire yıkıntılarında kaybolmuş Kara Kitap) üstüne yapmaktadırlar"

1 Grant and Hinsdale, Missionary Herold, 1861 Mart.

2 Kremer, **Mittelsyrien und Damascus**, 1853, s. 95.

Dillerin Yafetik dalı konusundaki teorisinin tamamiyle eksik ve bilgisiz yargılarla saptırılıp değiştirildiğini bilen Marr, görüşünün kabul edilmemesi halinde ne yapacağını da öngörmektedir: "Bu durumda bana aşağıdaki önermeye sımsıkı sarılmak kalıyor: Konu kültür tarihi sorunlarıyla ilgilidir; *Çelebi* sorunu, Bizans Polisyanizmi ve Konaya dervişçiliği sorunları için de böyledir; bunların çözümlenişinden sağlam sonuçlar çıkarılması için, araştırmacının, istisnasız bütün komşu halk hayatlarının verilerini de, Antik Çağ'dan günümüze dek, etnografiye ve diyalekte ilişkin bütün malzemeyle ele almalı, bunu yaparken kitabi tarih geleneklerine aykırı düşmüş olmaktan da çekinmemelidir."

Bizim fikrimize göre, dilbilim alanında bütün bilimsel düşüncelere cesaretle karşı çıkan Rus bilgini tarafından önerilen araştırma yöntemi, uygulama açısından ilginç bir yan taşımaktadır. Burada Marr'ın incelemesinin özetini yapmamız da, zaten, ona karşı bir tavır almak için değil (çünkü bu bizim kişisel yeteneğimizi de fazlaca aşan bir şeydir), okuru bazı dilbilim yöntemleri ile içli dışlı kılmak içindir. Ayrıca bu özetin buraya alınışı çok yerinde olmuştur; çünkü bizim, Yezidilik ve bir iki uzman dışında[1], belki de herkesin kuşkusuz olarak kabul ettiği Kürtlerin manevi hayatının zenginliği konusunda söylemiş olduklarımızı dikkati çekici şekilde bu özet tamamlıyor.

1 Yezidilerle ilgili birkaç eser: J. Campanile, **O. P. Storia della regione del Kurdistan e delle sette di religione ive existenti**, Napoli, 1818; Abbas Azzaovi, **Tarikh-al Yazidiyya wa aslu aqidatihim**, Bağdat, 1935; İsmail Beg Çol, **El Yazidiyya qadiman wahadithan**, Beyrut, 1935.

N. Marr tarafından anılan bu tarikat öğretisi büyük ölçüde Kürdistan'ı ilgilendirmektedir. Onun için burada kısa bir açıklama yapacağız. Konu, ünlü İran uzmanı Profesör Jukovsky ve özellikle İran'da tarikatın reisiyle yakınlık kurabilmiş olan Minorsky tarafından incelenmiştir (bk. *Matériaux pour l'étude de la secte persane des Gens de la Vérité ou Ali İlahi*, Moskova, 1911, Rusça; *Notes sur la secte des Ahl-è Haqq*, Paris, 1921, R.M.M.).

Minorsky'den öğrendiğimize göre, burada yalnızca dördüncü halifenin tanrılaştırılması söz konusu değildir. Tanrısallığın yedi çeşit cisimlenişi vardır, Ali bunlardan biri olmuştur. Tanrıya eşlik eden ve her seferinde, her biri tanrısal niteliklerden birini temsil eden dört melek vardır: "Sırrın İlhamı", Ali döneminde başlamış değildir, Baba Hoşin ve Sultan Sohak zamanından beri vardır bu.

Tarikat mensupları tenasüha[1] inanmaktaydılar. Farklı cinsten kişiler arasında bile bir çeşit mistik sözleşme uyguluyorlardı. Tören usullerinden biri olarak bir ekmeğin ve pişmiş etin mecliste hazır bulunanlar arasında bölüşülmesi gösterilebilir. Bunu ekmek ve şarap ayininin bir kalıntısı olarak yorumlamamalıyız; tarikatın Hıristiyanlarla hiçbir ortak yanı yoktur, (tersine, bazı noktalarda Tavsi tarikatına yaklaşır; bk. bu konuda E. I'de çıkmış yazımız) Dersim'deki Kızılbaşlar da onun bir koludur. Rusların, Ali'nin kendilerine emanet ettiği Zülfikar'la Türklere karşı mücadele edeceklerine inanırlar.

1 Ruhun bir cisimden ötekine, insandan hayvana veya hayvandan insana geçmesi (Ç.N.).

Ali İlahilerin Guran diyalektiyle başka diyalektlerle olduğu gibi yazılı bir edebiyatı vardır. (Bk. VII. bölüm). Minorsky, onların el yazması eserlerinden *Serencam* başlıklı birini elde etmeyi başarmıştır.

Minorsky'ye göre, tarikatın içinde oluştuğu tarihsel ve coğrafi koşulların incelenmesinden bir olumlu veriler bütünü ortaya çıkmaktadır. Böylece, Ehl-i Hak öğretisi, kendi topluluklarının gerçek dinsel tarihini yansıtmaktadır. Sözgelimi, üçüncü dönemde, Loristan'da, birçoğu saptanabilen bir sürü olay geçer. Melekler arasında, Bavalin hacıları tarafından kutlu sayılan Baba Bozorg ve şiirlerini yerel diyalektle yazmış şair Baba Tahir de vardır (bk. XII. bölüm).

Bu dönemin dört meleği arasında İmam Hüseyin'in cisimlenişini temsil eden Baba Yadegar'ı da anmadan geçemeyeceğiz; o da aynı dönemin adı çok yaygın bir kişiliğidir. Mezarı Zohab'da, Guran nahiyesindedir.

Dördüncü dönem, Zohab'ın kuzeyindeki Sirvan kıyıları üstünde sınırlanır. Beşincisi de Kürdistan'dadır, ama altıncı ve yedinci belirtiler Azerbaycan'da ortaya çıkmıştır. XV yüzyıldaki Karakoyunlular hanedanının anılması, son iki belirtiyle ilgili olayların tarihsel akışı konusunda açıklayıcı olabilir.

Tarikata bağlı Kürt aşiretleri Kelhorların Menişi klanı; Sencabiler ve Guranların çekirdeği olmalıdır. Ancak, Ehli Hak mensuplarına, geleneklerinde onca önemli bir yer tutan Perdiver dolaylarında da, Senneh'ten Sauc-Bulag'a kadar uzanan İran Kürdistanı'nda rastlanmamaktadır. Minorsky bunu Sünniliğin güçlü egemenliğiyle ve Nakşıbendi şeyhlerinin Tavile'de ve Beyare'deki nüfuzlarıyla açıklıyor.

Aynı usulleri arasında armağanlar ve manevi reise sunul-

muş para katkıları anılabilir. Sir H. Rawlinson yukarıda sözünü ettiğimiz haşlanmış et dağıtılması sırasında "kurban törenini yöneten pirin ellerinde mersin ve söğüt dalları tuttuğunu" söylüyor. Aynı şeye Suriye'deki Nusayrilerde de rastlanmaktadır.

Minorsky'nin de belirttiği gibi, "başın adanması" (müptedinin manevi reise) ayini yalnız Ehli Hak mensupları arasında değil, Tavsilerde de yapılmaktadır. Bir ceviz ikiye bölünür. Bir yarısı töreni yöneten kişi tarafından saklanır. Çocuğun şapkasında taşıdığı öbür yarı ise muska yerine geçer. Bu ayinde, bir gümüş parçası ya da bir ipek mendil de aynı rolü oynayabilir. "Doğruluk birleşmesi" olarak da adlandırılan mis tik birlik ayininde de tarikata yeni giriş ayiniyle birçok ortak nokta vardır. Safevi şahlarının müritleri de XVII. yüzyılın başında benzer bir ayin usulü uygulamaktaydılar.

Ehli Hak mensupları oruç ve bayram ödevlerinin gereğine uyarlar. *Barh Boran* (kurban) bayramı oruçtan sonra kutlanır. Nevruz da büyük bir neşeyle kutlanan bir bayramdır.

Sofi dervişler gibi, Ehli Hak mensupları da müzikli *zikirle*, tanrı sevgisi, kardeşlik sevgisi üstüne yapılan konuşmalarla uygulanan vecd meclisleri düzenlemektedirler.

Evlenme, cenaze ve giyim konularını geçelim. Tarikat mensupları için zorunlu ahlak kurallarına gelince, bu konu biraz belirsiz kalmış görünüyor. Kötülüğün kökeni konusundaki düşünceler henüz yeterince aydınlanmış değildir. Ehli Hak mensupları inançlarının ödüllendirilme sorununu tenasühle çözme çabası içindedirler.

Gobineau'ya göre *(Trois Ans en Asie*, 1859 basımı. s. 338-370); tarikatin doğmasında, insanın, günahları ölçüsün-

de, daha sefil koşullar içinde yeniden yaşama döneceği belirtilmektedir. *Pir'*lik düzeyine ulaşmış erdemli ruh ise tanrısal kata yükselecek ve oradan doğacaktır.

Kıyamet yeri olarak belirtilen yerler de şunlardır: Zencan, Şehrizur, Kazvin.

Gobineau'nun çok daha önceleri doğru olmadığını söylediği gece alemlerine gelince, bunlarla Yezidileri, Kızılbaşları, Nusayrileri suçlayacak mıyız? Manişenler, ilk Hıristiyanlar da bu iftiraya uğramışlardı. Minorsky, bu söylentileri doğrulayacak hiçbir olumlu kanıta sahip olmadığımızı kesinlikle ortaya koymuştur (bk. Grenard sur les Kyzyl Bach, J. A., 1904).

Fr. Cumont, Minorsky'nin eserini ele alıp özetleyen kitabında (Suriye, 1922, s. 262-263), Nusayrilerde ve Kızılbaşlarda olduğu gibi, Ehli Hak mensuplarında da "Paganizmin çok eski ayin usullerinin muhafaza edildiğini" söylüyor. Bizim verdiğimiz şu kısa bilgiler okura Kürtlerin dinsel hayatının ne kadar zengin ve çeşitli olduğunu ve hala ne büyük bir araştırma alanı olma niteliği taşıdığını gösterebilirse çok mutlu olacağız. İşte bir örnek:

1914-1918 savaşı sırasında, İran-Türk sınırları üstündeki askeri bir olayı konu alan bir Rus öyküsünde, bir Kazak birliğinin göçebe Kürtlerin konak yerlerinden geçişi anlatılır. Aynı zamanda kitabın yazarı olan subayın dikkatini bir çadır çeker; çadırın içinde bir sacayağının üstüne konmuş bir kazan vardır ve paslı bir zincirin bir ucu bir koçun boynuzlarına asılmış, öbür ucu sacayağının altına serilmiştir[1] Bu ocağın

---

1 Tarihçi G. Verdnadsky'nin bana açıkladığına göre, bu, Osetlerde de bir rolü olan "ocak zinciri"dir.

çevresine üstlerinde desenler, işaretler, harfler taşıyan taşlar yerleştirilmiştir. Kazakların yanında bulunan Ermeni mütercim, buranın bir çeşit tapınak, bir çeşit kurban yeri olduğunu açıklar. Resmi olarak İslamiyete bağlandıkları halde, bu Kürtlerin Paganizmle ilişkilerini kesmediklerini ve "meçhul tanrılara kurbanlar adadıklarını" söyler. Koyunun yarı yarıya kireç tutmuş boynuzları, gerçekten de, taşlar arasında öylece durmaktadır. Bu çadırda kimse oturmamaktadır; bakımı kollektif olarak yapılan bir yerdir burası. Oraya yalnız tören günlerinde, klanın yaşlı kişileri taşların üstünde kurban kesecekleri zaman gidilmektedir (Vers les rivages du Tigre, Hacı Muguyev, s. 113).

8. *Kürtlerde Batıl İnanışlar*

Kurulmuş topluluklar içindeki Kürt din inançlarını ele alan bu incelemeye, bütün Kürt çevrelerinde farksız olarak yayılmış bulunan batıl inanışlarla ilgili birkaç gözlemi de eklemenin yararlı olacağı kanısındayız.

Aşağıdaki verileri kaçırmış olabilirler diye, folklorcular için, Rusça yayımlanmış bazı malzemeyi buraya alıyoruz (Kafkas Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Bülteni, c. III, Tiflis, 1925, M. Çursin'in Azerbaycan Kürtleri üstüne incelemesi).

Yeryüzünün oluşumuyla ilgili kavramlar. Kürtler için güneş güzel bir kadındır; gözümüzü kamaştırması da bundandır. Ay ise bir erkektir[1], daha karanlık bir görünüm taşıması, leke-

---

1 Bu konu için bak: G. Jacob, Der Einfluss des Morgenlandes auf des Abendland, p.1. (Doğunun Batı üzerine etkisi, s. 1.). "En eski dinsel görüşler, tam anlamıyla zıt iki kutup oluşturmaktadırlar. Bunlardan Yunanlılar ve Latinlerde Ay dişi ve Güneş eril iken, Almanlar Ay'ı eril, Güneşi dişil bir varlık olarak kabul eden halk grubuna
♦

lerle, çiçekbozuğu gibi izlerle kaplı bulunması bundandır. Bir halk efsanesine göre, Güneş ve Ay iki genç kişiymiş. Genç adamın attığı adımlar genç kızca pek iyi karşılanmamış. Baştan savılan nişanlı erkek şöyle bağırmış: "Öyle bir varlık haline gel ki, hiç kimse sana ulaşamasın!" Kız Ay olmuş, kendisi de Güneş. Güneş ve Ay tutulması, bazı kötü ruhlu varlıklar yüzündendir. Bunları kaçırmak için gürültü çıkarmak gerekir; silahla ateş etmek, bakır kap kacağa vurmak gibi. Mollalara göre, Güneş ya da Ay tutulması Tanrı'nın gazabını da göstermektedir. Bu olay karşısında dua edilmelidir. Gökyüzü, onları yıkma gücünü elinde bulunduran Hadrat Süleyman'ın egemenliği altındaki direkler üstüne bir çatı gibi çatılmıştır. Her yüzyılda göğün görünümü değişir. Samanyolu Mekke'ye giden yoldur, onun kolu da Medine'ye uzanır. Her insanın bir yıldızı vardır, o ölünce, yıldızı da kayar. Kürt, gökte akan bir yıldız gördüğü zaman bir dua okur. Kuyruklu-yıldız yakın bir felaketin belirtisidir. Gökkuşağına "Fatma ananın kemeri" (*Fatma anasi kürsaği)* denir. Kürtler başka bazı halklar gibi, gökkuşağının altından geçen erkeklerin kadın, kadınların erkek olacaklarına inanmaktadırlar. Tayfın kırmızı bölümü mutluluk ve bolluk vadeder; sarı bölümü ne iyi ne kötü demektir; koyu bölümü ise felaket işaretidir. Çocuklar gökkuşağını görünce şöyle bağırırlar: "Benim kırmızım!" Yağmuru Tanrı bölüştürür. Hadrat Süleyman'a şu ya da bu bölgeye yağmur göndermesini buyuran odur. Hayvanların ve kuşların yüce başkanı olmak sıfatıyla, Hadrat Süleyman, bu buyruğu, bütün kuşları ayağa kaldıracak

---

dahildirler."

olan Hüma'ya[1] geçirir. Hüma, hemen bütün kuşları bir araya toplar ve onlara şöyle buyurur: Falan okyanustan ya da falan denizden su toplayacaksınız, bunu yukarı çıkaracaksınız ve gagalarınızla şu yere boşaltacaksınız. Kuşlar da hükümdarlarının buyruğunu yerine getirirler. Yağmur tanelerindeki farklılık, bunların büyük ya da küçük oluşu, kuşların büyük ya da küçük olmalarından ileri gelmektedir. Dolu ve karın kökeni aynıdır, kuşların gökte yükseliş noktalarına göre ısının daha yüksek ve daha düşük oluşuna göre meydana gelirler. Gök gürültüsü ve şimşek, gökte, elinde ateşten bir kırbaçla dört nala giden bir süvariden doğar. Nevruz bayramından önceki son perşembe (ahir çarşamba)[2] günü, derelerde ve ırmaklarda suyun akışı durur; hareketsiz kalır su; bütün doğa uyuklamağa başlar ve gök açılır. Bu olaya tanık olacak ve o anda hemen bir dilekte bulunacak kimseler, bunların eksiksiz olarak gerçekleştiğini görürler. Yer sarsıntısı, dünyanın kırmızı bir boğanın sırtında duruyor olmasından doğmaktadır. Boğa, zaman zaman kulaklarını dikeltir, kuyruğunu sallar. Kimileri de şöyle demektedir: "Boğanın çevresinde dönen bir sinek vardır. Gözüne yaklaştığı zaman, boğa gözünü kırpar ve yeryüzü sarsılır. Günün birinde, sinek boğanın sırtına konacak olursa, boğa silkinecek, işte o zaman bütün dünyanın sonu gelecektir."

M. Çursin'in incelemesinde büyü düşünceleriyle ve uygulamalarıyla ilgili bazı açıklamalar da buluyoruz. Sözgelimi,

---

1 Bk. M. Stasiak'ın Kataka kuşu üstüne ilginç incelemesi, R. O., II, s. 33-117.

2 Bk Y Marr, "Muhammed Mirza Kermani'nin otobiyografisi ve dinsel inançları ve töreleri kızıl çarşambaya bağlayan eseri" (Rusça). Bull. de l'Acad, des Sc. de l'U.R.S.S., 1927, s. 5-6, 467-478.

nesnelerin sayısını bilmenin bunların üstünde bir güçle ilgili olduğu konusundaki inançtan ötürü, Kürtler, sürü hayvanlarını saymaktan kaçınırlar; komşularının da o sayıyı öğreneceğinden korkarlar. Aynı nedenlerle, Kürtlerde, evcil hayvanlarının sayısını tam olarak söylemek caiz değildir. Bolluğu sağlamak için, hayvanlarından henüz süt almamış komşuya, ilk kez süt vermiş ineğin sütünü yollamak gelenektir. Sütü aldıktan sonra, gelmiş kabı boş göndermemek gerekir. Kabın içine her zaman biraz tuz ya da bir yumurta konur; yoksa gelecek yıl, süt gönderen aile sütsüz kalabilir. Vaftiz babası (Kürtçede, *krivo;* Azerilerde, *kirva;* Asur-Keldanilerde *kariva*) sünnet ettiği vaftiz oğluna *pilov* gönderdiği zaman, boş kap geri getirilirken yanında bir armağan da bulunacaktır (bir parça kumaş, bir inek). M. Çursin'e göre, karşılıklı armağan alıp verilmesi adeti burada büyü düşüncesi mantığını taşımaktadır; kendisine boş kap getirilen kimse, evine girecek o "boş"lukla huzurunun da tehlikeye gireceği duygusuna giriyor olmalıdır. Bir inek satın alınırken yapılan işlemde de aynı düşüncenin hakim olduğu görülüyor. Önce yerden bir avuç toprak alınır, sonra el sıkılır ve *"Allah heyr versin"* denir. At mutlaka dizginleri ve üstündekilerle birlikte *(çul)* satılır; yoksa alıcı için hayırlı olmayacaktır. Başka birçok halk gibi, Kürt te çemberin büyü niteliğine inanmaktadır. Issız ve bilmediği bir yerde uyuyacağı zaman, kendini kötü ruhlardan sakınmak için, çevresine bir çember çizer. Ayrıca çemberin çevresine katran sürülecek olursa, şeytan oraya yapışacak ve yakalanabilecektir. Kuraklıkla mücadele etmek için, kadınlar pınara giderler, orada karşılıklı yıkanırlar. Yine kadınların bir sabana koşuldukları, onu ırmağa kadar çekerek suyu sürdükleri de görülür. Tersine, yağmurun kesilmesini sağlamak için, bir ip

alınır, ipe yedi ya da dokuz düğüm atılır, her düğüm atışta kel bir adamın adı söylenir, sonra ip ateşe atılır ve şu sözler söylenir: "Ben kellere ateş verdim, Allah da bana ateş versin" Keller, herhalde parlayan dazlak kafalarıyla güneşi de parlatacaklardır. Kuraklık ve yağmurla ilgili bu uygulamalara başka birkaç Kafkas halkında da rastlanıyor. Rus köylü kesimlerinde de, birçok bölgede, kelliğin özel erdemlerine inanılmaktadır. Yağmurun kesilmesi için başvurulan başka bir Kürt adeti var: *Kodü*. On/oniki yaşlarında bir sürü çocuk bir değneğin üstüne çamaşırlar vb. geçirerek, değneğin kalın tarafı baş olacak biçimde bir bebek yaparlar. Bu bebekle birlikte dolaşırlar, bir yandan da "Kodü, Kodü" diye bağırmaktadırlar. Evlerdeki kadınlar onlara armağanlar, peynir, buğday verirler. Bu da çok yaygınlık kazanmış bir adettir.

Kuşkusuz, çok iyi biliyoruz ki, birkaç büyüsel ya da dinsel kavramı çerçevelememize yardımcı olmaktan uzak bulunan bu alan, bizi, daha çok, çeşitli ortamlarda bir adetin, bir düşüncenin geniş bir yayılma gösterdiği sonucuna varmak zorunda bırakmaktadır. Öte yandan, bu etnik düzen farkı, hayat koşullarının toplumsal evresindeki benzerlikleriyle de hafiflemektedir. Bununla birlikte, aynı toplumsal gelişim evresindeki başka etnik topluluklar için olduğu gibi, Kürtler için de, bu yaşama kurallarının büyük bir bölümünün, dinlerinden değil, çoğunca hayat tarzlarının, çalışma biçimlerinin sonucu olan batıl inanışlarından ve inançlarından doğduğunu burada hatırlatmanın yararlı bir şey olacağı kanısındayız. M. Çursin'in incelediği Azerbaycan Kürtlerinin batıl inanışlarında ve bizim Asur-Kaldeliler üzerine ya-yımladıklarımızda ortak bir temel olduğu görülüyor. Bunlar komşu halkların inanışlarına da bağlanıyor. Bu gözlem, bizim için, sözgelimi Kafkas aşiretlerindeki ağaçlar ve taşlar

kültünün[1] kalıntısının M. Driver tarafından Kürtlerde de bulunduğu konusunda yapılan saptama kadar değerlidir. M. Driver şöyle diyordu: "Ayrıca bazı kabileler vardır ki, bunlar ziyaretlere taparlar ve ülkelerinin gizli köşelerinde, büyük taş kulübelere ya da menhir'ler gibi kaba taş bloklardan yapılmış mihraplara sahiptirler". Biz, ancak hastalıktan, ölümden ya da delirmekten önce görülen iğrenç görünümlü devle (alki),[2] M. Y. Marr'ın al adıyla sözünü ettiği ruhu, hem İran'ın ruhlar başkentinde, hem de Kafkasya folklorunda bilinen bir varlık olarak karşılaştırmanın mümkün olduğu kanısındayız[3] Aynı şekilde, bize öyle geliyor ki, "Çöllük yerlerde oturan *(piravlülk* ya da *pir-hulk)* da *al* tipi yaratıklardan biri olabilir (dilbilim açısından, sözcüklerin başına getirilen *h*, Kürtçede kullanılan bir sesi ifade eder; oysa

---

1 Bk. M. Mesçaninov'un, Moskova'daki **Nouvel Orient**'da yayımladığı çok ilginç yazısı, no 26-27 (**Histoire et Préhistoire**, s. 244-245); ayrıca, olaylar için, Bodenstaed'in eski eserine bakınız, **Les peuples du Caucase**.

2 Bk. **Quelques observations sur les Kurdes** başlıklı yazımız, **Mercure de France dergisi**, 1921.

3 "**Al**, lohusa kadına işkence eden ve onun karaciğerini söküp bir sepetin içine atan bir çeşit dişi şeytandır. **Al**, sepetiyle birlikte suyu geçmeyi başarırsa, lohusa ölür". Adı Türkçeden gelen bu şeytan, H. Massé'ye göre (Benim bu konudaki yorumum başka, [B.N.]), "el ve ayakları zayıf, yüzü kırmızı, kilden bir burnu olan bir kadındır. Ermeniler de ondan korkarlar" (vide infra [B.N.] ; bk. Arthur Christensen, **Essai sur la démonologie Iranienne**, 1941, s. 85).
"**Al**'den kimi zaman insan biçimine giren bir canavar olarak da söz edilmektedir. **Al**, özellikle evde yalnız kalmış gebe kadınlar için tehlikelidir. Böyle bir durumda, canavar odaya girer, kadının kalbini söker ve onu öldürür. Bir kahin, dağda, elinde gebe bir kadının kalbini tutmakta olan bir al'a rastlamıştır. Kahin, al'la döğüşmüş, onu yenmiş, al da, bir kitap, bir çivi, bir kuş, ya da kahinlerde bulunan herhangi bir nesnenin olduğu bir eve artık girmeyeceğine yemin etmiştir. Al'ın, özellikle lohusalığın ilk kırk günü içinde daha tehlikeli olduğuna inanılır." Bu inanışa, Fırat dolaylarındaki Akrılı Ermenilerde rastlanıyor (bk. F. Macler, **Quatre conférences sur l'Arménie**, s. 99-100).
"Christensen'deki **karaciğerle** Macler'deki **yürek** arasında bir çelişki yoktur. Birincisi, gerçekten, cesaret ve dirim merkezinin karaciğer olduğuna inanan Müslüman görüşü açıklamaktadır. İkincisinin sözünü ettiği yürek kavramında ise belki de Hıristiyanlığın bir etkisi var."

Farsçada yoktur bu; öte yandan, *k, ki* öneki yanılmıyorsak, Kafkas dillerine özgüdür, daha doğrusu Ermeniceye; Farsçada bu ek küçültme anlamı yaratır). Öyleyse, Kürt-İran-Kafkas bağlarını sıkılaştıran bir folklor olayı karşısında olduğumuzu mu söyleyeceğiz yoksa?[1]

9. Kürt İnançlarında Yılan

Bu hızlı açıklamalar, bize, Kürtlerde dinsel hayatın büyük bir olay zenginliği sunduğunu, yüzeyden bir analizin bile, her biri farklı İslamiyet cilası altında gizlenmiş karmaşık bir bütünün oluşumuna katkıda bulunan birçok tabakayı ortaya çıkardığını görme olanağı vermektedir.

Burada, yalnızca, İsmail Hakkı Çaveş'in Kürt batıl inanışları ve atasözleri konusunda yazmış olduğu değerli kitapçığa değinebileceğim *(Hende prupuçu peşinan ve matal*; Bağdad 1938).

Nihayet, Kürtlerin dinsel hayatlarına ilişkin bu bölümü, yılanla ilgili birkaç gözlemle bitireceğim. Bu sürüngen Yezidi simgeciliği içinde belli bir rol oynamakta ve belki de, çok eski

---

1 Profesör N. Marr'ın bir eserinde (**La politique linguistique de la théorie japhétique et la langue oudmourte**, Moskova, 1931), **örümcek** sözcüğü üstüne etraflı bir analiz gördük. Kürtçede **pirçulk** sözcüğünün hem örümcek, hem de "kocakarı", "büyücü" anlamına geldiğini belirtmeliyiz. **Pir ha - vu-k** (burada yine **l** harfinin silindiğini söyleyelim). N. Marr, bu kitabında dikkatimizi özellikle bu sözcüğün "bakire-analar" kurumu sorununun çözümünde taşıdığı değere çekmektedir. Kitabın ikinci bölümünde de özellikle ve bağımsız olarak Kürtlerde (**he-vü, he-vi**) "nikahsız kadın", "harem kadını" sözcüğünü işlemektedir. Aynı kocanın karıları karşılıklı olarak **he-vi**'dirler. N. Marr, "bakire-analar" kurumunun, aileden önce gelen kollektif ve toplumsal bir örgütleniş olduğuna (bk. 1. bölüm, N. Marr'ın hadımlıkla ilgili gözlemi) ve bazı Gürcü, Ermeni vb. sözcüklerinin içinde yaşadığına inanıyor (a.g.e., s. 53-54. sayf. n. 1). Biz burada Kürtçede örümcek anlamına gelen başka bir sözcük (**dapiruşk**) daha olduğunu ve yine "kocakarı" ve "ebe" anlamlarını kapsadığını da belirtelim.

bir dinin çizgilerini ortaya çıkarmaya olanak vermektedir. Gerçekten, yılanı cehenneme ilişkin bir yaratık olarak ele alırsak, Küçük Asya'daki Yunan ve Asya kökenli görüşler arasındaki dinsel ve aynı zamanda toplumsal mücadeleyi de kavramağa girişmiş oluruz... Birçok bilim adamının yanısıra Profesör Doktor F. Kern'den bunu öğreniyoruz *(Die Welt worein die Griechen traten*, in Anthropos, XXlV, 1929). Ona göre Grekler, ilginç bir karşılıklı etkileşim süreci içinde, kendi babaerkil ve hierarşili Pantheon sistemlerini Asya kökenli anaerkilliğin cehennem Tanrılarına kabul ettirmişlerdir. Böylece, bizim için, içine Kürt batıl inanışlarını aralayarak gireceğimiz "dinsel yeraltı" kesimlerinden hiç değilse birine ışık düşürülmüş oluyor.

Burada, özellikle Ermeni, Kürt, Med ve İskit alanlarını katederken rastladığınız, yılanlara ilişkin geleneklerin bütünü söz konusudur.

Bunun için de, yapılacak ilk iş, Fr. Spiegel'i izleyerek (bk. *Eranische Alterthumskunde,* III. Band, s. 227 ve devamı), Moiz Korenatzi'nin naklettiği efsanenin karşılaştırmalı biçimde ele alınması olmalıdır; bu efsaneye göre Ermeni kahramanı Tigran yılanların Med kralıyla (Azdahak-Astyages?) mücadeleye girer, yenik düşer; Ermenistan'a dönen ailesi Masis dağı yakınlarına yerleşir. Fr. Spiegel, özellikle, Moiz'in anlattıklarında tarihsel gerçekle çelişen yanlar üstünde durmuştur. Ona göre, *Azdahak* sözcüğüne Ermeni efsanesinde rastlanmamaktadır; bu efsanede yılana "*vishap*", yılan yavrularına da "*visha pazounk*" denmektedir; ama, öte yandan, İran kökenli Zohak efsanesiyle benzerlik çok belirgindir (her iki efsanede de nalbantın bir rolü vardır; dağlar da öyle: Demavend ve Masis). Fr. Spiegel, nihayet, İran efsanesinin Doğu

İran'daki etnik çatışmaları yansıtmasına karşılık, Ermeni efsanelerinin de, bir bakıma onu tamamladığını, İran'ın batısında Kafkas, İskit (Alanlar) gibi vahşi kavimlerle olan benzer çatışmaları ele aldığını ortaya koymaktadır. İskitlere burada yeniden rasladığımıza göre, Herodot'un onlar üstüne verdiği bilgilerden söz etmenin yararlı olacağı kanısındayız. Herodot'a göre, İskitler kendi kökenlerini, Boristen ve Herakles ağzında yerleşmiş yarı-kadın, yarı-yılan bir tanrıya bağlamaktaydılar. Aynı folklor teması yeniden ortaya çıkıyor. Moiz Korenatzi'de (Spiegel, a.g.e. s. 228) *vishap* diye adlandırılan efsane yaratıklarına rastlıyoruz: " bunlar harika yaratıklardır ki N. T.'nin Otterngezüştesiyle birçok benzerliklere sahip görünüyorlar." Spiegel de, soylu Ermeni klanlarının, kendilerinin, Masis dağı yakınlarında yerleşmiş Med yılanlar kralının soyundan geldiklerine inandıklarını belirtiyor. *Karnamak-i Artashir*'de "Medlerin Kürt Kralı"ndan söz edilmektedir. Rus halk inançlarında (Bkz.: Zmeï Gorynytch'e yem olarak sunulan gençlerle ilgili Rus efsanesi) rastladığımız "yılan" temasına ilişkin folklorik verilerin ayrıntılarına girmemekle birlikte, bir yandan Ermeniler, Medler, İskitler ve Kürtler arasında sürekli varolan "efsanevi" ilişkiler (bu uzak dönemin tarihi ilişkilerine dair bilgilerimiz yeterli değil), öte yandan aynı araştırma alanına giren yılana ilişkin folklorik bir temanın varlığını gözlemliyoruz. Daha başka ayrıntıları da hatırlarsak, etnik kökenleri ile ilgili Kürt halk efsanesinde Dehak'ın omuzlarındaki yılanların rolü üstünkörü geçiştirilmemelidir. (Efsanede yılanlara yem olarak sunulan gençleri kurtaran üç aşçının -Armail, Kurmail ve Durmail- adlarının özellikle üç isimdeki iki ögenin benzerliği ve etnik kökenin kalıntılarını kapsayacağından, dilbilimsel analizini yapmak gerekir.) Ye-

zidi geleneğinde ve dininde yılanın rölü, belki de, Kürtlerdeki Payen kalıntıları en büyük bir sadakat içinde sürdürmektedir. Yer adlarıyla ilgili birkaç belirti de bunu göstermektedir. Sözgelimi merkezi Kürdistan'ın tam ortasındaki küçük Oramar ülkesi, geleneğe göre yılanların sığınağıdır. Burada, belki de, iki efsanenin içiçe kaynaşması söz konusu; biri, bütünüyle daha önce gözlemlediğimiz payen efsane; öteki birincinin üstüne eklenmiş Hıristiyan efsane. Mari Mummu adlı bir ermiş yılanları büyülemiş ve onları bir mahzene kapatmış; mahzenin üstüne de onun himayesinde bir kilise kurulmuş. O kilise hala yerinde durmaktadır; bekçiliğini de, yalnız Kürt ortamında, Kaldeli bir aile yapmaktadır. Hıristiyan bekçi her yıl "yılanların babası"nı görür. Yerel inanışa göre, Hıristiyan aile özel ayrıcalığını yitirirse, sürüngenler mahzenden çıkacak ve bütün bölgeye yayılacaktır.

Kafkasya'daki dağlı Yahudiler, ecdad dininden kalma "Oşdehamar'a ev ruhu'na inanmaktadırlar (bk. Byhan, a.g.e., s. 239); büyük Rus efsanelerindekine benzeyen bu yaratık döşemenin altında yaşamaktadır, yedi başlı bir yılan biçimindedir; kendisi görünmeme niteliğine sahiptir; ama oğullarının görünmesine karişmaz; aile huzurunun bekçisidir, kendisine armağan olarak bal sunulur." Aynı eserin 195. sayfasındaki 46. figür, altında gizli değerli nesneleri, çalınmaya ya da bozulmaya karşı koruyacak olan pirinçten bir yılanı göstermektedir. Bu düşünce, hazineleri bekleyen yılanlarla ilgili folklor temasındaki düşünceye yaklaşıyor (bk. edebiyat konusuna ayrılmış bölümden sonra gelen parça). Byhan'ın bu nesneyi hangi Kafkas halkına yakıştırdığını bilmiyorum[1]

---

1 Dersim'de, Kiştim köyünde, başı yılana benzetilmiş bir değnekle gerçek bir yılan kültü uygulanmaktadır. Bu ayin **Kürdistan Tarihinde Dersim** adlı kitapta açıklanmaktadır. s. 97.

Hızlı bir biçimde ard arda getirilmiş olmasına karşın, etnojenik evrim içinde, Kürt folklorunda birkaç işaret noktası aramak için, bu folkloru elden geçirirken akılda tutulması gereken bir iki çizgidir bunlar.

Zaten alan çok geniştir. Sigur'dun (Ejder Kıran), kuzey mitini bir yana bırakalım; bilindiği gibi, Kürt öykülerinde karşılıklarını saptamış olduğumuz Cermen halk inanışlarında dragon (yılan) gizli hazineleri beklemektedir (bk. Socin'in derlediği Kürt masalları, *Die goldhütende Schlange; Die Schlange an der Quelle; Schlangenkönig*). Cermenlerde Sigurd'un canavara karşı kazandığı zafer, ya da, şimdilik, İran kökenli olduğu söylenen kesimde, Kavş'ın kazandığı zafer, metalurjinin yeni başladığı bir dönemde madenlere sahip olan insanın düşüncesini yansıtmaktadır. Bu yorum, bütünüyle, Yafetidoloji okulunun "teknolojik" çalışmaları yönünde bir anlam taşıyor. Nihayet, dikkat edeceğimiz bir nokta daha var: Marr'a göre, Med sözcüğü şu evrimi geçirmiştir: Mê-d, Mi-d, Ma'd. Mar'd Ermenicede de Mar olmuştur. Bu sonuncusu ise totemden (yılan) başka bir şey değildir (Vichap karşılığı). Sorun, Marr'ın 1931'de yayımlanmış Les Vichap adlı eserinde ele alınmıştır; Payen Ermenistan'daki balıklar (yılanlar) inanışı ilgili malzemenin geri kalanını da bu kitaptan öğrenmişizdir.

Bu konuda Jacob'un gözlemi de çok ilginçtir (Märchen und Traum, s. 50). Helenistik Çağ'da, Plotin'in hayatını okurken (Plotin, Ennéades, c. I. s-3) şuna tanık oluruz: Plotin son nefesini verirken şöyle demiştir: "İçimde olan tanrısal gücü, evrende olan tanrısal güce doğru götürmeye çalışıyorum" Tam bu sırada, onun yattığı yatağın altına bir yılan kaymıştır. Ölüm anında sık sık yılan görünmesine karşın, bu efsane, Plotin'in şeytanı çağırma konulu öykü-

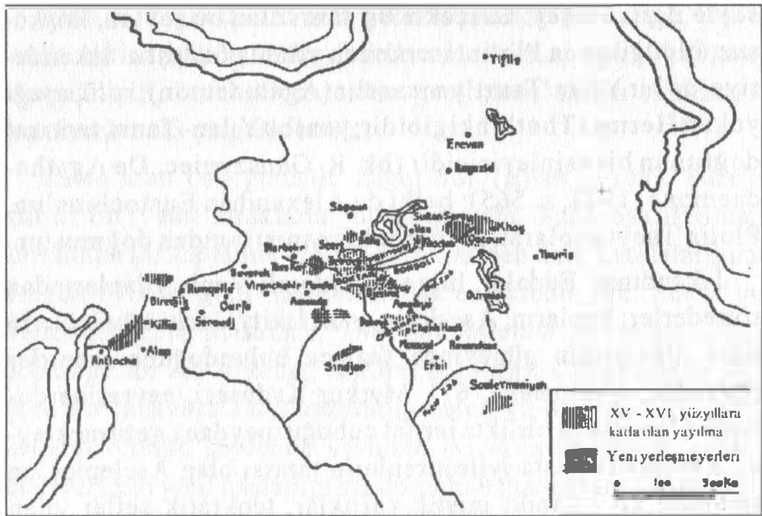
süyle ilgili bir şey. Gerçekte bir tanrı olan bu şeytan, kuşkusuz, öldüğü anda Plotin'i terkeden yılanla özdeştir. İskenderiye'de bir Yılan/Tanrı'ya inanılır (Agatodemon); rolü, aşağı yukarı Hermes Thot'un kigibidir; yani bu Yılan-Tanrı, tanrısal doğrunun bir esinleyicisidir (bk. R. Ganszyniec, De Agathodaemone, 1921, s. 565); belki de Alexandrin Eustochius'un, Plotin'i şeytan olarak görme batıl inanışı bundan doğmuştur.

İskandinav Eddalar, bilge ve erdemli Vanir yılanlarından söz ederler; bunların, Aseslerin, yani İskitya'daki büyücülerin ilkel ülkelerinin güneyinde fazlaca bulunduğuna inanırlar (Hérodot, *Melpomène*, 67). Merkur Kadüsesi, çevresine dolanmış yılanlarla birlikte bir fal çubuğu meydana getirmekteydi. Kerametle hasta iyileştirenlerin tanrısı olan Asclepios'un amblemi bir yılandı; mistik varlıklar, teokratik şefler yılan biçimindeydiler; antik rahiplerin belli-başlı üç tarikatını bir arada temsil eden Echidna, Bore, Tifon, Kekrops, yılanların çektiği bir araba üstünde resmedilmişlerdir.

Demeter, Persefone'yi bir yeraltı mağarasına atmış, iyi muhafaza etsinler diye onu yılanlara bırakmıştır. Ama Zeus, kanatlı bir yılan haline dönüşerek, bekçi yılanları kandırmış, sürünerek mağaraya girmiş ve kızına kavuşmuştur. Bu birleşmeden, boynuzlu, boğa başlı bir çocuk, Dionis Zagreos doğmuştur (D. Merejkovsky, a.g.e., s. 429)[1]

Öte yandan, yılan simgeciliği boğa simgeciliğine karışmaktadır. Orfiklerin tekerlemesinde dendiği gibi: "Taurus dracomen genuit et Taurum draco genuit" (a.g.e., s. 486).

1 Yılanın Grek ve Roma inançlarında tuttuğu yer konusunda şu eserlere bak: **Primitive Culture in Greece**, H. J. Rose, 1925; **Primitive Culture in Italy**, aynı yazar, 1926. Sırplar için de Dr. Jaap Kunst'un eseri: **Cultural relations between the Balkans and Indonesia**, Amsterdam, 1954.

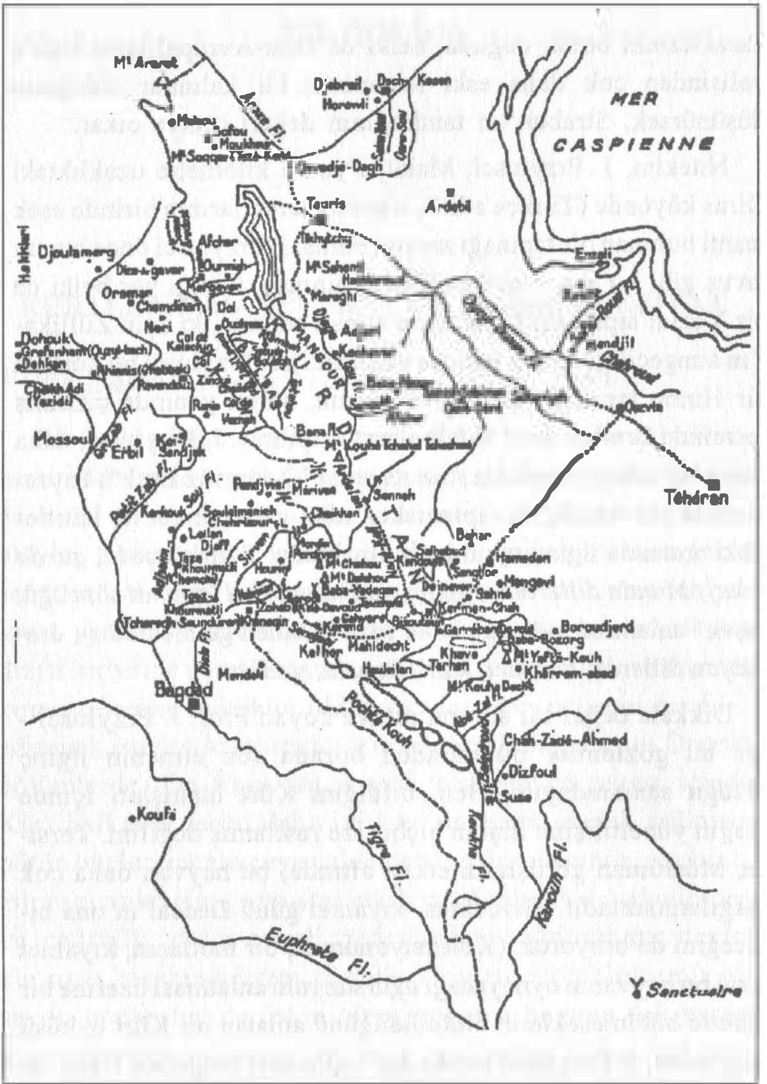
Harita 14 - Yezidiliğin yayılışı (R. Lescot'a göre)

Bunun için, bloklar üstünde Vichap'ların (balıklar-yılanlar) yanısıra sığırgillerin de temsil edildiğini akıldan çıkarmayalım.

10. Eşek Kültü mü?

Kürtlerde din konulu bu bölümü bitirirken, son olarak, Profesör J. Przyluski'nin şifahi bir bildirisi üzerine, eşek inancının, bu halkın dinsel görüşlerinde bir-iki iz bırakmış olabileceği kanısının bazı nedenlere dayandığına değinmek istiyorum. J. Przyluski, *Linguistique et mytologie comparée* adlı incelemesinde (*Revue de l'Histoire des Religions*, c. CXV, n. 2-3, Mart-Haziran 1937) yeni bir kitaptan söz ederken, 236. sayfada şunları yazıyor:

"Strabon'a göre, Karman savaşçılarının tek tanrıları Ares'ti; ve at bulunmadığından ona eşek kurban ediyorlardı. Ares, Yunanca Vrdragna sözcüğünden gelmektedir; ve eşeğin kutsal

Harita 15- Ehli Hak'ların dağılışı (A. Minorsky'ye göre)

karakterinin bütün doğuda, belki de Hint-Avrupalıların İran'a gelişinden çok daha eski inançların bir kalıntısı olduğunu düşünürsek, Strabon'un tanıklığının değeri ortaya çıkar."

Nitekim, J. Przylusci, Malatya'ya 15 kilometre uzaklıktaki Diras köyünde (Türkçe adı: Karaköy), duvarlarının birinde eşek resmi bulunan bir tapınağı ziyaret etmiş. J. Przylusci önce bunun tavus gibi bir kuş olabileceğini düşünmüş. Gittiği yer belki de bir Yezidi tapınağıydı (iki defa temsil edilmiş iki uçlu Zülfika-r'ın simgeciliği de söz konusu olabilirdi). J. Przylusci bu konuda bir Hindu tanrısını hatırlatıyor, onun, atının yanında çizilmiş resminde kendisi de at kafalı olarak yapılmış. J. Przylusci, daha sonra bir Kürtçe sözlükte *Kar na m'ut* ("Ö-lümsüz Eşek") bayra-mından söz edildiğini saptamakta; niha-yet eşek adı ile Kürtle-rinki arasında ilginç uyumlar bulmaktadır: Sanskritçede, *garda (bha); Munda dillerinde, gadri, gadha, gadhai (gadhai* sözcüğü, "eşek" anlamına gelen gadaboi sözcüğünden gelmektedir); dra-vidyen dillerde, *karudei, kadi, karuda, gadha.*

Dikkate değer bir sorunu ortaya koyan Prof. J. Przylusci'-nin bu gözlemler bütününden burada söz etmenin ilginç olduğu sanısındayım. Ben, bildiğim Kürt inanışları içinde eşeğin yüceltilişine ilişkin hiçbir ize rastlamış değilim. Tersi-ne, Müslüman görüşlerin etkisi altında, bu hayvan daha çok aşağılanmaktadır. Gerçekten, kıyamet günü Deccal'ın ona bi-neceğini de biliyoruz. (Koleksiyonumda, bir mollanın, kıyamet günü bu hayvanın oynayacağı uğursuz rolü anlatması üzerine bir aşirette bütün eşeklerin öldürüldüğünü anlatan bir Kürt öyküsü var). Ama, J. Przylusci tarafından toplanmış belgelere Uşnu'da Ker-Horan, yani "eşek yiyenler" diye adlandırılan bir camiinin adını ekleyebilirim; bu da, belki bu hayvanın kurban niteliğini içermektedir (Karmanyenlerde olduğu gibi).

XII. BÖLÜM

KÜRTLERİN MANEVİ HAYATI (devam)-EDEBİYAT

1. Bir Halkın "Somut" Tarihi ve "Törel" Tarihi

Bir halkın başından geçenleri anlatan ve bunların bağlantılarını ve nedenlerini açıklamaya çalışan *somut* tarihin yanında, onun fizyonomisini, özel karakterini belirleyen başka bir olaylar bütünü daha vardır; bunlar, o halkın ortak manevi servetini, *törel* tarihini meydana getiren dininde ve edebiyatında yansımaktadır. Bir halkın oluşumunda, bu iki olaylar dizisi birbirine paralel olarak gelişir, ikisi de, araştırmalarının konusu üstüne mümkün olduğu kadar tam, belirgin bir fikir edinmek isteyen araştırmacı için büyük bir değer taşır. Önceki bölümlerde, Ön-Asya'nın somut tarihinin çerçevesi içinde Kürt halkının yerini daha iyi kavramamıza olanak sağlayan bütün öğeleri incelemeye çalışmıştık. Kürt ulusunun, özellikle zihinsel anlayışını, yapısını etkileyen toplumsal nedenlerden ve coğrafik, diğer çeşitli nedenlerden bağımsız bir devlet kurmayı başaramadığını gördük; ki bunu gerçekleştirmiş olsaydı, ondan hiç de üstün olmayan, ama bugüne dek başarı gösteremediği noktada kendisini ispat etmiş diğer halkların yanında, tarihte siyasi olarak yerini almış olacaktı. N. Marr, "tarihin unuttuğu bir ulus" diyor ona, ama bir yandan da bu unutuşun hangi noktada haklı görülemez nitelikte olduğunu

göstermek istiyor. Bu yargısını, özellikle Kürtlerin Ön-Asya'nın kültür evriminde oynadıkları role dayanarak inandırıcı da kılıyor. Böylece, somut tarihin karşısına törel tarihi çıkarıyor. Kürtlerde din konulu bölümü iyi kavramış olan okur, eminim, o bölümde desteklediğimiz görüşü paylaşacak, Kürt halkının, Müslüman inancı dışında, kendi özel karakteri hakkında hiç bir kuşkuya yer bırakmayacak öz manevi değerler muhafaza ettiği ya da yarattığı, bu konuda büyük bir özgünlük taşıdığı fikrine katılacaktır. Kürt halkı, hiç değilse bu alanda, kendine, her şeyiyle kendinin olan bir yer sağlamayı başarmıştır. Kürt dininden sonra, şimdi de, yine "Kürtlerde manevi hayat" planında durarak, bu kitabı yazarken genel çizgileriyle sunmayı düşündüğümüz tablo bütününe son çizgiyi de eklemek için, okura, Kürt edebiyatı üstüne birkaç gözlemimizi sunacağız.

2. Kürt Folkloru

Kürt edebiyatına eğilen araştırmacıya en çarpıcı gelen şey "aşırı folklor bolluğu"dur (Vilçevsky'nin deyimi); bu edebiyata temel özelliğini kazandıran da budur. Kürt folklorunun bu zenginliği, diyor Vilçevsky, bu halkın ana dilinde hemen hemen genel olan okur/yazar olmama olgusuyla açıklanabilir. Bu okuryazar olmama durumu, sözgelimi Yezidilerde olduğu gibi, topluluğun dinsel kuralıdır da (okuma-yazma öğrenmek toplulukta tek bir kastın ayrıcalığı olmaktadır). Kürtlüğün Müslüman yanını incelerken Kürt ülkelerinde medrese sayısının her zaman fazla olduğunu görmüştük. Kitabımıza, Molla Said'den edindiğimiz bilgilere dayanarak, 1914 yılında Kürdistan'da mevcut bu tür okulların listesini ekledik. Ancak bütün bu okul kurumları, çoğunca, öğrencilere Müslüman dininin pratiklerinde gerekli bilgileri vermekle görevli din

okulları niteliğindeydi; dualar, Kuran okuma, Kuran'ın yorumlanması vb. Öğretim Kürtçe değil, Müslüman dünyasının Latincesi olan Arapça yapılmaktadır. Yukarıda andığım birkaç halk öyküsünde de görüleceği gibi, Arapça bilmek, hiç değilse dinsel dilde birkaç cümle öğrenmiş olmak, derin bilgi sahibi olmakla bir tutulmaktadır. Kürtlerin kafasında okul ve cami kavramları öylesine içiçe geçmiş bir durumdadır ki, Kemalist rejim sırasındaki isyan hareketlerinde, camide değil de okulda öğretim yapmaya kalkıştıkları gerekçesiyle öldürülmüş ilkokul öğretmenlerine rastlanmaktadır. X. bölümde andığımız Kürt bildirilerine bakılırsa, İran Kürtleri kendi dillerinin onurunun bilincini daha bir kavramışlardır: "İran dili yok olsaydı, gerçekte Kürtçe olan saf İran diline başvurularak onu yeniden kurmak mümkündü". Bu dile layik olduğu yeri verecek tek yol olan Kürtçe öğretim henüz o kadar yeni bir olay ki, bu konuda elde edilmiş sonuçlardan söz etmek için vakit daha çok erken. Zaten bu öğretim, sadece Kürt azınlığının belli bir kültür özerkliğinden yararlandığı ülkelerde, Irak'ta ve Sovyet Ermenistanı'nda gerçekleşebilmiştir.

Irak'ta, on yıl kadar önce, 1470 öğrencinin okuduğu 26 ilkokul ve bir ortaokul vardı; bu da, özellikle Süleymaniye, Kerkük ve Erbil illerinde oturan Kürt nüfusunun yüzde 2'sinin gereksinimlerini bile karşılayamıyordu. Ayrıca, Bağdat'da, yüksek okullarda 40-50 öğrenci okumaktaydı. Kürt okul kitapları, bazı istisnai durumları saymazsak, öğretim gereklerini karşılayabilecek nitelikte görülmemektedir. İleride bundan yine söz edeceğiz.

Anadilde öğretim yapılmasının, kendi ulusal karakterini korumak, kendisine gelişme olanakları sağlamak isteyen bir halk için vazgeçilmez öncüllerden olduğu açık bir gerçek

değil midir? Yine de, buradaki yararı görmeyen Kürt kökenli kimselere de rastlanıyor. Örnek olarak Doktor Şükrü Mehmed Sekban'ın[1] bu konuda yazdıklarına bir bakalım:

"Ben de, 1923'te, Kahire'de yayımlanmış mektubumda öğretimde Kürt dilinin tanınması konusunda ısrar etmiştim. Şu son yıllara gelene dek hepimiz için bir idealdi bu.

"Açık konuşmak gerekirse, nedendir şu asimile olmak korkusu?

"Zayıfların en güçlü olanlar tarafından emilmesi olayı her zaman daha iyi sonuçlar doğurmuştur. Yeter ki bu işte şiddete başvurulmuş olmasın.

"Süleymaniye bırakışmasından bu yana, geçen sekiz yılı aşkın bir süreden beri, bu bölgede Kürtçe konuşulan bütün çevrelerde öğretim dili Kürtçedir. Öğretim yoluyla elde edilmiş sonuçların kocaman bir hiç olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz... Bu öğrenciler okulu bitirdikten sonra ne okuyacaklardır? Hiçbir şey. Bugüne dek, okul kitapları dışında, topu topu bir düzine kadar broşür ve kitap yayımlanmıştır. İtiraf etmek gerekir ki, bunlar hiçbir pratik yarar sunmamaktadır... Kısacası, kültür alanında bir ilerleme söz konusu değildir. Bi yüzyıl sonra, Kürt dili en iyi biçimde gelişse bile, "Kulturstaa ten"lerin düzeyine ulaşmakta yeterli olmayacaktır.

"Kürt halkı, iyi bir miras olarak kendine hiçbir şey bıra mamış çok eski kuşaklar tarafından yönetilmeyi yeğ tu görünüyor.

---

1 **Kürt Sorunu, Azınlıklar Sorunu**, Les Presses Universitaries de France. Hemen belirtelim ki Kürt yurttaşlar öyle düşünmüyorlar.

"Dürüstçe itiraf etmek gerekir ki, Kürt halkını kendi diliyle eğitmenin zorunlu olduğu konusundaki kanımız artık yıkılmış durumdadır. Kısacası, bu konudaki yaygın dogma iflas ettiği için, geçerliliğini yitirmiştir artık.

"Soydaşlarımı, Türkiye Kürtlerini, ünlü liderleri Mustafa Kemal Paşa tarafından kendileri için en kesin biçimde çizilmiş izden yürümeye çağırıyorum; ruh sükunetini de, maddi mutluluğu da o izde bulacaklardır."

Yukarıda Kürt ulusal hareketiyle ilgili bölümlerde bütün söylediklerimiz, uluslaşmaya karşı olan bu havarinin halkı tarafından izlenmeyeceğine bizi inandırmaktadır.

Sovyet Ermenistanı'na gelince, burada okullardaki Kürtçe durumu aşağıdaki gibidir: Irak'takine göre sekiz kat daha az bir Kürt nüfusu için, 1419 öğrencinin (yani Irak'taki kadar öğrencinin) devam ettiği 41 ilkokul vardır. Ayrıca 7 sınıflı bir ortaokul ve Erivan'da bir Kürt öğretmen okulu bulunmaktadır (1934'te 161 öğrenci). Yardımcı kitapların ve okunacak kitapların sayısı da Irak'takine göre çok daha fazladır. Çeşitleri de bugün yüz başlığı çoktan aşmış olmalıdır.

Türk, İranlı ve Arap komşuları gibi okulda Kürtçe okuyup yazamadığı için anadilini geliştirme olanağından yoksun kalmış olan Kürt, kendini oral (sözel) folklor edebiyatına indirgenmiş bulmakta ve bu alanda, bize, doğduğu yerin bölgesel diline bağlılığının en belirgin kanıtını vermektedir.

Bu yüzden, Kürt edebiyatı üstüne yapılacak bütün incelemeler, özellikle ve her şeyden önce, bu halkın folkloru üstüne yapılmış incelemeler olacaktır; yalnız geçmiş kuşakların zengin katkılarıyla beslenmiş bir folklor değildir o; onu sürekli olarak yenileme ve zenginleştirme yolunda şaşırtıcı bir dirim

ve yaratıcı güçle beliren, çoğunca Kürt potasında komşu folklor temalarını da eriten bir bütündür.

Vilçevsky, Kürt folklorunun bu aşırı büyümesi olayının, bu oral halk yaratışındaki sınıf karakterini açıkladığı kanısında; ona göre Kürt folklorunda, Kürt toplumunun üst tabakasının uğraşıları ve üslubu üstüne yeğlemeler yankılanmaktadır. Böylece, folklor, feodallerin, Kürt çoban ve çiftçilerine kendi etkilerini ulaştırmak için kullandıkları bir araç haline gelmektedir. Birçok Kürt folklor ürününde başlıca temanın bir ağanın, bir şeyhin ve onların hısımlarının savaş başarılarına düzülmüş bir övgü olduğunu inkar etmeyeceğim, ayrıca dilin, Arapça ve Farsça deyimlerle minelenmiş, daha kültürlü sınıfların dili olduğunu da kabul ediyorum, ama soruna bütünüyle baktığım zaman, meslektaşımın, bütün Kürt folklorunu değil de, folklorun belli bir türünü ele aldığı, bunun sonucu olarak da kendi araştırma konusunu sınırladığı kanısına varıyorum. Hiç unutmamak gerekir ki, bizim de VI. bölümde belirttiğimiz gibi, Kürt hayatı yüzyıllar boyunca feodal bir yapı içinde kaynaşmıştır; ve Vilçevsky'nin kendisinin de itiraf etmiş olduğu gibi, Kürdistan'a özel ulusal kültürünü koruma olanağı veren de yine bu durum olmuştur. Bir başka ifadeyle, bir Kürt ozanı, bir Yezdan Şir'in ya da bir Abdurrahman Paşa'nın savaş başarılarını dile getirdiği zaman, Kürtlük adına yabancılara karşı verilmiş mücadeleleri de anlatmakta, anıları içinde ulusal isteğini de yeniden pekiştirmektedir. Üslup konusuna gelince; hakim sınıfın üslubuyla Kürt halk kitlesininki arasında bir fark olduğunu kesinlikle söyleyebilmek için çok ayrıntılı bir araştırma yapmış olmamız gerekmez mi? Bu konuda kesin bir yargıya varmak şimdilik pek güç. Üstelik bizde, soylulara ve halka ait bu iki üslup arasında pek az fark olduğu

izlenimi uyanmıştır. Ortaya çıkan farklar da, diyalekt ayrılıklarından ve dile komşu söz hazinelerinden az ya da çok gerçekleşmiş sızmalardan ileri gelmektedir. Arapça sözleri, bazı ozanların, Peygamber'in dilinden alınmış sözcüklerle, eserlerini dinleyenlerin karşısında süslemek konusundaki istekleriyle açıklayabiliriz; bu dil, Müslümanlığa vukufun ve Arap şeceresine bağlanmak istendiğini görmüş olduğumuz soyluluğun simgesidir. Bununla şunu demek istiyoruz: Büyük bir tema çeşitliliği sunan Kürt folkloru, az çok stilistik bir uyarlanmaya uğramış şarkıların ve şiirlerin yanında, en katıksız halk atardamarının kendinden ve birdenbirelik içinde bulunan, her türlü yapmacıklıktan kurtulmuş ve ilgili olay sırasında ya da ondan hemen sonra fışkıran bir düzenlemeyle gelen örnekler de pek çoktur.

Bunu böyle diyoruz ya, yine de J. Bédier'nin, en karakteristik olarak ele alınması gereken halk edebiyatı ürünlerinin lirik yaratışlar olduğu, onların, özgün niteliklerini daha iyi koruduğu, yabancı temaların bulaşmasına daha az elverişli olduğu ve karşılaştırmalı edebiyat incelemesinde her şeyi gerçek yerine oturtmak söz konusu olduğu zaman, daha iyi bir düzeyde işaret noktaları rolü oynadıkları konusundaki düşüncesini de görmezden gelemiyoruz elbet.

A. KÜRT LİRİK LAVC'LARI

İşte bu nedenledir ki, her şeyden önce, Kürdün şiirsel eğilimini bize olduğu gibi gösterme yönünden en iyi ölçü olduğunu sandığımız bir iki Kürt *lavc*'ını, bu kısa lirik şiirleri, burada söz konusu etmek istedik.

Bunlarda, kimizaman, sevgililerin ayrılık anında birbirleri için bulundukları karşılıklı dilekler söz konusudur:

1. "(İşte) ilkbahar. Evden çıkmanın zamanıdır. Yarimin evi nasıl da sıcak. Pireler ortalığı istila etmiş. İki yıl önce ve geçen yıl çok küçüktü yarimin memeleri. Ama bu yıl tam dişlenecek vakte erişmiş onlar. *Hay leyli, hay leyli*[1] Penceredeyim ben, sen de pencerede, gel de aşk için görüşelim. Sen bir küpe üstüne, ben bir hançer üstüne, söz keselim. Gel de o altın gerdanına koyayım ellerimi. Şeytanın gözleri ve kem söz sahipleri çekip gitsinler. *Hay leyli, hay leyli, eylê delal*. Evlerimiz (hayvanların sırtına) yüklenmiş ve yemyeşil bir çimenliğe götürülmüş. Kınalı saçının örgüsü beline kadar düşüyor; başım kurban o örgülere. Ey yar, o aptal ve sakat yetime gitme sakın. Parmağımla feleğin gözünü çıkarmalıyım bu sefer. *Vay leyi, vay leyli, eylê delal...* Gel, gitme, unutma beni. Adımı yazdır parmağındaki yuzüğün içine. *Ey lo lavko delal...* Gurbete gittiğin zaman kadınların yaptığı gibi günde üç sefer başını eğ ve oku (yüzükteki adımı). *Vay leyli, vay leyli, eylê delal*. Üzmeyesin canını, zayıf düşmeyesin, yarimin sırtının çizgisi kusursuz olmalı. Ey yarim, sen ki fukara evdensin. Hiçbir şeyden değil benim derdim. Derdim, senin aptal ve sakat bir kocaya gitmendir. *Vay leyli, vay leyli, vay leyli gavur*. Üzme canını, kötü şey üzüntü. Çiçekler bitmelidir çiçeklerin yerine. *Delili, delali*. Getir el basayım kitaba. Sen şişsin, ben de kebap. *Vay leyli, vay leyli..."*

Kimi zaman silahlı bir karşılaşma tasvir edilir:

2. "*Olo*, yiğitler, Kela Mamu'da, tepelerde, savaş patladı. Kafir Beşar'ın tüfengi daha şimdiden Botan aşiretinden işitil-

---

1 Kıtalar arasına yerleştirilen bu ses taklitlerinin bir anlamı yoktur, ya da "sevgilim, güzelim, yakışıklım", vb. anlamlarına gelir; Rus halk şarkılarına yaklaşır bu yönden: Rus halk şarkılarında da "ay lüli, oy did lado" vs. ses taklitlerine rastlanmaktadır.

mekte. Kafir Beşar üç talak üstüne yemin içmiş[1]. Çar Malian'dan (dost aşiret), kara başlıklı dostlardan yardım gelmedikçe ayağını ayağımın üstünden çekmeyeceğim ben. *Olo*, yağmanın babası bu, kavganın! Feli Kelo'nun desteği çok önemli, dini imanı olmayan bir hücum bu. Darbelerden sonra haykırışlar, erkeklerin savaşı, kılıç şakırtıları, mavzer sesleri, *aynalıların* (Martini tüfekleri) yaylım ateşleri. Bakın, çocuklar, köpeğin dölleri, iyi dayanasınız, er meydanını terketmeyesiniz. Elbet kaçmak da var, ama kocakarıların işidir kaçmak. Akşama doğru savaş kızışıyor. *Olo,* yiğitler, Kela Mamu'da, bahçelerde savaş patladı. Kafir Beşar'ın tüfengi daha şimdiden Harran aşiretinden işitilmekte. Kafir Beşar üç talak üstüne yemin içmiş; ama ben Çar Malian'ın ve dostum Şeyh Hamzo'nun yardımı gelmedikçe ayağımı ayağımın üstünden oynatmayacağım..." ("Olo, yağmanın babası"ndan sonra aynı mısralar tekrarlanıp gitmektedir).

Görüldüğü gibi Kürt şiir usulleri fazla değişik öğeler taşımıyor; imgelerde çeşitlilik yok. İzlenimin pekişmesi için aynı mısraların tekrarlanışına başvuruluyor. Bununla birlikte, mısraların sıralanmasıyla bu *lavc*'lardan inkar edilemez bir göç ve sevgi soluğu yükselmekte. Sözgelimi, işte duygusal bir şiir:

3. "Ey, güzelim, ben kalkıp oraya (yaylaya) gitmek isterim. Oraya hayırlısıyla gitmem ve sağ salim dönmem gerekiyor. Yarim, izin ver de gerdanının üstünde Allah'ın şu zavallı kulu gençlik elden gitmeden gezinsin. Ey yarim, uzun küpelerinle ve kesilmemiş saçınla birlikte alnına düşen o bembeyaz altın-

---

1 Üç talak (karısını üç kere boş düşürmek), öfkeli Kürt mizacının kötü alışkanlıklarından biridir.

larınla karşımdasın. Bu kusursuz süsleri ömrün oldukça bırakmayacağına dair söz verelim aramızda. Yarim, kalk, iki yanağından birer öpücük lütfet bana. Mahşer gününe çok var daha, ölmek neye yarar? Yarim, erken kalkmışsın. Yarimin sesi pınardan geliyor. Onun ardından kakule, tarçın, kafur (!) kokuları geliyor... Kıyamet gününe çok var daha bugün. Ölürsek, kimse hatırlamayacak bunu... (birlikte işleyeceğimiz bu günahı.)"

Yeniden, savaş anılarından bir parça alalım:

4. "Bak, kireçli ve taş gibi çıplak Bernava geçidinde, Solhe'nin (kızın adı) babası, iyice silahlanmış, arap atına binmiş, koşumlarını takmış, eğerini, postunu vurmuş onun üstüne. Celaleddin, Faki Obeyd'e haykırarak çağrıda bulunuyor: "Hadi, çabuk ol, vakit geldi." Güç bir an bu, kendini Osmanki Zoro'dan sakınasın, babası gibi tekin değildir o... Geçit baştan başa sis içinde. O adam kıyıcısı Osman kardaşın omuzunda *kica kica* diye takırdayan *aynalı*'nın (Martini tüfek) cayırtısını dinle. Geçitte küçük bir gölet var; bak, kaçmanın kapısı işte orada, öndedir. Geday dağından bize yardım gelmesinin tam da zamanıdır. Solhe'nin babası arap ata binmiş, Veysel de Meyrê'ye binmiş. İkisi yan yana... *Hoy, hoy.*" (Görüldüğü gibi kabilede aşiretteki ünlü savaş atları, sahiplerinin ünlerini paylaşmakta.)

Elimdeki *lavc* koleksiyonundan başka bir parça da, sevgililer arasındaki diyalog biçimi altında, savaş için bir yüreklendirme sahnesini canlandırmakta:

5. "Ey yarim, ey civan! Bak sana söylerim: Dere-Zur'dan, Nuhu köyünden otuz atlı gelir. Kim olduklarını çıkaramadım. Yine de, zannımca, birisi *vezir* (tahsildar) Babi Hasan; onun ardından gelen atlar Hami Haci, daha uzaktan gelen iki gözü-

pek atlı da, Babi Emin ve gözüpek süvari Muhammed Ali." Tutkun delikanlı karşılık veriyor: "Ey Seydi (demin kendisine sorular yöneltmiş olan kızın adı), Allah adına yemin ederim ki, Bışeri dağlarında ve Bil Dere ovasında, Meymuniye bozkırında (şimdi sürüp gitmekte olan) savaşın başladığı gün, Babi Emin at üstünde giderken yere yıkıldı ve (orada bulunan) sefiller, Şubat-Mart kurtları gibi kanlı ağızlarıyla çevresini aldılar; oysa yardım için gelen Keku'nun adamları yaya ve yavaş ilerliyorlardı. Dedim ki: "Sirta Gola kavruk [1] bir yerdir (otları ateşe verilmiş gibi). Kalk, kılıcını al, üstünü başını düzelt, işte Hele Sirran'ın ve Çeneriyan'ın, Ali Unis'in adamları, Mutkan'dan, Muhammed Dakha köşkünden gelen adamlar yardıma geliyorlar. Ey Seydi, Allah adına burada yemin ederim: Babi Emin'in tüfengi iyi bir tüfeng, *beylik* bir tüfeng. O (ağır) olayların geçtiği gün, yüz kurşun attı, yüzü de yere düşmedi (ama hedefini buldu). Oysa Hami Haci'nin tüfengi evde yapılmış (bir silah), her yanını pas tutmuş. Köşkün sahibi cehenemde yana. Bu silah o zor kavga gününde tek bir fişeng atamaz... Sirta Gola'da bir dağ silsilesi var. Kalk, kılıcını kuşan, üstünü başını düzelt, tüfengini omuzuna at. Yardım kuvvetleri... gayret içinde... tek bir fişeng boşuna atılmadı... Yardım kuvvetleri yavaş yavaş ilerliyor."

Bu parçada, tüfeklerin karşılıklı değeri üstüne okuduğumuz ayrıntılar Kürdün silahlara karşı duyduğu ilgiyi pek güzel yansıtmakta.

Aşağıdaki bölüm de Kürtlerle Türkleri kapıştıran bir savaş öyküsünü anlatıyor:

---

1 Bir belanın çöktüğü bir yer: "Lanetlenmiş", "nasipsiz" anlamında.

6. "Ey Emir, caminin arkasında savaş patladı, savaşın gürültüsü caminin arkasından işitilmekte. Şeyhanlılar Alaman tüfenglerini kaptılar, ziyaret'in arkasına geçtiler. "Hadi, kırmızı şapkalıları (Türkleri) mezarların üstünde vurun. Çavuşları, başçavuşları, onbaşıları, mülazımları[1] öldüreceğiz, boruları ve boru çalanları babalarının mezarında yakacağız. Ali Ömer Paşa zamanından beri hiçbir hükümete hiçbir *vergi* ödemiyorduk. Savaşçıları yüreklendirecek bir şair[2] göndersinler şimdi..."

Burada, iyice derli toplu bir biçim altında, otoritelerin vergi talebi üstüne ortaya çıkan her zaman olağan bir Kürt-Türk çatışmasının tasvirini görüyoruz. Okura daha önce bütün genişliğiyle anlattığımız bu iki halkı ayıran yüzyıllık kinin belirdiği bu savaş alanını şimdi bırakalım da, gelin bir aşk şarkısının daha tatlı vurgularını dinleyelim.

7. "Alacger (yani Ermenice Aleşkirt) bütün eyaletlerin beyidir. Başına taktığı altınlar ak alnına bir tente gibi düşen yarim. Leylim, zavallıcağızım benim. Kalk, iki yanağından birer öpücük lütfet bana.

İşte ilan ediyorum: Yukarıda Allah her şeye kadirdir. *Heri leyli, heri leyli*, bu dünyada da ben senin kölenim. Bütün güzel şeylerinin hizmetkarı olacağım. *Heri lülü, heri lülü.*

"Gridağ yanmış, tepeleriyle, tümsekleriyle birlikte; babamın kervanında ise (oradan mı geçiyor?) yalnız develer var; hem de püsküllü, müsküllü develer. Başım senin salınan bedeninin, süzgün gözlerinin, beyaz alnının, kara gözlerinin

---

1 Türk ordusunda rütbeler.

2 Önemsiz olmayan bir ayrıntı; şaire burada "gulam" denmiştir.

buyruğundadır. Kulak memelerinde kara küpeler. *Heri leyli, heri leyli.*"

Bu şarkının mısraları arasında, yoksul bir hayran kişinin kendinden daha iyi koşullarda olan bir güzele seslendiği sezilmekte. Aşağıdaki *lavc*'da da şair bize sevdiği ama hafifliğinden ötürü de üzüldüğü güzeli anlatıyor:

8. "Fingirdek! Yosmanın adı şeker gibi, şerbet gibi tatlı gelir bana. Tek avuntum şu: Seni terketmeyeceğim, alıp seni büyük taş kapının üstündeki odaya götüreceğim, ziyaret'in pencerelerini kapayacağım, ağzımı ensendeki benin üstüne koyacağım. Sabah ezanına kadar avuntumu sürdüreceğim. *El aman, el aman!* Ey yosma, insaf et! Bir yıl oluyor, belki de daha fazla, Nuhu'nun kızı şu hoppa Cazika aklımı başımdan aldı. Benim yosmam, taze bir fidan gibi esnektir, incedir, vaatlerle doludur. Saçının örgüsü yerde sürünür. Hemen birini Mardin pazarına salayım da, evinde oturmakta olan şu çılgına, her biri iki altına bir çift iskarpin aldırayım. Köyümüzde oyun-şenlik olur olmaz, şıllık yarimin ayaklarına takayım. Yosmam, benim ince ve sevgili fidanım, ne zaman ki oyuna kalksın, herkes görsün bunu. *El aman, el aman!..*"

Bu da güzelin verdiği karşılık:

"Cano, yosma ve oynak değilim ben, ayağım ne kısa, ne de büyüktür. Şıngırdayıp duran mercan gerdanlığım, göğsümdeki altın kapaklı süsümle, pandantifimle işte ben böyleyim. Çevredeki yiğit hovardalara pahalıya satarım kendimi, ama yakışıklı bir delikanlı karşısında, akşama doğru, para pul düşünmem... *-el aman, el aman,-* İnsaf yok mu sende, ey şıllık... Sakın güneşte fazla oturma ki pembe yanakların onun ışınlarıyla kızarmasın. Musul pazarına gideceğim ve altmış altı dirhem ağırlığındaki yarim için bir kemer ısmarlayacağım.

Köyümüzde oyun-şenlik olduğu gün hemen onu sevdiceğimin beline takacağım. Yosmam, benim ince ve sevgili fidanım, ne zaman ki oyuna kalksın, herkes görsün belinde onu. *El aman, el aman.."*

Bu küçük lirik parçada, saflığı içinde öyle pek de kolay olmayan bir çekicilik bulunduğu konusundaki düşünceme okur da katılacaktır sanırım. En basit imgeler kullanılarak, yine de gerçekten inkar edilemez bir şiirselliğe varılmaktadır. Aşağıda çevirdiğim küçük savaşçı şiiri de, Toris'te, pusuya düşürülerek öldürülen Cafar Ağa'nın öyküsü hatırlanmak istenirse, dikkatimizi üstünde toplayacak niteliktedir (bk. IV. bölüm). Kürt yiğitliğini belirtmek için şiirden can alıcı yerleri aldık. Bakın, öldürülen beyin çevresinden adsız bir ozan birkaç cümleyle olayı nasıl anlatıyor:

9. "Ey, altından bir ırmak akan derin bir boğazda kurulmuş rengarenk Çeri'de oturan genç ağa. İran tahtının varisi şehzadenin evine çökesi bir veba dolaşıyor ortalıkta[1]. O, Gülizar'ın (Cafar Ağa'nın kızı) babasına bir mektup yolladı: "Benim evime gel misafir ol" dedi. Cafar Ağa, geçen yıl ve iki yıl önceden beri bir yarı-padişah gibi olduğundan, bu yılı Acem toprağında geçirdi. (Yani komşu Türkiye'de yaylaya çıkmadı). Ey genç ağa, ey genç ağa, sen (savaş sırasında) topraktaki demir gibisin, düşmanın gözüne batan diken gibisin, çölün gerçek paşasısın. Ey genç ağa! Allah yüksek tahtına kurulmuş

1 Çekak aşireti ağalarının oturdukları yer, Çerik Kala'da, Türk sınırı üzerinde, Urmiye ve Salmas arasında bulunmaktadır. Nasturi patriği Mar Şimun'un Cafar'ın erkek kardeşi tarafından öldürülmesinden sonra, Mart 1918'de, bu yerlere dağlı Hıristiyanlar saldırmış ve yağmalamışlardı. Burada rengarenk deyimi "kavruk"un tersi olarak kullanılmış olup, çiçeklerle örtülü yeşil bir düzlüğü anlatıyor.

bize düşmanlık ediyor. Bozku'nun babası (Cafar Ağa'nın oğlu sarı saçlı Aziz Han), Rişan'a binmiş, koyun postu kulküsünü ve çamaşırını *(kaputi)* bir kenara koymuş, *kaçar* kıyafeti (yani kentli İranlı kıyafeti) giymiş, mavzerinin fişekliğini altın boynuna asmış. Evinin üstüne bela çökesi İran tahtının varisi şehzade. Rişan'ın üstünde giden Bozku'nun babasının vücuduna iki kurşun sıktılar; o sırada, o, altıpatlar tabancasının (*Şeş agire*) kılıfının düğmesine üç sefer elini attı, ama, boşuna ağa! *Hay be-ma, hay!* Şu üç günlük dünyaya böyle felaket mi gelecekti? Yardım *(imdad)* kuvvetinin Bozku'nun babasına ulaşması güç, onun evinden çok uzakta daha yardım kuvveti. Bu felaket Toris'te sevinçle kutlanır ve güzel haber Kerbela seyitleri arasında yayılır[1]. *Hela,* genç ağa, Bozku'nun babası, süvariler içinde eşi menendi bulunmaz süvari. Hede (Cafar Ağa'nın karısı) ağlayıp sızlar; zavallı Motebere (öbür karısı), kalk, Bozku'nun babasının elbisesinin üstüne bir atkı at, üstü başı toz olmaya. O İran tahtının varisinin... vb. Lokman Hekim gele. Yaralar çok derin, irin çıkmaz. Ey genç ağa... toprağın içindeki demir... düşmanın gözüne batan diken, ey çölün paşası! *Hela,* genç ağa, yüreğim parça parça olur onun bu durumuna. Hede haykırır durur ve zavallı Motebere. Evinin üstüne bela çökesi İran tahtının varisi şehzade. Rişan'ın üstünde giden Bozku'nun babasının vücuduna iki kurşun sıktılar. İşte o an Bozku'nun babası için acı ve şaşkınlık anı oldu. Tamer Ağa ve İsmail Ağa o sırada nasıl oldu da ortaya çıkmadılar? (Cafar Ağa'nın amcası ve erkek kardeşi). Şu üç günlük dünyaya böyle felaket mi gelecekti? Yardım kuvvetinin

---

1 Kerbela, Şiilerin kutsal yeridir: Burada Sünnilere, yani Kürtlere düşman olan bu dinsel görüşün en saygın temsilcileri toplanmıştır.

Bozku'nun babasına ulaşması çok güç, onun yerinden çok uzakta daha yardım kuvveti. Bu felaket Toris'te sevinçle kutlanır ve güzel haber Kerbela seyitleri arasında yayılır."

Aşağıya aldığımız şu *lavc*'da da bir Kürt ağasının ihtiyatsızlığına yanılmakta, aynı zamanda ona övgü dizilmektedir. Burada da Sürmeli Mehmed Paşa'nın oğlu Avla (Abdullah) Beg'in öyküsü söz konusu.

10. "*Lo,* ağa! Toprakkala kalesi çok uzun zamandan beri oradadır. Ömer Bey (Muş sancağına bağlı Toprakkala'daki Türk kaymakamı), gitsin sazını getirsin diye Hıristiyan Petros'u yolladı. *Lo,* Petros çalmaz sazı: Sürmeli Mehmed Paşa'nın evi yas içindedir. Ey ihtiyatsız adam! (Avla Beg'den söz ediliyor) Avla Beg Çerkez'le Ömer Beg'e şu haberi yolladı: "Sen iki *gulam*'ımızı tutuklamışsın (gulam: ağanın hizmetindeki silahşör), onları serbest bırakasın." Tanığı çoktur bu konuda Avla Beg'in[1] Çerkez, Ömer Beg'i öldürdü, ayrıca küpeli karısını da öldürdü onun[2] *Veyla*, (ne yazık!), ey adam, *divan* (kaymakamın kabul salonu) dar yerdir, yiğidin omuzları orada rahat dönemez (yani rahat dövüşülemez orada). Ey adam, Toprakkala kalasının mazgalları var. Ayşa Hanım (Avla Beg'in anası) yanıp yakılır: "Avla Beg, savaşçı kişisin sen, git oraya, ama silahlarını kuşanmadan git..." Bu acı ve belalı duruma düşen Avla ortada görünmeyince, Sürmeli Mehmed Paşa arap ata bindi. İhtiyatsız adamın başına gelen beladır bu. Toprakkala gibi kala mı var bu dünyada? Avla Beg, Ayşa Hanım'a seslenir: "Biraz gel, pencereden bak, bu köpek-

---

1 Yani anlatılan olaylar gerçektir.

2 Bir Kürdün bir kadını öldürmesi çok az rastlanan bir durumdur.

lerle bıçak bıçağa döğüşüyoruz. *Heyla,* dar yerdir *divan,* yiğitlerin omuzları orada rahat dönemez. *Heyla,* ey adam, Avla Beg kalaya gitmeyeceğine, fenerin mumunu yakmayacağına yemin etti. Avla Beg bu acı ve belalı duruma düşünce, bir zamanların zorlu savaşçısı Sürmeli Mehmed Paşa ortaya çıktı! *Heyla,* dar yerdir *divan,* yiğitlerin omuzları orada rahat dönemez..."

Cafar Ağa, Toris'teki tahtın varisi şehzadenin toprağına nasıl girip öldürülmüşse, Avla Beg de, Türk kaymakamından adamlarını serbest bırakması için Toprakkala'ya gitmiş, bu memuru ve karısını öldürdükten sonra, orada, göğüs göğüse yapılan bir çarpışmada, iki erkek kardeşini kaybetmiştir... *Lavc,* şu sözlerle bitmektedir:

"*Heyla,* ey adam, Avla Beg'in boyu posu bir dut ağacınınki gibidir. Avla Beg oradan dönerken, iki kardeşinin cesetleri de onun arkasından taşınarak getirilirdi. Avla Beg, Ayşa Hanım'a bağırdı: Üzülmeyesin, kardeşlerim, tüfek cayırtıları ve barut dumanı içinde (yiğitçe döğüşerek) ölmüşlerdir... *Veyla,* ey ihtiyat bilmez adam..."

Bu *lavc*'da sanırız, Avla Beg, kaymakamın şatosuna girdiği için eleştirilmektedir.

Daha geniş, daha serbest bir savaş alanında Kürtlerin çok daha şanslı oldukları sezdirilmektedir.

Şimdi yine, o zorlu savaşçıların bir yatışma yolu aradıkları aşk *lavc*'larına dönelim:

11. *Delalê, ha-delalê...* Ey tatlı Esmer (kadın adı). Senin yanında gözüm bu dünyanın gelip geçici malını mülkünü görmez oldu artık. Yok, Allah için söylüyorum, seni kendi karımdan daha çok sevmekteyim. Güzelim! Aklımı başımdan

aldın! Kalk, *ber kapkê*'nin (yün eğirilirken giysinin yıpranmaması için göğüsten bağlanan deri önlük) bağlarını bana ver ve tabancamın sapı o zaman, *lo, lo, lo*, dostlar gelir yayan..."

12. "Maşallah", (beğeni ifadesi). Bu sabah kız arkadaşım tencereleri tabakları alıp gölün kaynağına gitti. Güzelim! Bayılıyorum. Ayağa kalk, önlüğünün bağlarını bana ver (*ber kapkê)* o zaman da tabancamın kabzası, *lo, lo,lo,* dostlar yürüyerek geldiler..."

Son cümle şiirsel düzeniyle pek bir açıklık taşımıyor. Yarin göğsünden geldiği için büyük değer taşıyan o deri parçasının, kılıf görevi göreceği, tabancaya yeni bir erdem katacağı, mı düşünülmüş acaba?

13. *"Lê canê, lê canê!* (cancağızım). Allah benim canımı kurban etsin sana. *Lo, lo, kuro* (kadın karşılık veriyor): "Bak oğlum, sen daha bir çocuksun, çiğsin daha (gençsin), "kal"sın (bir meyva gibi, olmamışsın), aklın başında değil daha; en iyisi, Allah'ın istediği gibi hareket et. Belki de, saçına sakalına kır düşmüş kocam Şunduk günün birinde ölür. O zaman Allah genç yüreğimde senin payını da ayırır belki. *De hoyo hoy, canu* (nakarat). *Ey lê canê.* Yukarıda, köyümüzün dağına kar indi. Yarı-viran köyün ortasına kar yağdı. Herkesin gözü dünya malında; bana gelince, ben ki Allah'ın zavallı bir kuluyum, o süzgün gözlere, o salınan boy posa aşık düştüm. *De hoyo hoy, canu.* Leyla, canım, kar düştü üstümüze, köyümüzün dağını kapladı ve tümsekler meydana getirdi. Kocan Şunduk elini senin göğsünden ve gerdanından ayırmasın. Çünkü onlar, uzakta, yolun üstünde duran bir delikanlı için rehindedir. *De hoyo hoy, canu Leyla,* canım! Yüreğim seninledir. Allah ta bilir ki açıktır bu, gizli değil. *Ey la delalê* (ey güzelim). Benim korkum yukarıdaki Allah'tandır, yoksa senin şu

sakat kocandan değil. *Le hoyo hoy,* ey kusursuz güzel"

Başka *lavc*'larda yine savaşçı vurguları görülüyor. Buraya aldığım oldukça ilginç. 1914'te, Urmiye kenti civarlarında Kürtler ve Ruslar arasında çıkmış bir çatışmayı anlatıyor. Bunu olaydan iki yıl sonra, aynı kentte, Molla Said yazdırmıştı bana.

14. *"Hey vay, hey vay!* Savaş Anhar'da (Urmiye'ye on kilometre uzaklıkta bir köy), buğday harmanının yanında patladı. Benim başım Kekê Şemun Muti'ye, onun Kara Kafir'ine feda olsun. Bize bağırır: "Hadi mavzere fişenk yetiştirin" Bir yandan da *gulam* birliğine bağırır: Hadi *başlayın,* bu imansızların başına bir iş getirin. Öyle ki, adımız geçmiş yüzyıllardaki *ashabın* (peygamberin ilk taraftarları) arasında anılmalıdır. *Hey vay, hey vay!* İyiniyetli bir kişi yok mudur ki, şimdi heyecan içindeki Toris'e gitsin ve ağamıza şöyle desin: "Müjde ağa, kalk da bin yedi yüz Kazak süvarisinin kaçtığını ve senin kölenin de onların ardına düştüğünü gör". *De hay vay!* Savaş, kurumuş (yağmurlarla sulanmış) tarım topraklarının üstünde, *Anhar*'da oldu. Kazak süvarileri bin yedi yüz kişiydi[1], yakışıklı şeyhinkiler ise[2] yirmiden eksikti, fazla değil. Uzun boylu ve ince yapılı şeyhin[3] birçok tanığı var bu konuda; bin yedi yüz Kazak süvarisinin ardına düştü ve onları Urmiye'de ırmağın kenarına kadar sürdü. *Hey vay, hey vay.* Toris'e haber götürecek iyiniyetli bir kişi yok mudur?.."

---

1 Gerçekte sayıca çok üstün bir Kürt kuvvetinin küçük bir Kazak devriye kolunu pusuya düşürmesi söz konusudur.

2 Şeyh Abdülkadir'in oğlu Seyit Muhammed.

3 İdeal erkek güzelliği ölçüsü.

Hafifçe bir abartma bulunduğunu söyleyebileceğim bu lavc'dan sonra, Milan aşiretinden (Muş civarlarında) Türklerle savaşan iki kardeşin, Camil ve Beşar'ın bize kavga serüvenlerini anlatan aynı savaşçı türde bir başkasını ele alalım.

15. "*De hoyhoy hoyhoy!* Kardaşlar, savaştayız biz. Beşar'ım ben, Sarı Beşar. Siirt (Türk) hükümetiyle ve onun hileleriyle, rüşvetleriyle böyle ömrümü sürdürüp gidemem. Bütün varlığımla söylediğim şu sözler herkesçe biline: Basit askerlere ateş etmeyeceğim; çünkü (basit) askerler devletin çocuklarıdırlar (yani yalnızca aldıkları buyrukları yerine getirirler); kaymakama, binbaşıya, yüzbaşıya, mülazıma ateş edeceğim ben. İsyanımı kendi kalamın içinden ilan edeceğim, tıpkı bir kayanın arkasında pusuya yatmış bir kaplan gibi. *De hay bima hay*. Şu üç günlük dünyaya bela çöker... Be Camil üç sefer bağırır: Beşar, ey kardaş, kalk, gerekir ki adımız dünyada dolansın diye bir yiğitlik gösterek. *De hoyhoy hoyhoy*! Kardaşlar kavgayı başlatırlar. Camil, Beşar'a bağırır: "Kardaş, bilirsin ki şeyh evimize bir Cuma günü[1] gelmiştir. *Aynalıyı* iyi tutasın, mavzeri de omuzundan çıkarmayasın. Askerlere ateş etmeyesin, askerler devletin çocuklarıdırlar. Bak; hepsi de sırma gümüş dikişli kayışlarıyla kılıçlarını aşağıda tutarlar. Şuna gelince, at onu yere." *De hay be me, hay*... Beşar'gilin kalası *(Kasr)* bir pınarın yanındadır. Beşar kuvvetle haykırır ve Camil'i çağırır: "Kalk, *aynalı'*yı bir güzel ateşle: Bütün varlığımla söylüyorum, sözüm erkek sözüdür, biline. Bu dünyada elim ayağım tuttuğu sürece, korkakların ekmeğini ye-

1 Yani evimiz bu (mübarek) olayla kutsanmıştır.

meyeceğim. -Nakarat."

Nihayet, koleksiyonumdaki son *lavc,* bir Hıristiyan kadına aşık olmuş bir Müslümanın öyküsünü anlatır görünüyor. Gerçekten de burda aşık, bir *keşişin* evinden söz etmekte, ayrıca Hıristiyanların büyük kış perhizine değinmektedir. Yine de, bu parçada, bütünüyle ele alınırsa öbürlerindeki lirik yan da eksik değildir; gönül acısını diş ağrısıyla karşılaştıran az başarılı bir de imge vardır. Güzelin ana babası, aşığın (yatışmamış aşktan ötürü) acı çektiği absesini iyileştirirse, artık bir sıkıntısı kalmayacaktır!

Yukarıda okumuş olduğumuz bu birkaç *lavc* örneği, Kürt halk edebiyatının bellibaşlı temalarını ortaya kôymamıza olanak sağlayacaktır. Savaş ve aşk kültü, bu halkın erkek esprisinin iki belirtisidir. Böylece folklorun tanıklığı, okurun, önceki bölümleri okuyarak Kürt üstüne öğrenebileceği her şeye destek olmaktadır. Yine de, benim küçük lavc koleksiyonumda Kürt lirizminin dadanmaktan hoşlandığı bir motif eksik kalmaktadır: Doğanın, yazları dağların yemyeşil dekoru içinde güleç ve neşeli meraların şiirsel imgesidir bu. Okur, ayrıca, Transkafkasya Kürdü Ereb Şemo'nun edebi yapıtındaki birkaç parçadan (III. bölüm) ve Avlian köyünün güzelliklerini anlatan öyküden (VI. bölüm) Kürdün doğduğu yerin manzarasına nice bağlı olduğunu anlamış olacaktır[1]

1 Kış bastırdıktan sonra, kar altında, yaz meralarına çıkış, Kürt için bir çeşit yüksek moral değeri taşımaktadır. Halk şiirinde, çoğunca, arkadaşları doruklara çıktıkları halde, kendisi, yarinin güzelliği yüzünden, utana utana köyde kalan aşığın yakarmalarına raslanır: "Culamerg'e gidişimi önledin sen..." (P. Rondot, **Aşiretler**, s. 30).

B. BU ŞİİRSEL TÜRÜN ÖNEMİ

Bana sorarsanız, *lavc*'lar, Kürt halk şiirinin bütününü genel bir biçimde temsil ettiği için de ayrıca değerlidir. Bunlar, bu halkın folklorundaki bütün temel öğeleri kendinde toplayan anlık görünümleri, hızlı ve kısa şiirsel belirtileri temsil ettiğinden, bir bakıma halk şiirini, *in statu nascendi*, doğduğu gibi özetlemektedir. *Lavc*'larda temalar şöyle bir belirir, daha ileri götürülerek geliştirilmemiş imalar görürüz onlarda; ama yüzlerce mısradan meydana gelen, şiirsel öyküyü daha düşünülüp taşınılmış bir kesiksizlik içinde sunan büyük epik poemlerde rastladığımız öğelerin tıpkısıdır bunlar. Ama, çoğunca konu dışı ayrıntılarla ve tekrarlarla dolu olan bu daha önemli eserlerin, bu daha edebi nitelikleri nedeniyledir ki *lavc*'lardaki havai değer ve taptazelik yitmekte, kazanılan daha bilgili yapı ve biçim de dilin ve imgelerin katkısızlığının zararına olmakta, İran şiirinin, onun cümle biçimlerinin ve mecazlarının etkisine girilmektedir. Bu gözlemler yukarıdaki düşüncemizi destekliyor: Yalnız bir halkın öz duyarlığından fışkıran lirik şiir, J. Bédier'nin de bize öğretmiş olduğu gibi, yabancı eserlerin alıntılarından kaçabilmekte ve bize ilgili halkın mizacı ve şiirsel yeteneği konusunda güvenilir bir ölçü sağlamakta, ayrıca her çeşit karşılaştırmalı incelemeler için sağlam bir temel meydana getirmektedir. Az sonra bu türde küçük bir denemeye girişeceğiz; ancak, *lavc*'da bugün bulduğumuz niteliklerin, bir zaman gerilemesi içinde, o hemen anlık olarak beliren konu taslaklarıyla, o bir çırpıda oluşan çizgiyle daha büyük eserlerin çıkış noktası olabilmesini, ard arda gelen olayları biriktirerek, doğa betimlemelerini de onlara katarak epik bir poemde gelişebilmesini isterdik. Gerçekten de, Kürdün şiirsel varlığını meydana getiren bugünkü epik poemlerin,

eskiden *lavc* biçiminde ayrı parçalardan ibaret olduğunu, onların daha sonra aralarında bütünleşerek, bir bütün oluşturarak, özellikle aynı kahramanın çevresinde, bir konu birliği içinde toparlanarak bir poemi oluşturduklarını varsayabiliriz. Bu varsayımı ileri sürerken, bunun tehlikeli olabileceğini de hiç saklamıyoruz. Bu, özellikle şiirlerin yapısının analizinde geçerli olmaktadır. Gerçekten de, Alman doğubilimcisi O. Mann'ın köklü bir biçimde incelediği Kürt şiirlerinin epik stilinde, anlatılan olayların sakin ve duru olarak verilişine uygun uzun şiirlerin ağır bastığını, ama zaman zaman onların arasına karışan lirik bölümlerin daha kısa, canlı ve hızlı bir ritm taşıyan şiirlerden geldiğinin hemen anlaşıldığını biliyoruz. Öyle ki, O. Mann, zaman zaman orijinal epik metnin içine, donmuş, değişmez bir model halinde akmış geleneksel oral öğelerin, şiiri söyleyen kişi tarafından araya sıkıştırılan lirik ve doğalama parçalar olup olmadığını da kendine sormaktadır. Bu itiraz önemlidir ve görmezden gelemeyiz onu. Ne var ki, Kürt nazım malzemesinin, sözgelimi, *değişmez* bir düzen içinde, bilinçli bir biçimde türler yaratmış olan Arap ve Fars şiirlerinin sunduğu sıkı ve katı nazım kurallarına bağlı olmadığını da gözden kaçırmamalıyız. Kürtçede, hiç değilse Kürtçenin her türlü yabancı modelleri taklitten uzak ve gerçek anlamda halk şiiri niteliğini taşıyan (*lavc*'lar gibi) şiirsel yaratışlarında bunun tersini görüyoruz: Tam bir özgürlük, hatta, denebilirse, bir anlatım anarşisi vardır bunlarda. O kadar ki, O. Mann'ın da belirttiği gibi[1] (O. Mann, selefi Socin'in bu

---

1 O. Mann, **Die Mundart der Mukri-Kurden**, Teil I, Berlin, 1906, **Grammatische Skizzen u. Kurd.** Text; t. II, **Inhalt u. Form der Ost-Kurdischen Volksepik**, Berlin, 1909.

konuda ileri sürdüğü teorileri haklı olarak reddetmiştir; Socin, yabancı eserin etkisi altında kalmış edebi şiirle gerçek folkloru birbirine karıştırmaktadır), Kürt ozanı, bir şiiri söylerken, uzun mısralar söz konusuysa, söyleyiş ritmini hızlandırır, yalnız sondan bir önceki heceyi söyler, ritmi vurgulamak amacıyla son heceyi bir soluk halinde ifade eder; ama lirik bölümlerdeki kısa mısralarda, yine yukarıda değindiğimiz gibi, yalnız ritmi vurgulamak için, söyleyişine daha yavaş bir kıvam vererek o mısraları uzata uzata verir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Kürt halk şiiri ritmi bilmemekte, yalnızca kafiyeye dikkat etmektedir. (Sesli ya da sessiz harflerle biten kafiyeler). Bir Kürt epik poeminde kısa ve uzun mısralar nöbetleşe ard arda gelebilmektedir. Ritm, bir şiirde bulunan kısa ya da uzun hecelerin miktarıyla hiç belirlenmemektedir; önemli olan onların sayısıdır. Sözgelimi, kısa bir şiirde yedi, sekiz, hatta kimi zaman onbir heceye, uzun bir şiirde onbeş heceye rastlanır. Bu konuda birtakım belirleyici kurallara uyma zorunluluğu yoktur. Ama, böyle de olsa, bir *lavc* parçasını, ya da konu birliğiyle bir araya gelmiş bir *lavc* dizisini, epik poemin bir öğesi olarak kabul etmek daha kolaydır; çünkü epik poemin içinde yalnızca uzun ve kısa mısraların nöbetleşe dönüp durmasına değil (kıtalar zaman zaman üçer mısradan, çoğunca ikişer ve dörder mısradan, seyrek olarak da onar mısradan meydana gelmektedir), nesir parçalarıyla nazım bölümlerinin ard arda gelişine de tanık olmaktayız. *lavc*'lar da, kimi zaman kafiyeli olup, kimi zaman da sadece yukarıda değişik biçimlerini gördüğümüz taklidi seslerle kesilmiş niteliktedir; *lo, lo, lo; hoyo hoy* gibi.

Kısacası, *lavc*'ın epik eserlere sımsıkı bağlılığı konusunda aşılmaz bir güçlük ya da çürütülmez bir ilke itirazı olmaması

gerekir sanısındayız; lavc, savaş hayatına ya da duygusal hayata ilişkin bir olayı olduğu gibi ele alarak, o kendinden yaratışı içinde, daha o sırada bildirmekte ve o olay daha sonra epik poemde kurucu öğelerden biri haline gelmektedir.

Gerçekten de, *lavc*'ların yapısında, dokuz, on, onbir heceli kısa mısralar ve onaltı, hatta ondokuz heceli uzun mısralar, hemen her zaman dört mısralık olmayı aşan kıtalar bulunmaktadır; O. Mann bunu karakteristik görüyor ve Avesta'daki *yashts*'larla çok büyük bir yakınlık içinde olduğunu söylüyor; Profesör Joukovsky'nin de belirttiği gibi, *yashts*'lar, İranlıların en eski şiiri olup günümüzdeki Fars halk şiiridir. Nihayet, O. Mann'ın da Mukrilerde dikkat ettiği gibi, hemen bütün kafiyeler erkektir; dişi kafiyelere çok seyrek rastlanmaktadır. Özetlersek şöyle diyeceğiz: Lirik *lavc*'larla epik poemler arasındaki yaklaşım noktaları pek çoktur. Bununla, benim varsayımımın bütün bütüne doğrulanmış olduğunu söylemek istemiyorum, ama onda bir "kanıt başlangıcı" olabileceği kanısındayım.

Bu konuda kesin bir sonuca ulaşabilmek için, bu Kürt şiir türünün daha derinleştirilmiş bir analizine girmek ve bu halkın folklorundaki başka anlatım biçimleriyle karşılaştırma olanağı verecek, bendekinden çok daha büyük bir *lavc* koleksiyonuna sahip olmak gerekir. Ne olursa olsun, yapılmış olan gözlemler gösteriyor ki Kürt halk şiirinin bütün örneklerini göz önünde tutmak büyük önem taşımaktadır. Bunlar parçalı ve dağınık bir karakter gösteriyor olsa da, Kürdün şiirsel yaratışı sorunu konusuna yeni bir ışık saçmaya elverişli değerli belgeler sunma yönünden az şey değildir.

C. KÜRT LAVC'LARININ ARAP KASİDE'LERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Öte yandan, bizim burada bir araya getirdiğimiz öğeler bile, Kürt *lavc*'larının Arap şiirindeki aynı türden ne kadar farklı olduğunu göstermeye yetecektir sanırız. İslamiyetten önce Araplarda en yaygın anlatım biçimi olan *kaside*'yi bu yönden ele alabiliriz. İslamiyetten önce diyoruz, çünkü bu dönem, ulusal çizgilerin en saf bir biçimde belirdiği ve İslamiyet'in dünyaya yayılışı sırasında ortaya çıkan yabancı etkilerin henüz görülmediği bir dönemdir. Arap *kaside*'si, son olarak, Polonyalı doğubilimci Doktor Th. Kowalski tarafından incelenmiştir (bu doğubilimcinin kitabına bakınız: *Na Szlakach Islamu*, Krakov, 1935). Biçim yönünden olsun, içerik yönünden olsun, hiçbir katı kurala bağlı bulunmayan Kürt *lavc*'ından farklı olarak, *kaside*, her zaman, iyice belirgin iki bölümden meydana gelmektedir. *Nasip* adı verilen birinci bölüm, sevgilisinin kabilesince terkedilmiş konaklama yerinin izlerini seyreden şairin düşüncelerine ve yakınmalarına ayrılır. Şair, yol arkadaşlarına seslenir, sorular yöneltir, onlar da, belli varyantlar içinde ona karşılık verirler. Ayrılık sahnesini anımsar şair. Aşiretlerin her biri kendi köşesinden çıkıp gelmekte, yeni meralar bulmak için yola dizilmektedir; yük hayvanlarına denkler yüklenmektedir. Güzel sevgili, bindiği devenin üstünden veda işaretleri yapmaktadır. Şair burada onun güzelliğini tasvir eder. Sonra konu dışına çıkarak şaraptan; şarabın verdiği tatlardan bahseder. Derken, bu sefil yalnızlığın tek avutucusu olarak kalmış olan sadık dişi devesini (ya da atını) tasvir etmeye girişir. Bu da ona çölde dolanıp duruşlarını, geceyi, rastladığı hayvanları, avı yeniden mısra mısra yaşama olanağı verir... Bu ilk bölüm, birkaç hafif var-

yantla (deve ya da at; ceylan ya da devekuşu; dostların yakarı içinde yer alışı ya da almayışı), *kaside*'nin zorunlu ve klasik kısmı olup belirttiğimiz öğeleri kesinkes taşımaktadır. Ve genellikle aşkın kararsızlığı, oynaklığı, kadınların vefasızlığı, ya da şairin ayrılığa neden olan ilerlemiş yaşı üstüne bir sonuçla bitmektedir. Şairin, imgeleri seçişte, mecazları ve kafiyeleri düşürüşteki sanatı ne olursa olsun, yine de baştan belirlenmiş ve uyulması gereken bir klişeye bağlı kalmak söz konusudur. Ancak *kasd* denilen ve konuya gerçek anlamda yaklaşılan ikinci bölümdedir ki, şair, kendi düş gücüne serbest bir akış verebilmektedir. *Kaside*'ler, konularına göre methiye, *hicviye* ve *ağıt* niteliği taşımaktadır. İşte *kaside*'nin bu lirik mısralarıdır ki bize göçebe Bedevi aşiretlerin hayatını, aralarındaki iç mücadeleleri, konukseverliği, kıtlık zamanlarındaki cömert tavırları, şu ya da bu reisin, şu ya da bu aşiretin iyi ya da kötü şöhretini tanıma olanağı vermektedir. Nihayet, belirtelim ki, *kaside* hiç bir zaman anonim bir eser değildir; bu şiir türünde çoğunca şairin kendi kendini övdüğü bir *fahriye* kısmına rastlanmaktadır.

Kuşkusuz, okur da, *lavc*'larda ve *kaside*'lerde buluşan birçok benzer motife karşın, bu iki halkın şiirsel mizaçları arasındaki farkın ne kadar büyük olduğunu görmüş olacaktır. Savaşta yiğitliğe övgü, göçebe hayat sahnelerinin tasvir edilişi, kadının güzelliği, ayrılık acısı gibi motifler benzerlik içindedir... Ama, Kürt, lirizmin içinde düzensiz, özlü ve hızlı bir anlatımla yetinir, hiç bir kurala bağlı kalmazken, Arap, üstünde bir çeşit düşünülüp taşınılmış, benzer duyguların dışavurumuna yaklaşmakta ve onları, sıyrılamayacağı, iyice belirlenmiş bir çerçeve içine kapatmaktadır. Bütün Arap *kaside*'leri birbirine benzemekte, ancak çok ya da az uygun bir

biçimle ya da pek önem taşımayan birkaç varyantla değişmektedir; oysa *lavc*'lar her çeşit sınıflama girişiminin dışına sarkmakta; birbirlerini de ancak büyük bir biçim özgürlüğü içinde verilen belli-başlı temaların benzerliği ile andırmaktadır[1]

Saptamış olduğumuz bu farkı neye bağlayabiliriz acaba? Bir yandan İslamiyet öncesi Bedevileri, öte yandan göçebe Kürtleri, karşılıklı lirik anlatım biçimleriyle yüz yüze getirme yolunu seçerken, duyarlılık yönünden eşit ve aynı toplumsal evrim düzeyine yerleşmiş iki ortamı, iki ruh halini karşılaştırmış olduğumuza inanmaktayız. Böyle olmasına rağmen, çok ilkel de olsa, Arap lirizminin tutturduğu güzel uyumla Kürt lirizmindeki her çeşit sistem yokluğu, bu iki nitelik, evrim eşitsizliğiyle değil, başka bir yolla açıklanmalıdır diyoruz. Öyleyse aradaki bu farkı, bu iki halkın ulusal karakterlerinde aramalıyız. Arap, taşkınlığı ve aşiret adamı olma bireyciliği ne olursa olsun Sami'dir; Kürtte de bulunan bu özellikler dışında Arap'ta yapı olarak bir düzen duygusu, bir hesaplama ve sistemleştirme niteliği de vardır; ve bunlar Arap halk şiirinde de yankılanmaktadır. Oysa Ari kökenli (yoksa Asyalı mı?) olan Kürtte bu sonradan saydığımız özellikler hiç bulunmamaktadır. Elbet burada, gerçek anlamda Kürt şiirini, gerçek folkloru anlatmak istiyoruz; yoksa Arap ve İran modellerini taklit eden, bilgiye dayalı eserleri değil. Gerçekten de, O. Mann, Kürt şairlerinden 200 kadar *gazel* ve *kaside* derlemiştir; ne var ki biz burada Kürt şiirsel yaratışının orijinal öğelerini

---

1 Bununla birlikte Bedevilerin zaman zaman biçime önem vermeyen, kendinden şiirler ortaya koyduğunu da belirtelim T. E. Lawrence, **Les sept piliers de la sagesse** (Payot), s. 159-187. Baron Rosen (Büyük Rus Arapça uzmanı) da Bedevilerin bu tür şiirlerine **(irtical)** büyük yer ayırmaktadır.

ortaya koyma çabası içinde olduğumuz için, Müslüman okulun etkisi altına girmiş bu okumuş sanatçılarla ilgilenmiyoruz.

Ama ne olursa olsun, Kürt folkloru üstüne yaptığımız bu inceleme, bizi, Kürtleri sürekli bir ulusal devlet kurmaktan alıkoyan nedenleri analiz ederken bulunduğumuz gözlemin aynısına götürmektedir. Kürtler, şiirde olduğu gibi, siyasada da iyice dağınık ve bireyci nitelikteki aşiret aşamasının ötesine geçme yeteneğini göstermemişlerdir ve öyle görünüyor ki onların yapıları herhangi bir alanda disiplinle iyi uyuşamamaktadır.

D. KÜRT OZAN OKULLARI

Kürt edebiyatının başka alanlarına geçmeden O. Mann'ın (c. I, s. XXVIII-XXX), *şairler* (Mukrilerin kullandığı Arapça sözcük) ve *dengbêj*'ler (Kürdistan'ın kuzey-batısının bir bölümünde bu sözcük kullanılır), yani halk şairleri için Kürdistan'da mevcut olan özel okullarla ilgili olarak verdiği bilgileri, folklor konusunda, burada anmanın yerinde olacağı kanısındayız. Bakın, ne diyor O. Mann:

"Çoğunca mollalar tarafından yönetilen okulların (bunların sayısı da pek fazla değildir) yanında, Kürtlerde, epik halk şiirini besleyen bir ezgi okulu türünün bulunmuş olduğunu, hala da bulunduğunu söyleyebiliriz. Türkücü olma yeteneği taşıyan delikanlılar, eğitim görmek için bir ustanın (Farsça *vasta-üstad*) yanına girmekte ve bu ustaların yalnızca sözel (oral) geleneği sürdüren repertuarını öğrenmektedirler; okuma-yazma bilen ozanların sayısı çok azdır. Rahman da (O. Mann'a bu bilgileri sağlayan Kürt ozanı) öyle, okumuş-yazmış biri değildi. Bu delikanlıların yetenekleri belli düzeyin

üstündeyse, daha sonra ikinci, üçüncü bir hocanın yanına girmekte ve onların *şagird*'leri (öğrenci, çırak) olmaktadırlar. Elbet onlara bunun bedelini ödemek de söz konusudur: Şagirdler ya hocanın ev hizmetlerini görmekte, ya da minnetlerinin karşılığı ayni bir ödemede bulunmaktadırlar.

Böylece öğrenilmiş ezgili şiir okuma sanatının icra yeri de ileri gelenlerin evleridir; bunlar, akşamları ozan türküleri dinleyerek vakit geçirmekten hoşlanan *helat* (bu sözcüğünün ilk anlamı "onur giysisi"dir, bugün her türlü armağanı da ifade ediyor) konusunda elleri hiç de sıkı olmayan kişilerdir. Zaten ozan, köylerde, verdiği temsilin karşılığı olarak bir tabak pirinçle yetinmektedir. Ayrıca kentlerde, yalnızca çay içilen ve müşterilerle tıkabasa dolu kahveler vardır; buralarda, yolu oradan geçen bir türkücüyü dinlemek her şeyin üstünde tutulur. (O. Mann bu konuda, Rahman'la birlikte çalışmalarının Sauc-Bulag'da bir bayram dolayısıyla süreklilik kazandığını belirtir. Her yıl bir günlüğüne kırdan kente gelen Rahman, "işten artan" saatlerinde kahvelerden birine gitmekteydi; doğubilimci için de onu çoşkun dinleyicilerinden kopararak çalışmak üzere eve götürmek pek kolay olmuyordu).

Ozanın verdiği temsil, bizim beğenimize vurulursa, iyice monoton bir sesle ezgili şiirler okumaktan ibarettir[1] Türkücü, uzun mısralarda sözcükleri hızla ve üst üste yığarak okur; kısa mısralarda da onları iyice uzatır, sonra sondan bir önceki

1 Bununla birlikte daha eski gezginler Kürt türkücülerindeki makam seyri sanatına ve çok anlamlı nüanslara dikkati çekmektedirler. VI bölümde biz de belirtmiştik bunu. Bu sanat da, Kürt bireyselliğinin başka temel çizgileri gibi, yokolma yoluna mı giriyor acaba?

hecenin -sanatsal bir uyumla ve olağanüstü uzun bir biçimde- üstüne basarak durur, son hece ise hemen hemen ölürken olduğu gibi ve bir soluk halinde, vurgusuz çıkar ağzından; ama onda da uyumlu bir makam seyri, şiddetli bir titreşim vardır.

Bu adamların olağanüstü belleği bütünüyle türküye bağlanmış görünmektedir. Sözgelimi Rahman, ezginin yardımına başvurmaksızın, ard-arda gelen mısraları hatırlayamıyordu. Elbet bu tür ezgili şiir okuyuşta bir irtical payı da var; ama sanıldığı kadar da değil bu.

İlk bakışta, bütün şiirlerin aynı biçime uydurularak kurulmamış olduğu anlaşılıyor. Bununla birlikte, şiiri söyleyen kimse, sözgelimi *Mem-û-Zin* gibi bir poemin uzun ve geniş epik mısralarıyla, efsaneler için kullanılan dört ayaklı ritm arasında müzikal icra yönünden hiç bir fark gözetmemektedir.

E. KÜRT FOLKLORUNA İLİŞKİN KOLEKSİYONLAR

Bugün elimizin altında çok sayıda Kürt folkloru koleksiyonu var. XIX. yüzyılda Kürtçeyle uğraşan Rusya Başkonsolosu Jaba'dan sonra aynı yüzyılın sonlarına doğru Socin ve Prym, daha sonra da, XX. yüzyılda, Makas ve Mann birçok metin derlemişlerdir. En iyi koleksiyon da Mann'ınkidir (Kürtçe metinler ve Almanca çevirileri). Onun koleksiyonunun başlıca parçası *Mem-û-Zin* poemidir (s. 40-135). Öbür parçalar arasında da şunları analım: *Las ile Hezal* (s. 135-166), *Nasir ile Malmal* (s. 166-205), *Ferk ile Asti* (s. 223-310), *Cülindi* (s. 361-386), vb. Bütün bu eserler, henüz ruhunu anlamak için elimizde fazla belge bulunmayan Kürt hayatı konusunda gerçek bir bilgi hazinesi sunmaktadır. Av ve savaş sahneleri, aşk

yakarışları; dağlı ile ova halkı arasındaki yapı ve mizaç uyumsuzluğu; batıl inanışlar; manzara tasvirleri (dağlardan kopan seller; fırtına); ilginç panteizm notları (kuşlara, ata ya da yağan kara adanmış dualar)... Kısacası, her biri ilgimizi çekmeye layık olan ve düşünce için malzeme taşıyan çok çeşitli ve zengin bir motifler kalabalığına rastlarız bunlarda.

Bu türdeki en yeni tarihli derleme ise, Sovyet Ermenistanı'ndan geliyor. 1936'da Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Devlet Yayınları arasında çıkan bu kitap (bir dizinin ilkidir ve ardından yeni kitapların geleceğini sezdirmektedir), bin adet basılmış olup 663 sayfadır; yalnız Kürtçe basılmış, çevirileri yapılmamış olan bu derlemede, o bölgede oturan Kürtlerin bütün folklor temaları zengin bir bütün halinde bir araya getirilmiştir. Belli bir ölçüde önem taşıyan her parçanın yanında bilgi kaynağı olan kişinin adı, kökeni ve yaşı da verilmiş, ayrıca onun okur-yazar olup olmadığı vb. gibi her folklor uzmanının değer vereceği bilgiler belirtilmiştir. Gerçekten, bizler, elimize geçen bir metnin yalnızca sözel (oral) halk geleneği temeline oturmuş olmasına ayrı bir gözle bakarız; çünkü metnin gerçek orijinal karakterini yalnız o garanti etmektedir; aynı metin, okumuş bir kişinin ağzından da duyulabilir; ama o zaman, yabancı etkiler bulaşabilmektedir ona; anlatımı güzelleştirilmek istenirken o ilk durumundaki tazeliğin yitip gitmesine yol açılabilir. Metinler A. Cındi ve A. Avdal tarafından derlenip yazılmış, redaksiyonu da Cem Halil tarafından yapılmıştır (üçü de Kürttür bunların). Onlar gibi ün yapmış bir Ermeni olan S. Kirakosyan'ın rolü de kitabın Devlet Yayınları örgütüne sunulmasında ve siyasal bir sakınca taşımadığı konusunda güvence verilmesinde (çünkü Sovyet rejiminde hiç bir şey bu sansürün dışında kalamaz) belirmiştir

diyebiliriz. Kitap birçok bölümden meydana gelmektedir. Tek bir konuya ayrılan 260 sayfalık ilk bölüm olan *Ker-û-Kulık*'te otuz parça vardır: Yarı-şiir, yarı-düzyazı olarak, ya da bütünüyle şiir olarak meydana getirilmiş büyük poem türündeki bu parçalarda adları bölümün başında yer alan iki kardeşin başından geçen olaylar ve onların bu olaylar içindeki davranışları anlatılmaktadır. *Leyl û Mecnun* şiiri farklı bir yönden de önem taşımaktadır; çünkü bu tema İran şairleri tarafından da ele alınmıştır. Üçüncü bölümde sayıları 279'u bulan lirik şiirler, çocuk şiirleri ve pastoral şiirler vardır. İncelenmesi belki en ilginç olan da bu bölümdür; koleksiyonumdaki *lavc*'-lar konusunda yukarıda yaptığım açıklamalar bunun nedenini ortaya koymaktadır sanırım. "Evdal Zeynik'in Sözleri" bölümünde, bu tema üstüne meydana getirilmiş ve hepsi onbir tane olan şiirlerden birkaçı toplanmıştır. Nihayet, son iki bölüm şiirlere ve öykülere *(hikayat)* ayrılmıştır; bunların içinde "zembil satıcısı" (iki metin), *Leyl û Mecnun* (üç metin) ve Dımdım da vardır; bu sonuncusunu O. Mann'ın derlemesine göre tanımış oluyoruz. Görüldüğü gibi, sınıflama işleminde hiç de yöntemsel bir çaba güdülmüş değil, ama Kürt folkloru konularının bu basit sıralanışı da o folklorun hangi noktalarda zengin olduğunu göstermeye yetiyor. Erivan derlemesi, Kürt halk şiiri konusunda büyük bir belgeler bütünü sunmaktadır.

F. KÜRT FOLKLOR TEMALARININ BAŞKA HALKLARINKİLER KARŞISINDAKİ DURUMU

Elimizin altında folklor niteliği taşıyan yeter sayıda Kürt metinleri varsa da, bunları şimdiye kadar daha çok sözcük hazinesi, diyalekt farkları, gramer ve sözdizimi gibi konuları incelemek için dilbilimsel amaçlarla kullandık. Bu bölümde

de, bu metinlerin bazılarını, başka halkların folklorlarında bilinen temalarla bağıntılarını gösterecek biçimde folklor açısından ele almaya çalışacağız. Burada açımlanamayacak kadar geniş olan konunun bütünüyle üstesinden geleceğimiz iddiasında değiliz elbet. Çok daha alçakgönüllü bir niyetimiz var bu noktada: Bugüne kadar yalnızca dilbilimcilerin bildiği bazı metinleri okura da göstermek istiyoruz.

Folklorda en çok yaygınlık kazanmış motiflerden biri, şeytanlarca gizlenmiş hazinelerin kahramanlar tarafından ortaya çıkarılmasıdır. Bu motifin kozmik yorumunun ardında, değerli madenlerden, değerli taşlardan oluşmuş gezegenlerin ve yıldızların varlığı yatmaktadır. Yayılan ışık karanlık ruhlarca ele geçirilmiş ve bulutların derinliklerine atılmıştır. Gök Gürültüsü Tanrısı mağaralara girer, yılanı öldürür, yağmuru arttırır ve hazineleri ele geçirir. Bu yiğitlik serüvenlerinde çoğunca ejderha tarafından kaçırılmış ve hazinelerin bulunduğu yere kapatılmış bir dilberin kurtarılışı da anlatılır. Bu temaya Yunan mitolojisinde de rastlıyoruz: Herkül, Pluton'un kaçırdığı Hesione'u kurtarır. Hintlilerin Vritra'sı güzel bir kızı bir mağaraya kapatır. Cermen Sagalarında da aynı temayı görürüz. Rus halk öykülerini de analım burada (Afanassiev, Slavların Doğa Üstüne Görüşleri, II, s. 586). Sırpların da Yastrenats yılanının kurbanı olan Kraliçe Militza üstüne bir öyküleri vardır; Militza bu öyküde despot Vouk tarafından kurtarılmaktadır. Valaklarda da dokuz başlı ejderle savaşan Petru Firiçel'i ya da Çiçek-Prens Florianu'yu anlatan öykülere rastlanıyor[1]

1 Din konusuyla ilgili bir önceki bölümde yılanın Kürt inançlarında ne büyük bir yer tuttuğunu görmüştük. Bu motif folklora da yansımaktadır.

Aynı inanışları temel alan bir Kürt öyküsü biliyoruz (bk. Prym ve Socin derlemesi, *Die Goldhütende Schlange, I)*. Yoksul bir köylü tarafından bulunmuş olan bu yılan, başlangıçta iyilikçi bir roldedir; çünkü yirmi yıl boyunca düzenli olarak ona bir altın sikke getirmekte, beriki de onu onun ağzından almaktadır. Derken, bir rastlantı sonucu ve bir kaçırmayla ilgisi olmaksızın, yılanın zenginliklerle dolu yeraltı barınağına genç bir kadın gelir. Kadın burada hiç de sıkılmışa benzememektedir. Ancak bir gün yılanla birlikte gezinti yaparken, vezirin, o sırada ava çıkmış olan bir oğlu kadını görür. Yılanın inine girer; yılan da başını kurtarmak için, ona ininde bulunan başka bir genç kızı verir. Ne var ki bu genç kız belli bir süre sonra ortadan kaybolur. O zaman vezirin oğlu gidip taç biçimindeki boynuzlarıyla öbür yılanlardan ayrı bir görünüme sahip olan yılanlar padişahına başvurur. Ne var ki genç kadınları kaçıran o yılan, yılanlar padişahının değil de, cinler padişahının buyruğu altındadır. Genç adam sonunda cinler padişahının kayrasını elde eder ve onun yardımıyla dilberi kurtarır. Özetlediğimiz bu Kürt öyküsü, olayı süslemek için kullanılmış birçok ek ayrıntıyla doludur; ama burada söz konusu ettiğimiz temaya açıkça bağlı temel öğeyi çekip çıkarmak hiç de güç değil.

Yine aynı düşünce yapısını taşıyan başka bir yılan motifini de anabiliriz: Yılan, suyun kaynağını ele geçirmiştir ve onun, hayvan (Afanassiev'in yukarıda sözünü ettiğimiz ve gerçekliği tartışılabilir bir XVI. yüzyıl şiirinde, II, s. 557) ya da insan kurbanlarla memnun edilmesi gerekmektedir. Bir Kürt öyküsünde yılana güzel kızlar gönderilmesi gerektiği açıkça görülmektedir (bk. Prym ve Socin, *Die Schlange in der Quelle*). Sıra prensin kızına gelir; ama tam o sırada bir *ifrit* (Müslüman

cinbiliminde rastlanan yaratıklardan biri) ortaya çıkar, yılanla savaşa girer ve onu ikiye böler. Canavarın daha önce yutmuş olduğu bütün genç kızlar sağ salim olarak karnından dışarı çıkarlar. İfrit te, pek haklı olarak, kurtardığı prensesle evlenir. Ama yılanların padişahı ordusuyla gelip İfrit'i kuşatır ve genç karısını elinden alır. Bununla birikte yılanların padişahı onunla evlenmemiş, onu yeraltındaki sarayına kapatmakla yetinmiştir. Günün birinde yılanların padişahının huzuruna Çelenk Abdal adlı biri gelir; karısını bir sürüngen hayvan sokmuştur; bir ilaç ister ondan. Yılanların padişahı kadının ölmüş olduğunu öğrenince elinden bir şey gelmeyeceğini söyler; ama Abdal'ı teselli etmek için de, karısının yerini tutar diye güzel tutsağını ona verir. Kızın babası prens ise onun artık İfrit'le değil de bir insanla yaşadığını öğrenince Abdal'ı yakalatır. Kızı Abdal'ın elinden alır. Kız da bu ayrılığın acısına dayanamaz ve birkaç gün sonra ölür. Burada da Kürt folklorunu başka nedenle tanıdığımız konulara bağlayan bir motife daha rastlıyoruz.

Zaman zaman da dikkati çeken anlamlı birtakım ayrıntıyla karşılaşabiliyoruz. Sözgelimi büyük Kürt poemi *Mem-û-Zin*'-de, *Mem*'in babası olan Yemen kralının çocuğu olmamaktadır, ama kendisi ve karısı sihirli bir elmayı yarı yarıya bölüşerek yedikten sonra bir oğlu dünyaya gelir. Aynı temaya Almanların *Völsungasage*'sinde de rastlarız; orada da hiç çocukları olmayan Odin ve Frigga çifti, "dileklerini yerine getiren peri"nin sunduğu elmayı yerler, bu peri (Wunschmagd), kuş görünüme girmiştir; elmayı Odin'in kucağına atar. Bir Sırp öyküsünde, yoksul bir adamın çocuğu olmamaktadır, sahip olduğu bütün hayvanlar da yavrulayamamaktadırlar. Bir kuyunun yanında meçhul birine rastlar, meçhul kişi ona bir elma

verir ve ne yapması gerektiğini anlatır: Kendisi ve karısı elmayı yiyecekler, kabuklarını da hayvanların önüne atacaklardır. "Böylece kısır olan her yaratık döl sahibi olacaktır." Ve öyle olur. *Mem-û- Zin*'de, aynısına *Tristan* ile *Iseuld*'de rastladığımız ortak bir motif daha vardır: Yanyana yatmış iki sevgilinin arasına bir kılıç konulması.

Kürt folklorunda gelişigüzel rastladığımız ortak temalardan biri de şudur: Uykuya dalmış kahramanın yanağına güzel bir kızın gözlerinden bir gözyaşı damlası düşer; böylece kahraman tam zamanında uyanmış olur; çünkü tam o sırada bir canavarla savaşması gerekecektir. Bir ortak tema daha: Suçluyu bulmak ve ölüyü yeniden hayata kavuşturmak için, bir kurbanın mezarına (Afanassiev, *a.g.e.*, II, s. 494), ya da kötü bir kişiye (bk. *Mem-û-Zin*) doğru uzanan bitkiler ve ağaçlar.

Değişik bazı konulara eğildiğimizde daha geniş açılımlara tanık oluyoruz.

Kurulan bir yapının daha sağlam olmasını sağlamak için duvarları içine bir canlının, bir insani yaratıkın atılması gerektiği konusundaki ünlü folklor temasına Kürt geleneklerinde de rastlanmaktadır.

Rahip Paul Beidar'ın *Kürt Grameri*'nde tam da böyle bir öykü var (s. 36-38):

"Büyük Zaho köprüsü yapılırken, iş büyük kemeri kurmaya geldiği zaman, mimar boşuna uğraşıp duruyordu; inşaat her seferinde yıkılıyor, yerle bir oluyordu. Mimar, o zaman, orada hazır bulunan Zaho emirine köprünün bir canlının hayatını istediğini ve hiç değilse canlı bir şey onun harcına katılmazsa kemerin hiç bir zaman kenetlenmeyeceğini açıkladı. Kendini ölümsüzleştirecek güzel bir eserin her ne pahasına olursa

olsun bitirilmesini isteyen Emir, köyden çıkan ve köprüye gelen ilk canlı yaratığın diri diri inşaatın harcı içine atılmasını buyurdu; bu kararını da ulusal yeminle pekiştirdi. Emirin üstüne titrediği bir tanecik bir kızı vardı. Adı Dale idi. Çok sevdiği babasını anımsayan ve köprünün kapanış töreninde hazır bulunmak isteyen Dale, öğleye doğru köpeğiyle birlikte köyden çıktı ve inşaata doğru ilerlemeye başladı. Köpeğin kızının önünden yürüdüğünü gören Emir sevinmişti, kaderin bu güzel cilvesiyle gülmeye başladı. Dale ise, babasının, pis bir köpeğin önden yürüyor olmasını görünce kendisiyle alay ettiğini sanarak köpeği gerisine aldı ve köprüye bu şekilde vardı. Büyük bir iç acısı yarattı bu durum; orada bulunan herkes büyük bir kederle birbirine baktı. Emir, babalık duygusunu, evlat sevgisini içine gömerek, kızının inşaatın içine atılmasını buyurdu; genç kız babasının buyruğu karşısında boyun eğdi ve ağzını açıp tek söz söylemedi; olacağı kabul etti. Böylece o çok sevgili Dale inşaatın içine konuldu; son taş da yerleştirilip gözlerini örttüğü zaman hala. sevgili, ama dediği dedik babasını yüce bir tavırla selamlamaktaydı; emirin yanaklarına iri iki gözyaşı damladı, hepsi o kadar."

Analizimizi derinleştirirsek, bu Kürt öyküsüne ilişkin *a priori* (peşin, önce) olarak reddedilmemesi gereken başka bir yorum da söz konusu olabilir. Gerçekten de, bu durumda, bir köprünün inşasında, suya göre daha az ilintili bulunan bazı inançların önemli olup olmadığı sorulabilir. Bu varsayımla şöyle düşünmek mümkündür: Irmak, kendisine bir insan kurban edilmediği sürece, insanların kendi dalgaları üstünden geçişini kolaylaştıran bir köprüyle kendisine hakim olunmasını istemiyordur.

M. Toutain, bu konuda bizim için çok büyük önem taşıyan

bazı gözlemlerde bulunmuştur *(Les sacrifices humains et le culte des divinités fluviales, principalement dans l'antiquité grecque*, 1923'te Paris'te toplanmış *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi* oturumları, c. II, s. 156-162). Asıl Yunanistan'da olduğu gibi Küçük Asya'nın Helenleşmiş bölümünde ve bütün Büyük Yunan'da geçerlilik kazanmış olan bu inancın belirtilerini özellikle edebi metinlerden öğrenmiş bulunuyoruz.

Artemis Triklaria'dan Aşeli Patras'a kadar geçerli olan inançla ilgili Posanyüs öyküsünü inceleyen M. Toutain, bu öykünün temel öğesi olan çift insanın kurban edilmesine ve ırmağın burada çok önemli bir rol oynamasına (gaddar Amelikos, sonra da onu yatıştıran Melikos) dikkati çekmektedir. M. Toutain, daha sonra, ölen efsanevi insanlar, rahibeler ve günah ödeyici kimselerle ırmaklar arasındaki sıkı ilişkiyi belirtir. Bu konudaki en çarpıcı efsaneler, Meandr, Öratos, İnakos, Karkos, Akelleos efsaneleridir. Bir su geçidinden akıntıyı geçme korkusu ilginç olduğu gibi, Roma'da Argelerin, Tiber suyu üstündeki Sublicius köprüsünden alel acele geçerken ırmak tanrısına insan biçiminde yapılmış korkuluklar, mankenler sunmaları da kayda değer.

M. Toutain'e göre, Eski Yunan'da, ırmağa saç atılması geleneği pars pro toto bir kurban verme biçimidir. M. Toutaine, ırmak tanrılarının henüz insan-biçimli (anthropo-Morphique) bir görünüm kazanmadıkları ve tanrısal öğenin suyun akışında bulunduğunun varsayıldığı döneme eğilmeyi salık veriyor. M. Toutain, tanrısal güce verilmiş olan bu armağanlarda (para) o klasik dönem görüşünün kalıntılarını görmekte. Aynı şekilde, Antik Çağ'da da

ırmağın kutsal bir karakteri vardı[1] Bir ırmak geçidinden geçilmesi ya da bir köprü inşa edilmesi bir kefareti zorunlu kılmaktaydı; Roma dininin gerçek önderleri olmuş olan Pontifexlerin, yani köprü yapımcısı rahiplerin önem kazanışı da buradan doğuyor.

Öte yandan, bu inanış, klasik Antik Çağ'la da sınırlanmış değildir. Rus halk şiirinde de rastlıyoruz ona. Genç bir atlı Smorodina ırmağını hafife aldığı, üstünden geçmekle öğündüğü için oraya düşüp boğulmuştur. Epik şiir *Slovo o polkou Igorove*'de, ("Igor'un Kırı Böyle Diyor"), Prenses Yaroslavna, çoşkun dualarla Dinyeper ırmmağına seslenir, ona, kocasının kayıklarını üstünden sağ salim geçmesine izin vermesi için yakarır.

Cermenler, tanrısal gücün gazabını çekmemek için suların derinliğini ölçmekten korkarlardı[2]. Aynı adı taşıyan Rus operasından tanıdığımız Sadko, Volga suyuna ekmek ve tuz sunardı. Epik kahraman İlya Muromets, ülkesini terketmeden önce doğduğu yerin ırmağı olan Oka üstüne ekmek parçaları atmıştı. Sakharov (Rus Halkının Efsaneleri, II, VII. kitap, s. 21), bir zamanlar Volga kıyısında oturan halkın bir geleneğini unutulmaktan kurtarıyor: Bunlar, 3 Nisan gününde, buzların çözülmesinden kısa bir süre önce, kış uykusundan henüz yeni uyanmış ve karnı acıkmış bulunan su tanrısı Vodiyanoy'a yelesi kırmızı kurdelelerle süslenmiş, üstüne bal ve tuz sürülmüş bir at kurban ederlerdi.

---

1 Sözü bu noktaya getirmişken, Fırat suyunda yıkanmanın yasaklandığını belirtelim (Prym und Socin, yukarıda a.g.e., s. 86). Ayrıca, Spiegel'e göre (**Eran, Altertumsk**, II, 65), Kürtlerde suyun tanrısallığına ilişkin Anait inancından söz etmek uygun olacaktır.

2 Bak. Afanassiev, **a.g.e.**, II. s. 230.

Aynı düşünce doğrultusunda, Bretagne'da, Saint Elois dini üzerine de söylenecek çok şey vardır; burada da atın, suyunkiyle birlikte çok önemli bir rolüne rastlamaktayız.

Ama biz, yine de, suyla at arasında gördüğümüz bu birleşmeyi aklımızda tutalım, çünkü bu motif, bizi, başka halk inançlarıyla temas noktalarını araştırdığımız Kürt folkloruna yeniden götürecektir. Rus efsanelerindeki şahane atlar çoğunca sulardan çıkmıştır. Sözgelimi, Rus çarının deniz kıyısında tarlaları vardır. Denizden bir at sürüsü çıkar ve bütün ürünü yer. At sürüsünün içinde üç at vardır ki, birinin alnında yıldız, ikincisinin alnında ay, üçüncüsününkinde güneş görülmektedir. Hepsi de en küçük kardeş tarafından yakalanır; küçük kardeş ilk aygırı alır, bütün öbür atlar da arkasından gelir. Fin öykülerine göre de iyi bir ata sahip olmak ve binicilik hünerleri edinmek suların gücüyle temas kurmak anlamına gelmektedir. Kahramanımız önce evinin avlusunda, sonra tarlada, nihayet üçüncü bir kez bir ovada bulacağı bir pınarda yıkanmalıdır.

Polonyalılardaki ve Çeklerdeki benzer olgulara sadece değinip Arap dünyasının da aynı alanda belirtiler sunduğunu söyleyelim. Gerçekten, Arapça bir atbilim kitabında *(Binicilerin Takımları,* L. Mercier tarafından çevrilmiştir) ünlü at soyunun kökeninin Süleyman'ın harasına kadar uzandığı konusunda bir not görüyoruz. Burada da yukarıda söylediklerimizle ilginç bir ortaklaşma var: "Rivayete göre", diyor bu Arap yazar, "Tanrı, denizden Süleyman için kanatlı yüz at çıkartmıştır; Süleyman da bunlara "iyi" adını vermiştir (s. 17). Tanrının Süleyman'a verdiği en iyi yarış atlarının deniz kökenli olduğu konusundaki kanının halkın hayal gücünde iyice yer ettiği görülüyor; öyle ki bir Fas efsanesinde kıyıda oturan

yerli halk deniz aygırıyla aşılanmış bazı atların çok daha güçlü olacaklarına inanmaktadır" (*a.g.e.*, s. 17, n. 2).

Kürt ortamında benzerine rastlanan inancın Yahudi-Arap etkisi altında oluştuğu söylenebilir. Sözgelimi, *Küç Osman*[1] başlıklı Kürt poeminde, anlatılan olayın hep başarıları çevresinde geliştiği ilginç bir yarış atı vardır. Bu atın erdemleri şiirde sayılıp dökülürken, babasının bir *deniz aygırı* olduğu belirtilir. Buradaki düşünce, ilk bakışta, İran değil, Arap kökenlidir.

Ama, o sıralarda yalnızca Sami dünyasına bağlayamayacağımız aynı geleneği epik İran şiirinin de sürdürdüğünü söylemeden edemeyeceğiz. Sözgelimi, kahraman Rüstem[2] üstüne, *Şahname*'nin bir bölümünün Kürtçe çevirisinde de aynı motife rastlanıyor. Nihayet, efsanevi atların genellikle *beyaz renkte* olduğunu belirtelim.

Peygamberin beyaz katırı Düldül, Kürt şiirinde at haline gelmektedir; oysa, İranlı Şiilerde Peygamberin damadı Ali'nin biniti olmak gibi özel bir onur da verilir ona. İran'da birçok yerde taşların üstünde Düldül'ün nal izlerini gösterirler size, ama, yukarıdaki sözlerimizi unutmamışsak, belirli bir kaynakla herhangi bir bağlantı kurulamıyor bu konuda.

---

1 O. Mann, **Die Mundart der Mukri-Kurden**, Teil II, Berlin, 1909, s. 353: "Ey sultan, Mir Seyfeddin Beg için kır bir aygır gelmiştir; babası bir deniz aygırıdır; ayrıca kanatları da vardır. Onun özengisine ayağını koyup üstüne binmek yalnız senin hakkındır".
"Sultan, aspeki bora bo mir Sefuddin begi hatva, babi bahriya, bo hoa baldara."

2 Bk. Prym und Socin, **Kurdische Sammlungen, in Erzählungen u. Lieder im Dialekt des Tur'Abdin.**

3. *Yazılı Kürt Edebiyatı*

A. ÜNLÜ ADLAR

Kürt edebiyatına ayırdığımız bu bölümde, folklora çeşitli görünümleriyle büyük yer vermemizin nedeni, halk eserleri arasında, Kürtlerin karakterini yalnız yüksek tabakalarıyla değil, bütünüyle onun yansıttığına inanmamızdır; elbet bunun da istisnaları yok değildir ve halk yapıtları da, beğeni ve tema seçimi yönünden İran ve Arap edebiyatının büyük etkileri altında kalmıştır. Ama, folklorun bu istisnai değerini kabul etmekle birlikte, Kürtlerdeki öteki edebiyat türlerini, özellikle de yazılı eserleri sessizlikle geçiştirecek değiliz elbet. Okuru şimdi de işte bu eserlere götüreceğiz[1] Öte yandan, Kürt folklorunun taşıdığı büyük zenginlik ne olursa olsun, bu halkın tarihin çok uzak dönemlerine kadar uzanan yazılı eserlere sahip olduğunu unutmamak da yerinde olacaktır. Daha XI. yüzyılın başında, Şemdinan'da, Ali Hariri Kürtçe yazmaktaydı. Onun günümüze kadar gelmiş *Divan*'ı el yazması biçimindedir. Bu dönemden başlayarak ve XII., XV. yüzyıllar arasında geçen uzun sürede, Kürt şairleri topluluklarının birbiri ardı sıra sökün ettiğine tanık oluyoruz; bu çiçeklenme, Kürt ulusunun evrimindeki rolünü belirtmeye çalıştığımız feodalizmin yükseliş dönemiyle aynı zamana rastlamaktadır. Bu şairler arasında en fazla ilgiye değer bulunan ve adları en çok yaygınlık kazanmış olanları şunlardır: Anlatımı ve lirizmiyle eşsiz olarak gösterilmeyi haketmiş Cezireli Ahmed Molla, daha

1 Bu konuda bk: Vilçevsky, **İlk Kürdoloji Konferansı ve Edebi Dil Olarak Kürtçe Sorunu** (La Première conférance de kurdologie et le probléme de la langue littéraire kurde), **Le langage et la Penst**, VI-VII, 1936, Rusça.

sonra Mim-Hac takma adıyla yazan Fakih Têran[1] ve nihayet Hakkarili Molla Bate[2]

Bütün bu şairler, bir bakıma, "Kürt Firdevsisi" olarak nitelendirebileceğimiz sanatçının ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Kürt ulusal duygusunun hazırlanış sürecinden söz ederken adını daha önce andığımız Ahmed Hani'ye bu sıfatı yakıştırdık; çünkü ulusal duygunun hazırlanışı, gerçek yerini ve en güzel şiirsel anlatımını onun eserinde bulmuştur. 1591'de Hakkari'de doğmuş ve 1652'de Bayazıd'da ölmüş olan Ahmed Hani, yalnızca kitabımızın birçok yerinde adını andığımız Mem-û-Zin adlı en önemli epik şiirin yaratıcısı olarak değil, aynı zamanda, eseri zaman zaman Celaleddin Rumi'nin (Konya'daki Mevlevi dervişleri tarikatının kurucusu ve belli-başlı mistik esinleyicisi) divanının eşsiz bölümlerine yaklaşan birinci sınıf lirik bir şair olarak da okumuş Kürt çevrelerinde isim yapmıştır. Öyle görünüyor ki, Ahmed Hani kendisine model olarak Celaleddin Rumi'nin eserini seçmiştir; bilindiği gibi Farsça'nın bu büyük lirik şairinin eseri Küçük Asya'daki halk lirizmiyle derinden derine kaynaşmıştır ve lirik Kürt folklorunun en güzel belirtilerine hayat veren aynı kaynaklarla beslenmiştir. Ahmed Hani'nin bazı teorik eserlerinden parçalar var elimizde; bunlar şiir sanatıyla ilgili. Özellikle de, Kürt şiirindeki ölçüler ve kafiyeler üstüne ilk ve tek sözlüğü o yapmış.

---

1 Bk. Bu yazara maledilen **Siyah At** şiiri. Socin, yukarıda **a.g.e.**, II, s. 192.

2 Bk. Bu yazara maledilen **Dımdım** öyküsü. Socin, **a.g.e.**, s. 202.

Dil üstüne sürekli çalışması, derin bilgisi, tartışılmaz şiir kültürü, ayrıca sıkı sıkıya dile bağlı olarak ortaya koyduğu yaratışlardaki halk deyimleriyle kurduğu imgelerdeki çok içten, yürekten gelen karakter: İşte bütün bunlar, Ahmed Hani'ye en sevilen Kürt şairi olma erdemini kazandırmış ve birçok taklitçisinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlar arasında Bayazıdlı İsmail'in, Culamergli Şeref Han'ın ve Bayazıdlı Murad Han'ın adlarını anabiliriz. Bütün bu yazarlar ve çağdaş Kürt şairlerinin çoğu, dil yönünden olsun, biçim ya da içerik yönünden olsun, gerçekte, sadece Ahmed Hani okulunun geleneklerini sürdürmüşlerdir.

Yazılı Kürt edebiyatının bu yıldızlarının yanında, yaklaşık olarak XVI.-XVIII. yüzyıllarda, Kürdistan'ın güneydoğu bölgesinde, lirik şiir denemelerinde az-çok bir başarı elde etmiş birkaç şairden de söz etmek gerekiyor; bunlar, bu bölgedeki Kürt diline (Avromani, Gurani, bak. VII. bölüm) yaslanıyorlar ve model olarak Celaleddin Rumi'nin edebi geleneğini değil, İran edebiyatının klasik geleneğinin başka bir "kırıcı"sının, Baba Tahir'in eserlerini alıyorlardı; Baba Tahir-'in (bak. XI. bölüm, "Ali İlahi") lirik şiiri (dörtlüklerden oluşan), İran'ın bu bölümünde oturan geniş halk tabakaları içinde çok büyük bir yaygınlık kazanmıştır; bu şiir, modern İran dili tarafından bütünüyle yutulmamış belli bir yerel beğeniyi hala taşımakta ve Kürt konuşma normlarına çok yaklaşan bazı diyalekt özelliklerini muhafaza etmekteydi.

B. ÇAĞDAŞ TEMSİLCİLERİ

Bu edebiyat eğiliminin en iyi temsilcileri arasında, hiç kuşkusuz, XIX. yüzyılda yaşamış şairleri saymak gerekir.

Bunların adlarını da verelim: Nali[1], Salim ve Koylu Hacı Kadir. Minorsky bunlara başka adlar da ekliyor (İslam Ansiklopedisi): 1909'da Süleymaniye'de ölen ve divan'ı 1924'te yayımlanmış bulunan Mahur; Sirvan üstünde, Talabani ailesinden gelen ve 1910'da ölen Şeyh Razay[2]; Halepçeli Osman Paşa'nın oğlu olup 1920'de ölen Tahir Beg Caf; ayrıca, *divan*'ını 1806'da tamamlanmış Hakkarili Şah Pertev ve Büyük Savaş sırasında Sauc-Bulag'da ölen Abdullah Beg Mishab Ali Divan ("Adab" takma adını kullanmıştır). Daha.önce de sözünü etme fırsatını bulduğum Adab (V. Bölüm), Ravanduz'da Seyit Hüseyin Hüzni tarafından yayımlanmış küçük bir şiir kitabı bırakmıştır; bu kitabı da, hayatındaki karşılıksız tek aşkına, söylemekle saygısızlık etmiyorsam, bir Kürt Beatrice'ine ithaf etmiştir. Ayrıca, bu şairin, tanıştığımız zaman bana armağan etmiş olduğu ve içinde bazı *gazeller* bulunan el yazısı bir defteri var elimde.

Edebi gelenek, özellikle de şiir geleneği Kürtlerde kaybolmuyor: Bunun kanıtını, Minorsky'nin (*a.g.e.*) yaptığı ve birçok çağdaş adı bir araya getirdiği liste de göstermektedir: Bağdatlı Abdülkadir Zahavi; Süleymaniyeli Ali Kamil ve Ahmed Beg Fettah Sahip-Kiran; Mustafa Beg Caf (heccav); Adele Hanım'ın oğlu Ahmed Beg Caf (bk. V. bölüm); Kirkuki (Athir). Kürt basınından, özellikle de Şam'da yayımlanmakta olan *Hawar* Dergisi'nden daha başka adlar da çıkarılabilirdi.

---

1 Seçme şiirleri Amin Faidı'nin **Şü'a'at** kitabı içinde, İstanbul'da yayınlanmıştır.

2 Bu konuda C. J. Edmonds'un yazısına bakınız, **A Kurdisch lampoonist**: Şeyh Rıza Talabani, J. of the Royal Central Asian Society, c. XXIV, Temmuz 1937. Ayrıca, Farsça'da, Doktor Muhammed Mokri adını anmalıyız. (Bk. Nethr-ĉ farsiyĉ moacer, 1330).

Ama bize öyle geliyor ki, bu halkın acılarla dolu hayat koşulları gözönünde bulundurulursa, Asya'nın bu bölümündeki başka modern edebiyatlar karşısında pek de kötü görünmeyen yazılı Kürt edebiyatının varlığı konusunda okurun daha fazla kanıta gereksinimi yoktur.

C. KÜRTÇENİN BİR EDEBİYAT DİLİ OLARAK SORUNU

Burada ortaya çıkan sorun, yazılı bir Kürt edebiyatının varlığı karşısında bulunduğumuz zaman, yazarların hangi dilde yazacakları ve bütün Kürdistan çerçevesinde, herkesin anlayabileceği biçimde düşünceleri iletmeye elverişli ortak bir edebiyat dilinin var olup olmadığı sorunudur.

Bu konuda, 9-14 Temmuz 1934'te, Erivan'da (Sovyet Ermenistanı) toplanmış Kürdoloji Konferansı sırasında bunları formüllendirmiş olan Vilçevsky'de bazı ilginç açıklamalar buluyoruz.

Okurun daha önce yakınlık kurmuş olduğu bu Kürtçe uzmanı, her şeyden önce, Kürt edebiyatının, daha doğduğu andan itibaren, büyük kızkardeşi olan İran edebiyatı karşısında bağımsız kalma yollarını aradığını, aynı zamanda da, çağdaş dönemin, yani Müslüman dönemin klasik İran edebiyatı içinde kendini uzlaşmacı olmayan eğilimlerin mirasçısı olarak gördüğünü gözlemliyor. Gerçekten de, daha önce de, Kürt edebiyatının özellikle Celaleddin Rumi gibi bir yenilikçinin ya da bir Baba Tahir'in mistisizminin peşinden gittiğini görmüştük. Öte yandan, modellerin seçilişi, duyulur biçimde modern İran edebiyat diline yaklaşmış bulunan Kürt yazarların dilini de etkilememiş değildir.

Bununla birlikte, eserleri Kürt folkloruyla beslenen Ahmed Hani, Cezireli Molla Ahmed, Nali vb. gibi az sayıda birkaç

yazarı saymazsak, yazılı Kürt edebiyatının ulusal düşüncelere ancak dar bir feodal çember ve zayıf bir entellektüel çevre içinde ulaştığı gerçeğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

Yabancı birçok devlet arasında bölünmüş olan Kürt kitlesine gelince; o, yazılı edebiyattan yoksun bulunmaktaydı. Ne var ki bu halkın yüksek sınıfları, hakim ulusun aynı toplumsal düzeydeki çevrelerine bağlanmışlardı ve edebiyat dili niteliği olarak ve kültürel ve siyasal ilişkiler için, onların dillerine (Türkçe, Farsca, Arapça, bazan Ermenice) hizmet ediyorlardı.

Kısacası, ancak geçen yüzyılın sonlarına doğrudur ki Kürt ulusal hareketi (bk. IX. ve X. bölümler), bu amaçla, Kürt dilinin bazı biçimlerini kullanmaya, kimi zaman büyük bir başarı kazanmaksızın (iyi anlamak gerekir bunu), ilk adımlarını atmaya başlamıştır; hala da atmaktadır. Yalnız XIX. yüzyılda, daha doğrusu Büyük Savaş sonrasında, iki Kürt kültür merkezi yavaş yavaş bir oluşum yoluna girmiştir: Bunlardan biri, Ahmed Hani okulunun geleneği içinde birbirine yaklaşmış Kürt edebi eserlerinin yayımlandığı, yeniden yayımlandığı Şam; öteki de, Baba Tahir geleneğine bağlı edebiyatın yayımlanmasının merkezi olan Bağdat'dır.

Vilçevsky'nin işaret ettiği bu merkezlerin yanında, Kahire'nin de adını anmak gerekir belki; çünkü Muhammed Ali Avni'nin ve Faracullah Zeki'nin özenleriyle Şerefname'nin eleştirel bir metni ve XI. bölümde sözünü ettiğimiz Seyit Abdurrahim el-Hüseyni'nin teolojik eserinin, Gurani lehçesiyle yayımı bu kentte olmuştur.

Şam'da yayımlanan edebi eserlerde, Kemalist Türkiye'nin kullandığına benzeyen bir Latin alfabesini benimsenmiştir. Belli bir süre uyarlanmış Arap alfabesini kullanmış olan Bağdat edebiyatı da, 1933'ten itibaren, yerel yazı kaynakları-

na ve Güney Kürt lehçelerinin fonetik özelliklerine uydurulmuş bir Latinleştirilmiş alfabe kullanmaktadır. Şam'da yayımlanan edebi eserler özellikle Suriye ve Türkiye Kürtleri arasında, Bağdat'takiler ise Irak ve İran Kürtleri arasında yaygınlık kazanmıştır.

D. SURİYE'DE KÜRT KÜLTÜR HAREKETİ

Kültür hareketinin Kürtler arasında ancak 1930 olaylarından sonra gerçek bir önem kazandığı Suriye'de[1], Fransız mandası altında yaşayan ülkelerde siyasal bir eylemin elverişsizliğini de o hareketi yürüten kimseler görmüş olmalıdırlar. O zaman, birçok Kürt ileri geleninde, içinde bulunulan ortamın güçlüklerine karşın, zaten son derece ivedilik kazanmış bir çabanın gösterilebileceği düşüncesi uyandı: Diliṇ yeniden canlandırılması, Kürtçe eğitimin geliştirilmesi ve halk edebiyatının diriltilmesi yoluyla Kürt topluluk duygusunun pekiştirilmesi. Bu kültür hareketini başlatanlar, Türkiye'de Haco Ağa direnişine katıldıktan sonra Şam'a (Kürt mahallesi) yerleşen Emir Celadet Bedirhan ile onun Beyrut'ta oturan kardeşi Kamuran Ali Bedirhan olmuştur[2] Hareketin başlıca organı da, Kürtçe ve Fransızca olarak yayımlanan, ilk sayısı 15 Mayıs 1932'de çıkmış olan *Hawar* ("Çağrı") Dergisi'ydi. Yalnız Suriye'den değil, Irak'tan, Ürdün'den de birçok Kürt aydını bu esere katkıda bulunmuştur: Hevind Sori, Eli Seydo gibi

---

1 Bk. **Les Kurdes de Syrie**, P. Rondot (**France méditérranéenne et africaine**, fas. 1, 1939).

2 Emir Celadet, 1951'de bir kaza sonucu ölmüştür; Emir Kamuran Paris'te (1952) oturmaktadır. Büyük entellektücl ve ulusal hareketin gözbebeği olan birincinin ölümü, Kürt ülküsü için ağır bir kayıp olmuştur.

profesörler, Doktor Ehmed Nafiz glbi hekimler, Cigerxwin Kurdi, Evdilhalik Esiri, Kedrican, Mustafa Ehmed Boti gibi tanınmış şairler bu arada sayılabilir. Daha dikkate değer bir olay da; çok sayıda aşiret ya da fraksiyon reisinin de harekete katılmış olmasıdır: Haco Ağa (Haverkiye) ve oğlu Cemil Ağa; Mustafa Şahin (Alaeddin) ve oğlu Şahin, Evdirrahman Favzi (Baton), Ehmed Melik (Alaeddin), vb.

Hawar Dergisi kurucularının ilk işleri, uzun yıllardan beri kendilerinin hazırlamış olduğu Latin harfleriyle bir Kürt alfabesinin ortaya konması ve kullanılması olmuştur; dergi de Latin harfleriyle basılmaktaydı. Gerçekten de yazıda geleneksel olarak kullanılan Arap-Fars harflerinin Kürt diline uymaması, uzun bir süreden beri bütün gözlemcilerin dikkatini çekmekteydi. Dilin dehası, farklı bir araç gerektiriyordu. *Hawar*'ın kurucuları, daha önce Latin harflerini kabul etmiş olan Türk alfabesi deneyinden esinlenmekten çekinmediler ve kendileri de, otuzbir harfli, basit bir alfabe yaptılar; bunu yaparken, belirleyici işaretlerin ve çift harflerin mümkün olduğu kadar karışık olmamasına, Kürtçede kullanılan seslerin tam olarak verilmesine çalıştılar.

Bu alfabe, bazı bölgesel telaffuzları tasfiye ederek Kurmanci Kürtçesinin birliğini kurma *(Hawar* Dergisi yöneticilerinin tasarladıkları ikinci çaba) girişimini başlatmaktaydı. Büyük Kürt lehçelerinin her birinde olduğu gibi, Kurmanci içinde de, gerçekten, az ya da çok farklı birçok "ağız" vardı. Öyleyse, Kürt klasiklerının dilinden ve gramer geleneğinden esinlenmiş, bu çeşitli ağızları eritmeye elverişli, yine de bunların her birinin kullanma biçimleriyle bağlantıyı kesmeyen tek tip bir Kurmanci oluşturmak gerekiyordu. Ayrıca, anlatım gücünü çağdaş hayatın sorunlarına göre yayarak, dilin zengin-

leştirilmesi ve esnekleştirilmesi uygun olacaktı.

Bu dil yenilenmesi her şeyi kolaylaştıracağından, kendi içinde bir halk edebiyatı rönesansı oluşmalıydı: *Hawar* yöneticilerinin üçüncü bir amaçları da buydu. Dergi, sütunlarını yalnız klasik yazarlardan parçalara ya da daha önce bilinen halk şiirlerine açıyor değildi; bu geleneği sürdürmeye çağrılmış çağdaş genç şairlerin yeni ürünlerine de yer veriyordu.

Nihayet, Kürtlerde Kürtçe eğitimin yoğunlaştırılması da, *Hawar* ekibinin, daha az önemli olmayan dördüncü bir görevini meydana getirmekteydi. Bunun için, dergi, sütunlarında, aydınların kendi otoritelerine zarar verecekleri korkusuyla, aşiret reislerini onlara karşı direnç içinde tutan o eski yanlış anlamaları dağıtmaya çalışarak, eğitim için zeki bir propaganda çalışmasına girişti. Ayrıca, Kürtçe eğitime, zorunlu okul malzemesini gecikmeden sağlayarak geçilmesi uygun olacaktı; *Hawar* yazarları, bu amaca karşılık verecek bir dizi defter yayımladılar: Defter no 1, *Kürt Alfabesi Üstüne Not*; defter no 2, *Alfabe Sayfaları;* defter no 3, *Oğullarımın Yüreği,* çocuk şiirleri. Latin harfleriyle Kürtçe eğitim, 1933'te, Beyrut'ta, bir akşam dersi vesilesiyle, Emir Kamuran Bedirhan tarafından açıldı ve Lübnan'ın başkentinde çalışan Kürt işçileri arasında büyük ilgiyle karşılandı.

Sınırlı da olsa, bir halk kitlesine yöneltilen bir çalışmada eksik olmayacak maddi güçlükler, ne yazık ki, bu hareketin gelişimini kösteklemiştir; ne var ki işi başlatanlar bu güçlüklerden yılmadılar. *Hawar* Dergisi, 1935 yazında yayımını durdurdu, bugüne dek de yeniden çıkmadı. Ama defterlerinki, üç yıllık bir aradan sonra, 1938'de, okullar için çok başarılı bir dizi temel bilgi kitabıyla yayımına yeniden başladı: Defter no 9, *Kürt Alfabesi*; defter no 10, *Kürtçe Okuma Kitabı*; defter

no 11, *Alfabem*; defter no 12, *Din Dersleri*. Böylece, Kürt dilinde eğitime temel olabilecek metin ve temel bilgi kitapları hazırlanmış ve işlerliğe geçirilmiş bulunuyor. Halk, kendi geleneksel edebiyat hazinelerini daha iyi anlamayı öğrenirken, aydınlar arasında da Latin alfabesinin kullanılışı ve okuma zevki yaygınlaşmaktadır.

Kısacası, Suriye'de kültür hareketi belirgin bir gelişim içindedir ve umutlar uyandırmaktadır[1] Bu ülkede, Sovyet Ermenistanı'ndaki, Irak'taki gibi bir yüzey yayılması sağlanamamışsa da, salt Kürt bir görünümün değerli üstünlüğüne tanık oluyoruz. Kürt dilinin ve edebiyatının dehasına yabancı hiçbir düşünce onu etkilememiştir. Bu bağımsızlık, Suriye'deki Kürt aydınlarının zeka niteliklerini olduğu kadar, Fransız otoritelerinin tam tarafsızlıklarını da göstermektedir; bu da Suriye'de Kürt kültür hareketine yüksek bir manevi değer kazandırmakla sonuçlanmaktadır.

E. IRAK'TA KÜRT KÜLTÜR HAREKETİ

Suriye'deki Kürt edebiyat dünyası konusunda bizi M. Rondot aydınlatmıştı. *Güney Kürtçesinin Bibliografyası*'nı da (1920-1936), C. J. Edmonds'a borçluyuz (J. of R. C. *Asian Soc.* c. XXIV; Haziran 1937). Bu bibliyografyadan önce, o dönem içinde, çıkmış veya çıkmakta olan süreli yayınları öğreniyoruz: Süleymaniye'de, yedi başlık; Ravanduz'da, Erbil'de ve Kerkük'te, her birinde birer başlık; Bağdat'da dört başlık. Daha sonra, yukarıda adlarını sıraladığımız çağdaş

---

1 Bu satırların yazıldığı günlerden beri tuhaf bir uzlaşma görülüyor. Emir Kamuran'ın gidişi, Celadet'in ölümü ile yeni bir siyasal ortam doğduğu söylenebilir.

Kürt yazarlarının şiirsel eserleri geliyor: Hepsi dokuz kitap. Şiirler, hicivler, şarkılar, türküler: Altı başlık. Dördüncü bölüm tarihe ayrılmış; tarih alanında, çoğu, kitabımızda sık sık adını anma fırsatını bulduğumuz Hüseyin Hüzni'nin kaleminden çıkmış on üç eser yayımlanmış. (bk. VIII. bölüm). "Dram ve Roman" başlığı altında üç kitap var; bunlardan biri, Conan Doyle'dan çevrilmiş.

Sonraki bölümde din ve ahlak üstüne eserler sınıflanmış: Onbeş başlık. Bunların çoğu ince broşürler. Yalnız bir istisnayla: Bahaullah üstüne İngilizce bir eserin çevirisi 336 sayfa.

Filoloji (gramer, söz hazinesi, alfabe, okuma kitapları), bölümünde on başlık; askeri, teknik ve pedagojik kitaplar, altı başlık. Nihayet, 1936'dan bu yana yayımlanan birçok eserle uzama olanağı bulamamış olan bu liste, dört tartışma kitapçığı ve siyasal broşürlerle son bulmakta[1]

Kürt folklorunun zenginliği karşısında bütün yazılı edebiyat, daha doğrusu basının olanaklarını tanımış edebiyat budur; çünkü Kürdistan'a ilişkin ve Kürtçe yazılmış müsvettelerin henüz tamamını bilmiyor olmamız mümkündür; bunların hepsi yayımlandığı zaman, Şam'daki ve Bağdat'daki bu bibliyografya gözümüze daha küçük görünebilir. Bununla birlikte, bu yazılı edebiyat, varolduğu kadarıyla da olsa, Kürt seçkininin kendi dilini, tarihini, edebiyatını geliştirmek için gösterdiği çabayı yansıtmaktadır. Kürtler, bugün oturdukları çeşitli devletler içindeki sayılarıyla orantılı biçimde bir okullar ağına sahip olsalar, hiç kuşkumuz yok ki, kendi diri zekaları ve

---

1 Bununla birlikte, P. Th. Bois tarafından çok güzel bir biçimde özetlenmiş bir Kürt edebiyatı tarihinin bulunduğuna dikkati çekeriz (bk. bibliyografya).

folklorlarının zenginliği sayesinde, çok hızlı bir edebi *risorgimento* (rönesans) sürecini başlatacak ve daha büyük sonuçlara ulaşacaklardır.

F. SOVYETLER BİRLİĞİ'NDEKİ KÜRTLERDE DİLBİLİM ALANINDA İLERLEMELER

Gerçekten, bunun bir kanıtını Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerde görüyoruz; bize de bunu anlatmak düşüyor şimdi. Kuşkusuz bu Kürtlerde beliren büyük çabadan söz ederken, Sovyet propagandasının payını da unutmamak gerekir; Çarlık döneminde her türlü kültürel ilerleme özeninden yoksun bırakılmış Kürtler ve geniş birliğin sınırları içindeki çeşitli başka etnik topluluk lar açısından bu propaganda hızla harekete geçmiştir. Gerçekten de, burada, Engels'in Komünist Manifestosu'nun, ya da sınıf mücadelesi, tarımda kollektivizm üstüne birkaç başka broşürün Kürtçeye çevrilmiş olmasının, Trans-Kafkasya'daki çobanlara bu yönden bir hizmet sunmak olup olmayacağı düşünülebilir. Ama şu da var ki, Ermenistan'daki, Azerbaycan'daki ve başka Sovyet bölgelerindeki Kürtler, bugün, eğitimlerine yetecek sayıda bir okul ağına sahiptirler; bu arada bir ortaokul, bir gazete, sayıları şimdiden yüzü bulan kitap olduğunu da ekleyelim. Asıl tarihsel Kürdistan'ın sınırları dışında kalmış, sayıları çok az olan ve ulusal değilse de, hiç değilse ana dilleriyle konuşup yazma olanağını edindikleri bir kültür içinde örgütlenmiş bu Kürtlerin durumunu tuhaf bulanlar çıkabilir. Unutmamak gerekir ki Stalin 'in ulusallık siyasası şu formül içinde özetlenmektedir: Kültür, biçimiyle ulusal, ama içeriğiyle sosyalist olmalıdır. Bu koşullar içinde, Kürt ulusunun geleneksel kültür varlığının serbestçe gelişmesi söz konusu değildir. Yalnız Parti Siyasal Bürosu tarafından belirlenmiş "genel çizgi"yi izleyen gelişime izin vardır, yalnız o özendirilecektir.

Bu ihtiyat payları altında, işte, yine Vilçevsky'den aldığımız ve Sovyet Kürtleri tarafından gerçekleştirilmiş dilbilimsel ilerlemelerle ilgili birkaç ayrıntı.

Kürt bölgelerinin sovyetleştirilmesi ve Sovyet otoritesi ve Komünist Parti'ce izlenen ulusal Leninist siyasa sayesindedir ki, diyor Vilçevsky, Kürt halk kitleleri için edebiyat sorunu gündeme getirilmiş ve çözülmüştür. Trans-Kafkasya Kürtlerinin, Ermenistan, Gürcistan, Acaristan, Nakişeven ülkeleri (ayrıca, Caspienne ötesinde, Türkmenistan) arasında bölünmüş olması nedeniyle, iyice yerel nitelikte, ilgili bölgenin lehçesi içinde, konuşulan dilin o yerel ağızların sınırlarını aşmadığı alfabeleri ve söz hazinelerini oldukları gibi yazıya geçirmek söz konusu olamadığından, ilk aşamada yazılı bir Kürt edebiyatının yaratılması gerekiyordu. Böylece, 1928'den itibaren, Ermenistan'da Kürtçe bir edebiyat yaratıldı; sonradan, şiveleri daha yakın olan Gürcistan ve Nakişevan için de bundan yararlanıldı. Daha sonra da, 1931'de, Azerbaycan Kürt şivesiyle birkaç kitap yayımlandı; 1933'te de, Türkmenistan Kürtlerinin bir yazılı edebiyata kavuşmaları için işe girişildi.

Bununla birlikte, 1932'den sonra, Sovyet Kürtlerinin oturduğu bölgelerde okuma-yazma olayı genellik kazanınca, hayvan yetiştirme ve tarımın kollektifleştirilmesi sonucu sömürücü sınıflar tasfiye edilince, Kürtlerde kültür rönesansının ardından bir ekonomik yükselme başladığı görüldü; Ermenistan ve Gürcistan fabrikalarında Kürt proletaryası ortaya çıktı ve emekçilerden entellektüel bir sınıf oluşmaya başladı, işte o zaman, daha güçlü, biçimiyle ulusal, yapısıyla sosyalist nitelikteki yeni Kürt kültürünün yapısını kucaklamaya ve yansıtmaya elverişli bir edebiyatın yaratılması sorunu ortaya çıktı. Buna paralel olarak, bu yeni aşamada, Kürt edebiyat dili nasıl olacak acaba?..

Kürdistan şiveleri henüz pek az incelenmiş olduğundan ve Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerin (yaklaşık olarak 100 bin), başka ülkelerdeki Kürt nüfuslarına göre küçük bir azınlık teşkil etmesinden ötürü, bu sorunların çözülmesi yolunda doğal olarak karşılaşılan teorik ve pratik güçlükler daha da ağırlaşmaktadır.

G. 1934 ERİVAN KONGRESİ

1934 yazında Erivan'da toplanan kongrenin temel çıkış noktasının, Kürt edebiyatının ve Kürt edebi dilinin yaratılması ve bunların sınırların ötesindeki Kürtlerle ilişkileri sorunu olduğu hemen anlaşılacaktır. Gerçekten de kongreye katılan herkes bu sorunun çözümünü, Sovyet Kürtlerinin siyasal ve kültürel gelişim derecesi için bir sınav olarak görmekteydi. Öyle ki, kongre sırasında çıkan başka her türlü sorun, Kürt Sovyet kültürünün bu temel sorununun çözümüne bağlanarak ele alındı ve öyle çözüldü.

Bu yüzden, karşılaşılmış yöntemsel ya da pratik güçlükler ne olursa olsun, kongre, bütünüyle, amacının yüceliğine göre davrandı ve yaklaştığı sorunları bütünüyle çözdü. Kongrenin bu başarısını Vilçevsky şuna bağlıyor: Kongre, "önder", "en iyi korunmuş", "en saf" bir lehçe seçerek onu edebiyat dilinin temeli olarak önermekten uzak durmuş, mevcut edebi eserlerde şimdiye kadar bulunan normları dile uygulama yolunu tutmamış, sorunu dar bilim sorunu olarak görmemiş, tersine, gerçek anlamda gerçekçi bir espri içinde bütün bu ikincil sorunları aşmış, Sovyetler Birliği'ndeki Kürt edebi dilinin başlıca sorununu siyasal bir postüla olarak ele almıştır; o da şudur: Geniş Kürt emekçi kitlelerine ulaşabilen ve onlar tarafından anlaşılabilen bir dil yaratmak.

Bunun içindir ki, yaratılacak edebi dilin çıkış noktası olarak, Ermenistan Kürtlerinin dilini seçerken, kongre, aşağıdaki noktaların altını çizmeyi de geri bırakmamıştır:

1- Bu dilin, Tiflis'te, Leninakan'da ve Allahverdi bakır madenlerinde doğan Kürt proleteryasının dili olarak önemli oluşu[1];

2- Bu dilin ele alınıp yaratılması görüşünü paylaşan büyük bir Sovyet Kürt entellektüeli grubunun bulunması;

3- Ermenistan Kürtlerinin dilinin, edebi tereke ve dilbilim yönünden, klasik Kürt edebiyatının en iyi modelleriyle (Ahmed Hani ve okulu) sıkı bağlar içinde olmasından ötürü, bu dilde o eserlerden en iyi yararlanma olanağının bulunması;

4- Ermenistan Kürtlerinin dilinde zengin bir folklorun varlığı;

5- Bu dilde nisbeten önemli bir edebiyatın varlığı (birkaç yüz kitap, düzenli olarak çıkmakta olan bir gazete).

Elbet, Sovyet Kürtlerinin edebi diliyle başka ülkelerdeki Kürtlerinki arasındaki ilişkiler sorunu da ortaya çıkıyor. Daha dün Kürt kültür hareketi içinde en az ilerlemiş bir grup, Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler, doğru Leninist ulusal siyasa sayesinde ve onların bugüne dek bilinmeyen yeni bir kültürün, sosyalist toplum kültürünün kuruluşuna aktif biçimde katılmaları sayesinde, Kürt kültürünün öncüleri haline dönüşmüşlerdir; birçok kanıt arasında, yapılan bu kongre de bunun en

---

1 İyi bir gözlemci, haklı olarak şöyle diyor (Little-Page, **A la recherche des mines d'or de Sibérie**, s. 232): "Sovyetler'de, bir topluluğun, sanayileşmezse ilerleyemeyeceği fikri hakim". "İlk amaç, Asyalı çobanların fabrika işçileri, makina kullanan kimseler haline getirilmesi olmuştur." (**a.g.e.**, s. 233).

parlak bir kanıtı değil midir? Çünkü daha dün okuma-yazma bilmeyen çoban ve köylü Kürtler, bu kongrede kendi dillerinin, kendi kültürlerinin geleceğini tartışmışlardır; eski bir tarım işçisiyken bugün üniversitede doçent olan bir Kürt, konferansçı olarak söz almıştır kongrede.

Öte yandan, Vilçevsky'nin bizim, başka bir iki noktada olduğu gibi bütün bütüne katılamadığımız[1] bir gözlemi daha var; bu gözlem, dışarıdaki Kürt edebiyatının, Sovyet Kürtlerinin edebiyatı için ne gibi bir kültür değeri taşıyacağı konusundadır; Vilçevsky'ye göre, "Uluslararası emperyalizmin ajanları" Kürtleri edebi bir entrika eylemine indirgemişlerdir[2]

Kısacası, Vilçevsky diyor ki, Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler, kendi gelişimleri içinde durmuş, gerilemeye uğramış olan yabancı ülkeler Kürtlerinin dilini ve edebiyatını körü körüne taklit edemezler ve etmemelidirler; tersine, feodal dönemden kalma klasik Kürt edebi modellerinden ve folklor eserlerinden yararlanmalıdırlar.

Oysa bunun tersinin söz konusu olması gerekir; nitekim, kongre de, Kürtçenin dilbilim sorunu konusunda, Sovyet Kürtlerinin edebi dilinin, bütün Kürdistan emekçilerinin edebi dili haline dönüştürülmesine karar vermiştir.

Kongre, Sovyet Kürt edebi dilinin yaratılmasına temel

---

1 Gerçekten, bir halkın ulusal gelişiminde, hele Kürtlerinki gibi ekonomik yönden de az gelişmiş bir toplum söz konusuysa, yalnız proletaryanın öncü role çağrılması gerektiğinin zorunlu olduğuna inanıyoruz. Ama, bu, okurun da daha önce kavramış olduğu gibi, Kürt sorununun toplumsal görünümü karşısında gözümüzü kapamayı gerektirmez. Biz, Sovyet Kürtlerinin, bu halkın bütün başka gruplarına örnek olabileceklerine ve öyle olmaları gerektiğine inanmıyoruz.

2 Bu, Rondot'nun Suriye Kürtleri konusunda söylediklerine hiç uymamakta.

olarak Ermenistan Kürtlerinin dilinin benimsenmesinden yana karar vermişse de, hemen ardından, onu, bugüne dek Sovyet Kürt edebiyatında hakim bir yer elde etmekten alıkoymuş bütün nedenleri de sıralamıştır:

1- Ermenistan'da basılmış birçok edebi yayının geniş Kürt emekçi kitleleri için anlaşılmaz nitelikte oluşu, bu alanda çalışan kimselerin pek yeterli olmayan bir edebiyat birikimi taşımalarından ve Kürt dili bilgilerinin yetersiz oluşundan doğmuştur[1];

2- Bunun doğal bir sonucu olarak, çoğunlukla, Sovyetler Birliği'ndeki dillerin uluslararası karakteri hesaba katılmaksızın ortaya konmuş, açıkça pek başarılı olmayan bir terminolojiyle dilde tıkanıklıklar yaratıldığı görülmektedir;

3- Yerine oturtulmamış bir imla, yeterince zengin ve esnek olmayan bir terminoloji, alfabe boşlukları..., Sovyetler Birliği'ndeki Kürt dilinin gramerinden gelen bütün yanlışların önü henüz alınmış değildir;

4- Bazı yazarlarda "konuşulanı işittiğin gibi yaz" parolasını bir reformmuş gibi uygulama eğilimi görülmekte; oysa bu uygulama Sovyetler Birliği'nde uzun bir süreden beri mahkum edilmiştir;

5- Daha az sakıncalı olmayan bir eğilim de, Ermenistan'daki Kürt dilini, bugünkü haliyle Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler için edebi bir dil olarak biçilmiş kaftan görmektir; bu eğilime, "en saf", "en iyi korunmuş" vb. gibi dilbilimsel bi-

---

1 Öyle ki, Kürtçeye çevrilmiş bazı komünist metinlerin yanlarına terimleri açıklayan küçük sözlükler konması gerekmiştir; metinler, bu açıklamalarla daha da anlaşılmaz hale gelmektedir.

çimler konusunda, Hint Avrupa'cı[1] görüşlere bağlanmış bazı burjuva Kürt entellektüel çevrelerinde rastlanmaktadır.

Kongre, bütün bu gözlemleri dikkate alarak, aşağıdaki somut dilekleri sıralamıştır:

1- Sovyet Birliği dilleri için bu yönden benimsenmiş ilkelere uygun olarak, yani dilin uluslararası kılınması olayından, buna paralel olarak da, ilgili dilin sunduğu sözcüklerin bütün yaratma olanaklarının değerlendirilmesinden hareket edilerek, terminoloji alanındaki çalışmalara hemen bir düzen verilmesi;

2- Uluslararası ve Sovyetik terminolojinin yanısıra, ekonomi ve coğrafya yönünden uzakta kalmış bölgelerdeki Kürt dilinin yerel özellikleri hesaba katılmalı; kitleler için hazırlanacak temel bilgi ve öğretim kitapları daha büyük bir dilbilim özgürlüğü içinde ele alınmalıdır (yine de, bu kitapların, ancak ilgili bölge sınırları içinde yararlanılabilecek biçimde basılması şartıyla);

3- Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerin edebi dilleri için, mümkün olan en kısa süre içinde, bilimsel ve pratik bir gramerin hazırlanması.

Kongre, bunun için görevlendirilmiş komisyonun, raporunu Sovyetler Birliği'nin ikinci Kürdoloji kongresine sunmasına da karar vermiştir.

4- Alfabede ve bugünkü imla sisteminde ani değişiklikler yapmaktan kaçınılması; bunun için, bir gramer hazırlamakla

---

1 Burada, Marr'ın "yeni dil teorisi"ne yerini bırakan Batı dilbilim okulunun geçici karakterine imada bulunuyor (Marr'ın Stalin tarafından 1952'de mahkum edilişine kadar).

görevlendirilmiş komisyonun çalışmalarının ikinci kongrede yapılacak tartışmalarla ortaya çıkacak sonuçların beklenmesi.

Edebi dilin kültürel atılımın güçlü öğesi olarak oynadığı role ilişkin bütün bu düşünceler, kongre sırasında, dilbilimsel nitelik taşımayan başka sorunlar yönünden bir temel meydana getirmiştir. Sözgelimi, A. Şamilov yoldaşın (ki okur onu Ereb Şemo adı altında tanıyor, bak. III. bölüm, onun *Kürt Çoban* kitabından parça), Kürt toplumunun toplumsal-ekonomik yapısı üstüne sunduğu rapor, Kürt ulusal kültürünün geçmişteki varlığının tarihsel planda belirlenmesi yönünde çok hararetli bir tartışmaya yol açmıştır[1] Kongrenin, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'nin yanısıra, Oriantalizm Enstitüsü'nden, Kürt yıllıklarının (Şerefname) çevrilip basılmasının üstlenmesini rica etmesi, Dil ve yine Düşünce Enstitüsü'nden Kürt edebi dilinin gelişimiyle ilgili yöntemsel sorunların incelenmesini, Kürt edebiyatı klasik dönem eserleri dizisinin yayımını yönetmeyi üstlenmesini rica etmesi, hep aynı espri içinde yorumlanmalıdır.

Böylece, daha önce de belirttiğim gibi, Sovyetler Birliği'ndeki Kürt grupla ilgili olarak, biraz tuhaf bir durum karşısında bulunuyoruz. Gerçekten de, başka ülkelerde oturan soydaşlarının manevi hareketi içinde bu Kürtlere yönetici rolünü, hiç bir şey vermemektedir. Okur, Sovyet hükümetinin kendi ana dilleri içinde yetişmek, kitaplar yayınlamaktan ibaret bir çeşit kültürel özerklik tanıdığını kavramış olmalıdır. Ama aynı hükümetin, bunu yaparken, Kürtlerin ulusal gelişimini elverişli duruma getirme amacından hareket ettiğini düşünmek

---

1 Bk. Kitabımızda Kürtlerin tarihi ve diniyle ilgili bölümler.

doğru olmaz. Erivan Kongresi'nin çalışmaları, tersi düşüncelerin hakim olduğunu esinletiyor bize. Bütün Kürdistan'daki bütün "Kürt emekçilerin" olması istenmiş ortak bir Kürt edebi dilinin yaratılması söz konusudur. Başka türlü söylersek, bu dil doğudaki Kürt kesiminde Sovyet etkisine hizmet etmelidir. Kürt edebi dili mi? Kuşkusuz. Ama o, her şeyden önce, fabrikalarda çalışan Kürt proletaryasının, yani geleneksel ortamlarından kopmuş öğelerin dilinden esinlenmelidir. Bu proleter Kürt sadece adıyla Kürt olacak, Sovyet devletinin planlarının uygulanmasında çalışan her ırktan işçilerin anonim ve bir biçim taşımayan (amorphe) kitlesi içinde eriyecektir. Zaten, dolaylı yoldan, kongrenin şiddetli tepkiler uyandırmaksızın bu tür görüşü zorla benimsetemeyeceği anlaşılıyor. İçinde, şeref, reise sadakat, doğduğu yere bağlılık gibi bütün kavramlara yatkın biçimde, bu halkın ruhunun titrediğini hissettiği Kürt halk ve klasik edebiyatına özellikle uygun bir yer istenmedikçe, kolay bir iş olmayacaktır bu.

Öyle görünüyor ki, Sovyet Kürtlerindeki edebi sorunun nesnel açıdan incelenmesi bizi ikili bir sonuca götürmektedir. Bir yandan, eski rejim döneminde mevcut olmayan bir okul sisteminin kendine armağan edildiğini gören bu grubun entellektüel uyanışıyla kazanılmış sonuçlar inkar edilemez; ama bir yandan da, bu okulların ve bu edebiyatın aracılığıyla Kürt kitlelerinin kafalarına sokulmuş olan düşüncelerin değeri konusunda kesin ihtiyat payları ayırmak gerekiyor.

Bu oluşumdaki Kürt entellektüellerinin, sun'i zihniyetleriyle, yurttaşlarıyla olan teması ve ortak dili yitirmelerinden, boşluğa yuvarlanmalarından korkulur.

4. Rusya'nın Kürdoloji Alanındaki Rolü

Kürtler ve Kürdistan için kaleme aldığımız bu eseri, hiç de az bir gerçek payı taşımayan şu gözlemle bitireceğiz: Rusya, daha özel olarak da Rus doğubilimi, Kürdoloji incelemeleri için en elverişli zemini sunmaktadır. Gerçekten, Minorsky'-nin de belirttiği gibi,[1] Kürdistan'a giden Rus gezginlerin sayısı fazla olmadığı halde (bunların çoğu da memur ya da subaydı), övünerek söyleyebiliriz ki Kürtlerle ilgili belgelerin bilimsel kullanılışı hemen hemen Rusya'da toplanmıştır. Büyük Katerina'nın isteği üzerinç Akademi Üyesi Pallas tarafından 1787'de hazırlanan bütün dillerin karşılaştırmalı sözlüğü, içinde 276 Kürtçe sözcük de olduğu için, bu konuda yayımlanmış hemen hemen ilk bilimsel eser olmuştur. Öte yandan, bilimde sık sık olageldiği gibi, bu yeni bilim dalı, aynı anda, başka bir yerde ve tamamiyle bağımsız biçimde, inceleme konusu yapılmıştır.

İlk Kürt grameri, aynı yıl (1787) içinde, Roma'da, İtalyanca olarak yayımlanmıştır. Yazarı da, kayıp ülke Amadia'da on sekiz yıl geçirmiş bir katolik misyoner olan Maurizio Garzoni'dir. Bundan 150 yıl önce Kürdistan'da yaşamanın nasıl güçlüklerle dolu olduğunu, Peder Garzoni'nin ne yoksunluklar içinde kaldığını düşünebiliriz. Çalışmalarını yaptığı dönem ve kendi erdemleri göz önünde tutularak, ona, haklı olarak "Kürdolojinin Babası" denmektedir.

O zamandan beri, Kürt incelemeleriyle, ard arda birbirini izleyen aşamalar içinde, yalnız uzmanlar ilgilenebilmektedir;

---

1 *Les Kurdes*, Rusça, Petrograd, 1915.

ama bu alandaki bilgilerimizin ilerlemesini borçlu olduğumuz bazı özel durumlardan söz etmek de burada hiç yersiz olmaz.

XVIII. yüzyıl başında, Herbelot, Kürt aşiretlerinin, belirsiz bir dönemin kır hayatını aydınlatan bir kroniği olduğunu öğrenmişti. İngiliz gezginleri, büyük güçlükler pahasına bunun birkaç kopyasını elde ettiler, ama en iyi nüsha Rus birliklerinin eline geçmişti. 1828'de, İran savaşı sırasında, general Suştelen, Erdebil kentini ele geçirdi ve Safavilerin ünlü kitaplığını savaş ganimeti olarak Saint-Petersburg'a gönderdi. Birçok kitap arasında, *Şerefname*'nin 1599'da bizzat yazarı tarafından gözden geçirilmiş imzalı bir nüshası da bulundu. Rus bilginleri bu el yazması eserin önemini hemen kavradılar. Orijinal Farsça metni ilk yayımlayan, Akademi Üyesi Veliaminov-Zernov oldu; daha sonra, Akademi Üyesi F. Charmoy, eserin Fransızca çevirisini dört cilt halinde yayımladı (1869-1875); bilgin, bu çeviri için hemen hemen bütün hayatını vermiştir.

Kırım savaşı sırasında, Smolens hükümetinin elindeki Türk tutsaklar arasında Kürtler de vardı. Bilimler Akademisi, hemen M. Lerch'in onlarla ilişki kurmasını sağladı; M. Lerch, Kürt metinlerinin eleştirel yayımını ilk kez yapan bilgindir (1856-1858).

Geçen yüzyılın 40'lı yıllarında doğuda incelemeler yapmakla görevli iki Rus üniversite doçenti, Berezine ve Dittel, Kürtçeyle de meşgul olmuşlardır; ama bu konudaki incelemeleri daha çok iki Rus konsolosuna, A. Çozko ile Jaba'ya borçluyuz. Bunlardan her şeye meraklı bir adam olan birincisi, birçok yolculuk yapmıştır. Paris'te okumuş bir Kürde rastlayınca, Süleymaniye (Doğu) lehçesi üstüne Fransızca bir inceleme *(Journal Asiatique*, 1857) yayımladı. Konsolos A. Ja-

ba'ya gelince, 1848-1866 yılları arasında Erzurum'da kalmış ve batı Kürt lehçesiyle ilgilenmiştir. Çevresine aydın bir Kürt grubu toplayarak, onların yardımıyla Kürt klasik yazarlarından bir seçmeler kitabı, Kürtçe-Fransızca bir sözlük, Fransızca-Kürtçe bir konuşma kitabı ve sonunda Fransızca-Rusça-Kürtçe büyük bir sözlük hazırlamıştır. Bunlardan yalnız ilk iki eser Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmıştır. Büyük bir pratik önem taşıyan öbür ikisinin ise kaybolduğu sanılmaktaydı; ama, güzel bir rastlantıyla, Minorsky bu kitapların izini bulmayı başardı ve 1913'te, Jaba'nın mirasçıları büyükbabalarının bütün kağıtlarını ona verdiler. Minorsky, bu eserlerin yayımını tamamlamak için herhangi bir çaba göstermeyeceğini söylüyor.

Nihayet, XIX. yüzyılın 70'li yıllarında, Profesör Eghiazarov, Erivan hükümetinin sınırları içinde yaşayan Rus Kürtlerini incelemiştir. Çocukluğundan beri onların dilini bilmekteydi, bu yüzden ilgiye değer şeyleri not edip öğrenebildi.

Rusya'nın Kürt incelemelerindeki büyük payı, yabancı ülkelerde de kabul edilmiş bulunmaktadır. Öyle ki, Justi, Prym ve Socin gibi Alman bilginleri ve Avusturyalı bilgin Nakas çalışmalarını, kendi himayesinde yayımlasın diye Rus Bilimler Akademisi'ne vermişlerdir. Evet, öyle ki, Kürtler üstüne belli-başlı her eser Saint-Petersburg'da yayımlanmıştır.

Bununla birlikte belirtelim ki, Alman doğubilimciliği de Kürdoloji alanında Rus üstünlüğünü tartışılır bir düzeye getirmiş bulunmaktadır. Sözgelimi Alman bilgin M. Oscar Mann, İmparator Guillaume II'nin bizzat yaptığı maddi yardımlardan yararlanarak, bu yüzyılın başında İran'a ve Türkiye'ye dört yıl süren bir yolculuk yapmış ve bu süre içinde kendini daha çok Kürtler üstüne incelemelere vermiştir.

Nihayet, Büyük Savaş'tan bu yana (hatta o savaşın hemen öncesinde, çünkü Soane'ın grameri 1913'te yayımlanmıştır) İngilizoede de Kürtler üstüne belli sayıda eser yayımlanmış olduğunu hatırlatalım: Jardin, Fossum, Driver, vb.[1]

Rusya'da, devrimden önce, M. Orbeli de Kürt incelemeleri konusunda uzmanlaşmak ister görünüyordu; bu uğraşı bırakmamıştır, yöneticisi olduğu Ermitage Müzesi'ndeki işlerinden artakalan zamanını bu incelemelere vermektedir. Ayrıca, Nicolas Marr ve bütün okulu, bu arada Vilçevsky, Rus Kürdolojisinde yeni bir aşama yaratmışlardır[2]

---

1 Uzun süre Bağdat'ta kalmış olan M. Edmonds, halen Londra'da Kürtçe kürsüsünde öğretim yapmaktadır.

2 Fransa'da, 1945'ten beri, Ecole des Langues orientales vivantes'ta serbest bir Kürtçe kürsüsü açılmış olduğunu da ekleyeyim; dersler M. R. Lescot, ondan sonra da Kamuran Aii Beg Bedirhan tarafından verilmiştir.
Bağdat'ta, daha yenilerde, "İlerici Kürt Kulübü"nün koruyuculuğu altında ve eski ve ünlü Kürt prens ailesinin üyesi M. Muhammed Baban'ın yönetiminde bir Kürt dili inceleme merkezi açılmıştır.
Kürt dili dersleri öğretmenlere dağıtılacak, Kürt uygarlığı ve dili üstüne konferanslar ise eski bakan, tarihçi ve ünlü dilbilimci M. Tevfik Vehbi tarafından verilecektir ("L'orient", Beyrut, 11 Ağustos 1955).
Nihayet, Leningrad Üniversitesi'nde, Fars Filolojisi Kürsüsü'ne bağlı, I. I. Zuckerman, Kanat Kurdoyev, Ado Cangoyev yönetiminde, 1931'den beri mevcut bir Kürt "seminer"i (inceleme grubu) olduğunu da belirtelim. (Bk. Rusça derleme, "Farsça Kökenli Diller", II, 1950).

EKLER

EK I (V. BÖLÜM İÇİN)

Konsolosluk görevim sırasında, aralarına kendimi ve Rus askeri kumandanlığını sokarak, Kürtlerin acılarını elimden geldiğince dindirmeye, hafifletmeye çalıştım; Rusça-Kürtçe küçük bir el kitabı yayımlayarak karşılıklı anlaşmayı kolaylaştırdım; Kürt mültecilere de Hıristiyanlara verilen ödenekleri dağıttım. 1918 Nisanı'nda, Urmiye'den ayrıldıktan sonra, bu kez Tahran'da, savaşın kurbanı olmuş bu halkın sefaleti konusunda bir açıklama yaparak Amerikalılara seslendim. Aldığım karşılıklar aşağıdadır.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ
ORTA ELÇİLİĞİ

Tahran, Kasım 8, 1918

Sir,

"Kürtlerin Kaderi"yle ilgili bilgiler veren nazik mektubunuzu almış bulunuyorum. Bu bilgiler büyük bir ilgiyle okunmuş, bir kopyası Amerikan-İran Yardım Komisyonu'na ulaştırılmış, birçok kopyası da Washington'daki hükümetimize gönderilmiştir.

Bayan Minorsky metni çevirme lütfunda bulundu. Kendisine teşekkürlerimi iletirseniz çok memnun olurum.

Tekrar teşekkür eder, saygılarımın kabulünü rica ederim.

John L. CALDWELL

B. Nikitine

Rus Konsolos Yardımcısı

TAHRAN

AMERİKAN-İRAN YARDIM KOMİSYONU

(Amerikan Yakın-Doğu'ya Yardım Komitesi'nin himayesinde)

Harry Pratt Judson LL. D.

Chicago Üniversitesi Rektörü

N 13

Tahran, Kasım 11, 1918

Efendim, Kürtlerle ilgili olarak gösterdiğiniz teveccühkar davranışı öğrenmiş bulunuyorum, bu konuda gerekli en büyük dikkati göstereceğiz.

En derin saygılarımla.

Harry Pratt JUDSON,

Amerikan-İran Yardım Komisyonu Başkanı.

B. Nikitine,

Urmiye Rus Konsolos Yardımcısı

TAHRAN.

MUSUL SORUNU İÇİN 16 TEMMUZ 1925'TE KURULMUŞ SORUŞTURMA KOMİSYONUNUN RAPORUNDAN PARÇALAR

"Büyük topraklarda", deniyor raporda, "bir nüfus sıklığı içinde oturanlar yalnız Kürtler ve Araplardır; ırklara göre yapılacak bir ayırma çizgisi yalnız nüfusun bu iki unsuruna uygun olarak çizilebilir. Bu çizgi, bitek ve nüfus yoğunluğu yüksek olan ülkeyi tam Musul'un kapılarından ayıracak biçimde, Dicle ırmağını Küçük Zap'ın güneyinden, Kerkük-Kifri arasındaki başlıca yoldan geçmelidir."

Ama hemen de eklenmektedir: "Nüfusun bütün öbür unsurları dağınık olarak yaşamaktadırlar.

"Ne İran ve Suriye tarafındaki ihtilaflı toprakların siyasal sınırları, ne de bugün mevcut ya da Türkiye ve Irak tarafından talep edilen sınırlar, ırklara göre bir ayrım yaratmamaktadır.

"Yalnızca etnik kanıtlardan bir sonuç çıkarmak gerekseydi, *bağımsız bir Kürt devletinin* kurulmasını önermek yoluna gidilebilirdi; çünkü nüfusun (Musul vilayetinde) sekizde beşini Kürtler meydana getirmektedir. Daha önce böyle bir çözüm yolu düşünülseydi, benzer bir ırk olan Yezidiler (Yezidiler Kürttür [B.N.]) ve Kürtler içinde daha kolay asimile olacak olan Türkler de, Kürtlerin sayısının değerlendirilişinde göz önünde tutulabilecek ve böylece Kürtler o zaman nüfusun onda yedisini meydana getireceklerdi.

"Kürt halkının çoğunluğu -yaklaşık olarak 3 milyon olan toplam nüfusun 1,5 milyondan fazlası (bak. I. bölüm [B.N.]) Türkiye'de oturmaktadır. İran'da 700 bin, ihtilaflı topraklarda ise 500 bin Kürt bulunmaktadır. Ayrıca Suriye'de de (Sovyetler Birliği'nde de? [B. N.]) Kürtler vardır. Irak'taki sayıları pek fazla değildir. İhtilaflı topraklardaki Kürtlerden Büyük Zap'ın kuzeyinde oturanlar, şiveleriyle, etnik yakınlıkları ve kişisel ve ekonomik ilişkileriyle, Türkiye'deki Hakkari ve Mardin vilayetlerinde, İran'daki Küçük Zap'ın güneyinde oturan soydaşlarına yaklaşmaktadırlar. Bu iki ırmak arasında kalan topraklar içinde bir sınır çizgisi çekmek kolay olmayacaktır.

"Bu konuda, etnografik plandaki güçlükler şöyle özetlenebilir:

"a. Türk çoğunluklarının ya da önemli Türk azınlıklarının oturdukları kentler bu toprakların güney bölümündedir; yani Irak'a doğru olan yerlerdedir; oysa bir Arap kenti olan Musul kuzey bölümün merkezinde kurulmuştur;

"b. Bu kentin halkının yerleşik başka Arap ülkeleriyle bağlantısı ancak Kürtlerin büyük çoğunluğu meydana getirdikleri geniş bir toprak parçası ve Türk-Kürt köylerinin üstüne serpilmiş bulunan bir yolla kurulabilmektedir;

"c. Hıristiyanlar dağınık biçimdedir, ama Musul'un kuzeyinde büyük bir çoğunluk meydana getirmektedirler;

"d. En açık biçimde Kürt olan bölgenin, yani ülkenin doğu kesiminin kuzeyle bağlantısı ancak Dicle ırmağının uzanış çizgisiyle sağlanabilmektedir; Ravanduz nahiyesine ancak Erbil'den (Hewlêr [B.N.]), Süleymaniye'ye ancak Kerkük'ten geçilebilmektedir."

Soruşturma sonuçları her şeyden önce gösteriyor ki, belli bir eğitim düzeyine ulaşmış Arapların oturduğu bir bölge hariç tutulursa, ihtilaflı topraklarda Irak için ulusal bir duygu mevcut değildir; o sözü edilen bölgede oturanlarda da, çoğunca yabancı düşmanlığıyla karışık şoven çizgiler taşıyan bir Araplık duygusu görülmektedir. *Kürtlerde ise açıkça Kürt olan ve İranlı olmayan bir ulusal bilincin doğmakta olduğu dikkati çekmektedir*. Güneyde daha gelişmiş olan bu bilinç kuzeye doğru azalmakta ve Musul ovasınrn ve Akra[1] dağlarının bulunduğu bölgede silinmektedir. Sözü edilen ulusal bilinç illerde oturan Türklerde de oldukça gelişmiştir.

Irak ulusal duygusunun yoğunluğunu, daha önce sözünü ettiğimiz çok sayıda bildiri de açıklamaktadır. En ulusçu Araplar bile himaye altındaki (İngiltere'nin mi? B.N.) bir Irak'a karşı Türkiye'yi yeğ tuttuklarını söylemektedirler. Çok sayıda Hıristiyan şefi de, tersine, bir Türk hükümetine karşı, Avrupa'nın denetimi altındaki bir Irak hükümetine olandan daha az güvensizlik[2] duyacaklarını açıklamaktadırlar. Yezidilerde de aynı düşüncelere rastlanmaktadır. Süleymaniye Kürtleri, İngiliz danışmanların varlığıyla birlikte, oldukça geniş bir yerel özerklik istemektedirler. Kısacası, tanıkların büyük çoğunluğunda, Irak için özel kişilerin ya da toplulukların çıkarlarıyla ilgili düşüncelerden esinlenilmiştir.

---

1 Bu düşünceye katılmak güç. Kürtler büyük bir nüfus yoğunluğu içinde yaşadıkları bu bölgelerde kendilerini sadece Kürt olarak hissetmektedirler, başka hiç bir şey olarak değil. Bütün tarih de bunu göstermektedir. Bu duygu, olsa olsa, karma bölgelerde bir azalmaya uğramaktadır.

2 Güven mi? [B.N.]

"Irak için beslenen duygular daha ılımlı olsa da, Türk hükümetinin, Musul'da yaşayan büyük halk çoğunluğunun Türkiye'ye dönmek istediğini ileri süren düşünceleri *doğru değildir*. Fikirleri bölünmüş olan Kürtler arasında, Irak devleti içinde bir özerklik isteyen Süleymaniye ve çevresindeki grup vilayet Kürtlerinin toplamının hemen hemen yarısını meydana getirmektedir. Britanya hükümetince ileri sürülen düşüncenin tersine, ulusallık ve dil, eğilimlerin her zaman kesin bir kanıtı olmaktadır[1] Arapların, özellikle orta sınıftan Arapların çoğu Türk yanlısı olup bu duygularını zaman zaman çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

"Başka bir gözlem: Süleymaniye *livası* (yani Kürtlerde [B.N.]) hariç tutulursa, iki taraftan biri için (Türkiye ve Irak [B.N.]) az çok görüş birliğine vardığı görülebilen yanyana birçok *nahiye*'yi kapsayan bir bölge yoktur.

---

1 Irk ve dilden ve bunların nisbi değerlerinden söz ettiğimiz I. Bölüme; ulus ve devlet konusunda VIII. Bölüme bakınız [B.N.].

EK 3 (X. BÖLÜM İÇİN)

Paris, 21 Mart 1931

MİLLETLER CEMİYETİ DANIŞMA MECLİSİ
SAYIN BAŞKANINA

Efendim,

Koruyuculuğunuz ve vesayetiniz altına almış olduğunuz bir ulusun yakınmalarını bilgilerinize sunmakla onur duyarım. Çünkü vesayet demek koruyuculuk demektir. Bu ulus, bağlı olmakla şeref duyduğum ve Irak'a ilhak edilmiş Kürt yurdunun güney bölümünde yaşayan Kürt ulusudur.

Irak'a ilhak edilmiş Kürt topraklarının, Mezopotamya olayında olduğu gibi, Müttefik ve İtilaf güçlerinin orduları tarafından fethedilmiş olmadığı noktasına dikkatinizi çekmenin benim için bir görev olduğu kanısındayım. Kürtler 1918'de kendi girişimleriyle silaha sarılmışlar, Türk birliklerini ülkelerinden çıkmak zorunda bırakmışlar, bağımsızlıklarını ilan etmişler ve "Güney Kürdistan Hükümeti" adı altında yönetimi ele alan bir hükümet kurmuşlardır. Bu dönemde Irak anarşi içindeydi, Müttefikler ve İtilaf Devletleri'nin birlikleri burada hala savaşmaktaydılar. Ne yazık ki, daha sonra bizim topraklarımız Irak'a ilhak edilmiş; ve hakkı, eşitliği savunmak için silaha sarıldığını söyleyen Avrupa, hukuki olmasa da, fiili bir hükümete şimdiden sahip olan bir halkın kaderini ve gele-

ceğini, ırk, gelenekler, tarih, dil, adetler ve fizyoloji yönünden ayrı bir ulusa bağlayan bu açık adaletsizlik karşısında ses çıkarmamıştır. Bununla birlikte, yüce cemiyetinizin Güney Kürdistan'a geniş bir özerklik verme konusundaki vaadi bu adaletsizliği biraz olsun hafifletmektedir.

Ama, aradan yıllar, birbirini kovalayan birçok yıl geçtiği halde, o vaad yerine getirilmediği gibi, ayrıca, Araplaşmayı her zaman reddettiğimiz ve bize verilmiş sözlerin gerçekleştirilmesinde direndiğimiz için, hayatlarımız, karılarımız ve çocuklarımız, babalarımız, her gün uçak ya da mitralyöz ateşlerine hedef tutulmaktadır.

Irak'taki Arap hükümeti, Güney Kürdistan'ın başkenti olan Süleymaniye'deki seçimlere katılmayı reddeden Kürtlerin barınaklarını bombardıman etmekten çekinmemiştir; aynı hükümet, bütün Kürt haklarını ortadan kaldıran ve gelecek için bütün umutları silen bir anlaşma elde etme peşindedir. Bu bombaların, bu mitralyöz ateşlerinin, kurbanların vücutları üstünden, Güney Kürdistan'da yüce cemiyetinizin itibarına da yönelmiş bir saldırı olduğuna inanıyoruz; çünkü Kürtler cemiyetinizin vesayeti, yani himayesi altındadır.

Irak'taki Arap hükümetinin güçleri, yüce cemiyetinizin bu ülkeyi kendi adına yönetmesi için manda vermiş olduğu İngiliz uçaklarıyla ve birlikleriyle desteklenmiş olmasa, Kürtler için tarihi tekrarlamak, Bağdat'a yürümek, orayı işgal etmek bir günlük iştir. Yurdumuzu Araplara karşı her zaman savunacak durumdayız ve her zaman öyle olacağız. Ama yüce cemiyetiniz adına hareket eden İngiliz hükümetiyle silahlı bir anlaşmazlığa düşmek istemiyor, adalet ve hakkaniyet adına ona seslenmeyi yeğ tutuyoruz.

Yurdumuzun Irak'a ilhakını isteyerek ve bu ilhakı bize silah zoruyla kabul ettirmeyi deneyerek, yüce cemiyetiniz için onca değerli olan barışın ve güvenliğin sağlanabileceğini düşünmek yanlıştır. Kürt yurdunun kaderi kendi çocuklarına emanet edilmedikçe, Kürt yurdunun yönetimini bir Kürt hükümeti eline almadıkça, barış da, güvenlik de bir hayalden başka bir şey değildir. Binlerce yıllık tarihsel geçmişleri olan, tarihin dalgalanmaları içinde varlıklarını, tarihlerini, yurtlarını, ulusal kurumlarını korumanın her zaman üstesinden gelmiş Kürtler, Irak Araplarına boyun eğmektense, son ferdine kadar elde silahla kendilerini savunarak ölmeye kararlıdırlar...

Biz Kürtler, bütün halklarla, bütün uluslarla dost olmak dileğindeyiz, hiç bir ulusa karşı kin beslememekteyiz, ama Afrika'nın bazı ilkel halklarına -sözgelimi Liberya'ya- bile tanınmış kendi kendini yönetme hakkının, halkların tarihinde dürüstlüğüyle, cesaretiyle, şövalyece güdüleri ve zekasıyla belirmiş bir ulustan esirgenmesini hoşgöremeyiz. Özellikle şu son zamanlarda, Irak'taki Arap hükümeti, İngiliz hükümetinden aldığı güçlü destekle Arap ulusal şovenizminin tutkularını zincirlerinden boşaltarak daha kanlı tedbirlerle direnişimizi ezmeye kalkışmaktadır.

Silahsız ve saldırgan niyet taşımayan yüzlerce Kürt, yalnızca siyasal düşüncelerini ortaya koydukları için mitralyözlere ve bombalara hedef tutulmuştur. Bugün Kürtler silaha sarılmışlarsa, bunun hatasını o kanlı ve haksız zulüm tedbirlerinde aramak gerekir.

Kan ve ateş, bütün bir tarihi değiştirmeye, yüzbinlerce Kürdü, Selahaddinleri, Kerim Hand Zendleri Araplaştırmaya yetmemiştir ve yetmeyecektir. Silaha sarılmış bulunuyorsak, buna zorlanmış, mahkum edilmişizdir.

Hiç bir halkı, hiç bir ülkeyi egemenliğimiz altında tutmak, kimsenin hakimi olmak istemiyoruz. Ama başkaları tarafından egemen olunmayı, kendimiz dışında bir efendiye bağlanmayı da kabul edemeyiz. Son savaş sırasında bu ülkü uğruna yüzbinlerce insan kendini feda etmiştir. Yüce cemiyetinizin daha ilk günlerde bize tanıdığı ve onayladığı haklar söz konusudur.

Bu arada, izin verirseniz, Irak yöneticilerinin kötü niyetleriyle ortaya çıkmış bulunan bu devrim durumunun ancak bütün haklarımız tanınıp onlara saygı gösterileceği zaman sona erebileceğini belirtelim.

Bizim istediğimiz, yüce cemiyetinizin doğrudan doğruya mandası altında, yurdumuzun bağımsızlığının ve "Bağımsız Güney Kürdistan Hükümeti"nin tanınması, Irak'taki Arap hükümetiyle her çeşit bağın, niteliği ne olursa olsun ortadan kaldırılmasıdır. Zaten İngiltere ve Irak arasında imzalanan yeni anlaşma da, İngiliz mandasına son vermekle bizim önerdiğimiz çözümü mantıklı ve kaçınılmaz kılmaktadır. Yüce cemiyetinizin, olayların mantığı gereği olarak da 1925'teki kararına dönmesi zorunludur. En derin saygılarımın kabulünü rica ederim, Ekselans.

Güney Kürdistan halkı adına

Şeyh MAHMUD

EK 4 (X. BÖLÜM İÇİN)

KÜRT AZINLIKLARI

(Times'in Yayımcısına)

Efendim,

16 Haziran tarihli nüshanızda, İstanbul muhabirinizin "Eğitime Karşı Çıkan Kürtler - Askeri Birliklerin Bastırdığı Bir İsyan" başlıklı bir yazısı yayımlandı; bu yazıda, yerel halkın mecburi eğitime ve başka reformlara karşı çıkmasından ötürü Dersimli Kürtlerin yarattığı yeni karışıklıklardan söz edilmekte ve bu karışıklıkların, aralarında bir kadın pilotun da bulunduğu ordu ve jandarma birliklerince bastırıldığı anlatılmaktadır.

Kürtleri biraz tanıyan, dillerini ve tarihlerini bilen bir kişi olarak bu haberin bende büyük bir üzüntü uyandırdığını söylemeliyim. Bu bölgede oturan Kürtler, ırk, dil, din, gelenek ve toplumsal yapı bakımlarından Türk komşularından tamamiyle farklıdırlar. Bu Dersim olaylarında, Kürtlerin etnik bir azınlık olarak karakterlerini ortaya koyan yeni bir maceraya tanık olmaktayız. Kürtlerin eğitime karşı çıktıklarını varsaymak büyük bir yanlışlık olur; gerçekte onlar Türkleştirmeye karşı çıkmaktadırlar. Bireyin uyumlu ve doğal gelişimi ancak ana dilde yapılan bir öğretimle sağlanabilir.

Başka yerlerde Kürtlerin azınlık hakları tanınmış bulunmaktadır. Musul sorunu sırasında, Milletler Cemiyeti'nin dileğine uygun olarak, Kürtler, Irak'ta, üç livada, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye'de bir kültür özerkliğinden yararlanmaktadırlar; yasal uyruğu oldukları devletin hiç bir zorlamasına uğramaksızın, kendi dilleri ve eski gelenekleri içinde yetişebilmektedirler. Aynı duruma Sovyet Ermenistanı'ndaki Kürtlerde de raslanmaktadır; Sovyetler bunlara bir azınlık siyasası uygulamaktadır.

B. NIKITINE

Rusya'nın İran Eski Konsolosu

29, rue George-Sand, Paris (XVle).

Times, 22 Temmuz 1937

1 Eylül 1937

YAZARIN TEMPS GAZETESİ YÖNETİMİNE MEKTUBU

(Yayımlanmamıştır)

Sayın Yönetmen,

18 Ağustos tarihli *Temps*'da "Kürt Sorunu Karşısında Türkiye" konulu bir yazı okudum; Dersim olayı üstüne açıklamalar yapılan bu yazıdaki genel görüşe de, bazı ayrıntılara da tutuldum. Kürtleri tanırım, dillerini ve tarihlerini bilirim; ve onların azınlık olarak iyice belirgin olan özelliklerini günümüzde inkar edemeyeceğimiz kanısındayım. Azınlık kavramının insan hakları konusunda belirli birtakım sonuçlar doğuracağı açıktır. Bu nokta, zaten Milletler Cemiyeti'nin uyarıları üstüne, Kürtlerin okul ve yönetim konusunda belli bir özerklikten yararlandıkları Irak'ta kesin bir uygulama bulmuştur. Sovyet Ermenistanı'nda da aynı duruma tanık oluyoruz. Nihayet belirli bir Kürt edebi hayatı vardır; ve bu alanda daha da verimli olan bu hayat sadece elverişsiz siyasal durumlarla engellenmektedir. Kürt dili, Farsçadan çıkmış ve "Ermenice, Kaldece, Türkçe ve Arapça sözcüklerle dolarak meydana gelmiş bir karışım" değildir; bu dilin, Farsça gibi, Afganca gibi, İran kökenli bir dil olup henüz dialekt aşamasında bulunduğu, henüz ortak bir edebi anlatım biçimi yaratamadığı ileri sürülüyor. Üstelik böyle olsa bile, bu, Kürtlerin edebi eserlerden, özellikle de şiirsel eserlerden yoksun olduğu anlamına gelmez. Kürt şiiri özel yayın ve inceleme konusu olmuş bir şiirdir

ve taşıdığı duygu soyluluğu, katkısızlığı, lirizm atılımıyla çarpıcı görülmüştür. Burada bu konuda bir tartışmaya girişmek, bilgi edinmek zahmetine katlanmak isteyenler için apaçık olan sorunu değiştirmek olur. Kürtlerin Turan kökenli olduğu konusunda doğubilim alanında iyice tutarsız olan görüşe de değinmeden geçiyorum. Kürtler, henüz aşiretler halinde bölünmüş olmalarına ve bir devlet kuramamış bulunmalarına karşın, mükemmel bir ulusal azınlık meydana getirmektedirler; ancak çeşitli devletler arasında bölünüp kalmışlardır. Bunu kimse inkar edemez; o zaman da şöyle bir soruyu yöneltmeye hakkımızın olmaması gerekir: "Kürt ulusçuluğundan konuşmağa hakkımız var mı?" Ama, yazarınızın kendisi de, büyük 1834, 1880, 1924-26, 1929-30 isyanlarından söz etmekle çok canlı bir Kürt duygusunun varlığını ortaya koymuş olmuyor mu? Gününü doldurmuş bir takım feodal tutkular değil, iyice belirgin bir ulusal bilinç söz konusudur. İskoçya'da, tarihsel, toplumsal yapı klanlara dayandığı halde, kimse kalkıp da İskoçyalılara ulus adını çok görmüyor. Kürtler için de durum böyledir. Durumlara bağlı olarak gittikçe büyüyen bir gelişim sorunudur bu; ama kendini savunmak ve kaderi üstüne dikkati çekmek için silahlardan ve cesaretten başka aracı olmayan bu azınlığa uygulanan yoketme, ipe çekme, sürgün etme siyasası bir özür olamaz. Bir gazetecinin kaleminden "Kürt sorunu, daha çok bir polis sorunudur" cümlesini okumak son derece acı ve hüzün verici bir şeydir. Bu görüş benimsenirse, uluslararası hukukun ulaştığı ilerleme bir anda yıkılabilir ve yara almış hiç bir insan hakkı, uygar dünyanın adalet bilincine seslenme olanağı bulamaz. Hayır, Kürt sorunu basit bir polis sorunu değildir. *Etnik, dilbilimsel ve toplumsal bir azınlığa kendi normal gelişimini sağlayabilecek*

asgari hakların tanınması sorunudur bu. Sevr Anlaşması siyasal açıdan yanlış anlaşılmış ve belki de uygulanabilme niteliğini yitirmiştir. Niyetimiz burada Ön Asya'da savaş sonrası diplomasinin tarihini yeniden ele almak değil. Ama bu anlaşma, başka ilkeler arasında, özerk bir Kürdistan'ın kuruluşunu da tanıyarak uluslararası ahlakın ilerlemesine çalışmıştı; ne yazık ki, Lozan Anlaşması bu noktayı göz önünde tutmamış ve kuşkusuz, uluslararası hukukun gelişimi yönünden bir gerilemeye yol açmıştır.

Sayın yönetmen, sözü uzatmış olduğum için özür diler ve en derin saygılarımın kabulünü rica ederim.

B. NIKITINE

Eski Konsolos,
Uluslararası Diplomasi Akademisi Üyesi,
Paris, Asya Derneği Üyesi.

KÜRT KENTLERİNDE VE KÖYLERİNDEKİ KURAN OKULLARININ LİSTESİ

A. TÜRKİYE'DE:

1. Erbil (Hewlêr) kentinde; Molla Ebu Bekir Efendi Medresesi[1]
2. Erbil dolaylarında: M. Ta Hoşnavi'nin *"Beharki"* m.
3. Haza köyünde (Erbil'in nahiyesi): M. Ahmed m.
4. Dizey aşiretinde (Erbil'de) : M. Muhammed Emin (ünlü cin korucusu) m.
5. Köy-Sancak kentinde: M. Abdullah m.
6. Betvata köyünde (Köy-Sancak'a bağlı): M. Mahmud Efendi m.
7. Ravanduz köyünde: M. As'ad Efendi m.
8. Hate köyünde (Ravanduz'a bağlı); M. Abdülfettah m.
9. Kerkük kentinde:
   a. M. Abdülvahab m.;
   b. M. Mahmud Meznevi m.;
   c. M. Abdülmecid Efendi m.;
10. Süleymaniye kentinde M. Şeyh Said Süleymani m.
11. Akra kentinde; Hibbetullah Efendi m.
12. Surçi aşiretinde (Akra'ya bağlı): M. Resul'ün *Medresei Şeyh Becil*'i.

---

1 Aşağıdaki metinde medreseler (m), Mollalar (M) harfleriyle gösterilmiştir.

13. Şuşe köyünde (aynı yerde): M. Süleyman Efendi m.
14. Amadiye kentinde: M. Mahmud Efendi'ye ait "*Hanei Müfti*" denen m.
15. Bameri köyünde (Amadiya'nın *kada*'sı): M. Muhammed Said m.
16. May kentinde (Amadiya'nın *kada*'sı):
    a. M. Şeyh Muhammed Tahir m.;
    b. M. Şeyh Taha m.
17. Artuş köyünde (Dehuk'un *kada*'sı): M. Abdulhadi m.
18. Dehuk kentinde (Dehuk'un *kada*'sı): M. Abdülcabbar m.
19. Berifkan kentinde (Dehuk'un *kada*'sı): Şeyh Muhammed Fadıl m.
20. Berujki kentinde (Dehuk'un *kada*'sı): Şeyh Muhammed m.
21. Nehri kasabasında (Şemdinan'ın *kada*'sı):
    a. Hacı Molla Ahmed m.;
    b. M. Ömer m.;
    c. M. Said (Kürtçe öğretmenim) m.
22. Biskan köyünde (Şemdinan'ın *kada*'sı Girdi'nin nahiyesi): M. Muhammed Kasım m.
23. Harki, Duskani ve Muzuri aşiretlerinde bugün medrese yoktur. Eskiden Bekol köyünün medresesi ünlüydü.
24. Guyaver'in Diza kasabasında: M. Tahir Efendi m.
25. Hirvata kötünde: (Guyaver'in *kada*'sı): M. Muhammed m.
26. Barzan köyünde: M. Ahmed Efendi m.
27. Laktan köyünde (Zibar'da) : M. Pira m.
28. Culamerg köyünde: M. Yasin Efendi'nin "*Medresei meydan*"ı;

29. Başkala kentinde:

a. Şeyh Taha ve Şeyh Hakim'in *"Medresei Şevhan"*ı;

b. M. Osman Efendi'nin *"Medresei Müfti"*si.

30. Rasulanis köyünde (Başkala'nın nahiyesi): M. Alaeddin m.

31. Arvas köyünde (Nurdiz'in *kada*'sı): M. Masum Efendi m.

32. Van kentinde:

a. M. Said Maşhur'un (bilimiyle ünlü) *Medresei Hüsreviye'*si;

b. M. Said Henari'nin Mescii iskenderiye camisinde: Said Henari m.

c. Tekke Horhor'da: Derviş m.

33. Bitlis kentinde: M. Emin Efendi'nin (ki bütün hadisleri ezberlemişti) m.

34. Hizan köyünde: M. Abdullah Efendi m.

35. Tagi köyünde (Muş'un kada'sı): M. Fethullah Efendi m.

36. Cezire kentinde (Muş'un kada'sı): M. Fethullah Efendi m.

37. Siirt kentinde: M. Halil ve M. Hasanoğlu m.

B. İRAN'DA:

38. Biyare köyünde (Avroman): M. Abdülkadir m.

39. Senneh kentinde (Ardelan): M. Abdullah Dişey'in *"Medresei Darülihsan"*ı.

40. Sauc-Bulag kentinde:

a. Hacı Molla Hasan ve Vesim'in *"Medresei Kuzzat"*ı;

b. *"Medresei Mescidi Sur"*.

c. M. Hüseyin'in *"Medresei Mescidi Rüstem Beg"*i.

d. M. Said Efendi'nin *"Medresei Mescidi Abbas Ağa"*sı.

e. M. Hüseyin Turcani'nin *"Medresei Mescidi bazar"*ı.

41. Uşnu kentinde:

a. Kaka Molla'nın *"Medresei Mescidi Ker horan"*ı;

b. M. Muhammed Geyi'nin *"Medresi Mescidi halife Zudi"*sı.

Ayrıca, Zarza aşireti hanlarının özenleriyle, Uşnu bölgesindeki şu köylerde medreseler kurulmuştur: Nalos, Deşems, Singan, Şeyhan, Sofyan, Caldiyan; daha Güneydeki Lahican'ın nahiyelerinde: Kaldar, Selveh Zevkan, Maşkan, Pazveh, Serkani, Şinava.

42. Guranava köyünde (Mangurlarda): M. Abdullah m.

43. Sitirilen köyünde (Mangurlarda): M. Rasul m.

44. Haneken kentinde: M. m.

Benim isteğim üzerine, kendisi de Nehri'de ders veren Molla Said tarafından çıkarılmış olan bu listeye göre bütün Kürdistan'da elli kadar Kuran okulu vardır. Unutulmuş bazı durumları da göz önünde bulundurarak, toplam olarak 75 medrese bulunduğunu, 3 milyonluk (en az) bir nüfus içinde her 40 bin kişiye bir medrese düştüğünü belirtelim.

Yaklaşık olarak çeyrek yüzyıl içinde, o günden bugüne Kürdistan'da çok şey değişmiş olmalıdır; ama, herhalde, bu ilkokul düzeyindeki eğitim ağının lehine değil. Yukarıda ve-

rilmiş olan liste, toprak genişliği açısından yalnız Türkiye'yi ve İran'ı kapsamaktadır.

Okurun, 1-20 sayılı maddelerde sözü edilenlerin bugün Irak sınırları içinde olduğunu, 21-37 sayılı maddelerdekilerin de Türkiye'de kaldığını not etmesi rica olunur. Ayrıca, bu sonuncu ülkede Kemalist dönemdeki laikleştirme siyasasının, Kürtlerce izlenen bu gösterişsiz Müslüman kültür ocaklarını ortadan kaldırdığını da unutmamak gerekir. Irak'ta ise, tersine, bugün öğrenim dili Kürtçe olmalıdır ve daha modern başka okullar kurulmuştur. İran'da da okul sayısının artmış olduğu düşünülebilir; ama bu ülkede öğrenim dili Farsçadır.

KİTABIMIN HAZIRLANIŞINDAN SONRAKİ BELGELER

Beyrut, 30 Mart 1945

San Francisco Konferansı, Sayın Delegasyon Başkanına

Ekselans,

San Francisco Konferansı'nda ele alınacak sorunlar üzerine peşin bir yargıya varmadan diyebiliriz ki, bu konferans daha ilk toplantılarında Barış Konferansının habercisi bir ortam yaratmaktadır.

Kürt Birliği adına, ekte Kürt sorunun bir özetini sunmakla onur duyarım. Karadeniz'den Basra Körfezi'ne uzayan 500 bin kilometrekarelik bir bölgede yaşayan ve Sevr Antlaşması'yla daha önce bağımsızlık tanınmış 9 milyon insanı ilgilendiren bu soruna bir çözüm getirilmeksizin, dünya barışında değilse bile, Orta-Doğu barışında bir istikrar sağlanamaz. Kürt topraklarının bütünü yabancı devletlerin egemenliği altında bulunduğu, bu yüzden de bu konferansta temsil edilemediği için, sizden, delegasyonunuzun ve hükümetinizin etkisinin aşağıdaki amaçlar yolunda kullanılmasını rica ederim:

1- Konferansa, henüz uluslararası toplantılarda isteklerini ileri sürecek biçimde bağımsızlıklarını kazanamamış olan halkların haklarını tanıma ilkesini kabul ettirmek. Bu ilkenin kabulü, bu hakkı kullanacak uyruklarına karşı hükümetlerin başvuracakları misillemeler önünde bir güvence gerekçesi taşıyacaktır.

2- Konferansın bir oturumunda Kürt sorununun gündeme alınmasına kabul ettirmek.

3- Kürt sorununun verilerini incelemekle ve bu sorına çözüm aramakla görevli bir uluslararası komisyon kurulması tasarısını konferansa getirmek ya da desteklemek. Bu komisyonun raporu, barış konferansının Kürt sorununa getireceği çözümün temel taşını yaratabilir.

En derin saygılarımın kabulünü rica ederim Ekselans.

KÜRDİSTAN ÜZERİNE MEMORANDUM

1920'de imzalanmış, bir Kürt delegenin de katıldığı Sevr Antlaşması'nın (III. Bölüm) 62-64. maddeleri bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasını öngörmektedir.

Kemal Atatürk'ün hükümet darbesinden sonra bu maddeler hiç bir zaman uygulanmamıştır; 1923'te, Lozan anlaşmaları, Sevr'de imzalanmış hakları ortadan kaldırmakta, Türkiye yalnızca, kendine ait bütün topraklarda yaşayan herkesin, köken, ulus, dil, ırk ya da din ayrımı gözetmeksizin hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı üstlenmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kürt toprakları Türkiye ve İran arasında bölüşülmüştü; küçük bir Kürt topluluğu da Rusya'da kalmaktaydı. Orta-Doğu'da her geçen gün yeni bağımsız devletlerin kuruluşuna olanak veren barış anlaşması ve Türkiye, İran, Irak arasında imzalanan çeşitli anlaşmalar Kürdistan için, tersine, daha ileri bir parçalanmaya yol açmıştır.

Karadeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan ve dokuz milyonluk homojen bir nüfusu barındıran kesiksiz ülke aşağıdaki biçimde bölünmüştür:

ÜLKELER:	Toplam Yüzölçümü	Kürt Topraklarının Yüzölçümü
	Km kare	Km kare
Türkiye	760.000	220.000 (% 29)
İran	1.600.000	190.000 (% 12)
Irak	300.000	105.900 (% 29)

ÜLKELER	Toplam Nüfus	Kürt Nüfusu ve Oranı
Türkiye	16.200.000	4.000.000 (% 25)
İran	15.000.000	3.500.000 (% 23)
Irak	3.500.000	1.000.000 (% 28)

Orta-Doğu'daki en büyük üç devletin, ortalama olarak, topraklarının yüzde ondokuzu, nüfuslarının yüzde yirmidördü Kürttür.

Öte yandan, Suriye'nin ve Sovyetler Birliği'nin Kürdistan'la olan sınır bölgelerinde, 250 bin ve 160 bin Kürt yaşamaktadır. Bu da Kürtlerin topraklarını 530 bin kilometrekareye, nüfuslarını yaklaşık olarak 9 milyona çıkarmaktadır.

Kürtler, ırk ve dil yönünden Hint-Avrupa grubuna bağlı olduklarından komşularından açıkça ayrılmaktadırlar; bu yüzden homojen bir blok söz konusudur. İlgili devletlerce kendi dillerini zorla kabul ettirmek için yapılmış bütün girişimleri başarısızlığa uğramıştır. Orta-Doğu'daki halklar arasında sayılmayacak kadar ırk farkları vardır: Turanlılar, Şamiler, İranlılar, Hamiler; ulus farkları: Sünniler, Şiiler, İsmailiyeliler,

Dürziler, Ortadokslar, Maronitler; adet farkları: Göçebeler, yerleşikler... Bütün bunların yanı sıra, sımsıkı birleşmiş ve ulusal bağımsızlık isteğini açıkça ortaya koymuş bir halk karşısındayız.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, mandalar döneminde, Kürtler de; Orta-Doğu'daki başka halklar gibi, böyle bir rejim altında bağımsızlığa doğru götürülmeyi kabul edebilirlerdi. Ama, bazı halklar, kendi güvenliklerini sağlayan, siyasal ve toplumsal kurumlarının gelişimini yönelten, kendi dilleri yanında, dünayla temas olanağı sağlayacak evrensel bir dille de öğrenim yapan Fransız, İngiliz, Rus rehberlerle donandığı halde, Kürtler, Türkiye'deki, Irak'taki, İran'daki ezici çoğunlukları içinde kalmışlar; sürgünler, bombardımanlar, kırımlarla fizik yönden, zorla yapılan asimilasyon işlemleriyle manevi *yok* edilme durumuna düşmüşlerdir.

Kürdistan'ı paylaşmış bulunan devletlerden her biri için, kendi sınırları içinde kalan Kürt toprakları, her an kopacağından korkulan bir çeşit sömürge gibidir. Bu topraklardan, değer karşılığı hiç düşünülmeden, en fazla vergi ve asker çekilmeye çalışılmaktadır. Çoğunluk halklarının oturdukları topraklardaki sanayilerin lehine olarak, her çeşit yerel sanayi ortadan kaldırılmıştır. Bir devlet kendini yeterince güçlü hissetmeye başlar başlamaz, hemen bu taşkın ve hakkından gelinmez azınlığı zorla asimile etmeye kalkışmaktadır.

Orta-Doğu'nun siyasal biçimlenişini değiştirmeksizin, Kürtlerin ulusal haklarını güvence altına almanın olanağı var mıdır? Bu hakların korunmasını sağlamak için, bu devletlerin her birinde, müttefik güçlerin bir denetimi kurulabilirdi, ama o zaman da o denetim öyle sıkı olacaktı ki devletlerin bağımsızlığı yitecekti!

Sorunu basitleştirmek için, Kürtleri Orta-Doğu devletlerinden birine bağlamak düşünülebilir mi? Ama bu devletlerin en güçlüsü Türkiye bile onları asimile etmeyi başaramamıştır. Ve Kürtlerin Orta-Doğu devletlerinden herhangi birine bağlanması, Kürtlerin çoğunluğu meydana getirdiği bir devlet ortaya çıkaracaktır.

Son yirmibeş yıl içinde, Kürdistan'ın katlandığı sıkıntı ve yoksunlukların listesi trajik bir biçimde uzamış bulunmaktadır. Kürtlerin, tarihlerinin en acımasız zulümlerine daha aydınlık bir dönemde uğramış olmaları tuhaf bulunabilir. Ama bu tuhaflık sadece görünüştedir: Çünkü hiçbir dönemde ulusal mücadeleler bu kadar kızışmış değildir. Alman işgali sırasında Avrupa'da bunun örneğine çok güzel tanık olmuştuk. Ve halkların ulusal haklarının tanınmasıyla uğraşan bir dünyada, ulusal Kürt bilincini canladırmış bulunan Sevr Antlaşması'ndan sonra, Türkler ve İranlılar, Kürt sorununa, Kürtleri zorla yok etmekten başka çözüm yolu bulamamaktadırlar.

Uzun bir yanlışlar ve kötüye kullanmalar dizisinin başında, Çinlilerin ve Habeşlerin kurbanı olduğu ihanet olayı vardır; bu ihanet dünyaya ateş salan bir zincirin ilk halkasıydı.

Büyük Britanya'nın liberal ve kavrayışlı siyasası, Birleşik Devletler'in demokratik gelenekleri, Fransa'nın bütün tarihinin içinde yoğrulmuş olduğu özgürlük aşkı, halkların ulusal özerkliğinin güvencesi Sovyetler Birliği'nin varlığı, müttefikler arası görüşmelerde -yeni dev öğe- birleşmiş, özgür ve bağımsız bir Kürdistan yaratarak Kürt sorununa kesin çözümü getirmenin güvenceleridir.

BİBLİOGRAFYA

1. ABEGHIAN, Artasches. *Aus dem Geistesleben des Kurden.* (Kürtlerin Ruhsal hayatından) **Der Orient**, 1930.
2. ABEGHIAN, Manuk, *Der armenische Volksglaube.* (Ermeni Halk İnancı) Yena, Diss, 1899.
3. ABICH, Hermann, *Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern,* (Kafkas Ülkelerinde Jeolojik Araştırmalar) 3. Cilt. Haritalarla birlikte atlas ve planlar, Viyana, 1878-1887.
4. ADJARIAN. *Recueil de mots kurdes en dialect de Novo Bayazet,* (Doğu Bayazıt Lehçesinde Kürtçe sözcüklerin derlenmesi) XVI, 1911, M.S. L'de.
5. AHMED Khani, *Mem û Zin*, İstanbul, 1919.
6. AINSWORTH, William, *A personal narrative of the Eufrates Expedition* (Fırat Gezisi Üzerine Kişisel Bir Öykü) Cilt 2. Londra, 1888.
7. AINSWORTH, William. *Travels and Researches in Asia Minor* (Küçük Asya'da Seyahatler ve Araştırmalar) Böl. XXXI. Londra 1898.
8. D'ALLEMAGNE, H. R. *Du Khorasan au pays des Bakhtiaris* (Horasan'dan Bahtiyarlar Ülkesine) 4. Cilt, Paris 1911.
9. ANASTASE, Marie - P. *La découverte récente des deux livres sacrés des Yézidis* (Yezidilerin iki kutsal kitabın-

dan yeni bulgu) Anthropos'da, international Zeitschrift. Völker und Sprachen Kunde, 11. s. 1. Viyana.

10. ANASTASIUS. *El Yezidiye,* Arapça dergi El-Maşrik'te, Beyrut. 1899.

11. BACHMANN, Walter. *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan* (Ermenistan ve Kürdistan'da Kiliseler ve Camiler) Leipzig, 1913.

12. BACHMANN, Wilhelm. *Bericht zur Routenkarte von Mossul nach Wan* (Musul'dan Van'a Yol haritası için bilgiler) (Haritalarla birlikte), "Petermanns Mitteilungen" (P.M.), 1914.

13. BALSAN, F. *Les surprises du Kurdistan* (Kürdistan Sürprizleri) Suisse basımı, 1945.

14. BANSE, Ewald. *Durch Norden Mesopotamiens* (Kuzey Mezopotamya'dan geçiş) "Petermanns Miteilungen" LVII. 1. s. 119 ve 172. Gotha, 1911.

15. BANSE, Ewald. *Am Euphrat* (Fırat Üzerinde) "Deutsche Rundschau für Geographie", XXXV, s. 466 ve 529. Viyana. 1913.

16. BANSE, Ewald. *Auf den Spuren der Bagdadbahn* (Bağdat yolunun izleri üzerinde) Weimar, 1913.

17. BARB, H. A. *Berichte über die Kurdenchronik* (Kürt Kronikleri Üzerine Bilgiler), "Tarich el Akrad" Şerefname, "Sitzungsber. d. Wiener Akademie phil, hist Kl", X, 1853; XII, 1856; XXVIII, 1858; XXX. 1859; XXXII, 1859.

18. BECKER, L. *Reise von Basra durch Mezopotamien nach Mosul,* (Basra'dan Musul'a Mezopotamya üzerinden yolculuk) Globus'da, XVII, s. 121-126 Braunschweig, 1870.

19. BECKER, L. *Eine Karavanreise von Mosul nach Alepo,*

(Musul'dan Halep'e Bir Kervan Yolculuğu) Globus'da. XXIII, s. 172-184. Braunschweig, 1873.

20. BEDIR KHAN, PRENS KAMURAN ALI ve HERBERT OERTEL. *Der Adler von Kurdistan.* (Kürdistan Kartalı) Potsdam, Ludwig Voggenreiter Verlag, 1937.

21. - ve ADOLPHE dé FALGAIROLLE. *Le Roi du Kurdistan* (Kürdistan Kralı), Kürtçe destansı Roman, "Trésor du Siècle" Koleksiyonu, Gap. éd. Ophrys, S. d. (1938?).

22. BEDIR KHAN ROWCHAN (EMIREH), *Safahat min al-adab al-kurdi* (71 p.) Beyrut, 1954 (Arapça)

23. BEHNSCH, O. *Rerum seculo quinto decimo in Mesopotamia gestarum librum.* (Onbeşinci yüzyılda Mezopotamya'da olan bitenlerin kitabı), Bratislavya, 1838.

24. BEIDAR, PAUL. *Grammaire Kurde.* (Kürtçe Dilbilgisi), Paris, 1925.

25. BELCK, M. *Untersuchungen und reisen in Transkaukasien, Hoch - Armenien und Kurdistan.* (Transkafkasya, Yukarı Ermenistan ve Kürdistan'da İncelemeler ve Geziler), Globus'da LXIII, ve LXIV, Braunschweig, 1893.

26. BELCK. W. ve LEHMANN, C.F. *Chaldische Forschungen.* (Kalde Araştırmaları). "Verh. d. Berl. anthr. Ges." 1895.

27. - *Reisebriefe von der armenischen Expedition,* (Ermeni Sevkiyatından Yolculuk Mektupları) "Mitt. d. Geogr. Ges." Hamburg, cilt, 15 ve 16. 1898-1899.

28. *Reisebericht über seine Forschungsreise in Kleinasien,* (Küçük Asya'da Araştırma Gezisi Üzerine Yolculuk Notları). "Verh. d. Berl. anthr. Ges." 1901.

29. BERGK, J. *Anatolien, Georgien, Armenien, Kurdistan,*

Irak u. Al - Dschesira, (Anadolu, Gürcistan, Ermenistan, Kürdistan, Irak ve El - Cezire), mit 5. Kupf. u. Z. Ktn. von. C.J. Riedel, 1799.

30. BENEDICTSEN, Age Meyer. *Les dialectes d'Aoraman et de Pawa.* (Pawa ve Aoraman Lehçeleri), Kopenhang, 1921.

31. BÉRÉZINE, *Études sur les dialectes musulmans.* (Müslüman lehçeleri üzerine incelemeler), Kazan, 1853.

32. BERLINER. R. ve BORCHARDT, P. *Silberschmiedearbeiten aus Kurdistan,* (Kürdistan'da Gümüş İşlemeciliği), Berlin, 1922.

33. BEWSHER, I. R. *On part of Mesopotamia contained between Sheriat el Beytha, on the Tigris, and Tel İbrahim,* (Mezopotamya'nın Dicle Üzerindeki Şeriat el - Beyta ile tel İbrahim arasında kalan kesiminde). Journal of. R.G.S. XXXVII'de S. 160 - 182. Londra, 1867.

34. BIERBAUM, P.W. *Streifzüge im Kaukasus und in Hocharmenien,* (Kafkasya ve Yüksek Ermenistan'a Gezinti), Art, "Institut Orell Füssli", Zürih. 1913.

35. BILLERBECK A., OBERST, a.D. *Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen u. assyrischen Zeit. Geographische Untersuchungen unter besonderer Berücksichtigung militarischer Geschichtspunkte, hierzu eine Karte* (Süleymaniye sancağı ve Babilliler ve Asurlular zamanında onun İranlı komşu bölgeleri. Özellikle askeri tarih açısından coğrafi araştırmalar, bir haritayla birlikte): Leipzig, 1898.

36. BINDER, *Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse.*

(Kürdistan, Mezopotamya ve İran'da), Paris, 1887.
37. BISHOPP, I. L. BIRD. *Journeys in Persia and Kurdistan.* (İran ve Kürdistan'da Seyahatler), Londra, 1891.
38. BITTNER, Maximil. *Die heiligen Bücher der Yeziden.* (Yezidilerin Kutsal Kitapları), "Denkschr. Wiener Akad" LV/IV, Viyana, 1913.
39 BITTNER, Maximil. D. Kurdegau Uschnuye u.d. Stadt Urmiye, Viyana, 1892.
40. BLAU, O. *Die Stämme des nordöstlichen Kurdistan.* (Kuzeydoğu Kürdistan Aşiretleri), Leipzig, 1858 - 1862.
41. BLAU, O. *Reisen im Orient,* (Ortadoğu'da geziler), "Zeitschr. für allg. Erdkunde" Neue Folge, Cilt. 10, Berlin, 1861.
42. BLAU, O. *Vom Urumia-See nach dem Van-See,* (Urmiye Gölünden Van Gölüne) "P.M." 1863. Bak. Yayınlanmış Makaleler, Z. der Deutschen Morgenl. Ges., 1858. XII, ve 1862, XVII.
43. BLOCH. J.-R. *La nuit kurde.* (Kürt Gecesi) Ed. Bibl. Franc. 1946.
44. BOIS, Thomas O. P. *L'âme des Kurdes à la lumière de leur folklore* (Kendi Halk Oyunları Işığında Kürtlerin Ruhu), Beyrut, 1946.
45. - *Coup d'oeil sur la littérature kurde,* (Kürt edebiyatına bakış) Al-Machrik'de Mart-Nisan 1955.
46. BRANT. *Notes of a Journey through a part of Kurdistan in the Summer of 1838,* (1838 yazında Kürdistan'ın bir parçasına yapılan geziden izlenimler), Londra.
47. BRUGSH. *Gesandschaft in Persien.* (İran'da elçilik) Leipzig. 1862.
48. BRUNEL, A. Gulusar. *Contes et légendes du Kurdistan.*

(Gülizar, Kürdistan'ın efsane ve öyküleri), Paris, 1946 éd. SFELT.

49. BRYCE, I. *Transkaukasia and Ararat.* (Transkafkasya ve Ararat) 1877.

50. BÜDEL, A. *Transkaukasien, eine technische Geographie,* (Transkafkasya, bir teknik coğrafya) "P. M" Ergänzunsheft no 189, 1926.

51. *BULLETIN DU CENTRE D'ÉTUDES KURDES,* (KÜRT ARAŞTIRMA MERKEZI BÜLTENI), 1948-1950, Paris.

52. BUSCH ZANTNER, R. *Zur Kenntniss der osmanischen Stadt.* (Osmanlı devleti hakkında bilgi) "Geogr. Ztschr." 1932.

53. BUTYKA, D. *Das ehemalige Wilayet Dersim.* (Eski Dersim Vilayeti) Viyana, 1892.

54. BUTYKA, D. Batı'nın Kürtleri ve Asya Türkiyesi'nin kuzey batısında kurulmuş bölgelerdeki memleketleri. Budapeşte, 1892.

55. CAMERON, V *Our future highway. Travels in Syria and the Euphrates Valley* (Gelecekteki Yolumuz, Suriye ve Fırat Vadisinde Seyahatler), Cilt 2. Londra. 1880.

56. CAMPANILE, G. *Storia della regione di Kurdistan e dele sette di religione ivi existenti.* (Kürdistan bölgesinin tarihi ve varolan dinsel mezhepleri), Napoli, 1818.

57 CARRA DE VAUX (baron). *Notice sur les Kurdes* (Kürtler Üstüne Kısa Notlar) Revue de L'Orient chrétien. t. 1896.

58. CEGERXWIN, Divan. (VIII + 164 sayfa) Şam, 1945.

59. CEGERXWIN. Sewra Azadi, (IV + 211 Sayfa), Şam, 1954, (Kürtçe).

60. CERNIK, Josef. *Technische Studien d. Expedition*

durch die Gebiete des Euphrat und Tigris (Fırat ve Dicle Bölgelerinden Geçiş Üzerine Teknik Çalışmalar) Gotha, 1876.

61. CESIM, Celil. *Recueil des poétes kurdes sovietiques.* (Sovyet Kürt Şairlerinden Bir Derleme), 1939, (Kürtçe, Ermenice'den çeviri) 1953.
62. CESIM, Celil. Köroğlu, (Kürtçe). 1953.
63. CEYP, A. J. *Die Yezidis* (Yezidiler) Allg. Zeitung, Beilage, 1890.
64. CHABOT, J. B. *Notice sur les Yezidis,* (Yezidiler üstüne kısa bir not). Journal Asiatique'de 1896 (Süryanice metin) Paris. 1896.
65. CHAHBAZE, Agop. *Histoire kurdo* armenienne. (Kürt-Ermeni Tarihi), İstanbul, 1911.
66. CHALITTA, Mansour. *Le problème kurde dans l'-Orient contenporain.* (Çağdaş Doğu'da Kürt Sorunu), "Mondes d'Orient"de. Ağustos-Eylül, 1951.
67. CHALITTA Mansour ve Yusuf Malik. *Zikri-al- amir Djaladat Badrkhan,* s. 1. n. d
68. CHANTRE, Ernest. *Exploration dans le Kurdistan et l'Arménie,* (Kürdistan ve Ermenistan'da Keşifler). "Congres des. Soc. franç. de géogr." Lyon. 1881. s. 209-217.
69. CHANTRE, Ernest. *Les caractéres ethniques des Ansariés et des Kurdes,* (Kürtlerle Ensarilerin etnik özellikleri), Bull. Soc. anthr. de Lyon, 1882.
70. CHANTRE, Ernest. *Les Kurdes.* (Kürtler), Lyon. 1897.
71. CHANTRE, Ernest. *Recueil de notices et récits Kurdes,* (Kürtçe öyküler ve kısa notlardan bir derleme). Saint-Petersburg, 1860.
72. CHANYKOW. *Vermittelungen in Saudg-Bulak.* (Sauc-

Bulak'ta Aracılık), Saint-Petersburg, 1856.
73. CHARMOY, F. Cheref - *Nâmah ou Fastes de la nation Kurde* (Şerefname ya da Kürt ulusunun olgular yıllığı), 4. Cilt. Saint-Petersburg, 1868-1875.
74. Şeref, (Bitlis Prensi) Şerefname, Farsça metin, Kürt tarihi, Kahire, 1930.
75. ŞEVKET, Zulfi. *L'habillement des Kurdes, mémoire déposé à la bibliotheque du Musée d'Ethnographie.* (Kürtlerin Giyim Kuşamı, Etnoğrafya Müzesi kitaplığına verilmiş bir inceleme) Paris.
76. CHODZKO. *Études philologiques sur la langue kurde,* (Kürt Dili Üzerine Filolojik İncelemeler), Journal asiatique'de dizi, V, t. IX. s. 297, 1853.
77. CHOLET (Comte de). *Arménie, Kurdistan et Mésopotamie.* (Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya), Paris, 1892.
78. CHORONENSIS, Mosis. *Histoire Armenicae libri* (Ermenistan Tarihi) III. Londra, 1736. (Latince).
79. CHRISTENSEN, Arthur. F .C. Andreas'tan İran Lehçeleri Üzerine Notlar. Kaj Barr ve W. Henning'le birlikte hazırlanmıştır. Birinci bölüm: "Sivendi, Yezdi u Soi", bunun üzerinde A. Christensen çalışmıştır; Kürt lehçesi - üzerinde Kaj Barr çalışmıştır. "Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol. hist. Klasse", dritte Folge, N. 11. Berlin. Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1939.
80. CLAYTON, L. *The Mountains of Kurdistan.* (Kürdistan Dağları), 1886-1888.
81. CLMÉNT, A. *Excursions dans le Kurdistan ottoman, de Kerkuk à Revandouze,* (Kerkük'ten Revanduz'a Kürdistan'da

Osmanlı Akınları), 1866, Paris.
82. CLMENT, A. *Excursion dans le Kurdistan* (Kürdistan'a Akın) Globe'de. Cenevre, 1860.
83. KÜRT ÖZGÜRLÜK KOMİTESİ. *Kurdistan ou Arménie* (Kürdistan ya da Ermenistan), Kahire, 1919.
84. COQ (Von Le). *Kurdische Texte.* (Kürtçe metinler), Berlin, 1903.
85. CURZON, Rob. *Armenia, a year at Erzerum and on the frontiers of Russia and Turkey and Persia.* (Ermenistan, Erzurum'da, Rusya, Türkiye ve İran sınır boylarında bir yıl), Londra, 1854.
86. DIXSON, B. *Journey in Kurdistan,* (Kürdistan'da seyahat) J.R.G.S.'de, Londra, 1910.
87. DRIVER, G.R. *The name "Kurde" and its philological connexions,* ("Kürt" ismi ve bunun dilbilgisi ilişkileri). J.R.A.S.' de 1923, s. 393 - 403.
88. DRIVER, G.G. *Dispersion of the Kurdes in ancient times.* (Eski çağlarda Kürtlerin yayılması), J.R.A.S.'de Ekim, 1921, s. 563-572.
89. - *Studies in Kurdish history.* (Kürt Tarihi Üzerine Çalışmalar) B.S.O.S.'de. II, 1922, s. 491-513.
90. - *The religion of the Kurds,* (Kürtlerin Dini) B.S.O.S'de II/II. 1922, s. 197-215.
91. DUFRESNE. *Un conte kurde de la région de Söörd* (Siirt yöresinden bir Kürt öyküsü) J.A.'da, 1910 s. 107 - 118.
92. DZERUNIAN, Haruthyun. *Das armenische Lied* (Ermeni şarkısı), Der Orient'de, 1929.
93. EDMONDS C. J. *A bibliography of Kurdish periodicals and books published in Irak* (Irak'ta yayınlanmış olan

Kürtçe dergi ve kitapların bir bibliyografyası). J.R.C A S'da, Temmuz. 1937.
94. - *A bibliography of Southern Kurdistan* (Güney Kürdistan'ın bir bibliyografyası). ibid. Mayıs, 1947.
95. EGHIAZAROFF. *Essai sur les Kurdes et les Yézidis du gouvernement d'Erivan.* (Erivan hükümetinin Yezidileri ve Kürtleri üstüne bir deneme). (Rusça). Kazan, 1888.
96. ELLOW - Agha, Petros. *Assyrian, Kurdish and Yezidi* (Asurlar, Kürtler ve Yezidiler) Bağdat, 1920.
97. ELPHINSTON, W.G. *Emir Celadet Ali Bedir Han.* R.C.A.S de, 1951. s. 91-93.
98. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi, "Gezi Notları" İstanbul.
99. EWNI, Mihemed Eli. Şerefnamenin Arapça basımına önsöz, Kahire, 1930.
100. FINK- F.N. *Bericht über eine Studienreise nach Ostarmenien.* (Doğu Ermenistan'a yapılan Bir İnceleme Gezisi Üstüne Rapor) "Actes du XIII. Congrès International des Orientistes" Hamburg, 1902.
102. FOWLER, S. *Drei Jahre in Persien und Reisenabenteuer in Kurdistan* (İran'da Üç Yıl ve Kürdistan'a bir macera gezisi). 2 Cilt, Aachen, 1842.
102. FOSSUM. L.O. *A practical Kurdisch Grammar.* (Pratik Kürtçe Grameri), Minneapolis, 1919.
103. FRANK, Rudolf. *Scheich Adi, der grosse Heilige der Yezidis.* (Yezidilerin ulu kişisi Şeyh Adi), Berlin, 1911.
104. FRASSER, J.B. *Travels in Koordistan, Mezopotamia.* (Kürdistan ve Mezopotamya'da Seyahatler), 2 Cilt, Londra, 1840.
105. FRIEDERICHSEN, M. *Russisch-Armenien und der Ararat.* (Rusya-Ermenistan ve Ararat). "Mitt. d. geogr.

Ges." 16. Cilt, 1899, Hamburg.
106. GARZONI. *Grammatica e Vocabolario della lingua Kurda.* (Kürt dilinin grameri ve vokabuleri) italyanca, Roma, 1787.
107. GHARIBIAN, L. *Les Kurdes de l'Arménie Soviétique.* (Sovyet Ermenistan'ındaki Kürtler) "Temps Nouveax"da, 1949, no: 34.
108. GIAMIL. *Monte Singar. Storia di un popolo ingoto.* (Sincar dağı, Bilinmeyen bir halkın tarihi), İtalyanca, Roma, 1900.
109. GRANDVILLE. *Le tsarisme en Asie Mineure* (Küçük Asya'da Çarlık), Revue politique Internationale'de, 1917.
110. *Vorderasien Expedition* (Önasya sevkiyatları) 1906 - 1907. Leipzig, 1911.
111. GROTHE, Hugo. *Georgraphische Charakterbilder aus der asiatischen Türkei.* (Asya Türkiye'sinde coğrafi karakter tipleri). Leipzig, 1909.
112. GROTHE, Hugo. *Die Türkei, Landschaften und Menschen* (Türkiye, Bölgeler ve İnsanlar). Berlin. 1918.
113. GUÉRINOT. *Yezidi, Revue du Monde musulman'da,* Paris, 1908.
114. HADANK. *Die Mundarten von Khunzar, Mahalatt, Nayin.* (Kunzar, Mahalat ve Nayin lehçeleri), Berlin, 1926.
115. HAMILTON, A. M. *Road through Kurdistan.* (Kürdistan'dan Geçen Yol), Londra, 1937.
116. HAMMER. *Histoire de l'Empire ottoman.* (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi).
117. HAMMER. *Über die kurdische Sprache und ihre Mundarten aus dem III. B. der Reisebeschreibungen Avliyas.*

(Kürt Dili ve Lehçeleri Üzerine, Evliya Çelebi Seyahatnamesi III. B.'den), Viyana, 1814.
118. HANDEE, MANZETTI, H. *Kürdistan*, Yena, 1912
119. HARTMANN, Martin. *"Bohtan" Eine topographische-historische Studie*, ("Bohtan" Bir topografik-tarihi inceleme, "Mitt, d. Vorderasiat. Ges."de, 1896.
120 HARTMANN, Martin. *Fünf Vorträge über den Islam.* (İslamiyet Üzerine Beş Bildiri), Leipzig, 1912.
121. HARTMANN, Martin. *Der kurdische Divan des Scheich Ahmed von Geziret ibni Omar*, (Mela-i Ciziri olarak bilinen Cizreli Şeyh Ahmed'in Kürtçe Divanı) Berlin, 1904.
122. HARTMANN, Rich. *Im neuen Anatolien.* (Yeni Anadolu'da) Leipzig, 1928.
123. HAY. W R. *Two years in Kurdistan.* (Kürdistan'da İki Yıl), Londra, 1921.
124. HELLPACH, W. *Die geophysischen Erscheinungen*, Leipzig, 1923.
125. HERRMANN, R. *Anatolische Landwirtschaft.* (Anadolu Tarımı), Berlin, 1900.
126. HESSE, F. *Die Mossulfrage.* (Musul Sorunu).
127. HINRICHO, W. *Eine Karavanreise von Mosul nach Aleppo.* (Musul'dan Halep'e Bir Kervan Yolculuğu), Gotha, 1914.
128. HOFFMANN. *Auszüge aus Syrischen Akter* (Suriye Belgelerinden Hülasa), 1880.
129. HOFFMEISTER, E.v. *Durch Armenien und der Zug Xenophons.* (Ermenistan'dan ve Xsenenofon Yolundan Geçiş). Leipzig - Berlin, 1911.
130. HOUTUM - SCHINDLER. *Beiträge zum Kurdischen*

Wortschatz. (Kürtçe Kelime Hazinesine Katkı), Leipzig, 1884 ile 1888 arası.
131. HOUTUM-SCHINDLER. *Dialek Amarlu,* (Amarlu Şivesi) Z.D. M.G.'de, XXXVIII.
132. HOYBOON. *The case o Kurdistan against Turkey, by prince Sureya Bedir-Khan.* (Prens Sureyya Bedir Han. Türkiye'ye karşı Kürtlerin davası), New York, 1928.
133. HOYBOON. [(Kurdisch national League.) *The massacres of Kurds in Turkey,* (Kürt Ulusal Cemiyeti). Kürtlerin Türkiye'de Katliamı], Kahire, 1928 (İngilizce).
134. HOYBOON, (Ligue nationale kurde.) *Les massacres des Kurdes en Turquie.* [(Kürt Ulusal Cemiyeti), Kürtlerin Türkiye'de Katliamı], Kahire, 1928 (Fransızca).
135. HOYBOON. (Kürt Ulusal Cemiyeti). Kürtlerin Türkiye'de Katliamı, Kahire, 1928 (Türkçe).
136. HÜBSCHMANN, H. *Die altarmenischen Ortsnamen,* (Eski Ermeni Yerel Adları), "İndogerm. Forsch." 16. Cilt. 1904.
137. HUNTINGTON, H. *Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene,* (Ermenistan ve Commagene'deki Araştırmalar Üzerine Çeşitli Raporlar), "Ztschr. f Ethnol." 1901.
138. HUNTINGTON, E. *The valley of the upper Euphrates river and its People.* (Yukarı Fırat Nehri Vadisi ve Buranın Halkı). New York, 1902.
139. HYVERNAT, H. ve G. MÜLLER. Simonis. *Du Caucase au Golfe Persique à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie.* (Kafkasya'dan Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya arasından İran Körfezine kadar), Paris/Washington, 1892.
140. IWANOW W *Khurasani Kurdish* (Horasan Kürtçesi),

"J.P As. Soc. of Bengal"de, Cilt. 23. 1927, No: 1.
141. JABA. *Recueil de notices et extraits kurdes* (Kürtçe seçme parçalar ve kısa notlardan bir derleme), Sanit-Petersburg, 1860.
142. JABA-JUSTI. *Dictionnaire kurdo-français* (Kürtçe-Fransızca Sözlük), Saint-Petersburg, 1879.
143. JAMBEN, P. Amédée. *Voyage en Arménie et en Perse,* (Ermenistan ve İran'a Gezi), 1805.
144. JARDINE. *Bahdinan Kurmanji* (Bahdinan Kurmancası). Bağdat, 1922.
145. JONQUIERE, DE LA. *Histoire de l'Empire ottoman.* (Osmanlı İmpatorluğu Tarihi).
146. JOYA, Joseph. *Yezidi text* (Yezidice Metin), American Journal of Semitic Languages and Literatures'de, 1909. (Amerikan Semitik Diller ve Edebiyatları Dergisi'nden).
147. JUSTI. *Kurdische Grammatik* (Kürtçe Gramer). Saint-Petersburg, 1880.
148. KHALATIANTZ, G (Prof.). *Recueil ethnographique d'Emine* (Emine'nin Etnoğrafik Derlemesi), V Cilt Kürt-Ermeni Destanı, S. Haikouni tarafından derlenmiştir. Moskova, 1904 (Ermenice).
149. KHATCHATOUROV *Textes kurdes* (Kürtçe Metinler) "Kafkasça'nın betimlemesi için belgelerden derleme" XX, Tiflis, 1894, (Rusça).
150. KHERUMIAN, R. *Les Arméniens, race, origines ethno-raciales.* (Ermeniler, Soy, Etnik - Irksal Kaynakları), Paris, éd. Fr. Vigot, Paris, 1941.
151. KIESLING H. (VON). *Orientfahrten.* (Ortadoğu Gezileri), Leipzig, 1921.
152. KING - L.W *The sculptures... of Behistan.* (Behistan

Taş Oymaları), Londra, 1907.

153. KINNER. John Mac Donnald. *Voyage dans l'Asie Mineure et le Kurdistan,* (Kürdistan ve Küçük Asya'da Seyahat), 2. Cilt, 1813.

154. KLAPROTH. *Various Studies on Kurdish* (Kürtçe Üzerine Çeşitli Çalışmalar),Viyana, 1808.

155. KLAPROTH. *Kurdisches Wörterverzeichniss.* (Kürtçe Kelime Fihristi), Viyana, 1814.

156. KLINGHARD, K. Türkün Jordu. *Der Türken Heimatland.* (Türkün Yurdu), Hamburg, 1925.

157. KLIPPEL, Ernst. *Unter Druzen, Kurden und Teufelsanbetern.* (Dürziler, Kürtler ve Şeytana Tapanlar Arasında). Berlin, 1926.

158. KLUGE, Th. *Die historische Entwicklung der Bevölkerungsverhältnisse in Russisch-Armenien und den angrenzenden Gebieten* (Rusya-Ermenistanı'nda ve Komşu Bölgelerde Nüfus Oranının Tarihi Gelişimi), (harita ile) "P.M.", 1922.

159. KOCH, K. *Reise im Pontinischen Gebirge und türkischen Armenien,* (Pontinik Dağlarına ve Türkiye Ermenistanı'na Gezi), "Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 bis 1844"de, Cilt 2. Weimar, 1846.

160. KOCH, K. *Die Kaukasischen Länder und Armenien.* (Kafkas Ülkeleri ve Ermenistan), 1885.

161. KÖHLER, W *Die Kurdenstadt Bitlis, nach dem türkischen Reisewerk des Ewlija Tschelebi* (17 Jahrh.). (Kürt Şehri Bitlis, Evliya Çelebi'nin Türkçe Seyahatnamesinden (17. Yüzyıl) sonra). Münih, 1926.

162. KOTSHY. *Reisen im Anatolien, Cypren, Taurus, Syrien und Kurdistan,* (Anadolu, Kıbrıs, Toroslar, Suriye ve

Kürdistan'da Geziler), 1840-1862, Viyana-Gotha.
163. KOWALEWSKI, E. (DE). *Les Kurdes et les Yézidis.* (Kürtler ve Yezidiler), Brüxelles, 1890.
164. KRAL - Aug. (Von). *Das Land Kamâl Atatürks,* (Kemal Atatürk'ün Ülkesi), Viyana - Leipzig, 1935.
165. KRISCHTSCHIAN, Melkon. *Türken und Armenier in Vergangenheit und Gegenwart,* (Geçmişte ve Günümüzde Türkler ve Ermeniler). Der Orient'de, 1929.
166. KUNHENN. P. *Die Nomaden und Oasenbewohner Westturkerstans,* (Göçebeler ve Vahalarda Yaşayan Batı Türkistanlılar), Hamburg, Diss, 1926.
167. LAMMENS, Henri. *Le massif du Gebel Seman, les Yézidis de Syrie.* (Suriye-Yezidileri ve Gebel Seman Kitlesi). Beyrut, 1907.
168. LAYARD, Henri. *Niniveh and Babylon.* (Ninova ve Babil), Londra, 1853.
169. LAYARD, Henri. *Niniveh and its remains.* (Ninova ve Kalıntıları), Londra, 1850.
170. LAYARD, A.H. *A description of the province of Khuzistan.* (Kuzistan Bölgesinin bir tanımı), Londra, 1846.
171. LAYARD, H. *Early adventures in Persia, Susiana ana Babylon,* (İran, Sus ve Babil'deki ilk Maceralar). Cilt 2, Londra, 1888.
172. LECLERCQ, Jules. *Voyage au Mont Ararat.* (Ağrı Dağında Gezi), Paris, 1892.
173. LE GRAND ROY, René. *Les Kurdes et les événements d'Iran.* (Kürtler ve İran Olayları), "Vois des Peuples" de, 1942. No: 4, 15 Mayıs.
174. LEHMANN, C. F. *Weiterer Bericht über den Fortgang der armenischen Expedition,* (Ermeni Sevkiyatının De-

vamı Üzerine Daha Geniş Bilgiler), "Ztschr. f. Ethnol.". 1899.
175. LEHMANN, C. F. *Die Einwanderung der Armenier im Zusammenhang mit den Wanderungen der Thrakier und Iranier*. (Ermeni Göçünün Trakyalıların ve İranlıların ilerleyişiyle Bağlantısı), "Actes du XIII'e Congrés International des Orientalistes" Hamburg'da 1902, Leyde, 1904.
176. LEHMANN-HAUPT, C. F. *Armenien einst und jetzt*. (Ermenistan, Eskiden ve Şimdi), Cilt. 1 ve 2. (1-2). Berlin, 1910 ve devamı.
177. LEHMANN-HAUPT, C.F. *Materielle zum älter. Gesch. Armeniens*. (Eski Ermeni Tarihiyle İlgili Belgeler). Göttingen, 1907. s. 123.
178. LEHMANN-HAUPT, C.F. *Die historische Semiramis u. ihre Zeit*. (Tarihi Semiramis ve Dönemi), Tübingen, 1910.
179. LERCH-Peter. *Forschungen über die Kurden und iranichen Nordchaldäer*. (Kürtler ve İran Kuzey-Kaldelileri Üzerine Araştırmalar), Saint-Petersburg, 1857-1858.
180. LESCOT, R. *Textes kurdes* (Kürtçe metinler), Cilt I. Paris, 1940; Cilt II. Beyrut, 1943.
181. *LETTRES ÉDIFIANTES ET CURIEUSEN-ÉCRITES DE MISSIONS ÉTRANGÉRES*. (YABANCI ÖZEL GÖREVLİLERİN YAZILARI VE MERAKLILARIN AYDINLATICI MEKTUPLARI), 15. Cilt. II. Levant, III. Farşça, Lyon, 1819.
182. LITTEN, W İranlılar, Berlin-Leipzig, 1920.
183. LITTEN, W *Persische Flitterwochen,* (İran Balayı), Berlin, 1925.
184. *LIVRE JAUNE DU GOUVERNEMENT FRANÇAIS*

(FRANSIZ HÜKÜMETİNİN SARI KİTABI), 1892 yılında yayınlandı.

185. LOUTFI. *Emir Bedir Han,* Kahire, 1907.

186. LOUTFI. Olaylar yazarı, Lütfi Tarihi, İstanbul.

187. LUSCHAN, F. (Von). *Das Volk der Kurden mit Bildern,* (Resimlerle Kürt Halkı) Globus'da, LVII.

188. LUSCHAN. F. (Von). *Zwei mit Menschenschaaren besetzte Teppiche.* (İnsan Grubuyla Süslü İki Halı), "Verh. d. Berl. Ges. f. Anthrop." 1888.

189. LUSCHAN, F. (Von). *Völker, Rassen, Sparchen.* (Halklar, ırklar, diller) Berlin, 1922.

190. LYNCH, H.F.B. *Armenia, Travels and Studies.* (Ermenistan, Seyahatler ve Araştırmalar), Londra, 1901.

191. MAKAS, Hugo. *Kurdische Texte im Kurmanji Dialect aus der Gegend von Mardin.* (Kurmanci Kürtçesiyle Metinler. Mardin yöresi şivesiyle), Leningrad, 1926.

192. MAKAS, Hugo. *Kurdische Studien: eine Probe des Dialektes v. Diyarbekir.* (Kürtçe çalışmalar: Diyarbakır şivesinin bir örneği); Heidelberg, 1900.

193. MANN, Oscar. Kürtçe-Farsça Araştırmaları. İran'da ve Asya Türkiye'sinde 1901-1903 ve 1906-1907 yılları arasında yer alan araştırma gezisi sonuçları.

I. Bölüm Fars eyaletinin sözügeçen Tacik Lehçesi (Zomgûni, Masermi, Bûrıngûni ve Deşt'in diğer şivelerinden örnekler, Lari). Bir ekle birlikte: Kälûn-Abdû (Kürtçe) dil-adası.

II. Bölüm - "Merkez" Lehçesi (Khansâri, Sa-Kohrûdi, Semnani, Siwandi, Nâyini, Mahallati; Guran şiveleri: Kandulai, Ricabi, Seyidi, Becelâni; Zaza şiveleri; ek olarak Gurani edebiyatından bir hayli örnek.

III. Bölüm - Lur Aşireti şiveleri (Mamaseni ve Kohgelûi; Bahtiyari; Feili).

IV. Bölüm - Kürtçe Lehçesi.

I. Cilt - Güney Kürdistan şiveleri (Kirmanşah Bölgesinden): Kirmanşahi ve Kelhuri, Lekki; Pehrawendi, Nenakeli, Kulliahi.

II. Cilt Kürdistan Eyaleti şivesi. Bir ekle birlikte: Gerûsi ve Kırındi.

III. Cilt-Mukri Kürtleri şivesi.

I. Bölüm - Gramer taslağı, bu metinler transkripsiyonla ve Farsça yazılmıştır.

II. Bölüm - Metnin Almanca çevirisi, (doğu Kürt destanının içeriği ve biçimiyle ilgili bir başlangıçla birlikte).

III. Bölüm Doğu Kirmanşah lehçesinden edebi-şiir örnekleri; metinler ve çevirileri bir arada.

IV Bölüm - Batı Kirmanşah lehçesi; destanlar ve edebişiirden örnekler. Georg Reimer Yayınevi, Berlin W. 35.

194. MARR, N. *Der japhetische Kaukasus.* (Yafetik Kafkasya), Leipzig, 1923.

195. MAUNSELL, F. *Kurdistan.* Londra, 1894.

196. MEMDOUH, Cheikh Sultan. *Histoire des Emirs kurdes.* (Şeyh Sultan, Kürt Emirleri Tarihi), s.l.n.d

197. MENANT, Joachim. *Yezidiler*, Paris. 1892.

198. MESSOUD Fani Bey. *La Nation kurde et son évolution sociale* (Kürt Ulusu ve Kürt Ulusunun Sosyal Evrimi). Paris, 1933.

199. MILLINGEN, F. *Wild life among the Koords.* (Kürtler Arasında Vahşi Hayat), Londra, 1870.

200. MINORSKY, V *İslam Ansiklopedisi içinde, "Kürtler*

ve Kürdistan" makaleleri, değerli bir bibliografya. Kürt illeri ve eyaletleri üstüne monografilerden oluşur.

201. MINORSKY, V. *Guran'lar*, B.S.O.S.'de. 1943.

202. MOHAMMED, Mirza (Djevat AL-KAZl). *Mangur Kürt Aşireti,* Globus'de. XCVIII.

203. MOHAMMED, Mirza (DJEVAT AL-KAZI). *Kürdistan Hukuk Hayatı Üzerine Araştırmalar,* "Ztschr.f.verl. Rechtswiss.", Cilt. 22. 1909.

204. MOKRI, Moh. Keywanpour (Dr.). *Kürtçe'de Kuş İsimleri,* Tahran, 1947.

205. MOKRI, Moh. Keywanpour (Dr.) *Yadbud-é ejtemà-é serân-é ilât Tahran,* 1951. Hicri 1329 (Farsça).

206. MOKRI, Moh. Keywanpour (Dr.). *Andarz-i Khosrow-i Kavâtân*, Pehlevice metin, çeviri, açıklama, sözcükler (Farsça, 2. baskı, Tahran, 1951).

207. MOKRI, Moh. Keywanpour. (Dr.). *Kürt Türküleri,* Tahran, 1951.

208. MOKRI, Moh. Keywanpour, (Dr.). *Qat-a-yê be zebân-ê kordi ez Sayyed Yaqub Mahidasti,* Indo Iranca'dan seçme, s.d.

209. MOLINEUX. *A Journey in Dersim.* (Dersim'de Bir Seyahat), Londra, 1914.

210 MOLTKE, H. (Von). *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839.* (1835/1839 Yıllarında Türkiye'deki Durum va Olaylar Hakkında Mektuplar). Berlin, 1841.

211. MOLTKE, H. (VON). *Das Land und Volk der Kurden* (Kürt Ülkesi ve Halkı), in Vermischte Schriften zur Orientalische Frage. Berlin 1892.

212. MONTAGNE, R. *Quelques aspects du peuplement de*

la Haute-Djezireh. (Yukarı Fırat Nüfuslandırmasından Birkaç Görünüm). Cilt II. Bull. İnstitut Fr. de Damas.

213. MORIER. *Second Journey* (İkinci Seyahat), 1812.

214. MORGAN, J. *Mission scientifique en Perse,* (İran'da Bilimsel Misyon). "Etudes géographiques", Paris, 11, 1904.

215. MORGAN, J. (DE). *Essai sur les nationalités.* (Ulusal Topluluklar Üstüne Bir Deneme). Paris, 1917.

216. MORGAN, J. (DE). *La féodalité en Pèrse* (İran'da Feodalite), Rev. d'Ethnogr. et. Sociol. Paris. 1912, s. 180/182.

217. MOUSTAPHÀ NOURI PACHA. *Abede-i-İblis* (Şeytan Tapıcıları) 400 sayfa. İstanbul, 1915.

218. MÜKRIYANI. *Al-Murchid-Raber* (Arapça-Kürtçe Sözlük). 400 sayfa. Erbil, 1950.

219. MÜLLER, Friedrich. *Kurmangi-dialect der Kurdensprache* (Kürt Dilinin Kurmanci Lehçesi), Viyana, 1894.

220. MÜLLER, Friedrich. *Kurdisches und syrisches Wörterzeichniss.* (Kürtçe ve Suriyece Kelime Fihristi), Viyana, 1863.

221. MÜLLER, Gottfried Johs. *Einbruch ins verschlossene Kurdistan* (Kapalı Kürdistan'ın İstilası). "Philadelphia Buchhandlung, August Fuhr." Reutlingen, 1937.

222. NANSEN, F. *Betrogenes Volk. Eine Studienreise durch Georgien und Armenien als Oberkommissar des Völkerbundes* (Aldatılan Halk. Milletler Cemiyetinin Yüksek Komiseri olarak Gürcistan ve Ermenistan'a yapılan bir araştırma gezisi), Leigzig, 1923.

223. NARLAİS. L. *Kürdistan, En terre D'islam'da,* 1. trimestre 1946.

224. NEWMANN. *A thousand miles on horse-back through*

the valley of the Euphrat. (Fırat Ovasında At Sırtında Bin Mil), New York, 1879.
225. NİEBUHR. *Reisebeschreibung nach Arabien u. anderen umliegenden Länder.* (Arabistan ve Civar Ülkelere Gezi Notları), Cilt II. ("Kürtler"). 1766.
226. NIKITINE, B. *Les Kurdes et le Christianisme* (Kürtler ve Hristiyanlık), Revue de l'Histoire des Religions'da, 1922.
227. NIKITINE, B. *La féodalité kurde* (Kürt Feodalitesi), Revue du Monde musulman'da cilt. LX, 3. Üç Aylık, 1925. Aynı eserde: Ardelan Valileri.
228. NIKITINE, B. *Quelques observations sur les Kurdes* (Kürtler Üstüne Birkaç Gözlem), Mercure de France'da cilt. CLV, 1 Ocak 1 Şubat, 1921.
229. NIKITINE, B. *Quelques fables kurdes d'animaux* (Hayvanlara Dair Kürtçe Birkaç Masal) (Fable), Folklore'de, Londra, Eylül 1922.
230. NIKITINE, B. *Les Kurdes et leur pays.* (Kürtler ve Ülkeleri), Ourmiah 1916 (Rusça).
231. NIKITINE, B. *Notes sur le kurde,* (Kürtler Üstüne Kısa Notlar), Florilé'de Pavry, 1934.
232. NIKITINE, B. *Le système routier du Kurdistan.* (Kürdistan'ın Yol Sistemi), La Géographie'de, Mayıs, Haziran, 1935.
233. NIKITINE, B. *Où en est la Kurdologie?* (Kürdoloji neredеdir?) Annali del Real Istituto Orientale de Naple 1936.
234. NIKITINE, B. Paris'te Uluslararası Diplomasi Akademisinin Dictionnaire diplomatique içinde; "Kürtler"
235. NIKITINE, B. *La vie domestique kurde* (Kürt Hizmetçi

Yaşamı), Revue ethnographique et des traditions populaires'de, 1923. s. 334-344.

236. NIKITINE, B. Makaleler; *"Oramar", "Shamdinan" "Rewandiz", "Nestorien", "Badrkhani",* L'Encyclopédie de l'Islam'da.

237. NIKITINE, B. *Bref interprète militaire russo-kurde.* (Rusça-Kürtçe Kısa Askeri Yorum), Ourmiah, 1961.

238. NIKITINE ve SOANE. *The tale of Suto and Tato* (Suto ile Tuto'nun Hikayesi), B.S.O.S.'de III/1. 1923, s. 69-106.

239. NIKITINE ve SOANE. *Kurdish Stories* "Kürt Hikayeleri", İbid. IV/1, 1926, s. 121-138.

240. NOEL, E. *The character of the Kurds as illustrated by their proverbs and popular saying* (Atasözleri ve Halk Deyişlerinin Ortaya Koyduğu Kürtlerin Karakterleri), B.S.O.S.'de. Cilt 1. Kısım IV Londra, 1917-1920.

241. NOLDE. *Reise nach Innerarabien. Kurdistan und Armenien* (Arabistan İçlerine, Kürdistan ve Ermenistan'a Yolculuk) Braunschweig, 1895.

242. NÖLDEKE, Th. Gramm. *D · neusyrischen Sprachen.* (Yeni Suriye Dillerinin Gramatiği) Leipzig, 1868.

243. NÖLDEKE, T. Kardu'lar ve Kürtler, Festschrift für H. Kiepert'de s. 71-81. Berlin, 1898.

244. NÖLDEKE, Th. *No settlement for the Kurds,* (Kürtler İçin Rahat Yok), The Egyptian Economic and Political Review'de Mayıs, 1955.

245. NURİ İHSAN. *Tarikh-ê riseh-yê nejâdi-yi kord.* Tahran, 1955, 145 sayfa. (Farsça).

246. OSWALD, F. *Handbuch der regionalen Geologie,* (Bölge Jeolojisinin El Kitabı), Cilt. V, 3. Kısım, "Erme-

nistan" bir plan ve üç harita ile birlikte, Heildelberg, 1912.
247. PASARGE, S. *Ägypten und arabischer Orient* (Mısır ve Arap Ortadoğusu), Berlin, 1931.
248. PASARGE, S. *Der georgraphische Wert des Bodens,* (Toprağın Coğrafik Değeri) "Handbuch der Bodenlehre" Cilt 5.
249. PASARGE. S. *Landschaftsreiz u. Landschaftszwang.* (Bölgenin Çekiciliği ve Zorlayışı) "P.M.", 1931.
250. PASARGE, S. *Kulturelle Lebensformen als Gegenstand länder kundlicher Spezialuntersuchungen.* (Yöre-Bilimsel Özel Araştırma Konusu Olarak Kültürel Yaşam Biçimleri) "P.M.", 1931.
251. PASARGE. S. *Das Problem der Kulturgeographischen Räume,* (Kültürel Coğrafi Bölgelerin Sorunu) "P.M.", 1933.
252. PAUL-MARGURİTE, Lucie. Emir Kamuran Bedir Han tarafından derlenmiş metinlere göre Kürt Atasözleri, Ed. Berger-Levrault, Paris, 1936.
253. PERROT. *Les Kurdes de Haimaneh,* (Haymana Kürtleri), Revue des Deux Mondes'da. Şubat, 1865.
254. PFIZENMAYER, E. W. *Armenier und Kurden* (Ermeniler ve Kürtler), Der Erdball'da, 1931.
255. PİSSON. *Races des hautes vallées du Tigre et de l'-Euphrate* (Dicle ve Fırat Yüksek Vadilerinin Irkları), Revue Scientifique de, XLIX, 1892, s. 557-560, 581-588.
256. PLISCHKE, H. *Die technisch-wirtschaftliche Ausnutzung des Bodens bei den Naturvölkern* (Naturel halklarda toprağın teknik-ekonomik kullanılışı),"Handbuch der Bodenlehre", Cilt. 10

257. PLUTARQUE. Lucullus'un Hayatı.
258. POTT. *Quelques articles sur le kurde* (Kürtçe üstüne birkaç makale), Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Dermold.
259. POTT. *Naturgeschichtliches aus den kurdischen und anderen Sprachen Westasiens.* (Kürtçe ve Diğer Batı Asya Dillerinin Tarihi Yapısı).
260. PRYM et SOCİN. *Kurdische Sammlungen* (Kürtçe Koleksiyonu) 4. Cilt. Saint-Petersburg 1887-1890.
261. PUCHSTEİN. *Reise in Kurdistan* (Kürdistan'da Seyahat), Berlin. 1883.
262. QUATREMERE. Masâlik al-Absar üstüne kısa bir not. N.E. XIII, 1838.
263. RADDE, G. *Briefe von Dr. G. Radde über seine Bereisung von Hoch-Armenien, 1871.* (Dr. G. Radde'nin 1871'de Yukarı Ermenistan'a Yaptığı Gezi Üzerine Mektuplar), 1871. "P.M.", 1872.
264. RADDE, G. *Reisen im armenischen Hochland, ausgef im Sommer 1871.* Die Quellen des Aras, Firat und Tschorok. (1871 Yazında Ermenistan Yüksek Yaylasına Geziler, Aras, Fırat ve Çorok Kaynakları), "P.M.", 1875.
265. RADDE. G. *Vorläufiger Bericht über die im Jahre 1875 ausgeführten Reisen in Kaukasien und dem armenischen Hochlande* (1875 yılında Kafkasya'da ve Ermenistan Yüksek Yaylasında yapılan geziler üzerine ön rapor), "P.M.", 1876.
266. RADDE, G. *Die Ebene des oberen Firat* (Yukarı Fırat Platosu) "P.M.", 1877.
267. RADDE, G. *Der Bin-Göl-Dagh, der Tausendseenberg,*

das quellgebiet des Aras (Bingöl Dağı, Aras'ın Kaynak Bölgesi) "P.M.", 1877.

268. RAMBOUT, L. *Les Kurdes et le Droit* (Kürtler ve Hukuk), Paris, 1947.

269. RAWLINSON. *Notes on a Journey from Tabriz through Persian Kurdistan,* (Tebriz'den İran Kürdistanı'na Kadar Bir Seyahatin Notları), Journal of Royal Georg. Society, X'da Londra.

270. RAWLINSON. *Notes on a march through the prov. of Louristan to Kermanshah* (Loristan'dan Kirmanşah'a Kadar Bir Yürüyüş Üzerine Notlar), Journal of Royal Georg. Society, t. VIII'de, Londra.

271. RAWLINSON. *Kürtler*, Brittannica Ansiklopedisinde, 1911, XV s. 949-951.

272. RECLUS-. *Élisée, Nouvelle géographie universelle. s*. 342.

273. REINACH. *Les mercenaires de Pergame,* (Bergama'nın Paralı Askerleri), Revue archéologique, 1909. s. 115.

274. REINACH. *Charme pour obtenir la pluie* (au Kurdistan), Anthropologie. XVII, 1906, s. 633.

275. RHEA. *Grammar and Vocabulary of the Kurdish language of the Hakari Dialekt,* (Kürtçe'de Hakkari Şivesinin Grameri ve Kelimeleri), Journal of The American Oriental Society'de, Cilt. X No: 1, 1872, s. 118-155.

276. RICH. *Notes of Kurdistan* (Kürdistan Üzerine Notlar), Londra, 1836.

277. RICH. *Narrative of a residence in Kurdistan* (Kürdistan'da Kaldığım Sürenin Hikayesi), Londra, 1836-1837.

278. RICHTER. *Mission und Evangelisation im Orient.* Gütersloh, 1930.

279. RIKLI, M. *Natur und Kulturbilder aus den Kaukasus-*

ländern und Hoch-armenien (Kafkas Ülkeleri ve Yukarı Ermenistan'ın Doğa ve Kültür Yapısı). "Art. Inst. Orell Füssli"de, Zürih, 1914.

280. RILEY. *Christians and Kurds in Eastern Turkey* (Doğu Türkiye'de Hristiyanlar ve Kürtler), Londra, 1889.

28I. RIVAYRE. De. *Les vrais Arabes et leur pays, Bagdad et les villes ignorées de l'euphrate* (Arap Gerçeklëri ve Ülkeleri, Bağdat ve Fırat'ın Bilinmeyen Vadileri), Paris, 1884.

282. ROEDIGER et POTT. *Kurdische Studien* (Kürtçe Üzerine İncelemeler), Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes, 1. III.'ten VII kadar.

283. ROHRBACH, P. *Armenien. Beiträge zur armenischen Landes-und Volkskunde.* (Ermenistan, Ermeni Yurdu ve Halk Sanatı Üzerine Makaleler), Stuttgart, 1919.

284. ROHRBACH. P. *In Turan und Armenien.* (Turan ve Ermenistan'da), Berlin 1898.

285. ROHRBACH, P. *Vom Kaukasus zum Mittelmeer.* (Kafkasya'dan Akdeniz'e). Leipzig ve Berlin, 1903.

286. Roja Nû, Kürtçe Gazete, Beyrut, 1943-1946.

237. ROMASKEVITCH.Risâlat ansab al-Akrad, Mélanger asiatique'de, N.S. 1918 s. 392. Saint-Petersburg (Rusça).

288. RONDOT, P. Metinde Aktarılan Eserler.

289. ROTH, K. Armenien und Deutschland (Ermenistan ve Almanya) In Länder und Völker der Türkei. Leipzig 1915.

290. SAAD, Lamec. *Sechzehn Jahre als quarantänearzt in der Türkei* (Onaltı yıl Türkiye'de karantina doktoru olarak), Berlin, 1913

291. SACHAU, Eduard. *Die Lage von Tigranokerta* (Tigrano Kerta'nın Durumu), Berlin, 1881.

292. SACHAU, Eduard. *Am Euphrat und Tigris* (Fırat ve

Dicle Üzerinde), Leipzig. 1900.
293. SACHAU, Eduard. *Über die Reise von Herrn Burchard nach Kurdistan* (Bay Burchart'ın Kürdistan Gezisi Üzerine). Berlin, 1896.
294. SACK, A. *Ackerbau und Viehzucht, die Hauptzweige der türkischen Landwirtschaft,* (Tarım ve Hayvancılık, Türkiye Ziraatının İki Ana Kolu), "Das Wirtschaftsleben der Türkei" Cilt. 1. Berlin, 1916.
295. SAFRASTIAN, Arshak. *Kurds and Kurdistan* (Kürtler ve Kürdistan), Londra, The Harvill Press Ldt. 23 Homer Belgrave Street, 1948.
296. SALNAME-İ VİLAYETİ DİAR BEKR, "Diyarbakır İl Yıllığı" 1293, 1297, 1301 (Türkçe).
297 SALNAME-İ DEVLETİ ALİYE OSMANİYE, "Osmanlı İmparatorluğu Yıllığı" İstanbul. 1312 (Türkçe).
298. SANRECZKİ. *Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urmia* (Musul'a ve Kürdistan Üzerinden Urmiye'ye Yolculuk), Stuttgart, 1857.
299. SASSOUNİ, GARO. *Anciennes relations kurdo-arméniennes* (Eski Kürt-Ermeni İlişkileri), Hairenik'te, mensuel arménien. 8. Yıl, 1930.
300. SCHER, Addai. *Épisodes de l'histoire du Kurdistan* (Kurdistan Tarihinin Oluntuları), Journal asiatique'te XV. 1910, s. 119-140.
301. SCHLÄFLI. *Beitrag zur Ethnographie Kurdistans und Mesopotamiens* (Mezopotamya ve Kürdistan'ın Etnoğrafyası Üzerine Makaleler) "P.M.", 1863.
302. SCHWEIGER - LERCHENFELD, A. Frh. (Von). Ermenistan, s. 1. n.d.

303 SECADİ, Elaedin. Mêjvê edabe kurdi, Bağdat, 1952 (Kürtçe).
304. SEKBAN, Dr Şükrü. Kürtler Türklerden Ne İstiyorlar? Kahire, 1923 (Türkçe).
305. ŞEMO, EREB (ŞEMİLOV). *Kürt Çobanı*, Tiflis, 1935 (Rusça) ya da Şıvanê Kurd. Beyrut, 1947 (B. Nikitine'nin Fransızca çevirisine göre Kürtçe).
306. SICK, J. M. Karen Jeppe. *Im Kampf um ein Volk in Not,* (Muhtaç Bir Halk Üstündeki Kavgada), Stuttgart, 1929.
307. SIMONIS-MÜLLER. Ermenistan, Kürdistan, Mezopotamya, Paris, 1882.
308. SIOUFFI. *Notice sur la secte des Yézidis* (Yezidi mezhebi üzerine kısa bir not) Paris, 1882-1885.
309. SOANE, E.S. *To mesopotomia and Kurdistan in disguise* (Tebdili Kıyafet ile Mezopotamya ve Kürdistan'a), Londra, 1912.
310. SOANE, E.S. *Grammer of the Kurmanji* (Kırmanca'nın Grameri), Londra, 1913.
311. SOANE, E.S. *Two years in Kurdistan* (Kürdistan'da iki yıl), Boston. 1908.
312. SOANE, E. S. *Notes on the phonology of Southern Kurmanji* (Güney Kırmanca'nın Fonetiği Üzerine Notlar), J.R.A.S. de, 1922, s. 199-226.
313. SOAN E - E. S. *Southern Kurdish Folk-Song in Kermanshahi* (Kirmanşah'da Güney Kürdistan Halk Türküleri), İbid. 1909, s. 35.
314. SOANE - E.S. *The Shadi branch of Kurmanji* (Kırmanca'nın Şadi Kolu). İbid. 1909, s. 895.
315. SOCIN, Albert. *Kurdische Sammlungen, Erzählungen und Lieder im Dialekte von Botan.* (Kürtçe Derlemeler,

Botan Şivesinde Hikayeler ve Şarkılar).
316. SOCIN, Albert. *Die Sprache der Kurden, in Grundriss der Iran* (İran Kesiminde Kürt Dili), Philol., I/II, P. 249-286.
317. SOUBRIER, J. *Chez Les brigands Kurdes,* (Kürt Eşkiyalarıyla) Connaissance Du Monde no: 3 (kendi fotoğraflarıyla kent) 1947. Paris.
318. SOUBRIER, J. *Moines et brigands* (Keşişler ve Eşkiyalar), Paris, 1945.
319. SOUTHGATE. *Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan* (Ermenistan ve Kürdistan'a bir Gezinin Hikayesi), Londra, 1840.
320. STAMER, L. *Die Landschaften Armeniens* (Ermeni Bölgeleri), Hamburg, Diss, 1928.
321. STAMER, L. *Die Landschaften Armeniens unter Berücksichtigung des Menschen in der Landschaft* (Ülkedeki İnsanların Kanısına Göre Ermeni Bölgeleri) "P.M.", 1929
322. STRABON. Coğrafya Eseri, İ.Ö. 60.
323. STREC. M. *Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan u. Westpersien nach den bobylonisch/assyrichen Keilinschriften* (Babil-Asur çivi yazılarından bugünkü Ermenistan, Kürdistan ve Batı İran Bölgesi). "Z. Für Assyriol", XIII. XIV ve XV 1910.
324. STRECKER, W *Notizen über das obere Zab-Ala Gebiet und Routiers von Wan nach Kotur* (Yukarı Zab-Ala Bölgesi Hakkında Notlar ve Van'dan Kotur'a Yollar), "P.M.", 1863.
325. SYKES. M. *Journeys in North Mesopotamia* (Kuzey

Mezopotamya'da Seyahatler), Londra, 1907.
326. SYKES, M. *The Kurdish Tribes ot the Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürt Aşiretleri). J.R. Anthrop. Inst. XXXVIII, Londra, 1908.
327. SYKES, M. *The Caliph's last heritage* (Halife'nin Son Mirası), Londra 1915.
328. TAI, Muhammed Sadık El Musevi, Zendiye Tarihi, (Bibl. Nat. suppl. pers. 1374).
329. TÄSCHNER, F. Das anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen (Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu'da Yol Şebekesi). "ürkische Bibliothek" Cilt 22 ve 23. Leipzig. 1914 ve 1926.
330. TAYLOR, John. *Travels in Kurdistan* (Kürdistan'da Seyahatler), Londra, 1865.
331. TAYLOR, John. *Journal of a tour in Armenia, Kurdistan* (Ermenistan ve Kürdistan'da Bir Seyahatin Günlüğü), Londra, 1868.
332. TCHÉRAZ, Minass. *Les Yézidis, étudies par un explorateur américan* (Yezidiler, Bir Amerikalı Kaşifin İncelemeleri). Louvain, 1891.
333. THUREAU-DANGIN. Makaleler. La Revue d'Assyriologie. v.s. 99; VI. s. 67.
334. TILKE, M. *Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe* (Biçim ve Renkleriyle Şark Kostümleri). Berlin, 1923.
335. TOMASCHEK, W *Sasun und des Quellengebiet des Tigris* (Sason ve Dicle'nin Kaynak Bölgesi), Sitz. Ber. Ak. Viyana, 1895.
336. TOMASCHEK, W *Historisch-Topographisches vom oberen Euphrat und aus Ost-Kappadokien* (Yukarı Fırat ve Doğu Kapodokya'nın Tarihi Topoğratyası), in Fest-

schrift für H. Kiepert, Berlin, 1898.
337. TSCHICHATSCHEFF, P. (Von). *Reisen in Kleinasien und Armenien, 1847 bis 1863* (Küçükasya ve Ermenistan'da Geziler, 1847-1863 arası) "P.M." Ergänzungsbant. 1867
338. TSCHICHATSCHEFF, P. (Von). *Kleinasien* (Küçük Asya) Leipzig, 1887. (Fransızca'dan Tercüme).
339. VAMBERY, H. *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien* (İran'daki Gezi ve Gözlemlerim), Budapeşte, 1867.
340. VAMBERY, H. *Kurden und Armenier* (Kürtler ve Ermeniler), Deutsche Rundschau 1. XXXVI, 1896.
341. VITAL-GUINET. *La Turquie d'Asie* (Asya Türkiyesi). Paris, 1892.
342. VOLLAND. *Aberglauben in Armenien und Kurdistan* (Ermenistan ve Kürdistan'da Batıl İnançlar), Globus'ta, Cilt. 91. 1907.
343. WAGNER M. *Reise nach dem Ararat und Hoch Armenien* (Ararat ve Yukarı Ermenistan'a Seyahat), Stuttgart ve Tübingen, 1848.
344. WAGNER, M. *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden* (İran ve Kürt Ülkesine Gezi), Leipzig, 1852.
345. WESENDONK, O. (Graf Von). *Aus der Kaukasischen Welt* (Kafkas Dünyasından) Berlin, 1927.
346. WESTARP, E. (Graf von). *Unter Halbmond und Sonne* (Yarım ayın ve Güneşin altında) Berlin, 1913.
347. WIGRAM. *The Craddle of Mankind* (İnsanlığın Beşiği), Londra 1922.
348. WILCHEM Eug. *La langue des Kurdes* (Kürtlerin Dili), Paris, 1883.
349. WILSON. Kürtler Brittannica Ansiklopedisinde, 1911. XV, s. 949-951.
350. WUNSCH. *Reise in Kurdistan* (Kürdistan'da Seyahat) Viyana. 1883
351. WUNSCH. Meine Reise in Armenien und Kurdistan

(Ermenistan ve Kürdistan'a Seyahatim), Viyana, 1884
352. XÉNOPHEN. *Retraite des Dix-Mille* (Onbinlerin Dönüşü).
353. YAMLEKI Abd-el-Aziz, Kürdistan, Kürt İhtilalleri, Türkçe, Bağdat. 1947.
354. YASEMI Rechid. *Kord va peivestegui-yê nejâdi va târikhi* (Tarihsel ve Etnik Bağlantılarıyla Kürt Dili). Farsça, Tahran, s. d.
355. YORKE, A. *Journey in the valley of the Upper Euphrate.* (Yukarı Fırat Vadisinde Bir Seyahat), Londra 1896.
356. ZARZECKI. *La question kurdo-arménienne.* (Kürt-Ermeni Sorunu), La Revue de Paris'de 21. yıl cilt 11 Mart/Nisan 1914.
357 Zeki, Muh. Emin. *Tarikh al-duval va-l-imarat al-kurdiyeh fi-ahdi-l-Islâmi*, Kahire, 1945.
358. ZEKİ, Muh. Emin. *Kürdistan ve Kürt Tarihi,* Bağdat. 1937, Kürtçe basıma göre 1936 (Arapça)
359. ZEKI, Muh. Emin. *Kürdistan ve Kürt Meşhurları,* Bağdat, 1945 (Arapça).
360. ZIEMKE, K. *Die neue Türkei* (Yeni Türkiye), Berlin-Leipzig, 1930.
361. ZILINSKI, Stepan. *Kürtler,* Tiflis.
362. ZIYAEDDIN PACHA, Yusuf. Kürtçe Üzerine İncelemeler, (Rusça) *El-Hedeyite el-hamidiye filugati-Kurdiye* (Türkçe-arapça Sözlük) İstanbul, 1892.
363. ZUCKERMAN. Kürtçe Üzerine İncelemeler, (Rusça) *le Recueil sur les Langues iraniennes,* Cilt II. 1950 P.

S. Kürt aktüalitesi için, Kürtçe olarak yayınlanan gazete ve dergilere göz atmak gereklidir. Bunların içinde en çok bilinenleri aşağıda sıralıyoruz.

Riya Teze, Erivan'da Sovyet Ermenistanı'nda;

Irak'ta: Süleymaniye'de **Jin, Riya Rast, Hêvi, Azadi** ve **Gelavêj** Badat'ta.

Suriye'de: **Hawar, Rohani**.

Lübnan'da: **Roja Nû**.

İran'da: **Nichtiman**

Lahidjan'da: **Giyana Kurdistani, Nizar**.

Bunlardan birkaçç hariç, diğerleri sağlam bir güvenceye sahip olamadılar ve süreklilikleri her zaman yasal olmadı. 1954'de Guivi Mûkriyani (Hüzni Mûkriyani'nin oğlu) Erbil'de Kürtçe Gazete **Hetaw**'ı yayımladı.

İÇİNDEKİLER

II. BÖLÜM

İTİBAR DEYİM OLARAK KÜRDİSTAN VE GERÇEK DEĞERİ

III. BÖLÜM

YAŞAMA BİÇİMİ - UĞRAŞILAR, ADET VE GÖRENEKLER

IV. BÖLÜM

KÜRT KİŞİLİĞİ, KÜRT KARAKTERİ

V.BÖLÜM

KÜRT AİLESİ: KONUT, GİYSİ, YİYECEK, KADININ ROLÜ, AİLE TÖRELERİ

VI. BÖLÜM

KÜRT AŞİRETİ

VII. BÖLÜM

ZAMAN VE MEKAN İÇİNDE AŞİRETLER

VIII. BÖLÜM

KÜRT VE DEVLET, KÜRT ULUSU

IX. BÖLÜM

KÜRT VE DEVLET (Devam)

X. BÖLÜM

KÜRT ULUSAL HAREKETİ

XI. BÖLÜM

KÜRTLERDE MANEVİ HAYAT-DİN

XII. BÖLÜM

EKLER

Dicle ve Fırat'ın kaynaklarında bulunan Ararat dağ düğümü, yüzyıllardan beri, toplumsal ve dilbilimsel türdeşliği tarihte çok kez izini bırakmış bir aşiretler kümesini barındırır: Bunlar Kürtlerdir.
Kürt konularıyla uğraşan bir dizi uzman yarım yüzyıldan beri bu konularda yöntemli bir incelemeye girişmiş olmakla birlikte, Kürdistan'ın ne olduğu henüz iyice bilinmemektedir ve yetkili bir Kürt konuları uzmanının elinden çıkan bu inceleme Kürt probleminin çeşitli yönlerini içine alan ilk toplu eserdir.
...

B. Nikitin, Urmiye'de bulunduğu sırada kurduğu değerli dostluklar sayesinde, Kürtler üzerine, bizdeki çeşitli bilimsel dergilerin de yararlandığı, yerinde derleme bir belge dizini toplamıştır. Konu hakkında İngilizce ve Rusçada gittikçe çoğalan zengin bibliyografyayı izleyen yazar, kitabın oniki bölümünde Kürt probleminin bütün yönlerine el atmıştır: Dilin kökenleri, yaşam tarzları, ruhsal tipoloji, oturulan çevre, aşiret yapısı, klanların tarihi, ulus fikrinin oluşumu. Anlayışlı bir sempatiyle dolu araştırmasının ana yaklaşım eksenleri bunlar olmuş...

(önsöz'den)

Mayıs 1943
Louis MASSIGNON

ISBN 978-975-7011-85-9

₺ 30

DENG Yayınları